

EGY POLGÁR EMLÉKKÖNYVÉBE

TANULMÁNYOK A 66 ÉVES GERŐ ANDRÁS TISZTELETÉRE

EGY POLGÁR EMLÉKKÖNYVÉBE

TANULMÁNYOK A 66 ÉVES
GERŐ ANDRÁS TISZTELETÉRE

SZERKESZTETTE:
BOLGÁR DÁNIEL – FENYVES KATALIN – VÉR ESZTER VIRÁG

EGY POLGÁR EMLÉKKÖNYVÉBE

TANULMÁNYOK A 66 ÉVES
GERŐ ANDRÁS TISZTELETÉRE

SZERKESZTETTE:
BOLGÁR DÁNIEL – FENYVES KATALIN – VÉR ESZTER VIRÁG

KIR BT.
BUDAPEST
2018

A borítón I. Ferenc József látható vadászaton.
A Szécsényi Janka által digitálisan szerkesztett fotó alapjául szolgáló
felvételt a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára őrzi
P 240 – 1. – a – No. 776. jelzeten.

Nyomdai előkészítés és borítóterv: Huszár Glória
A szerkesztésben közreműködött: Schmidt Anikó

ISBN 978-615-00-2385-4

Tartalom

Köszöntő	11
-----------------------	----

Bolgár Dániel

Pengébb zsidók, deltásabb keresztények. Diskurzus a zsidó testről és észről a 19. századtól a holokausztig	13
---	----

Csepeli György

A jó király. Dráma három felvonásban	81
--	----

Csorba László

Van-e „magyar nemzeti templom” az Örök Városban?	143
--	-----

Csunderlik Péter

Egy budapesti polgár a bolsevizmus alatt. Kóbor Tamás könyve a Tanácsköztársaságról	165
--	-----

Erdődy Gábor

Modernizáló abszolutizmus és rendi tradíciók, autoriter állam és alkotmányos parlamentarizmus, nemzeti egységtörekvések és regionalizmus a 19. századi német fejlődésben	193
--	-----

F. Dózsa Katalin

Népi, nemzeti, történelmi magyar, díszmagyar, huszáregyenruha, magyaros ruha. Bátortalan kísérlet az egymásba érő fogalmak tisztázására	219
---	-----

Fenyves Katalin

Zsidó B osztályok a Budapesti VI. Kerületi Magyar Királyi Állami Kölcsey Ferenc Gimnáziumban, avagy... ..	233
--	-----

Glässer Norbert

„Nemzetünk reménysége, Ottó trónörökös”. A királyi család
híreinek neológ izraelita olvasatai 267

Hermann Róbert

Görgei Artúr és a zsidó honvédek 289

Juhász József

A szerb–montenegrói szétválás 307

Karády Viktor

Az antiszemitizmus és a zsidóság kommunista tabuja 319

Kozári Monika

Skiccek a 19. századról 345

Krausz Tamás

Az államszocializmus: a fogalomalkotás problémája. Esszé 357

Kvász Iván

Egy csokor *tréfli*, ajándékba 377

Magyar Zoltán

Egy nemzetközi hőstípus magyar redakciói 391

Majoros István

Az ifjabb Andrássy és az első világháború 429

Poór János

A Pragmatica Sanctio történetéhez 445

Sajó András

Revizionista töredékek és áthallások az 1874. évi XXXIII. törvénycikk ürügyén	465
--	-----

Schmidt Mária

Háromszáz év távlatából	495
-------------------------------	-----

Vörös Boldizsár

„ <i>A nép java, a nép boldogsága a mi célunk</i> ”.	
Hivatalos jellegű jövőábrázolás egy Veszprém megyei község számára a Magyarországi Tanácsköztársaság idején	513

Köszöntő

Gerő András az Eötvös Loránd Tudományegyetem emeritus professzora, a Central European University tanára, a Habsburg Történeti Intézet igazgatója. Ha jól számoltuk, eddig 68 kötetet írt vagy szerkesztett, és még sokkal több tanulmány, cikk szerzője. Elindítója és fáradhatatlan résztvevője számos tudományos és közéleti vitának. Munkáinak témái változatosak. Kutatóként a legtöbbet mégis a dualista kori Magyarországról írt. A közéletben pedig az foglalkoztatja leginkább, vajon úgy érezzük-e, hogy számíthatunk egymásra, egy közösséghez (nemzethez) tartozónak látjuk-e magunkat, és ha nem, mi módon lehetne elérni, hogy ez a helyzet előálljon. Gondolkodásának legjellemzőbb vonása talán az, hogy szeret mást gondolni, mint szokás.

Gerő András 2018. október 7-én töltötte be 66. életévét. Pályatársai, barátai, tanítványai azzal köszöntik, hogy leírják, miről gondolkodnak ők.

A szerkesztők

Bolgár Dániel

Pengébb zsidók, deltásabb keresztények

Diskurzus a zsidó testről és észről a 19. századtól
a holokausztig

„Gott soll hüten vor jüdischen Moach (agyvelő)

Gott soll hüten vor goischen Koach (erő)”¹

Jiddis közmondás Flesch Ármin közlésében

Van nekem egy elméletem! Arról szól, hogyan alakulhatott ki a zsidók és nem zsidók közötti egyenlőtlenségek sokakat lenyűgöző, másokat elborzasztó, de mindenki előtt ismert rendszere.

A zsidó sikereknek mindeddig az összes szalonképes magyarázata magától értetődőnek vette empirikus igazolás nélkül, hogy az előnyök – amelyek rendre valamilyen értelmi vagy azzal társított versengésben mutathatók ki – érdemelvűen keletkeztek, tehát háttérükben zsidó többletteljesítményeket kell keresni. Pedig az érvényesülés egy társadalomban – legnagyobb sajnálatomra – nem olyasmi, amit elég lenne kiérdemelni (sőt erre akár egyáltalán nincs is szükség), hanem amit odaítélnek. Az egyenlőtlenségek sosem közvetlenül teljesítménykülönbségeket fejeznek ki, mert közvetlenül mindig valakinek vagy valakiknek (például a vevőknek, az üzletfeleknek,

¹ „Isten óvjon a zsidó agyvelőtől/Isten óvjon a gój erőtől” – Flesch 1908: 177–178. Más változatban közli Sombart 1911: 315; Landsberger 1912: 45.

a tanári karnak, a munkahelyi feljebbvalónak, az opponenseknek stb.) a döntésein múlnak. A produkciókat mindig elbírálják. És nincs biztosíték arra, hogy ezt tárgyilagosan végzik. Mi van, ha a teljesítmények megítélését téves várakozások tették részrehajlóvá? Mi van, ha a zsidók mégsem azért élveztek előnyöket, mert (annyival) rátermettebb ügyvédek, kiválóbb orvosok, briliánsabb atomfizikusok, tehetségesebb művészek voltak a nem zsidóknál, hanem mert azt hitték róluk, hogy azok voltak? És ugyanilyen logika alapján a – rendre a testi vagy azzal társított versengésekben kimutatható – zsidó kudarcok is végiggondolhatók, sőt ezeket már így is szokták végiggondolni: lehet, hogy a zsidók nem voltak (annyival) gyávább katonák, gyengébb tornászok, megbízhatatlanabb közszolgák a nem zsidóknál, csak azt hitték róluk, hogy azok voltak. Arra gyanakszom tehát, hogy a zsidó sikereket és kudarcokat talán nem (csak) a zsidó ész jobb és a zsidó test rosszabb teljesítménye termelte, hanem a zsidó ész felsőbb- és a zsidó test alsóbbrendűségébe vetett hit (is), aminek következtében a zsidó értelmi teljesítményeket felül-, a testieket alulbecsülték.

Ennek a hipotézisnek az ellenőrzésébe azonban nem szabad hűbelebalázs módjára belefognunk. Csak akkor érdemes komolyan latolgatnunk azt az eshetőséget, hogy nemcsak a zsidó hátrányokért, de az előnyökért is a teljesítmények diszkriminatív beárazása felelt, ha teljesült három előfeltétel. Az egyik az, hogy zsidók és nem zsidók rendszeresen érintkeztek egymással, életük összeszövődött. Ellenkező esetben ugyanis nem lett volna olyan közös terep, ahol zsidók és nem zsidók elbírálhatták volna egymás produkcióit. Amíg a két fél elzárkózott egymástól, amíg álltak a gettó tényleges vagy képletes falai, addig puhány, de elmés zsidókra gondolni ártatlan képzelgés, színes, de elillanó fantázia volt csupán, ami egyenlőtlenségeket nem termelhetett. A másik feltétel az, hogy a zsidók felismerhetők, megkülönböztethetők voltak a többiektől, azaz zsidóságukat nyilvántartották. Ennek híján ugyanis senki sem tudta volna eldönteni, kivel szemben melyik prekoncepcióját érvényesítse. A harmadik feltétel

az, hogy a zsidóról sokaknak nagyjából ugyanaz, mégpedig az okossága² és a gyengesége³ jutott eszébe. Ugyanis senkinek az észlelését nem lehetett képes eltorzítani egy olyan vélekedés, amit nem gondolt.

Ez a tanulmány arra vállalkozik, hogy megvizsgálja, teljesült-e a harmadik feltétel, vagyis az értelmiségiek által írt munkákban, elsősorban Magyarországon, fejben erősnek, karban gyengének gondolták-e a zsidókat a 19. századtól a holokausztig tartó időszakban. Úgy találtam, hogy a korabeli szövegekben úgyszólván automatikusan előkerültek ezek a sztereotípiák, amint a zsidó szó elhangzott. Mégsem teszek kísérletet annak alátámasztására, hogy a képzeletbeli zsidó satnya testéről és fokozott intellektualizmusáról folyó diskurzus kizárólagos volt. Ezt egyrészt bajos lenne bebizonyítani, hiszen nincs mód minden szöveg végigfűrésztésére. Másrészt ennek igazolására nincs is szükség, mert ahhoz, hogy ez az imázs számottevően befolyásolhassa a teljesítmények elbírálását, elegendő az is, hogy az imázs létezzen és elterjedt legyen.

A következőkben tehát arról szeretném meggyőzni az olvasót, hogy a zsidó test alsóbb- és a zsidó elme felsőbbrendűsége közszájon forgott, a zsidókat sokan afféle könyvmolynak vagy – még anakronisztikusabb kifejezéssel – kockának tartották. Első lépésben néhány nemzetközi ismert-ségű szerző szövegeire támaszkodva vázolom fel a zsidó közképét (Nyugat-)Európában a 19. század végére összpontosítva, majd ellenőrzöm, ugyanezt az eredményt kapjuk-e a magyarországi diskurzus vizsgálatával is. Ennek során törekedni fogok arra, hogy azt a szöveggörnyezetet is feltárjam, amelyben az egyes szerzők előhozakodtak a zsidó testről és elméről kialakított elképzelésükkel.

² A zsidó okosság modern diskurzusára átfogóan lásd Gilman 1997.

³ A zsidó testről folyó diskurzusra átfogóan lásd Gilman 1991, illetve Geller 2011; Geller 2013. A zsidó egészségesség ellendiskurzusára Hart 2007.

Zsidó imázs Európában

Indítsuk túránkat a századvégi orvostudomány híres/hírhedt alakjának, **Cesare Lombrosónak** a soraival, aki a bűnözés mellett a zsenialitás kutatásában is szaktekintélynek számított. Méghozzá a *Lángész és őrültség* című művéből (1864) vegyük az első kiadásokban még nem szereplő, zsidókról szóló passzust: „*A zsidók mindenütt kitűnnek szellemi képzettségük és éles elméjük által, s így, dacára kisebbségüknek, jelentékeny helyet foglalnak el kultúréletünkben. Kezükben van nagyjából Európa kereskedelme és sajtója, sok kiváló zeneszerző, humorista és orvostudós zsidó vagy zsidó származású. [...] A zsidó faj alkotóképessége minden kétségen felül áll.*” A zsidók tehát lángeszűek (vagy legalábbis sokan közülük), sajnos ennek azonban, ahogy Lombrosónál minden zsenialitásnak, van némi hátrányos mellékhatása a lángész személyes boldogságára. Tudniillik patológiás: „*azt a különös és megdönthetetlen tényt is észlelhetjük, hogy a zsidók közt aránylag 4–6-szor annyi az őrült, mint a más vallásúak között. [...] Szomorú tény, hogy ennek az annyira üldözött kiváló fajnak szellemi és anyagi sikereit olyan drágán, agyának és idegeinek felbomlásával kell megfizetnie.*”⁴ Az *antiszemitizmus és a zsidók* (1894) című munkájában alkalma volt említést tenni a zsidók külleméről is: fizikai erejük csekély, alkatra gyakran – főleg a keleti zsidók – alacsonyak és satnyák, lepusztult, nyomorúságos benyomást keltenek.⁵

A 19. századi gondolkodók közül a zsidó test a leginkább minden bizonnyal a cionista mozgalom „másodhegedűsét”, a Lombrosóval jó kapcsolatot ápoló,⁶ Magyarországon született, orvos végzettségű író, **Max Nordaut** és követőit foglalkoztatta. Nordau elképzelt zsidójának, az izom-

⁴ Lombroso 1998: 37–38.

⁵ Lombroso 1894: 10.

⁶ Cavaglioni 2011: 659.

zsidónak (*Muskeljude*) a teste erős, harcias, férfias volt az antikvitásban és – ha a cionizmus győz – az is lesz megint.⁷ A jelen idejű, valóságos zsidó test azonban a makkabeus ideálnak csakis a potenciálját hordozta Nordau szerint. Tényleges állapota éppen az ellentéte volt a régmúlt díjbirkózószerűen elgondolt zsidóiének. Nordaunak az orvosi tekintélyre is támaszkodó beszédei a cionista kongresszusokon és a *Jüdische Turnzeitung*ba írt cikkei a zsidóság fizikai megnyomorodását az antiszemitizmus által kikényszerített és a keleti zsidók életvitelét változatlanul jellemző gettókörményekből származtatták. A gettó a zsidók számára egyrészt megfosztottságot jelentett a mozgástértől, az egészséges életnek a századfordulón nagy divatban lévő „szentháromságától”: a fénytől, a víztől és a levegőtől,⁸ valamint az értelmes, testi erőfeszítést igénylő munkától. Másrészt folytonos félelmet a külvilág támadásai, szüntelen szorongást a lenéző tekintetek miatt. A gettóba szorítottság a testtartást görnyedtté, a mellkast horpadttá, az izomzatot fejletlenné, a termetet alacsonnyá, a mozgást esetlenné formálta. Ez Nordau orvosi diagnózisa a gettó kialakította tipikus zsidóról, a még levegővel is szűken ellátott *Luftmenschről*, akinél a légiesség jellemző tevékenységének hasznára, táplálékára és testi erejére is. Ám hiába torzult el külső kényszer hatására a zsidó fizikum, az akarat ezt felülírhatja, a szorongás legyőzhető, a zsidó test – német mintára – tornázás, illetve fizikai munka révén kigyúrható. Nordau tehát új zsidó (férfi) testideált dolgozott ki, amely megegyezik az általános 19. század végi európai ideállal, sőt ellenképe is ugyanaz: a sztereotip zsidó teste.⁹

Az izomzsidóvá edződést azonban a cionista mozgalom nem csupán a testi deformálódás terápiájának tekintette, hanem szellemi gyógyhatást is tulajdonított neki. Arra pedig nagy szükség volt, mert – azt

⁷ A zsidó keménylegénység hagyományának, a szerző szóhasználatával: a Rambowitz-tradíciónak, illetve az erre bejelentett igénynek a történetére lásd Breines 1990: 75–167.

⁸ Például Jaerschky 1908.

⁹ Mosse 2001: 167–168, 208.

gondolták – a test elsatnyulása az intellektualizmus túlhajtásával, a gyerekek túlságosan korai iskolapadba kényszerítésével, a műveltség csillapíthatatlan szomjazásával járt együtt. Hogy a zsidók értelmileg tehetségesek, azt Nordau visszatérően és magától értetődő ismeretként emlegette. Az első cionista kongresszuson tartott beszédében egy globális értelmi rangsor élmezőnyében helyezte el őket: a zsidó „szorgalmasabb és eszesebb, mint az átlagos európai, nem is beszélve a nehézkes ázsiaiakról és afrikaiakról”,¹⁰ és arról is meg volt győződve, hogy mindezt még halálos ellenségei is elismerik. A *galut* (diaszpóra) zsidósága az ő nézőpontjából – ifjabb Vázsonyi Vilmos megfogalmazásában – fejszidóság volt.¹¹ Ez azonban nem sok jóval kecsegtetett. A zsidó elmét éppoly érzékennyé, meggyötörtté és – Nordau *Entartung* (Elfajzás) című könyvével elhíresült, de a zsidó intellektussal kapcsolatban, tudomásom szerint, általa nem használt kifejezéssel – degenerálttá tette a megvetés, mint a testet: a fejszidóság neuraszteniás, *Nervenjudentum* is volt egyúttal, és erre a kórismére is gyógyírt jelenthetett az izmok acélossá edzése.¹²

Az eddigiek alapján a képzeletbeli zsidó alakja ideges, nyápic zseniként látszik körvonalazódni. Hiányzik azonban még erről a képről a nemének leírása: a zsidót (értsd: a zsidó férfit) lányosnak, férfiatlan férfinak tartották.¹³ Nem világos, hogy ez a modern nézet a zsidókat ugyancsak nőiesítő premodern hiedelmek egyenes folytatása-e. Mindenesetre már a középkortól elterjedtek voltak a zsidók anális vérzéseiről szóló mendemondák, és már ekkor előfordult, hogy ezeket a vérzéseket a zsidó

¹⁰ Nordau 1909a: 53. – Az idézet itt és – ha nincs magyar fordítás – a továbbiakban mindvégig saját fordításom.

¹¹ Hadas – Zeke 2012: 329.

¹² Nordau 1909a; Nordau 1909b: 72–73; Nordau 1909c; Nordau 1909d; Nordau 1909e. Lásd még Mandelstamm 1900. – Nordau és az őt követő cionisták izomzsidó-fogalmát elemzi Mosse 1992; Presner 2003; Stanislawski 2001: 74–97; Újvári 2009: 148–160; Wistrich 1976; Zimmermann 2006.

¹³ Ezt a modernitásban átfogóan elemzi Mosse 1985: 133–152; Mosse 2001: 64–86. A középkorból lásd például Mirrer 1994: 179–182.

férfi femininségét igazoló menstruációvá értelmezték át.¹⁴ Az elképzelés még a 20. században is felbukkant.¹⁵

A századfordulón a mizogínia és a zsidó öngyűlölet nagy klasszikusa, **Otto Weininger** helyezte a közönségszóló való lemondást és ezáltal az emberi faj önkéntes kihalását szorgalmazó művében a zsidó femininségének gondolatát tudományos díszletek közé, vitte a végletekig és tette népszerűvé.¹⁶ A *Nem és jellem* (1903) című disszertációjához fűzött három fejezetben összefésülte a nemi és faji ellentétpárokat. A nő és a zsidó, e két „*kokottszerű*” típus lelki alkata közötti hasonlóságok „kimutatásával” ugyanis olyan tablót rajzolt, amelyen a zsidó az árjától férfiasága hiányában, a nő a férfitól pedig árjasága hiányában különbözött. Weininger gondolatmenete szerint a zsidó (típusának) nőiessége és a nő (típusának) zsidósága abban mutatkozik meg legerősebben, hogy szexuálisan mindketten könnyen hozzáférhetők. A nő „*szakadatlanul és kizárólag szexuálisan érdekelt*”, „*a nő egész teste az ő nemi szervének alárendeltje*”, „*a férfié a pénisz, a vagináé a nő*”. A zsidó pedig „*mindig paráznább, bujább*” az árja férfinál, „*még akkor is, ha [...] szexuálisan kevésbé potens*” nála, „*a kerítőség szerves hajlam a zsidókban*”, akárcsak a nőkben. Azaz rövidlátó önzésük nem mutat túl a koitusz vagy legalább mások koitalásának akarásán, minden tettük ennek előmozdítására irányul, „*követei, megbízottjai [...] a koitusz gondolatának*”. A nő és a zsidó tehát a férfivel és az árjával ellentétben gyönyörszerzésre, a nemi ösztönök kiélésére, nem pedig értékek teremtésére, szerelemre törekszik. E két felületen, élveteg típusban ennek következtében nincs meg a mélység, számukra elérhetetlen a nagyság, belőlük „*teljesen hiányzik a zsenialitás*”. A női és a zsidó ész azonban teljesítőképes, csakhogy ez kisszerű, közönséges agyafúrtságban, csábítási-kerítési tehetségben nyilvánul meg:

¹⁴ Resnick 2000; Biale 2007: 105. Vö. Johnson 1998.

¹⁵ Oişteanu 2005: 61.

¹⁶ Arra, hogy a zsidó femininség weiningeri képzete nem volt előzmények nélküli a századfordulós értelmiségi diskurzusban lásd Robertson 1998. A könyv korabeli befogadására lásd Dijkstra 1986: 217–221.

a zsidóból „a zsenialitással együtt *hiányzik [...] az emberi, férfi természet gyökeres butasága is. Az intelligenciának az a sajátos fajtája, amely a zsidónál (éppúgy, mint a nőnél) megvan, természetesen egyrészt csak a nagyobb önzéssel együtt járó nagyobb éleslátást jelent; másrészt a zsidónak és a nőnek bármely, tetszés szerinti külső célhoz való végtelen alkalmazkodó képességén alapul, amelyet válogatás nélkül felhasználnak.*” „A Nő sokkal rendszeresebben és állhatatosabban ravasz, számító és »okos«, mint a Férfi, amikor valamely, őt közelről érintő, önző cél eléréséről van szó, A nő soha nem olyan buta, mint amilyen a férfi tud néha lenni.”¹⁷

Felmerülhet, hogy az eddig kidolgozott portrévázlat a puhány testű, ugyanakkor fejlett, de valamilyen értelemben romlott eszű zsidóról nem reprezentálja a diskurzus főáramát. Lehet úgy is okoskodni, hogy mindhárom citált szerző zsidó volt. De lehet akár úgy is, hogy egyikük sem volt az, hiszen Lombroso és Nordau eltávolodott a vallástól, Weininger meg egyenesen undorodott attól, amit zsidón értett. Ráadásul nem a zsidó, de nem is a nem zsidó pozíciójából beszéltek, hanem – még valamelyest a politizáló Nordau is – a tudóséból. Terjesszük ki épp ezért a vizsgálatot egyrészt arra, hogy mi volt a judaizmus viszonya a fenti portréhoz, milyen önképe lehetett a vallásos zsidónak. Másrészt igyekezzünk felderíteni, hogyan képzelték el a zsidót azok, akiket semmilyen értelemben nem lehet zsidóként azonosítani.

Ahhoz, hogy kialakíthassunk valamilyen elképzelést **a zsidó vallási hagyományban** megjelenő zsidó (férfi)karakterről, Daniel Boyarin kutatási eredményeit érdemes megidézni. Boyarin *Unheroic Conduct* (Hősietlen viselkedés) című műve a késő antikvitástól a századfordulóig keletkezett zsidó szöveghagyományról ad a *gender studies* eszközkészletét használó olvasatot. Boyarin tétele az, hogy a rabbinikus judaizmus kialakított egy,

¹⁷ Weininger 2010: 211–284. Az idézetekre lásd 77, 212, 216, 238, 255, 260. – Weininger művének a zsidókról szóló fejtegetésekre koncentrált elemzését adja Gerő 2009: 89–130; Gilman 1986: 244–248; Hernádi 2013: 115–122; Varga 2014: 73–76.

már a babilóniai Talmudban is felfedezhető, a római, majd a lovagi-keresztény maszkulinitáshoz képest alternatív, sőt azt elutasító, illetve megfordító (ellen)férfiasságeszményt, és ezzel egyidejűleg értelemszerűen egy alternatív nőiességeszményt is. A zsidó férfi- és nőideál lényege könnyen összefoglalható egy közhelyes életképben: amíg a zsidó férfi visszavonul a lefüggönyözött szobába, és az írások fölé görnyed, addig a zsidó asszony a boltban gondoskodik a család megélhetéséről, rohángál az üzlet után, érintkezik a külvilággal. Ezt semmiképp se értelmezzük úgy, hogy a zsidó hagyomány merészen szembefordul a férfiuralommal. Boyarin szerint a nők elnyomásának éppolyan önfeledt formája ez, mint amit a kereszténység kifejlesztett. A különbség nem a nemek közötti erőviszonyokban mutatkozik meg, hanem a mintaszerű férfi vonásaiban. Az ideális askenázi zsidó férfi passzív, szelíd, gyengéd, érzelmes, sápatag, mérsékletes, békés, befelé forduló tudós volt, és a harciasnak, erőszakosnak, vakmerőnek és vállasnak elképzelt keresztény lovaghoz képest határozta meg magát. Boyarin arra jut végül, hogy a zsidó szuperhím feltűnően hasonlított az eszményi keresztény szerzetesre, csak hogy azzal szemben szexualitásától, vonzerjétől egyáltalán nem volt megfosztva.¹⁸ Míg a keresztény oldalon a kvázi tudós erények a szerzetesi eszmény kasztráltságával jártak együtt, a zsidón kíváncsú férjjelöltté avattak. A jiddis kifejezés erre a zsidó férfi viselkedési ideálra az *Edelkayt*, azaz nemesség, amit a lovagi-keresztény maszkulinitás nyelvére antimacsóságnak, lányosságnak, puhányságnak, pipogyaságnak, hősietlenségnek (ezzel a kifejezéssel – „*nicht heldenhaft*” – eredetileg Freud jelölte apja magatartását az *Álomfejtés*ben), anyámasszony katonájaságnak fordíthatunk. Csupa pejoratív kifejezés vagy tagadás. De hiába csak ilyen szavaink vannak rá, az *Edelkayt* valójában – és ez Boyarin igazi leleménye – nem utalt semmi szégyenletesre és semminek a hiányára. A hagyományos zsidó férfiasság magabiztos volt. Ezt a típust a modernitásig úgy lelte fel

¹⁸ Lásd erre még Boyarin 1993.

az askenázi zsidóság irodalmában Boyarin, hogy nem járt kisebbségi komplexussal, a zsidó nők – már úgy értem, hogy leginkább, de nem kizárólag, a zsidó férfiak által írt szövegek szerint – pontosan ilyen nőies férfiak után epedtek. Szóval egy vézna, „fejnehéz” *jesivabóhernek* nem kellett egyúttal szégyenlősnek is lennie, a legnagyobb nyugalommal szexinek érezhette magát. Az emancipációval azonban egyre inkább, a cionizmus-sal pedig végképp internalizálódott a külső eszmény, a zsidók közül egyre többen és egyre inkább a nem zsidók nézőpontjából vizslatták önmagukat, így a zsidó álomférfinek az apjára ütő fia már nemcsak nőies, de egyúttal alsóbbrendű, férfiatlan férfinak is érezte magát.¹⁹

Boyarint, mint látható, a belső és külső értékrend ellentétes mivolta, valamint az utóbbi diadala érdekli. Egészen pontosan az, hogyan lehet elviselni, illetve hogyan tud aztán elviselhetetlenné válni, hogy egy nép a domináns kultúra szemszögéből érvénytelennek látszik. Én azonban éppen a judaizmus és a külvilág kultúrájának a hasonlóságára, nevezetesen a zsidó belső és külső imázsának az egybevágóságára hívnám fel a figyelmet. Boyarin invenciózus elemzése ugyanis úgy is olvasható, hogy a zsidók által írt szövegek a Talmudtól Sigmund Freud *Álomfejtéséig* éppolyan nyeszletnek és értelmesnek tételezték a zsidó férfit a kereszténnyel szemben, mint amilyenek a nem zsidók által írt munkák, csak az emancipáció előtt nem

¹⁹ Boyarin 1997. Mindenekelőtt XIII–80. – Boyarin koncepcióját könyve megjelenése óta számosan finomították, bírálták. A kutatók kimutatják például azt, hogy a gyakorlat, a zsidó férfiak tényleges viselkedése távol állt az *Edelkayt* követelményeitől (Gotzmann 2012). Sharon Gillerman szerint a világhírű zsidó erőművész, Siegmund Breitbart által megtestesített – emancipáció utáni – maskulinitás nem jelentette a régi értékrend teljes kapitulációját, illetve a pusztá utánzását az agresszív keresztény/nemzeti férfiaságnak, hanem alakítani is képes volt a domináns ideált (Gillerman 2012. Lásd még Gillerman 2006). Egy másik vizsgálat arra jutott, hogy a keresztények körében hódító, 19. századi, de még a századvég előtti polgári-középosztályi férfiaság sok tekintetben emlékeztet az *Edelkaytra*, tehát az ellentét nem annyira ellentétes, mint ahogy Boyarin elbeszéli (Baader 2012). A könyv rabbinikus irodalomból kiinduló fejtegetéseinek bírálatára lásd Rosen-Zvi 2013: 7–22. A kritikák azonban nem érintik azt a következtetést, amely számunkra fontos Boyarin gondolatmenetéből, tehát hogy a zsidó testről és szellemről sok vallásos zsidó fejében is hasonló kép élt, mint a külvilágéban. Lásd még ehhez e tanulmány mottóját.

látták ezt egyformán értékesnek, de az emancipáció után már ebben sem volt eltérés. Úgy tűnik tehát, a mindenféleképpen zsidók közül sokan a zsidó karakterről nem mindig ugyanúgy, de mindenesetre ugyanazt képzeltek, mint sokan mások.

Az a javaslatom, hogy a nem zsidók zsidóképéről olyan szerzőket faggassunk ki, akikről legkevésbé feltételezhetjük, hogy gondolataik egyezést mutatnak Nordauék írásaival vagy a zsidó hagyománnyal. Mert ha még náluk is találunk hasonlóságokat, akkor valóban elterjedt lehetett a zsidó okosság és csenevészesség mítosza. Nézzünk körül ezért a modern rasszizmus megalapozóinak és klasszikusainak szövegeiben!²⁰

A kalandos életű, hullarablási és ezekhez kapcsolódó gyilkossági ügyekbe is belekeveredett skót anatómus, **Robert Knox**, amint *The Races of Men* (Az emberi fajok, 1850) című könyvéből kiteszik, nem volt elragadtatva a zsidóktól. Knox úgy ítélte, a zsidó orra „masszív, bunkós, horgas” és „háromszor vagy négyszer nagyobb, mint ami az archoz illene”, fizimiskája aránytalan, sosem lehet tökéletesen szép. A zsidó ábrázatot összességében afrikaias kinézetűnek ítélte. Leírásában a zsidó test nemcsak bájban, de edzettségben is hiányt szenvedett, hiszen a zsidók szerint nem bajlódnak erőfeszítést igénylő munkával, sőt igazából nincs is foglalkozásuk, inkább mások iparkodásán élösködnek, továbbá nélkülözik a harciasságot.

Az, amit Knox a zsidó értelemről közölt, egy változata annak a – mint Weiningernél már láttuk, és még többeknél látni fogjuk – nagy karriert befutó gondolatnak, hogy a zsidó ugyan eszes, de ehhez kikötéseket kell fűzni, mert tehetsége csak az anyagi világban bontakozik ki és terméketlen az emberiség, a közösség szempontjából. Mondandója hasonlít arra, amit ugyanabban az évben, amikor könyvét kiadták, **Richard Wagner** fejtegetett nevezetes, *Das Judenthum in der Musik* (A zsidóság a zenében, 1850) című esszéjében. Wagner abból indult ki, hogy a zsidó idegen a nemzettől,

²⁰ Knox, Gobineau és Chamberlain munkásságára általában lásd Mosse 1978: 51–57, 67–69, 105–108.

de úgy idegen, hogy közben nincs saját nyelve, anyanyelv nélkül él, ahogy nincs, soha nem is volt saját művészete sem. A zsidó kulturálisan hazátlan. Ezért nincs más választása, mint utánozó „majommá” lenni, idegen nyelvként beszélni az őt körülvevők nyelvét, idegen művészként alkotni az őt körülvevők művészetében. Ez annyit tesz, hogy a zsidó művész, mivel idegen, képtelen ösztönösen átérezni a nép lelkiületét, kimondani helyette azt, amihez neki hiányoznak a szavai. Márpedig igazi, mély értelmű műalkotás, főleg a zenei,²¹ csakis ebből az élményanyagból táplálkozhat. A zsidónak így az marad, hogy szenvedély nélkül, pusztá értelmi erőfeszítéssel a felszínt kapargató, értéktelen, természetellenes benyomást keltő műveket hozzon létre hideg közönnyel, ami lealacsonyítja a művészetet.²² Knoxnál kezdetlegesebb formában találjuk meg az elképzelést. Ő nem tagadta, hogy a zsidók közt, ahogy bármely nép sorában, egyénileg vannak szellemi talentumok. Ám azt gondolta, nem ez az érdekes, hanem az, hogy az egyes fajok mennyire tehetségesek. És úgy látta, hogy a zsidóban mint fajban nincs kreativitás és eredetiség, nincs érzéke a művészetekhez, az irodalomhoz, a tudományokhoz, hiszen mindezekből nem fejlesztett olyat, amit a sajátjának mondhatna.²³ A zsidó tehetségek más nemzetek kultúráit művelik.

Pár évvel később **Arthur Gobineau** gróf a fehér szupremáciát hirdető, ugyanakkor zsidóellenesnek nem mondható *Essai sur l'inégalité des races humaines* (Értekezés az emberi fajok egyenlőtlenségéről, 1853–1855) című nagy jelentőségű munkájában úgy találta, Palesztina szegényes természetes adottságaival nem magyarázható, hogy a zsidók ott olyan néppé fejlődtek, amely „*intelligens*” és „*mindenben sikert arat, amibe belefog*”.

²¹ Volt, aki Wagnerrel szemben úgy gondolta, a zenében a zsidók kiváltképp tehetségesek, mert jól el vannak látva azzal a szenvedéllyel, amitől Wagner szerint teljesen mentesek. Lásd Michel 1930: 40.

²² Wagner 1907. A zsidó külsejéről azt tudjuk meg Wagnertől, hogy az a természet kellemetlen játéka.

²³ Knox 1850: 108, 130–145, 261–263, 300. – A zsidókról szóló fejtegetéseire lásd még Efron 1994: 47–54.

A testi adottságaikat viszont már nem tartotta ilyen lehengerlőnek: faji jegyként említi, hogy a németországi zsidók általában alacsonyabbak és cingárabbak a körülöttük élőkénél.²⁴

Houston Stewart Chamberlainnek a náci faji ideológiát közvetlenül megelőlegező, *Foundations of the Nineteenth Century* (A 19. század alapjai, 1899) című művében a zsidó faj keletkezését – Felix von Luschan elméletét²⁵ továbbköltve – egy végzetes és bűnös, az eredeti faji karakterek közötti áthidalhatatlan távolság miatt korcsot eredményező szíriai (hettita), szemita (beduin), amorita (árja) vérkeveredés eredményének vélte. Chamberlain ebben a minótauruszi jellegben, szörnyszülöttségben látta az okát annak, hogy a zsidó a világtörténelemben olyan veszélyes ellensége lett az árjának, sőt minden nemesnek. A későbbiekben tiszta fajként fenntartott keverék, – a kérdés magyar szakértőjének szavaival – „*zoológiai értelemben mesterségesen kitenyésztett állandó korcsfajta*”²⁶ erkölcsi és testalkatát Chamberlain a faji felmenők tulajdonságaiból származtatta, amiket a következő módszerrel tárt fel néhány antropológiai műből származó és bibliai hivatkozás mellett: vette az egyiptomi és hettita ábrázolásokat a szóban forgó népekről, majd rábízta magát képzelőtehetségére, belelátott ezekbe az arcokba minden olyasmit, amit gondolatmenete szempontjából célszerűnek vélt. Beszámolójában a zsidó a vérségileg túlnyomó elemtől, a hettitától örökölte meg testi bélyegeit. A hettiták márpedig szerintre kerekfejűek, kampós orrúak, tömzsik, továbbá „*inkább szívósak [...], mint erősek*” voltak. A Chamberlain által árjának hitt és körülrajongott, a sajnálatos vérkeveredés során alárendelt szerepet játszó amoriták ezzel szemben „*szőke, kék szemű, világos bőrű*”, „*óriási termetű emberek*” voltak, „*vad, borzalmas szertelenséggel*”, „*féktelen kalandvágygal*”.

²⁴ Gobineau 1915: 58–61, 123. – A teljes Gobineau-életmű és az antiszemitizmus viszonyára lásd Rose 2013: 529–532.

²⁵ Luschan 1892.

²⁶ Méhely 1926: 34.

Bonyolultabb feladat elbeszélni, mit gondolt Chamberlain könyvének egyik központi témájáról, a zsidó intellektusról, mert szóhasználata ellentmondásos volt. Ezt jól mutatja, amit a fajkeresztkezésben résztvevő „zsidós” hettiták és beduinok, illetve a „zsidótlan” amoriták értelmi képességeiről írt. A hettitáknak *„nemcsak okosnak, de nagyon ravasznak is kellett lenniük”,* a hettiták *„történelme is okosságról tanúskodik”,* ám ennek *„semmi köze a zsenialitáshoz, sőt ellenkezőleg”,* a képeken *„nem látszanak szellemben gazdagoknak”,* e nép *„nagy, lángoló tehetségek birtoklásával nem tüntette ki magát”. A zsidót szellemi értelemben a beduin elem határozza meg, a szemita „a spiritus rectora sok vonatkozásban éppen úgy a jóban, mint a gonoszban”. A beduinnál „első helyen áll az akarat, azután jön a kedély s legalul áll az ész”, az akarat „mindenütt útban van, ahol a szellem magasabb műveletre lendülne”, „az ész és fantáziát rövid pórázon tartja”. Ugyanakkor elismeri a „specifikus szemita nagyságot”, amelyben „minden teljesítmény” az akaratnak „minden más képesség fölötti túlsúlyából következik”, ám – fájdalom – „az ilyen jellem az igazi nagyság lehetőségét kizárja”. Ezzel szemben az amoritának *„mint a zseni szeme a közönséges embertömegből, úgy válnak ki vonásai a babilóniak, héberek, hettiták, ubiaik és még ki tudja miféle ravasz, gonosz, ostoba arcoknak tömegéből”.* Chamberlainnál tehát úgy áll a helyzet, hogy az árja oldalon kap helyet a szellemi gazdagság, igazi nagyság, lángoló tehetség, ész, fantázia, zsenialitás fogalma, míg a zsidón az okosság, ostobaság, ravaszság, gonoszság, akarat, akaraton alapuló teljesítmény, szemita nagyság. Ez attól különös, hogy ellentétes oldalra kerülnek olyan fogalmak, amelyek köznapi értelemben nincsenek ellentétben egymással, ugyanakkor a szerző egy térfélre tesz olyanokat, amelyek ellentétben vannak. Ha jól értelmezem Chamberlaint, ez az ellentmondásosság abból ered, hogy a szerző azt a szótárat használta a zsidó és az árja értelmi működés leírására, amely a teljesítmény nagysága szerint tesz különbséget gondolkodás és gondolkodás között. Ám művéből az derül ki, hogy az a különbség a zsidó és árja szellem között, amit meg kívánt ragadni, nem mennyiségi*

volt, hanem erkölcsi minőség szerinti. Chamberlain úgy találta, hogy a zsidók amolyan értelmi szupergonoszok, képesek *„rendkívüli teljesítményekre, amelyek más embereknek szinte lehetetlenek lennének”*. Azért, ahogyan (démoni) célkitűzésüket megvalósítják, *„csodálatot érdemelnek”*. A zsidók alkotásai attól alacsonyabbrendűek az árákéinál, hogy a zsidó szellemnek más a hajtóereje, mint az árjának. Az árjának a megismerés ideális vágya, a zsidónak az érvényesülés akarata, az önzés a motorja. A zsidó vívmányok csupán – akármilyen meglepően is hangzik – az akarat diadalai.²⁷

Perdöntő bizonyítékként arra, hogy a faji rangsorolásban érdekelt szerzők zsidóképe lényegileg egybeesett a más gondolkodásúakéval, lapozzuk fel a legszélsőségesebb esetet, **Adolf Hitler** *Harcomját* (1925–1927), ami nem tartogat sok újdonságot. A zsidó nép testi valójáról Hitler a következő felvilágosítást adja: *„Hogy a víznek nem barátai, azt már a külsejük is elárulja. Erről az ember, sajnos még csukott szemmel is meggyőződhet. Nemegyszer egész rosszul lettem ezeknek a kaftánosoknak büztől. Ehhez járult még mocskos ruházatuk és kevésbé vitézi [wenig heldische] külsejük.”* Szellemi teljesítményükről így alakult a véleménye: *„Az árjának merő elmentéje a zsidó. [...] »Okosnak« tartják őket, és bizonyos tekintetben tényleg okosok voltak mindig. Eszességük azonban nem saját fejlődésüknek, hanem az idegen népek szemléltető oktatásának eredménye. [...] A zsidónak gyorsan megvilágosodik az elméje, ebből kifolyólag munkálkodásának alapját mindig másoktól vette.”* A zsidó értelem képességei tehát Hitler szerint is kiemelkedők, csak persze szerinte ez kimondottan káros körülmény, hiszen a zsidó ezt a tulajdonságát élősdni módon használja, ugyanis a zsidó csupán utánóz, és amit utánóz, azt megrontja: *„A zsidó népnek tehát minden látszólagos értelmi jó tulajdonsága dacára sincsen valódi és semmi esetre sincsen saját kultúrája. Látszólagos kultúrája nem egyéb, mint más népeknek az*

²⁷ Chamberlain 1913: 238–256; Chamberlain, Houston Stewart 1944. – Magyarországon Chamberlainnek a zsidó faj születésére vonatkozó gondolatmenetét összefoglalta Bosnyák 1940a: 14–18.

ő kezei között elromlott szellemi terméke.” Agymunkája azért nem vezet sehova, mert „hiányoznak nála azok a tulajdonságok, melyek az alkotó, tehát kulturális tehetséggel bíró fajokat jellemzik. [...] mert hiányzott és hiányzik belőle az idealizmus, amely nélkül valódi nemes lelkület el sem képzelhető. Az ő pusztta értelme sohasem lesz képes építeni, hanem mindig csak pusztítani és legfeljebb talán lázítani.”²⁸

A semmilyen értelemben sem zsidó szerzők munkái közül vizsgáljunk meg végül egy olyat, amely kimondottan barátságos a zsidókkal, sőt szenvedélyesen védelmezi őket az antiszemita támadások ellen. A főleg Oroszországgal foglalkozó történész, **Anatole Leroy-Beaulieu** *A zsidóság és az antisemita dráma* (1893) című könyve ideális erre a célra. Annak a műfajnak, amibe ez a könyv tartozik, a zsidó karakter filozofia leírásának, voltak hagyományai. Eötvös Józseftől *A zsidók emantipációjá* (1840) jó példája ennek: a zsidók borzalmasak, de a keresztények középkorias korlátoltsága miatt lettek azzá, mert a külvilág a társadalomból ki-, a porba lekényszerítette őket.²⁹ Az effajta gondolkodás azonban a 19. század végére rohamosan vesztett az értékéből az eszmék piacán, mivel egyre divatosabbá vált az emberek közötti különbségek faji magyarázata. Ha ugyanis volt nép, amelynek vonásai jól magyarázhatónak tűntek biológiailag, azok az egymás közt házasodó zsidók voltak.³⁰

1883-ban a híres vallástörténész, Ernest Renan azonban tartott egy előadást a zsidó történelemről, amely elbizonytalaníthatta azokat, akik így okoskodtak. Renan életművének esete a faji gondolkodással igen szövevényes.³¹ Használt faji kategóriákat, és a többinél felsőbbrendű fehér fajon

²⁸ Hitler 1996: 41, 178–193. – A zsidókról szóló német diskurzusban a zsidó értelmi fölény toposzára lásd Aly 2015: 23–27, 48–53, 127–140, 160.

²⁹ Eötvös 1892. – Eötvös érvelésének előzményeire lásd Konrád 2014: 496. Az ugyanilyen logikájú angliai érvelésekre lásd Endelman 1999: 41–42.

³⁰ Efron 2013: 905; Efron 1994: 20.

³¹ Hogy a 19. századi Magyarországon mennyire ambivalens volt a fogadtatása Renan zsidókról kialakított nézeteinek arra lásd –k 1883. és d 1883.

belül megkülönböztette egyrészt az érdemdús sémi fajt (amelynek a teljesítményeit Goldziher megfigyelése szerint voltaképp a héberekéivel azonosította), másrészt az annál sokkal érdemdúsabb árját (amin voltaképp görögöt értett³²), ám ragaszkodott ahhoz, hogy ez utóbbi felosztás már tisztán nyelvészeti alapú.³³ 1883-as előadásában mindenestre elvileg elfogadta érvényesnek a faji magyarázóelvet és a faj biológiai fogalmát. A héber népet ilyen vérségi egységként fogta fel, ám a zsidókat faji értelemben leválasztotta a héberekről, sőt a zsidóságot kizárta a fajok közül, és besorolta a többi vérségileg zagyva embercsoport közé, tehát oda, ahová a civilizált, európai népek is tartoztak. Renan ezt azzal érte el, hogy átírta a zsidó szétszórás történiáját, pontosabban nem tartotta azt elégséges magyarázatnak a zsidó vallás földrajzi elterjedésére. Alternatívaként a zsidó hittérítés sok évszázados történetét ajánlotta és vázolta fel. Az volt a mondanivalója, hogy nincs zsidó vérségi egység, mert a zsidóság a zsidó vallásra áttért mindenféle népelemekből áll, „századok hosszú folyamán a zsidóság tárva-nyitva volt”.³⁴ Azt a testi és lelki alkatot, amit a modern Európa zsidóként ismer, környezeti hatás, méghozzá a kitaszítottság, a gettó szülte meg, „a századokon át rájuk nehezült társadalmi kényszerűségek eredményei”.³⁵

Leroy-Beaulieu szövegének ez a renani gondolatmenet volt a motorja. A zsidó történelemnek ez a „fajtalan” koncepciója nyitotta meg előtte az utat, hogy a zsidókra vonatkozó sztereotípiákat, amelyek a 19. század végén kétségkívül a tudás rangján álltak, filozemita narratívába ágyazva ad-hassa elő. Leroy-Beaulieu a gettóköriülményekkel, nem pedig a vérséggel magyarázta a zsidóknak minden olyan tulajdonságát, ami nem (csak) a valóási előírásokkal volt összefüggésbe hozható: „a zsidónak a múltjában kell keresnünk hibáinak és jó tulajdonságainak, erejének és gyöngeségének, szóval

³² Goldziher 1894: 26–29. – Goldziher kritikáját bírálta Riedl 1894: 467–469.

³³ Almog 1988; Priest 2015: 311–315; Rose 2013: 532–540; Todorov 1993: 106–113, 140–149.

³⁴ Újabban Shlomo Sand (2010: 205–374) elevenítette fel Renan narratíváját.

³⁵ Renan 1911.

minden testi és lelki sajátságainak okát”. A kirekesztés, az üldözés, a megáláztatás szerint egyrészt közvetlenül alakított ki kedvezőtlen zsidó tulajdonságokat. Másrészt kíméletlen kiválasztódási folyamatot indított el a zsidóságban, a zsidó lett „*a mi földünknek nagy struggleforliferja*”, ami részben dicső, részben dicstelen, ám a gettóban akkor is evolúciós előnyt jelentő zsidó jellemzők kialakulásához vezetett. „*A zsidó lelkileg és testileg, erkölcsileg és physikailag egy faji kiválás terméke, egy kétezer éves faji kiválásé, melynél szigorúbb és kínosabb kiválásnak soha sem volt élő lény alávetve.*” Márpedig, ha így áll a helyzet, akkor a filozemita gondolkodónak a zsidók kevésbé jeles tulajdonságait sem érdemes elhallgatnia, hiszen azért nem a zsidók a hibások, hanem az *ancien régime* felvilágosulatlanságát és annak a francia forradalmat túlélő bárgyú örökösét, az antiszemitizmust terheli a felelősség. Minél több rossz mondható el a zsidókról, annál kevésbé van igaza az antiszemitáknak! Vagy Karl Emil Franzos híres megfogalmazásában: „*minden országnak olyanok a zsidói, amilyeneket megérdemel*”.³⁶

Ebben az értelmezési keretben Leroy-Beaulieu bármit mesélhetett a zsidókról, abból csakis az antiszemitizmus kerülhetett ki vesztesen. Ez pedig a képzeletbeli zsidó jellemrajzának kivételesen felszabadult leírásához vezetett: a könyv valóságos bőségszaruja a hátrányos és előnyös vonásoknak egyaránt, a filozemita szerző kedvtelve élvezi ki a negatív zsidó sztereotípiák zamatát is. A zsidó testről a következők derülnek ki: „*a zsidó faj [értse végig: történetileg, nem vérségileg meghatározott embertípus] nem is szép, nem is erős; csak elvétve hozta létre a szépségnek némely halovány virágszárait*”. „*Nem erős faj.*” A zsidó „*addig hajlongott, míg görbe nem maradt a háta*”. „*Gyakran kistermetű, vézna, gyöngé; alakja száználmas, vékony, elcsenevészett, lesír róla a nyomorúság*”. „*Nincs faj, melyen ily kevésé látszanának az erő jelei.*” „*Mondhatnók, a zsidó öregén születtek.*” „*A zsidók testalkatra nézve sehol sem hasonlíthatók a más hitűekhez;*

³⁶ Franzos 1875: 1–2.

némely vidéken nehéz testi munkára képtelenek [...] Sok közöttök a hibás testalkatú, a púpos, vak, siket-néma és születése óta hülye.”

Leroy-Beaulieu gondosan bespájkolt a zsidó okosság méltatásaiból is: *„a zsidónak a lelke fölülmúlja a testét. Nem ismerek nála értelmesebb fajt. Mindenek fölött értelmességéből él. Nem karjaiban, hanem homlokában van az ereje. Testi gyöngeségét szellemi erejének kell pótolnia. Erőtlen testében gyakran éles ész és erős akarat lakik. [...] A hosszú és rettenetes megpróbáltatás csökkentette testi erejét, elgyöngítette izmait, de megedzette értelmét és finomította az agyvelejét.”* *„A zsidó nem hallgat ösztönére vagy indulatára, hanem az eszére. És ha az embernek egyik fő sajátsága, hogy eszes, okos lény, akkor az emberek közül a zsidó a legemberibb.”* *„A zsidó értelmességének más jellemző vonásai annak tisztasága, szabatosága és helyessége. A zsidó szellem pontos eszköz, szabatosága egy mérlegéhez hasonlítható.”* *„Szellemi alkalmazkodása azonban bámulatosan gyors. A valóság megismerése utáni törekvés, a gyakorlati érzék nagyobb mértékben van meg a zsidóban, mint másokban.”* *„A zsidó a tudománynak nagy tisztelője”. „Gyakran csodálkozunk a zsidók sokoldalúságán, alkalmazkodó képességén és azon a gyorsaságon, melylyel eltanulják ismereteinket és módszerünket.”*

Csakhogy ennek megvan az ára: *„nagyon hajlanak a mi korunk betegségére, az idegességre. [...] A zsidóra jellemző, hogy idegrendszeré izomrendszerénél fejlettebb; talán ez physiologiájának a legjellemzőbb vonása. Kevés az izomzata, sok az idegzete; csupa ideg, ha szabad így kifejeznem. A zsidó a legidegesebb ember, talán mert legtöbbet élt az agyával. Mintha tagjaiból és törzséből minden életerő a fejébe szállt volna. Viszont a hosszantartó rezgésektől túlfeszített ideghúrvjai gyakran elpattannak vagy hamis hangot adnak. A zsidó nagyon ki van téve az idegközpontok megzavarodásának, a gerincvelő-bántalmaknak, de kivált agyvelő-bajoknak. [...] Gyakoribb nálok az örültség, mint a keresztényeknél, néha aránylag két-háromszor olyan gyakori.”*

A remek felfogóképesség a zsidó számára nem hozza meg sem az erkölcsi javulást, sem a jó ízlést, sem a nemesebb érzéseket. *„Az értelme különb*

a jelleménél”, „ravaszsággal, hunczutsággal és kétszínűséggel” találkozunk nála. „Magába fojtott gögje” van, „érzékeny”, „szemtelen”, „az okosság szava neki rendszerint az önérdék szava”, „hajhássza a címeket”, „önhitt és elbizakodott”. „parvenu”. A zsidók „nem elég finomak vagy elegánsak, rossz ízlésűek és modortalanok, nem elég tapintatosak, viselkedésükben túlzók”, „vagy nagyon bizalmaskodók és semmivel sem törődök, vagy modoroskodók és túlságosan ügyelnek a formaságokra, szóval nehezükre esik úgy viselkedni, a hogy úri embereknek kell”. A zsidó nemzeti génuszt nem mutat, de mint egyén, eredeti, sőt „aránylag több jeles embert szolgáltatott a mi árja civilizációnknak, mint az úgynevezett árja”. „Ideálja nincs a fellegekben és az ég azúrjában; a földet nézi ő.”³⁷

Az eddigi vizsgált vélekedésekről az a kényelmetlen következtetést vonhatjuk le, hogy Adolf Hitlertől Max Nordauig, az Auschwitzban gyilkolóktól az Auschwitzban meggyilkoltakig mindenki ugyanarra gondolt, ugyanaz a kép idéződött fel a fejében, amikor azt mondta, 'zsidó', csak máshogy értékelte ezt az elképzelt, testileg jelentéktelen, szellemileg élénk figurát. A következőkben azt fogom megfigyelni, mindez Magyarországon is így volt-e.

Zsidó imázs Magyarországon 1867 előtt

A magyarországi diskurzus vizsgálata során is a századfordulóra kívánok koncentrálni. Mégis érdemesnek gondolom ízelítőt adni a korábbi szövegekből, hogy lássuk, a zsidó okostojáság sztereotípiája nem a semmiből ugrott elő, hanem jellemző vonása volt a zsidókérdés-vitában ekkor még főszerepet játszó képzeletbeli zsidónak, a civilizálatlan, kaftános gettózsidó típusának is.

³⁷ Leroy-Beaulieu 1893a; Leroy-Beaulieu 1893b; Leroy-Beaulieu 1893c.

Az ifjú Zemplén vármegyei ügyvéd, **Kossuth Lajos** 1828-ban elkezdett egy értekezést írni arról, hogyan kellene fellépni a helyi éhínségek ellen, de csak a szűkölködések okainak taglalásáig jutott el. Az egyik ok a zsidó volt. Kossuth a töredékben – amit felnőtt fejjel csak azért nem használt gyűjtősnak, mert tanulságosan szörnyűnek találta a szöveget mint fogalmazást – fékevesztetten szapult a zsidók erkölceit. Írásában két, egymást kölcsönösen kizáró sztori torlódott egymásba. Az elsőben, a megértőbb verzióban, Kossuth azt a társadalmat is támadta, amely söpredékké tette őket. Ez a gondolatmenet onnan indul, hogy a zsidót „*polgári törvényeink az emberiség s társaságos élet szebb júsaitól*” megfosztották, „*s előtte a becsület s tisztelet ösvényét örökre*” elzárták. Ennek egyik következménye az lett, hogy a zsidók kívül maradtak a nemzeten, a zsidó nem tartozik közénk, hanem csak „*köztünk fetreng*”, bolygó zsidóként, „*egy irtódzást gerjesztő bélpoklosként, utáltatva tévelyeg*”. A másik az, hogy nem maradt számukra semmilyen szokványos, becsületes megélhetési mód. Az alternatív történet szerint viszont a zsidók nem a keresztény kirekesztés miatt élnek meg szokatlan módon, hanem azért képtelenség befogadni őket, mert így élnek meg: „*veszedelmes nép*”, és elképzelhető róla, hogy „*civilisatioját vallása szokásai, természete továbbá is lehetetlenné teszik*”.³⁸

De akárki a hibás, a helyzet mindenesetre az, meséli Kossuth, hogy a zsidó kénytelenségből vagy hajlama szerint a fejéből él meg, eszének jobbra erkölcstelen használatával: „*már bölcséjében a többnyire csalárd, ritkán becsületes fortélyokbul leendő alacsony élelemre*” van kárhoztatva, „*lételének fenttartozását csak a mások megrontásán gondolja építhet[n]i*”. Ráadásul ezt a visszatetsző, spekulatív önfenntartást igen magas szinten űzi: „*nincs azon törvény, melynek célját, végét a fortélyos zsidó kijátszani ne tudná, valamint nincs egy család, nincs egy tolvajlás, amely zsidó orgazdára, biztatóra, titkolóra ne találna*”. A zsidó találékonyság konzekvenciái rémisztők a nem

³⁸ 1844-ben már jóval kedvezőbb volt Kossuth (1844: 299–300) véleménye a zsidók erkölcsi állapotáról.

zsidókra nézve: „*a megyénkben tanyát vert sok zsidó az iparkodással egyben köttetett erkölcsiségnek valóságos métellye, úgy a földművelő népnek [...] súlyos ostora, bővölködésének telhetetlen sírja, iparkodásának rothasztó nyavalyája*”, aki „*mint a növény tápláló nedveit elszívó gomba él*”, és aki miatt a földművelőknek „*végpusztulásokat várhatni*”. Zemplénben a kossuthi kórkép szerint a zsidó ötletelő-cselező tehetsége, „*keserves bosszúja*” kocsmárosbűnözésként jelentkezett, ami fondorlatos itatást, alkoholra szoktatást és italra eladósítást takart.³⁹

Széchenyi István 1844. október 1-jén, a felsőtáblán a zsidók emancipálása ellen, pontosabban annak elhalasztása mellett szólalt fel gróf Zay Károllyal vitázva.⁴⁰ A két nappal a szónok nevezetes, egy ugyancsak Zayjal folytatott vita közbeni összeesése⁴¹ előtt tartott beszéd annak leszögezésével indult, hogy a zsidó „*szerencsétlen és elnyomott⁴² népfaj*”, amely „*egy idő óta mennyi ipart fejt ki*”. Ezek miatt Széchenyi, mint mondta, rokonszenvezett velük. Ebből az következne, hogy a zsidók egyenjogúsítását pártfogásba vette, de éppen ellenkezőleg járt el.

Széchenyi két példázatot dolgozott ki, hogy megértesse álláspontját. A sokkal ismertebb így hangzik: „*ha például én egy palaczk tintát öntök⁴³ egy nagy tóba, azért a víz nem romlik el, és mindenki ártalom nélkül megi-hatja; [...] de ha a magyar levesbe egy palaczk tintát önt, megromlik a leves, és azt meg nem eheti az ember*”. A másik példázat az előző idézettel szemben már zérus összegű játszmaként meséli el a zsidók honpolgárosítását, azaz úgy gondol rá, hogy amennyit az egyik fél nyer vele, annyit veszít a másik: „*ha egy bárkában ülök, és abban van gyermekem és más gyermeke, és ha a bár-*

³⁹ Kossuth 1966: 172–184.

⁴⁰ Széchenyi 1887: 352–356.

⁴¹ Lackó 2001.

⁴² Az „*elnyomott*” kitétel hiányzik Zichy Antal szövegkiadásából, viszont megtalálható az országgyűlési naplóban (*Felséges Első Ferdinánd*... 306).

⁴³ Zichy Antal szövegkiadásában itt „*töltök*” áll, az országgyűlési naplóban azonban „*öntök*” (*Felséges Első Ferdinánd*... 306).

kába bejö a víz, s elöttem apodictice áll, hogy ezen két gyermeket benn nem tarthatom, az igaz, ha a magamét lököm ki, és a másikat benntartom, azt az újságban fogják hirdetni; de biz én a magam gyermekét conserválom, és a másikat kilököm”. „Mint hű tagja a magyar fajnak, megvallom, hogy [...] magam gyermekét dobjam ki a bárkából, ezt másokért tenni nem fogom soha.”

A kérdés már csak az, miért lesz rossz vége a zsidók nemzetbe lötytyintésének? Miért okosabb kilökni, sőt be sem ültetni az alkotmány bárkájába őket? Mert a zsidók értelmesebbek és igyekvőbbek a magyaroknál, adja meg a feleletet Széchenyi: *„ki a nemzetiséget őszintén pártolja, lehetetlenség, hogy most oly elemnek, melynek több intelligentiája, több szorgalma van [...] kedvezéseket nyújtson”*. E válasz fényében az első szókép értelmét veszti, hiszen ilyen kiválóságok befogadása, mint a zsidók, nemhogy megrontaná a nemzet bablevesét, de még javítaná is. A másodiknak viszont igenis van értelme, és Széchenyit afféle politikai látnoknak mutatja, aki hirtelen a zsidókérdés-diskurzusnak majd csak a 20. században dominánssá váló szabályai szerint kezdett el beszélni 1844-ben. Úgy látszik, Széchenyi a reformkor *„szerencsétlen és elnyomott”* bolygó zsidójában meglátta a későbbi bankigazgatót, akinek érvényesülését nem a nagy cél, a nemzet *„progressiójának”* szolgálataként ismerte fel, hanem – sokkal későbbi kifejezéssel – zsidó térfoglalásként. A nemzet szűkös bárkájában a zsidó tehetségesség tehát akkor aggaszthatta Széchenyit, ha veszélyesnek érezte, hogy az a kevésbé rátermett nem zsidók, egész pontosan a magyar faj édesgyermekének vízbe szorításával járhat, ha az emancipációtól várt zsidó sikereket ebben a beszédben a nemzet kudarcaiként értette meg.⁴⁴

⁴⁴ Széchenyi két nap múlva, az összehozását hozó ülésen hasonló logikával értelmezte, mit hozna magával a főrendi tábla eltörlése, csak most már nem a zsidókról volt szó (Széchenyi 1887: 356–362.). Széchenyi érvelésének váza a zsidók emancipálásáról fellelhető a vele Döblingben szoros kapcsolatot ápoló Kecskeméthy Aurél egyik cikkében: *„Adjunk a zsidónak egyenjogúságot – és túlsúlyt adunk neki. Mert az egyenjogúság előnyt s túlsúlyt ad annak, kinek több pénze, több ügyessége s navassága van”* (K[ecskeméthy] 1859).

Trefort Ágostonnak már a reformkorban is volt elképzelése a zsidók karakteréről,⁴⁵ és 1862-ben egy recenzió ürügyet adott neki arra, hogy részletesebben leírja népjellemüket, még hozzá úgy, mint ami szép erényekkel és öreg hibákkal egyaránt rendelkezik. Szerinte a zsidókra jellemző az „*éles ész, különös talentum a kereskedéshez és a pénzüzlethez, nagy szorgalom és kitartás, erélyesség az akadályok leküzdésében*”. Ez az állhatatos okosság azonban nem épp mélyenszántó, tiszta és erkölcsös. Súlyos hátulütői vannak, tudniillik a „*gyöngye becsületérzés, felületesség, hiúság*”, kenyerüket – legalábbis a szegényebb zsidók – „*csereberével s aljas kereskedelmi praktikákkal*” biztosítják. A zsidó test pedig gyakorlatlan és piszkos: megvan bennük az „*idegenkedés [a] nehéz physicali munkától, tisztaság hiánya*” jellemzi őket.⁴⁶

Amíg nemzetközi szinten jobbra tudósok vagy tudósfélék állásfoglalásait vizsgáltuk, addig Magyarországon egyelőre csak a 19. század kiemelkedő státusférfaival foglalkoztunk. Ezt az űrt a gyermeke mumifikálásával híressé vált kórboncnok, **Arányi Lajos** gondolataival kívánom betölteni. A pesti egyetem fiatal rendkívüli tanára *Rudnó és lelkésze* (1846) című lebilincselő könyvében (főképp) azokat az orvosi és emberi kalandjait beszéli el, amelyek akkor estek meg vele, mikor személyesen utánajárt, vajon „*nyeglész*”, azaz sarlatán-e Rudnó csodadoktori praxist fenntartó plébánosa. A hazafelé úton, a gőzhajón egy „*szemtelen*” zsidó, egy állítólagos gyáros nem volt hajlandó lefizetni a négy krajcárt a pincérnek, amivel azért tartozott volna, hogy a hajóra felhozott sült halát ehesse. Erre összefutott a fedélzeten a zugevő zsidó egész pereputtya, és úgy viselkedtek, mint „*hemzse féregként nyüzsgő emberféle bizsere tömeg*”. Arányi fejében ebben a pillanatban állt össze a kép, a zajos és gesztikuláló csődület látványa hirtelen elrendezte korábbi tapasztalatait, tisztán

⁴⁵ 1839-ben, a *Themis* hasábjain a zsidók helyzetét szabályozó oroszországi törvény ismertetése során említette meg a magyarországi zsidók „*tudatlanságát [értsd: műveletlenségét], balítéleteit, sajtáságos szokásaihoz nagaszkodását, testi s erkölcsi elaljasodását*” (Trefort 1839: 39–40).

⁴⁶ Trefort 1862: 302–303.

felfogta, mi a diagnózisa a zsidókról (aztán pontosított: a műveletlen zsidókról), amit elő is adott az olvasónak. A különben mindenkiel kritikus Arányi – aki, bevallása szerint, mindig élénken érdeklődött a zsidók iránt, tudott jiddisül, valamit héberül, és később megkeresztelkedett zsidót vett nőül⁴⁷ – ellenezte az emancipációt, mivel igazán fertelmesnek látta, és „*élődi állatokhoz*” hasonlította a zsidókat. A véleménye az volt, hogy nem a zsidók egyenjogúsítását kell sürgősen elintézni, hanem a megjavítását, és azt gondolta, jó ötlet lenne a nemes vállalat a Talmud elégetésével kezdeni. Hogy milyennek észlelte a zsidó testet, ezután nem meglepő. Minden zsidó páciensnél siet leszögezni, hogy egy koszfészekről van szó. És szépségükben sem gyönyörködik: „*a zsidó, exceptis paucis excipiendo*,⁴⁸ minden egyéb ember közt [...] *a' legrútabb, [...] a' hol kabinét-stücknek beillő torzarcot látunk, azt szentül zsidónak tarthatjuk*”, amit „*néha a' legszelídebb ember is mintegy ösztönszerűleg [...] jól fölpofozni vágyódnék*”. Fejük belsejével viszont kimondottan elégedett volt, persze nem feledve, hogy adottságaikat rosszra használják: „*Minő elmebeli tehetségeket tüntet elő a zsidónak beszéde? [...] Értelmet, azaz fölfogó 's jólmegértő képességet, élénk képzelődő tehetséget; [...] hív emlékezetet, 's éles, mondhatom igen éles' ítélő tehetséget, főleg fnantiális tárgyakban. Középszerű eszü zsidó kevés van, ostoba elegendő – de mind a' kettő számát fölülmulja az eszes és egyszersmind ildomos, – csak kár, hogy főkép a' Talmud által rosز irányt nyervén, rosزra fordítja eszét.*” „*A' zsidó átaljában véve igen szép észszel bír, 's vajha úgy tudna avval melegíteni 's éltetni, mint égetni, pusztítani! [...] Jó eszénél fogva kedveli 's pártolja a' tudományt, meg a' művészetet.*”⁴⁹

⁴⁷ Arányi egyúttal Vámbéry Ármin mostohaapósa is volt. Családjárá és annak felekezeti viszonyaira lásd Kovács – Kiss – Takács 2012: 140–142.

⁴⁸ A kevés kivételtől eltekintve.

⁴⁹ Arányi 1846. Különösen 30–33, 58, 74–76, 117–160, 168, 222. – Arányi zsidóügyi tanait és orvostudományát is kinevettette a *Társalkodó* hasábjain orvos kollégája, a későbbi pesti hitközségi elnök, Schlesinger Ignác (1847a, 1847b, 1847c). Fontos Schlesingernek az a megjegyzése, hogy nagyobb zsidó közönség előtt Arányi előszóban visszavonta a zsidókról alkotott nézeteit.

Az egyensúly kedvéért idézzük fel egy szintén mozgalmas életű, viszont izraelita orvos, **Glatte Ede**⁵⁰ kutatását is. Glatte Pesten született,⁵¹ a kutatás idején éppen Győr megye főorvosa volt,⁵² korábban Lembergben praktizált,⁵³ később a bécsi egyetem oktatója és a bécsi statisztikai hivatal első igazgatója lett,⁵⁴ és ismerőse volt Arányinak.⁵⁵ A *zsidók biostaticai viszonyai* (1856) című tanulmányában Moson megyében gyűjtött adatokat elemzett. A biosztatika „adott viszonyok közt az egészség és az élettartamnak tana”.⁵⁶ Mindenesetre az, amit Glatte készített, demográfiai felmérés volt. Az újdonsága abban állt a tanulmánynak, hogy a szerző – Magyarországon, úgy tűnik, elsőként⁵⁷ – az adatok faji elemzését végezte el, sőt a faji magyarázó elv érvényességét igyekezett igazolni. Glatte az ilyen vizsgálatokat azért szorgalmazta, mert tudományos hasznukon túl útmutatást adhatnak a kormányzatoknak „egyes népségek netaláni áttelepítés[ér]e, gyarmatosítás[á]ra, s többre nézve”. Milyennek látta a zsidó testet ez az úttörő tanulmány? Glatte-nak a népesedésre vonatkozó kemény adatai azt mutatták, hogy a zsidó test egészségben, szívósságban, életkilátásaiban lepiálja a keresztény szomszédokét. Ám hiába strapabíró, attól még a szerző látni vélte, hogy öreg, csúnya és deformált. „A zsidó korán vénül, idején megszüürkül vagy kopaszodik”, teste „elpuhult”. Glatte arra jutott, hogy a zsidó „testi megnyomorodásában” kulcsszerepe van a fiatalkorának. Adva van ugyanis a „már születésénél fogva [...] sem erős test”, amit akkor, amikor a keresztény gyermek erdőn-mezőn szökdél, tovább senyveszt a héder két módon. Egyrészt fülledt levegőjével és mocskával éri ezt el: a zsidó gyerekek „rekedt, szellőzetlen, erősen fűtött, sokszor piszkos iskolaszobában

⁵⁰ Ujvári 1929: 673.

⁵¹ Szinnyei 1894: 1225–1226.

⁵² *Nemzeti Kalendárium* 1855: 52.

⁵³ *Schematismus der Königreiche...* 1843: 440.

⁵⁴ Hirsch 1885: 574.

⁵⁵ Magyary-Kossa 1929: 261.

⁵⁶ *Révai nagy lexikona* 1911: 23.

⁵⁷ Thirring 1927: 17.

a szent könyvek és azok magyarázatainak tanulásával kell vesződnie”. Másrészt hozzájárul az elsatnyuláshoz az iskolapadban ülés is. És ez nemcsak azzal károsítja a testet, hogy mozgáshiánnyal jár, hanem azzal, hogy esetleg még annál is gyakrabban maszturbálásra ingerli a zsidó fiút, mint amit fajilag már eleve felfokozott libidója és talán a „*makktyú*”, azaz a fityma hiánya is indokolna. Aztán a héder befejeztével apjával házalni kezd, hátára batyut vesz, és megvan a gerincferdülés.⁵⁸

Zsidó imázs Magyarországon 1867 után

A zsidókérdés-vitában legkésőbb az 1870-es évektől új beszédmód volt kibontakozóban. Ez a címszerepet most már egy másik elképzelt zsidó típusnak, a befolyásos bankárzsidónak biztosította. Érdeklődése közép-pontjában pedig a zsidók és nem zsidók közti egyenlőtlenség, jelesen a nem zsidók veszteségeként felfogott zsidó siker, az úgymond zsidó térnyerés állt. Ez a diskurzus az idő előrehaladtával egyre inkább kiszorította a régi, a zsidókat szűkössé gettósikátorokba beleképzelő és szüntelenül beilleszkedésük esélyeit fontolgató beszédmódot. Vajon változóban volt ezzel együtt a zsidók testi és szellemi teljesítményéről folytatott fantáziálás is?

Az első szöveg, amelyet ebből a szempontból megvizsgálók, egy 1878. június 24-én elhangzott országgyűlési beszéd, amit az a mezei szabadelvű honatya mondott el, aki Magyarországon talán elsőként sajátította el anyanyelvi szinten a zsidókról beszélés új „dialektusát”. A felszólalás és a hozzá tartozó indítvány szerénytelenül a világpolitika alakítását tűzte ki célul. Gründolni kívánt ugyanis egy vadonatúj országot. Helyesebben újra fel kívánt rajzolni a térképre egy nagyon régit – na már persze „*kellőleg megnagyobbítva*”, majd „*mindinkább kiterjesztve*”, amint az illendőség

⁵⁸ Glatter 1856.

megkívánja –, hogy „*végre-valahára igazság szolgáltatassék*”. Még nevet is talált a jövőbeli államnak a honalapítási lázban égő férfiú: Zsidóország. A bizonyára régen dédelgetett terv előterjesztésének az adta az apropóját, hogy pár napja már ülésezett a berlini kongresszus. A kongresszus célja az volt, hogy felülírja az orosz–török háborút lezáró San Stefanó-i békét, tehát hogy a nagyhatalmak az úgynevezett keleti kérdést belátásuk szerint elrendezzék. Ettől a konferenciától remélte a képviselő indítványa felkarolását, a zsidó nemzeti otthon megalapítását. Előterjesztésének csúcspontja az a szakasz volt, amelyben kivételképpen nem a zsidó nép legszentebb vallásos célkitűzéseivel és forró hazafias érzelmeivel indokolta Zsidóország létesítésének szükségességét, hanem az új államalakulat civilizációs vagy – ha úgy tetszik – kolonizációs misszióját jelölte ki:

*„A Kelet kitombolta magát; a hajdan azt vasmarkok között tartott népek hanyatlásba, tespedésbe estek. Szükséges tehát, hogy ott egy oly pezsgő életerejű, intelligens, hangyaszorgalmú, előrehaladó, nagy jövővel bíró új elem, mint a zsidó [kiemelés tőlem – B. D.] jelenjék meg a küzd téren, s vegye át a vezérszerepet, a mely vezérszerep őt, a részint vele vérrokon sémita, részint pedig a vallására nézve vele rokontermészetű mohamedán törzsek között sokkal jobban megilleti, mint a hozzá teljesen idegen európai keresztény népek között, a mely európai keresztény népeknek teljességgel nincsen semmi szükségük, sem pedig kedvük a zsidó vezényletre és kormányzatra.”*⁵⁹

Bár vannak arra utaló jelek, hogy Magyarországon a 19. századi gondolkodók másképpen értékelték a Keletet, mint a nyugatabbi és/vagy gyarmattartó európai országokban,⁶⁰ ez a szónoklat mindenesetre mintapéldája volt a saidi orientalizmusnak,⁶¹ megtalálhatók benne a legfőbb ke-

⁵⁹ Istóczy 1904a: 56.

⁶⁰ Lásd ehhez Bolgár 2010.

⁶¹ Said 2000.

letiséggel kapcsolatos, becsmérő nyugati előfeltevések. Mint az idézetből látható, a rétor a finom distinkciókra semmit sem adva választotta ketté a világot Nyugatra és Keletre. Értékesebbnek pedig a maszkulinnak, tetterősnek és racionálisnak elképzelt Nyugatot tételezte, amely „*a civilizációjának, a művelődésnek [...] és humanitárius elveknek*” érdekében kénytelen atyailag intézkedni „*a lehanyatlott és visszamaradt*”, passzív, feminin Keleten. De melyik teljesítse ezt a szép küldetést a napnyugati népek közül? A felszólaló úgy gondolta, legcélszerűbb lesz azokra bízni a nemes hivatalt, akik a civilizáció fellegvárán belül, a Nyugat népei között is – noha azok nem tartanak rá igényt – az éllovas szerepét játssza, vagyis a zsidókra.

Miért tűntek hősünk szemében a zsidók másoknál alkalmasabbnak arra, hogy az elsőséget megragadják (Közel-)Keleten? Három tényező is érdekesítette őket a keletiek felnevelésére. Ebből a 21. századi, az arab–izraeli konfliktus históriáját már ismerő olvasó számára kettő kiváltképp meglepő, de hajdanán egészen elfogadható érvnek tűnhetett: (1) a zsidó vallás hasonlatos az iszlámhoz, (2) a zsidó nép származásilag (és nyelvi-
leg) hasonlatos az arabokhoz. Ezek a körülmények majd közel hozzák a bennszülöttek a zsidó gyarmatosítókhoz, mármint lehetővé teszik előbbiek súrlódásmentes alávetését. És végül van egy tényező, ami azáltal teszi hivatottá a zsidókat a küldetés végrehajtására, hogy a bennszülöttek fölé emeli őket, és ami a legjobban érdekeli bennünket: (3) bámulatos szellemi frissességük. Az, hogy – mint a beszéd másutt is fogalmaz – „*kitűnő szellemi tehetségeikkel, magas politikai, jogi, kereskedelmi és pénzügyi képzettségükkel*”⁶² szereztek maguknak hírnevet.

A szónok nem ért célt, szavait a kormány részéről felszólaló Trefort az irodalmi munkássága részének nevezte.⁶³ Nagy álma, Zsidóország egyelőre

⁶² A szónok már első zsidó tárgyú országgyűlési beszédében, 1875-ben is azt mondta a zsidóságról, hogy „*nagy tehetségekkel és képességekkel, szívós kitartással, vasszorgalommal [...] rendelkező elem*” (Istóczy 1904b: 5).

⁶³ Istóczy 1911: 63.

nem valósult meg, nem ragyogott fel a zsidó imperializmus (Dávid-)csillaga. De becsületére válik, hogy eszméihez ezután is hű maradt, ami miatt néhány év múlva távozott a kormánypártból, és létrehozott egy ellenzékit. Ám nehogy azt higgyük, hogy valamilyen cionista formáció élére állt, habár megvolt az egészséges önérzete, tudta jól, hogy Herzl smafu, mert ő a cionizmus alapítóatyja.⁶⁴ **Istóczy Győző**, mert róla van szó, az Antiszemita Párt vezéralakja lett, és a továbbiakban a magyar fajvédő mozgalom tisztelte alapítóatyjaként.⁶⁵

Istóczy persze a bolondját járatta velünk. Nem véletlen, hogy az *Országgyűlési Napló* közbeszúrásai szerint a Tisztelt Ház a felszólalás alatt több ízben is élénken derült, de inkább úgy képelem: rázta a röhögés. Az előadás attól volt mulatságos, hogy miközben Istóczy komolyan gondolta, amit mondott a zsidókról, és tényleg madarat lehetett volna fogatni vele, ha megalakul Zsidóország, beszédének egy részében elhallgatta, illetve csak nagyon udvariasan fejezte ki, mennyire nem jóindulatúan viszonyul ahhoz, hogy a zsidók olyanok, például olyan értelmesek, amilyenek. Csupán az a fajta öröm tette őt túláradoan nyájassá utált ellenségeivel, amit a nem várt vendég túl hosszúra nyúlt látogatásának végén szoktak érezni az emberek: örülünk, hogy jöttél, de még jobban örülünk, hogy elmész! Ezt az előzékenységet figurázta ki a *Vasárnapi Újság*: Istóczyt „új Mózesként” ünnepelte, aki visszavezeti hőn szeretett zsidó népét „a pusztában való hosszú bolyongás után az ígért tejjel és mézzel folyó földre”, ha nem mindjárt a Messiáshoz van szerencsénk.⁶⁶ Istóczy azonban már magában a beszédben

⁶⁴ „[...] beszédemmel s előterjesztett indítványommal az elhatározó lökést megadtam a sionista szervezkedésre”. „[...] a sionista szervezkedés a zsidók között pedig az általam, a berlini kongresszus ülésezése alatt, 1878. június 24-kén, a zsidó államnak Palesztinában való visszaállítása tárgyában a képviselőházban beadott indítványom s az ezt kísérő beszédem nyomán indult meg” (Istóczy 1911: 15, 61).

⁶⁵ Kultuszához a Horthy-kori antiszemitizmusban lásd Bosnyák 1940b.

⁶⁶ [Törs] 1878: 382. – Hogy milyen érzelmek álltak valójában a zsidók okosságáról megemlékező szakasz mögött, azt így leplezte le Törs a beszédet parodizálva: „egy oly okos és körütekintő népről, minő a zsidó, én föl nem tehetem, hogy bármily nagy lett legyen is Jeruzsálem pusztulása, ki ne hoztak volna belőle néhány milliót”.

is tisztázta, kiért dobog fajszerető szíve, hogy érez igazából a zsidók „*rohamos előrehaladásával*” kapcsolatban. Ebből a szempontból a beszédnek az a passzusa volt a leghatásosabb, amelyben elmesélte, mi vár a zsidókra, ha esetleg nem kíváncsoznának a kies Zsidóországba távozni, hanem inkább Európában építenék tovább a zsidó birodalmat. „*Eredménye csak az lesz, a mi volt a korábbi századokban.*” Hogy mi volt a következmény a régi időkben, azt már a szónoklat első felében világosan közölte: „*a zsidók tömeges kivégzése*”.⁶⁷

Volt persze olyan szerző is a dualista korszakban, aki a zsidóknak az értelmi előnyükön alapuló érvényesüléséről a zsidókkal kimondottan barátságos értelmezést adott. **Czirbusz Géza** piarista szerzetes és egyetemi tanár emberföldrajzi gondolkodásában rendszeresek a zsidó népre vonatkozó megjegyzések. Úgy látta, a zsidók „*rendkívüli éberségükkel és agilitásukkal mindig számot tesznek annak a népnek politikai, gazdasági és szellemi kultúrájában, amelylyel együtt élnek*”,⁶⁸ a zsidó „*egy rendkívül, agilis életrevaló, összetartó, a kultúra iránt fogékony race*”.⁶⁹ Foglalkoztatta a kérdés, hogy „*miféle hatással lesz a magyarságra e szolidáris, élelmes, törekvő s az idők szellemét csakhamar megértő népelem*”,⁷⁰ de válasszal nem kísérletezett, mindenesetre „*utánzandó példának*” ajánlotta Magyarországon.⁷¹ A zsidók sikere semmilyen ellenérzést nem keltett benne, sőt még szembe is szállt azokkal, akikben igen. Chamberlaint aprítva, viszont Élisée Reclus-vel egyetértésben állítja, hogy a zsidóság „*mindig a kor motívumaira figyel és legügyesebben használja lakóhelyén társadalmi környezetének chanceait. Csinalja más utána – ez a tanulság! Semmi más. Ez a pártatlan igazság!*”.⁷²

⁶⁷ Istóczy 1904a.

⁶⁸ Czirbusz 1910: 6.

⁶⁹ Czirbusz 1912: 210.

⁷⁰ Czirbusz 1915: 83.

⁷¹ Czirbusz 1917: 8.

⁷² Czirbusz 1912: 233.

Istóczy és Czirbusz nem ejtett szót a testi különbségről. **Keleti Károly**-nak, a KSH első igazgatójának viszont volt véleménye erről is. *Hazánk és népe* (1871) című statisztikai munkájában – Ady *Korroboriját* majdnem fél évszázaddal megelőzve – magyarok és zsidók násztáncaként képzelte el a várva várt jövőt. A végig a magyar faj nevében értekező Keleti először is szép szavakkal emlékezett meg a zsidó tehetségről. „*Talentumot sok irányban, élelmességet bármely téren, életrevalóságot minden viszonyok között, s emellett folytonos fáradhatatlan mozgékonytságot nem fog a zsidótól eltagadni senki.*” Persze vannak a jellemének kevésbé dicső vonásai is. A zsidó „*förlöletes*”, ritka körükben a „*színarany kereskedői tisztesség*”, a rendszeres szerény nyereség helyett az egyszeri nagy boltokat hajhásszák. De azért mindent összevetve jeles tehetségű népről van szó, amelynek „*kiváló tulajdonaival*” kapcsolatban „*csak azt kell sajnálni, hogy saját fajunkra, az e hazának nevet adott nemzetiségre [ti. a magyarokra] is nem illik*”. A baj azonban ennél is nagyobb, mert a magyarok karaktere nemcsak nem ilyen, hanem éppen ellentétes: „*[a zsidók] egyszerű, önmegtagadó természete népünk sallangos, pazar természetével, tevékenysége ennek tétlenségével, minden iránti érdeklődése ennek érdektelenségével áll szemben*”, ami érdekellentétet vezet. Keleti szerint azonban van megoldás: „*a polgári házasság megvalósulása az egyedüli eszköz az ellentétes érdekek kiegyenlítésére*”, azaz a két nép karakterének egyesítése. Ha nem ágyjelenetről lenne szó, akkor Keleti zsidó–magyar párosítását lelemény és ütőerő, a huncut Terence Hill és a hústorony Bud Spencer verhetetlen duójához hasonlíthatnám. „*A magyar és zsidó vegyülékével*” ugyanis „*oly fajt nyernénk a hazának*”, amelyben „*értelem és erő, munkaképesség s mozgékonytság egyesül*”, így a keveredés hozzájárulna ahhoz, hogy „*derék és gazdag, erős és hatalmas nép lakja ezt az országot*”.⁷³ Sőt meg volt győződve arról, hogy az így megszülető fifikás vasgyúrók politikai törekvéseiben is természetes szövetségei lesznek a magyarság-

⁷³ Hogy Keleti miért gondolta, hogy majd épp a jó tulajdonságaikat fogják magyarok és zsidók átadni közös utódjaiknak, az rejtély.

nak: „*minél jobban elszaporodik, annál inkább biztosíthatna bennünket is az ország fenmaradása iránt*”.⁷⁴ Amikor Keleti Károly a testileg jelentéktelen, ám értelmileg szárnyaló zsidó közhelyét az állítólagos magyar tulajdonságokhoz képest értelmezte, a fajnemesítés lehetőségét látta meg: az összeházasodástól egy új, átmeneti, őseinél magasabb rendű „magyarzsidó” hibrid keletkezését várta. Az volt tehát a felfedezése, hogy a két karakter közötti roppant különbség nemcsak ellentétesként, de egymást kiegészítőként is felfogható. Vagyis a zsidó jelenlét Magyarországon nemcsak problémaként érthető meg, de a magyar szempontból ideális jövő lehetőségeként is.⁷⁵

Negyed évszázad múlva Keleti Károly interpretációja a zsidó lelki és testi alkatról mintegy hivatalos státuszra emelkedett. A reprezentatív millenniumi országimázs-kiadványban, *Az ezredéves magyar állam és népe* etnográfiai fejezetében ugyanis **Herrmann Antal** Keleti genetikai-politikai fantáziáját megismételve igyekezett megtámasztani a magyar állam ingatag etnopolitikai vízióját. Herrmann azt tekintette feladatának, hogy a nagy, félkész projektet, az ország maholnap kulturálisan homogénné válását harmonikus folyamatként mesélje el. A szöveg azonban folyton leleplezi, hogy nem ez a helyzet, képzavarokkal, ellentmondásokkal terhes, a harsány magabiztosság és a szorongást oldani célzó önbecsapás érdekes keveréke. Herrmann például elmeséli, hogy miközben megszűnnek a nemzetiségek, fennmaradnak, sőt ha nem lenne az egyneműsítő magyar állam, „*menten elkallódnának*”. Hogy az alföldi magyarságot a székelységgel a térképen „*magyar foltok szakadatlan láncolata*”, azaz fából vaskarika köti össze. Hogy a szlovákok és románok különben megbecsülendő vonásait időnként „*kaputos pánszláv bujtogatók*” és „*haszonleső izgatók*” hajlítják el. A zsidó és a magyar jellemrajz egymáshoz hasonlításában azonban tényleg megtalálni vélte Herrmann azt a harmóniát, amit keresett,

⁷⁴ Keleti 1873: 399–405.

⁷⁵ Ugyanebben az évben Bismarck „*a német tenyésztésű keresztény csődör*” és a „*zsidó kanca*” párását mérlegelve arra jutott, hogy „*nem rossz fajtát eredményezne*” (Busch 1879: 305).

azokat ugyanis komplementerként ismerte fel. Az ország minden más nemzetiségénél értékesebb, „vezető magyar elemről” azt a felvilágosítást kapjuk, hogy „gondolkozása józan, ítélete helyes, felfogása könnyű”, „a járás nyugodt, a testtartás deli, az egész megjelenés erőt, ügyességet mutat”. Míg a zsidó „mozgékony, tevékeny, nagy tehetségű és még nagyobb élelmességű, józan”, „termete többnyire nyúlánk, testalkota gyöngye, [...] orra hajlott, [...] mellkasa szűk”. Herrmann úgy illesztette egymásba az agyafúrt zsidó és a délceg magyar karaktert, hogy egyetértőleg idézte Keletinek az időközben bevezetett polgári házasság miatt aktuálissá vált jóslatát, meghozzá a fejezet végkövetkeztetéseként. Csakhogy Keleti a zsidó–magyar keveredéstől nem egyneműsödést várt, hanem egy új, köztes típus keletkezését remélte. Herrmann azonban úgy alakította át a látomást, hogy a színmagyar Kánaán felé mutassa az utat. Nála a zsidóság úgy dobja be a szellemi tőkét a közösbe, hogy ő maga feloldódik a magyarokban, megszűnnek „faji különlegességei”.⁷⁶

Az eddigiekhez hasonló tapasztalatokat szerezhethetünk a vallásos élethez kapcsolódó fórumokon, a hitközségi nyilvánosságban is. A neológ Országos Iroda által 1894-ben alapított Izraelita Magyar Irodalmi Társulat⁷⁷ mindjárt az első évkönyvében közölt egy-egy rövid cikket Silberstein Ötvös Adolf tollából *A zsidó „szellemi fölényről”* és Schuschny Henriktől *A testi nevelés és a zsidóság* címmel. Az újságíró és esztéta **Silberstein Ötvös Adolf** tanulmánya kissé csapongó szöveg. A címben idézőjelbe tette a szellemi fölény kifejezést, majd még többször eltávolította magát tőle, miközben a cikk egésze arról szól, mi a magyarázata annak a valóságos és büszkeségre okot adó jelenségnek, hogy a zsidók nagyobb szellemi teljesítményt nyújtanak. Ha az érvelés egészét nézzük, akkor Silberstein anynyiban tartotta a zsidó szellemi fölény tételét téves hiedelemnek, hogy úgy gondolta, nem a zsidók szellemi teljesítőképesége a különös, magyaráza-

⁷⁶ Herrmann 1896.

⁷⁷ Ujvári 1929: 402.

tot igénylő jelenség, hanem az, hogy a keresztényeknek Közép-Európában ugyanez nem sikerül. A zsidó nevelés ugyanis – vélte –, azt csinálja, ami a magától értetődő: szabad gondolkozásra nevel, ami *„mindig kész és éles bíráló tehetséget”, „erős logikát”, „kiélesített elmét”* eredményez. A német és az osztrák–magyar oktatás ellenben középkori elveket követ, szolgálalkúságra szoktat, a fegyelem, a katonásság, a vaskalaposság, az engedelmesség a kulcsszavai, és ez akadályozza meg a keresztényeket abban, hogy talentumaikat fialtassák. Amíg ez nem változik meg, addig úgy lesz, hogy – meséli a zsidók nevében – *„jobban hevülünk a szépért és igazért, gyorsabban fogjuk fel a tudományt, egyáltalában égető tudásszomjjal bírunk, képesebbek vagyunk minden körülménynek szülőökait és következményeit belátni, találékonyabbak vagyunk a célhoz vezető eszközökre nézve, vérünk nyugtalanabb vágyaink elérésében”*.⁷⁸

A Markó utcai főreál iskolaorvosának és az iskolaorvosi mozgalom úttörőjének,⁷⁹ **Schuschny Henrik**nek a sorairól azt mondhatnánk, hogy azok majdnem következetesen megismétlik Max Nordau beszédeinek és írásainak logikáját, ha nem az lenne a helyzet, hogy Schuschny cikke néhány évvel megelőzte az izomzsidóság programjának megfogalmazását. A szerző abból indult ki, hogy a zsidóságnak minden ellenkező híreszteléssel szemben van keménykötésű hagyománya. Ő a makkabeusokra és az 1848/49-ben a hadszíntéren helytálló, stramm zsidókra gondolt. Azt is gondolta azonban, hogy a fennálló állapotok elkeserítőek, *„ismeretes dolog, hogy a zsidók kevés súlyt fektetnek a testi erő fejlesztésére”*, nem úgy a szellemire. A baj ősforrása a hagyományos zsidó életforma, amiből Schuschny a hédert és a jesivát emelte ki. Ezek gátolták meg áporodottnak elképzelt *„atmosphaerájukkal”*, hogy növendékeikből markos zsidó felnőttek váljanak. Újabban azonban létrejöttek a „zugiskolák” helyett a „rendes” zsidó elemik, csakhogy – mondja Schuschny – ezek a testi nevelésben tovább vitték

⁷⁸ Silberstein Ötvös 1895.

⁷⁹ Katona 1970.

a héder szellemét, mert lehetőleg elcsalják a tornaoktatást. A héder bűzét az új iskolában nem váltotta fel „*a torna- vagy a játszótér éltető levegője*”, a zsidó iskolás továbbra is „*sápadt, vérszegény, betegségre hajlamos, ideges*”, úgyhogy a zsidót mielőbb „*egészséges, edzett testűvé*” kell alakítani, aminek következtében vitéz katona lesz belőle, és visszanyeri (nyilván zsidósága miatt megtépzott) önérzetét.⁸⁰ Schuschny mondandója voltaképp csak végkicsengésében különbözött Nordauétól, de abban erősen, mert ő a ki-gyúrt zsidóság, mondjuk így, neológ vízióját dolgozta ki. Ő ugyanis azért szorgalmazta a zsidóság tornázását, mert „*akkor lesz csak igazán befejezve a mindnyájunk által oly melegen kívánt beleolvadás a nemzetbe*”. Schuschny tehát a zsidó test feljavítását nem a zsidó nemzetépítés alapkövének tekintette, hanem éppen ellenkezőleg, az asszimiláció sikerének zálogát látta a zsidó test nemzeti szépségideálnak megfelelővé faragásában.⁸¹

1917-ben jelent meg a baloldali jogtudós Ágoston Péter *A zsidók útja* című kötete, amely azzal keltett feltűnést, hogy a zsidó beilleszkedést kudarc történetként beszélt el. Ágoston szerint „*amíg a nemzsidó arra volt büszke, hogy erős testű, addig a zsidók a testierő fejlesztését elhanyagolták. A zsidó kétezer év óta arra büszke, hogy az esze éles és ezt gyakoroltatta folyton gyermekeivel is s nem a testét. [...] Idegenül él a fogadó népek közt, melyek termelnek, melyek a szükségesért testüket és eszüket egyaránt fárasztják, míg ő csak az eszét élesíti.*” „*A zsidónak megvan az értelmi kultúrája [az önérvényesítéshez], de nincs sem érzelmi [vagyis a közösség érvényesülését szolgáló], sem testi kultúrája.*” „*A zsidók izomzata gyengébb, mint a nemzsidóké*”, de „*magasabbak a szellemi képességeik*”.⁸²

A sztereotípiák felbukkanását a legtöbbféle helyzetben a *Huszedik Század* című folyóirat nevezetes zsidókérdés-vitájában (1917), tehát az Ágoston

⁸⁰ Az önérzettel kapcsolatban vö. Nordau 1909e: 387–388.

⁸¹ Schuschny 1895. – Az írást hasonló értelemben elemzi még Szabó 2010: 2–3, 7–8; Handler 1985: 15–16.

⁸² Ágoston 1917: 47, 158, 214, 225. Lásd még 44, 75, 112, 142, 151, 170, 211, 262, 290, 292.

könyvére reagálva kiküldött körkérdés feleleteiben van módunk megfigyelni.⁸³ A válaszolók gyakorlatilag mindent vitattak, amit Ágoston mondott, és egymással is összeütközésbe kerültek minden elképzelhető módon. Egy tekintetben azonban nem találunk különbséget a válaszok között. Abban a gazdag karakterológiai kincsestárban, ami a hatvan feleletből összeállt, azt a szabályszerűséget figyelhetjük meg, hogy akik szót ejtettek a zsidó fizikai és szellemi alkatról, és ezt sokan megtették, azok mind úgy hitték, a zsidók teste alacsony, az elméje pedig magas szinten produkál.

Ha a vita elemzését a zsidónak semmilyen értelemben sem tekinthető szerzők tárgyalásával kezdjük, és megpróbálunk jellegzetes válaszokat bemutatni, akkor egyfelől Buday Barna, másfelől Concha Győző feletét célszerű kiválasztani. Az első arról szól, hogy a zsidók – többé-kevésbé, de inkább kevésbé – rendben vannak, de a galíciánerek nagyon nincsenek rendben. A második azt meséli el, hogy a zsidók – többé-kevésbé, de inkább kevésbé – rendben vannak, de az új zsidó nemzedék nagyon nincs rendben.

Az agrárius **Buday Barna** a zsidóság „*lázás elmemunkájáról*” kétféle értékelést adott. Először jól szembe dicsérte az asszimiláns zsidóságot a nagy esze miatt: „*A zsidóság tagadhatatlanul magasabb kultúrelem s ebből az elemből a mértékkal való elegyítésnek a magyarság kárát nem vallja. Kereskedelmi képességére, vállalkozó kedvére, szellemi mozgékonyására szükségünk van mint élesztőre a kenyérhez. Fájának derék tulajdonságait nemzeti szempontból hasznosítani okos törekvés.*” Majd a „*kazárt*”, a keleti jövevényzsidót ugyanezért lehordta, és legott a zsidó bevándorlás eltiltását javasolta: „*nem lépnek a produktív fizikai munka alkotóműhelyébe, kapanyelet és dikicset kézbe nem vesznek, hanem értelmi képességeik spekulatív kihasználásával akarnak boldogulni és első nemzedékükkel már megversenyzik a vezető intelligenciát.*”⁸⁴

⁸³ A vita egészéről lásd Vörös 2011.

⁸⁴ Buday 1917.

Concha Győző, a budapesti egyetem jogászprofesszora hűvösen elismerte, hogy a zsidóság „meglepő termékeit mutatja az értelemnek és a művészetnek”. De amit igazán el akart mondani, az volt, hogy ez az értelem újabban bicskanyitogatóan működik. Szilárd meggyőződése volt, hogy „a genus homo-nak zsidó species-e” térben és időben változó mértékben „mint negatívum, mint elütő, mint nyugtalan, mint örökké mozgó, mint tagadó erő hat az illető nemzet körében, amellyel együtt él”. Ebben a jelenségben az önálló zsidó nemzet óhajlásának valamiféle csökevényét vélte felfedezni, amelyet a zsidó nép sok évszázados elnyomottsága miatt érzett revansvágy és a zsidó önhittség tart életben. Az a „negatív”, „tagadó”, „kritikai természet”, amivel a zsidó rendelkezik, Magyarországon akkor vált bosszantóvá, amikor egy új, szabadgondolkodó nemzedék jelent meg, és „mindannak, amit a magyar akár politikai, akár jogi, akár társadalmi, akár szépirodalmi, akár tudományos téren ezeréves nemzeti léte alatt alkotott, kicsinylése, gúnyolása lett az Ifjú Magyarország, a Nyugatosak alaphangja”.⁸⁵

Mi volt a felfogása ugyanerről az „Ifjú Magyarország” emblemikus alakjának, a Huszadik Század szerkesztőjének, **Jászi Oszkár**nak? Jászi azt gondolta, a zsidóknak igenis vannak sajátos tulajdonságaik. Ezek a „ghetto-izolációnak”, az emancipáció után pedig a neveléssel átörökítésnek tudhatók be, és a keresztény többségben ellenérzést keltenek. Az idegenkedés abból adódik, hogy míg a zsidó kultúrája „eminenter agybeli”, addig a többségé „eminenter érzékszervbeli”. Mit értsünk azon, hogy kiváltképpen agybeli? Azt, hogy a zsidó intellektust „nagyobb csiszoltság, gyorsabb reagálási képesség” és „racionalizmus” jellemzi, mégpedig – magától értetődően – „a fizikum kifejlesztésének rovására”. Ez az okosság persze megintcsak problematikus, tudniillik „spintizáló”, azaz túlhajtott. Jellemző a zsidóra az „ösztönszerűség és intuíció gyakori hiánya”, „nagyobb izgékonyosság, mozgékonyosság, hangosság, irritabilitás”, „nagyobb feltűnési és fitogtatási vágy”,

⁸⁵ Concha 1917.

a gettókorszak után a „maró kritika”, a „fogcsikorgató szarkazmus”, „minden hatalom és külső tekintély gyűlöletének” felszabadulása. És nemcsak a látlelet, a következmény is meglepően hasonlít arra, amit Concha is észlelni vélt: „a szellemi produkció minden ágába, de különösen az irodalmi termelésbe a zsidó írók olyan hangot, nüanszokat, formákat, egyszóval esztétikai szelekciót vittek be, mely nem mindig szerencsés s melyet a tradicionális magyarság magára nézve ellenségesnek érez”.⁸⁶

Azt hiszem, a legigényesebben fogalmazott választ a körkérdésre **Lesznai Anna**, Jászi felesége adta, ám a zsidó imázsa nála is olyan volt, mint mások szövegében. Kiindulópontja az volt, hogy a „kulturzsidó”, akiről gondolatmenete voltaképpen szól, minden különlegességét annak az egyedülálló léthelyzetnek köszönheti, hogy a gettó elzártságából, egyszersmind melegségéből kikerülve nem került be igazán sehova. Ez a körülmény sok szép vonást kölcsönöz a zsidó jellemnek. „Nagy intelligenciájuk” van, „a teoretikus ész terén a zsidóság dúsan megáldott fű – sehová tartozásuk a mindent megértés forrásává válik”, „minden szellemi téren produkált zseniket a zsidóság”. Sajátjuk „a jobbfelé való állandó lendület, a megértőképeség és az érzékenység, a jól kidolgozott teljesítőképes ész, az a szellemi mozgékonyág és elfogulatlanság”. Pontosabban csak a sajátjuk lenne, ha a sehová tartozásnak nem lennének káros mellékhatásai is. Amit a zsidók megnyertek a réven, azt – sőt sokkal többet – elveszítették a vámon. Zsidónak lenni Lesznai szerint nemcsak sivárságot és nem mindig szerencsés ízlésbeli döntéseket jelent, ahogy Jászinál. Zsidónak lenni véget nem érő feszültség, megbántottság és szégyen: „zsidónak születni már sértés”, „zsidónak lenni, egy különös, betegesen izgatott idegállapotot jelent”, máskor „zsidóbetegségről”, illetve „»zsidóság«-nak nevezett idegbajról” beszél. Mindaddig, amíg ebből nem sikerül gyógyulni, hiányozni fog a zsidóból „az önkorlátozó erő, boldogító mérték és biztonság”, nem lesz soha „megelégedve sorsával és

⁸⁶ Jászi 1917.

önmagával”, nem fog megszűnni „ingerlékenysége”, mindaddig „számára minden adottság: ész- és idegörlő probléma”, „türelmetlen, s hiányzik belőle az a nyugodt rezignáció, mely a keresztény embernek erőt és pihenni tudást ad”. Így lesz a zsidó „az a magányos, megfélemlített, megsértett, önmagát nagyra tartó és mégis őszintén megtagadó idegbeteg ember, ki meg van fosztva a földi és mennyei öröklét minden formájától”. Ez az idegbajosság sokszor meddővé teszi az értelmét. Racionalizmusa túlzott, „gyakran játékosan okoskodó”, máskor „megbénítóan tépelődő”, „hiányzik belőle az az okoskodás nélküli nyugodt bölcsesség”, az ösztönös alkotásban nem a legerősebb, „lázadó észgög” figyelhető meg nála. Végül a patológiás idegesség rossz nevelővé is teszi a zsidókat, túlféltik gyermeküket, amivel akadályozzák testi fejlődésüket, hiszen a mindentől óvás „meggátolja a vidám pajtáskodást, sportot, gyengíti a fizikumot”.⁸⁷

Nem vizsgáltunk még az ankétról olyan választ, amelynek szerzője egyértelműen a zsidó pozíciójából beszélt. Jászi ugyanis semmilyen utalást nem tett arra, hogy netán ő maga is abban az úgymond zsidóbetegségben szenvedhet, Lesznai pedig azt írta, a zsidóság az ő életéhez csupán egy mellékes hiányérzetet tett hozzá. **Alexander Bernát** filozófusprofesszor ideális erre a szerepre, aki választ ugyan nem küldött a *Husadik Század* körkérdésére, viszont a szerkesztőség figyelmébe ajánlotta egy korábbi írását, mint álláspontját tükrözőt, amit az újra közölt. Nos, ebből úgy tűnik, Alexander nem szenvedett a zsidóság névvel jelölt neurózistól. A zsidókérdés számára azzal a kérdéssel volt azonos, hogy mi az, amit a világ veszítene, ha nem léteznének zsidók? Mire lehetnek büszkék a zsidók? „Egy dolog van, ami ezt az egész fajt, közösséget áthatja és ez az ő szellemessége; az ő intellektualitása, az ő értelme”, a gondolkodás „rendkívül finom kvalitása”. „Mi értelmileg [...] igen magas faj vagyunk. Nekünk a sors igen sajátos érzéki tehetséget adott.”

⁸⁷ Lesznai 1917.

Alexander kétféle észet különböztetett meg éppúgy, mint a zsidó értelmi képességeket jelentősnek, ám visszatetszést keltőnek találó szerzők. Egyrészt beszélt az embernek a célja elérésére irányuló eszességéről, amit más szerzők bizonyára az önzéssel hoztak volna összefüggésbe. *„Ez a praktikus ész rendkívül finoman van kifejlődve a zsidóságban. Ők jól megnézik és meglátják a körülményeket; élesen felfogják őket és gyorsan és határozottan tudják saját szükségleteik kielégítésére felhasználni.”* Másrészt megkülönböztette az elvont eszességet, amely a dolgok érdek nélküli megismerésére irányul. Ebben, láttuk már, sok szerző szerint igen gyengén teljesít a zsidóság. Nem úgy Alexander szerint: *„A zsidóságban e két fajtáját a gondolkodásnak egyenlő mértékben találjuk. A legfinomabb gyakorlati és a leghatalmasabb elvont gondolkodók.”* Alexander elfogadta azt a tételt, hogy a nagyszerű zsidó értelem sajátos módon működik, de azt már nem, hogy ez abnormális lenne. Épp ellenkezőleg, a zsidó értelem a kiegyensúlyozott, másoké nem az: *„egészséges irány jellemzi gondolkodását mindig”*. *„A zsidó erősen gyökerezik ebben a földben és az emberi élet nemesítésére és boldogítása érdekében akarja felhasználni akár a praktikus gondolkodást, akár az elvont eszmékben való jártasságot”,* és *„nem oly túlzott idealista, mint bizonyos áriai népeknél is találjuk”*. Ezt a harmóniát a gyakorlatias és elvont ész használatában pedig jól példázza a zsidóság tanítói hajlama. *„A szellem terjesztői vagyunk kezdettől fogva.”* *„Körünkben voltak mindig a legnagyobb tanítózszenik.”* *„Mik vagyunk! Minden fennhézás nélkül mondhatom: az eszmék hordozói és az eszmék terjesztői vagyunk.”*⁸⁸ Alexander feleletének báját az adja, hogy miközben a zsidó szellemi fölény mibenlétét fejtegette és visszaperelte a zsidóságnak az alkotóképességet, a tipikus zsidó gondolkodó előadásában egyre inkább hasonlított egy okos zsidóra, aki arról volt híres, hogy filozófiatörténészként mások gondolatait ihletetten terjesztette a hallgatónak és a művelt közönségnek,⁸⁹ és akinek

⁸⁸ Alexander 1917.

⁸⁹ Például Gaál 1927.

kilétét csak szerzőnk szerénysége tiltotta megsejteni az olvasóval, de én nem habozok Alexander Bernátként megnevezni.

A katolikus *Magyar Kultúrában* **Dunay László** úgy értékelte a *Huszedik Század* ankétját, hogy az nem volt reprezentatív, mert ott fennhéjázó zsidók és többnyire begyulladt, hímező-hámozó nem zsidók kaptak szót. Mit mondott vajon ő a hajlíthatatlan antiszemita szerepében? Olyasmiket, mint a körkérdés résztvevői. „Az analitikus, kritizáló ész nagyon ki van a zsidóban fejlődve”, „élesen és világosan”, „logikusabban” közöl gondolatokat. Ám „ő maga nem termel [...] eszmét”, képzelőerőben hiányt szenved, „sem Marxnak, sem Lassalle-nak nincs egy eredeti gondolata”. A zsidó fizikusról azt mondta, „a nehéz testi munkát, mint a tüzet, messzire elkerüli”, mivel kínosan ügyel teste jólétére.⁹⁰

Egy újabb, az Ágoston-vitába bekapcsolódó szerző 1918-ban teketóriázás nélkül közli, hogy „már pedig a zsidóság okos és ideges faj”, „okosok és töprengők”, „eleven szellemű, agilis faj”.⁹¹ Még ugyanebben az évben egy másik cikkében: „már pedig az átlagzsidó határozottan intelligensebb, mint az átlagnemzsidó”, „értelmiség tekintetében a zsidóra határozottan megállapíthatjuk, hogy a legintelligensebb faj a hazánkban élő népfajok közt”. Főlénye egy-egy foglalkozáson belül is megmutatkozik: „maga hivatásában legtöbbjük kiválóbbnak, intelligensebbnek bizonyul, mint a nemzsidó osztályosok átlaga”. A magyarokról viszont lesújtó képet alkotott: „lassú szellemű, ernyedő akaratú faj”, „20 év körüli korban szellemileg zátonyra kerül, értelmi továbbfejlődése megakad, pályájában letörik, vagy ha keserves kinnal elvergődik is a diplomáig, hivatásának mindvégig harmadrendű, selejtes tölteléke marad, s a zsidó szaktársaival értelmi erő dolgában össze sem lehet hasonlítani”. Az ember azt gondolná, hogy valamilyen furcsa, zsidó szupremáciát hirdető szervezet kiáltványát olvassa. Ám igazából egy magyar fajvédő

⁹⁰ Dunay 1917.

⁹¹ Kiss 1918a: 5, 13.

gondolkodó, a zsidócsahos *terminus technicus* kiötlője,⁹² a szarvasi tanítóképezde tanára, **Kiss Sándor** jegyezte az írást *A Cél* című, tudományos fajvédelmet képviselni igyekvő folyóiratban. Persze Kisst, amikor a magyarokat korholta, nem utálat vezette, hanem éppen a „*fajvéri*”⁹³ szeretet és féltés. És a zsidó értelmi adottságok sem csak csodálatot keltettek benne, hanem sokkal inkább félelmet, mert tisztán látni vélte, hogy a zsidók azokat a magyarok befolyásolására és további térfoglalásra használják.⁹⁴

Kiss Sándornak a zsidó eszességet magasztaló soraival *A Cél*-ban szembeszállt egy másik zsidóellenes szerző, bizonyos **Ambó I.** Az álnév mögött, úgy tűnik,⁹⁵ Karafiáth Máriusz, a lévai kórház igazgatója, amatőr történész állt.⁹⁶ Karafiáth egyrészt azon vacillált, vajon tényleg az öröklött értelmi fölény teszi-e jobb képességűvé a zsidókat, vagy az életkörülmények és a veleszületett felsőbbrendű akaraterő. Tehát nem a jelenség létezését tagadta, hanem az okokat firtatta. Másrészt voltaképpen azt kifogásolta, hogy Kiss a zsidó elmeélesség méltatása közben felrúgta a műfaji konvenciókat, nem tette meg a szokványos kikötéseket, nem fejtette ki, hogy melyek a hátulütői a zsidó tehetségnek. Karafiáth tehát szükségesnek tartotta leszögezni, hogy „*a zsidó értelem konkrét fogalmakkal való gondolkozásban [...] fejlettebb, élesebb, de elvont fogalmakkal való működésben gyengébb*”. „*A zsidó művész tehetsége nem teremtmény, hanem csak reprodukív*”, „*gondolataik a földön csúsznak, érzelmeik az anyaghoz tapadnak s vágyótehetségük az eszményi javakra nem irányul*”. Ebből következik, hogy a zsidó értelmi fejlődésének van egy plafonja, amit Karafiáth így formulázott: „*bármely pályán is csak akkor és addig fejlődhetnek magasabbra, amikor s ameddig ezzel a fejlődéssel az anyagi haszon növekedése, a veleszületett nyereszkesedési vágy kielégítésének lehetősége lépést tart*”. A cikkíró ennek tudta be, hogy nem talált zsidót

⁹² Kiss 2015a.

⁹³ Kiss 2015b.

⁹⁴ Kiss 1918b.

⁹⁵ Bánfai 2007.

⁹⁶ Fónod 2004: 185.

a történelem lapjain a legnagyobb kultúrhéroszok között. Kritikája így anynyiban pontosította – némiképp szörszálhasogató módon – Kiss Sándor tételét, hogy míg Kiss szerint *„hazánkban a zsidó faj a legintelligensebb”*, addig szerinte *„hazánk népfajai között a zsidóban van a legtöbb intelligens egyed”*.⁹⁷

Zsidó imázs Magyarországon 1919 után

A cionista *Zsidó Szemle* adta ki **Frigyes Lajos**nak – akinek az életéről nem sikerült érdemit megtudnom – *A zsidók természetrajza* (1920) című, a zsidóságról felhalmozott fajtudományi ismereteket cionista értelmezésben szintetizáló művét. Frigyes sarktétele az volt, hogy a zsidó igazán nagyszerű nép, hiszen *„törzsökös, méltán irigyelhető egészséget”* mutat a teste, míg *„intelligenciájuk magas fokát mindenki, még az antiszemita is elismerik, legfeljebb eredetiségüket tagadják meg”*, a zsidók *„nagyobb értelmessége”* *„úgy a praktikus, mint az elvont fogalmak terén kiváló”*, kombináció tekintetében *„elvitathatatlanul övék a pálma”*, sőt a zsidó észjárás mindenkor szellemes és gyors is, azaz *„a szöveget fejen találó gyors felelet adására”* képes. Ennek ellenére Frigyes testi és lelki bajok tömkelegét fedezte fel a zsidókon, mivel a zsidóság imponáló tulajdonságain rajta hagyta nyomát a történelem. Az első nagy kártételt a galut nehéz körülményei okozták. *„Ezek kergették mintegy bele a zsidóságot [...] a testet elsatnyító [...] foglalkozásokba”*, tudniillik a zsidók *„általában gyenge izomzatúak”*, *„szűk mellkas”* jellemzi őket. *„Ez okozta, hogy háta meggörnyedt, homloka ráncos lett.”* A második történelmi károkozó az asszimiláció volt, pontosabban az azzal járó nagyvárosi életmód és még inkább a befogadás lehetetlensége a nem szűnő antiszemitizmus miatt. Ekkortól egyre inkább terjednek a nemi betegségek, *„kezdik a zsidók korunknak nemcsak civilizációjából, de syphilizációjából is részü-*

⁹⁷ Ambó I. 1918.

ket kivenni”. *„A zsidóság patológiájának legszomorúbb fejezete”* azonban az, hogy a zsidó fényes elméje beteg, idegállapota megrendült, neuraszténia, öngyilkosság, hisztéria, szellemi fogyatékoság gyötri. *„A zsidók idegességének, sőt egyéb bajok miatt való panaszkodásának is mindig van egy kis hystériás aláfestettsége.”* A gyógy mód a zsidó test és lélek kórjaira a történelem helyes menetirányba állítása, vagyis a zsidó öntudatra ébredés, majd az egyesülés a palesztinai zsidó nemzeti otthonban.⁹⁸

Komlós Aladárnak *A zsidó lélek* (1929) című esszéje azt gondolja végig, miként boldogul a zsidó avval, hogy vág az esze. Komlós, aki az esszé írásakor a budapesti izraelita gimnázium tanára volt, a zsidó lelki állapot alakulását a zsidó történelemmel magyarázta, azt pedig az ész elhatalmasodásaként beszélte el. Szerinte ebben a históriában az ész első fényes diadalát a judaizmusnak az íráson és annak értelmezésén alapuló vallás-sá alakulásával aratta. Kezdetben a zsidó vallásosság hallgatást jelentett a belső sugallatra, ám ettől kezdve *„az Örökkévaló megértésének az elmerülő tanulmány, sőt gyakran a szörszálhasogató furfang az eszköze. Így kezdődik a zsidóságban az észnek, mint Isten megközelítésére szolgáló eszköznek, istenítése.”* A diaszpóra zsidósága az üldöztetés miatt még inkább a földre szegezte tekintetét az ég helyett, a vallás az életvezetési szabályok még bonyolultabb rendszerévé vált, amelyek *„megtartása csak nagy talmudi ismeretek, elmélyedő vizsgálódások árán volt lehetséges, s így e vallási formalizmus megint csak a tudás és az ész megbecsülésének forrása lett”.* Innentől *„a zsidó csak a kézzelfoghatóan és ellenőrizhetően bebizonyított tételeket fogadja el; minden más humbug, levegő, valótlanosság a szemében”,* a zsidó *„gyermekai arról ábrándoznak, hogy tudós voltukkal hódítják meg a világot”, „az új Palesztina nemzeti színe a schwarz-auf-weiss lesz, mondta valaki tréfásan”.* A ráhagyatkozás a puszta észre azonban akadályozza a művészi alkotást, mert az intellektuális ellenőrzés miatt a zsidó művészen nem ficánkolnak

⁹⁸ Frigyes 1920.

szabadon az érzések, ami a zsenialitás feltétele lenne. A zsidó művész értelmében olyan cenzorként serénykedik, aki túlbuzgóságból a remekműveket sem engedi nyomdába adni.

Kórossá a zsidó észak kultusz Komlós szerint az emancipációval fajult, ekkor *„kezdődik meg a zsidó igazi elnyomatása”*, mivel az egyenjogúsítás nem jelentett tényleges befogadást. A zsidó ekkortól végképp elveszti kapcsolatát a belső hanggal, mivel most már *„a környező népet bálványozza”*, azaz magáévá teszi a keresztény külvilág nézőpontját, onnan pásztázza magát, ezért *„szégyellni kezdi a származását”, „elhiszi, amit beszélnek róla”,* így a belülről jövő sugallatot csupán egy zsidó lélek értéktelen fecsegéseként, ahogy mondani szoktuk: óhéber dumaként ismeri fel. Mostantól már semmit sem számítanak neki érzései, csakis az ész szavára ad, *„így lesz belőle a Megértés embere, szenvedélyes és hajlékony megértő”*. Ez a helyzet *„rendkívüli mértékben fokozza a zsidók teljesítőképességét: de ez a teljesítőképesség nem egészen mentes az örület gyötrelmes túlfeszítettségétől, s végsősoron sosem tömi be teljesen a nyugalmi érzés sajtó réseit”*. Egyrészt tehát a zsidó lesz *„az átfogó absztrakcióra és éles elemzésekre képes tudós, – akinek karikatúrája viszont meddő, sőt romboló »hochmec«-olásokban éli ki magát”*. Sőt *„annak a tudatosodási folyamatnak, amely a szervesetlen anyagtól a növényen s állaton át az emberig vezet, a zsidó áll a végpontján”,* a zsidó *„a Kozmosz legtudatosabb lénye”,* a modern zsidóság *„már nem is Isten, hanem az Ész kiválasztott népének tartja magát”*. Másrészt a zsidó betegesen nyugtalan, szüntelenül feszeng. *„Nem boldogság zsidónak lenni.”*⁹⁹

A Horthy-kori „hivatalos körök” álláspontjának bemutatására elsőként **Bernát István** *Zsidók a gazdasági életben* (1933) című írását választottam. Ebben az időszakban Bernát többek közt a Magyar Nemzeti Bank alelnöke, a Magyar Gazdaszövetség és a Hangya Szövetkezet

⁹⁹ Komlós 1929.

elnöke, egyetemi tanár és felsőházi tag is volt.¹⁰⁰ A Soli Deo Gloriának a *Zsidókérdés* alcímű kötetébe azonban a Kálvin Szövetség elnökeként írt. Bernát Max Webernek és Werner Sombartnak a modern kapitalista szellem születéséről folyó vitájából indult ki, ahol az előbbi a kálvinistákra, utóbbi a zsidókra osztotta a főszerepet. Bernát álláspontja Sombartéval egyezett,¹⁰¹ a korlátokat nem ismerő nyereségvágygal azonosított kapitalista szellemet a zsidókra jellemzőként, a nagy gazdasági világválságot pedig e zsidós szellemiség végórájaként írta le. Bernát úgy gondolta, a zsidók rég kiérlelt észbeli kiválósága is hozzájárult ahhoz, hogy a zsidók később a kapitalista rendszer urai legyenek. A jelenség magyarázatában bizonytalannak látszott, ám létezésében biztos volt: „*Nehéz megmagyarázni, hogy a százféle korlát közé szorított zsidóság miként volt képes az egyesekben rejlő tehetségek érvényesülését elősegíteni. Pedig megtörtént. Értelmük élességét sokan a talmud szörszálhasogató magyarázatával igyekeznek megfejteni. Élelmes találékonyságukat a 2000 éves támadások elhárításánál szükséges ötletek petrifikálódásából.*”¹⁰²

A Horthy-kori *establishment*hez tartozott **Kovács Alajos** is, aki 1924 és 1936 között a Központi Statisztikai Hivatal igazgatója, illetve elnöke, később államtitkár, akadémikus, továbbá a zsidótörvények statisztikai megalkotója volt.¹⁰³ 1922-ben *A zsidóság térfoglalása Magyarországon* című könyvében az általa a zsidók és nem zsidók közti egyenlőtlenség problémájaként felfogott zsidókérdés magjaként írta le a zsidó észbeli fölényt: „*A zsidókérdésnek lényege [...] abban [van], hogy a zsidók nagyobb intelligenciájuk és gazdasági érzékük folytán azokat a foglalkozásokat és pályákat ösztönlik el, amelyek nekik a szellemi és a gazdasági téren való vezetést, vagy legalább is a népességi arányukat jóval meghaladó túlsúlyt biztosítják.*”¹⁰⁴

¹⁰⁰ Kenyeres 1967: 195–196.

¹⁰¹ Lásd Bolgár 2016: 168–176.

¹⁰² Bernát 1933: 92.

¹⁰³ Kenyeres 1967: 985–986; Tóth 2009: 7–8.

¹⁰⁴ Kovács 1922: 40. Lásd még 50.

Véleménye 1938-as *A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében* című kötetében sem változott, ahol „a zsidóság [...] átlagosan nagyobb intelligenciájáról” fejtette ki álláspontját.¹⁰⁵

A nem zsidóknak a zsidó testről alkotott Horthy-kori képzetéről árulkodik a budapesti egyetemen és a Testnevelési Főiskolán oktató, faji antropológiával is foglalkozó **Malán Mihály**nak¹⁰⁶ a mindennapos testnevelés óra hatásait vizsgáló tanulmánya. A magyar oktatási kormányzat 1933-ban külföldi példák nyomán hat középiskolában, kísérleti jelleggel, bevezette a napi testnevelés órát.¹⁰⁷ A kísérlet eredményességének ellenőrzésére Malán Mihály kapott megbízást. Malán két budapesti középiskola, a naponta testgyakorlást biztosító Bolyai Reáliskola és a csak a szokásos mennyiségű testnevelés órát tartó Kemény Zsigmond Reáliskola diákságának testméreteit vette fel és hasonlította össze 1934-ben. Azt találta, hogy jó hatást gyakorolt a tanulók testfejlődésére a nagyobb számú tornaóra, a bolyaisok erősebb alkatúnak bizonyultak. Malán semmilyen mérést nem végzett arról, miben különböztek egymástól a zsidó és nem zsidó tanulók testméretei. Ám végig úgy érvelt, mintha ezzel tisztában lenne, ismertnek vette a faji eltérést, tudniillik hogy a zsidó növendékek „*konstitucionálisan gyengébbek*”. Azt írta ugyanis, hogy a mindennapos testnevelés jótékony hatása még nagyobb kellett legyen, mint amit mérnie sikerült, mivel a Bolyai Reáliskola átlagos eredményeit lerontotta, hogy itt a diákság nagyobb hányada volt zsidó, mint a Kemény Zsigmond reálban: a Bolyainak a felmérés során el kellett szenvednie „*azt az alkatbeli mínusz tényezőt, amit a nagyobb számú zsidó tanuló jelent*”.¹⁰⁸

Hogyan értekezett a zsidók képességeiről egy féktelenül zsidóellenes szerző a zsidótörvények idején? **Egyházszei Kiss Imre** *A zsidó tehetség*

¹⁰⁵ Kovács 1938: 53.

¹⁰⁶ Eiben 1981: 141–142.

¹⁰⁷ Demény 1936: 10.

¹⁰⁸ Malán 1936: 14, 17–18, 25–26.

titka (1939) című füzeté első ránézésre szembe megy a várakozásunkkal. Az írása alapján hétpróbás antiszemitának tűnő szerző ugyanis a szöveg elején „*naiv hiedelemnek*” mondja, hogy „*a zsidó rendkívül tehetséges és szorgalmas nép*” szellemi téren, a legvégén pedig tudomásunkra hozza, hogy a magyarság „*bámulatos őstehetiséggel*” rendelkezik ugyanezen a területen. A tanulmány azonban igazából arról szól, amit a címe ígér, azaz a zsidó tehetség titkát keresi, tudniillik amellet kardoskodik, hogy a zsidóké nem őstehetség, faji vonás, hanem csupán szerzett, tanulás eredménye. A dolgozat célja minden bizonnyal az lehetett, hogy bekapcsolódjon a zsidótörvényekről szóló vitába, és meggyőzze az olvasót arról, hogy a zsidó–magyar vérkeveredést meg kell gátolni. Szerzőnk véleménye az volt, hogy a zsidóság eredeti értelmi adottságai rendkívül szerények, mivel a népet egy sok forrásból táplálkozó fajkeveredés hozta létre. Ez egyrészt azért baj, mert „*a fajkeveredés mindig a fajta érték rovására történik*”. Másrészt azok a fajok, amelyek részt vettek a keveredésben, már eleve gyengén muzsikáltak. Különösen „*súlyos teherterhelnek*” tartotta a legendás néger beütést, mivel „*az antropológusok [...] igen jól tudják*”, hogy „*a néger vérnek*” „*erős az átütő ereje*”. De hogy lett ebből a kedvezőtlen induló helyzetből végül zsidó előny? Első lépésben a szemita népek elsöpörték, de el is tanulták a sumer magaskultúrát. Aztán hasonló események zajlottak le hettitai sémi relációban. Utána a héber elit elvonult a babiloni fogságba, míg az odahaza maradók beolvadtak a többi népbe, így a zsidóság megszabadult a „ballasztanyagtól”, és lett belőle kereskedőnép. A középkori zsidóüldözés pénzfelhalmozásra sarkallta őket. A pénzükkel pedig a modernitásban a szellemi életben is vezető pozíciót szereztek, képzettséget vettek. Egyházszei Kiss Imre már nem hitt a lamarckizmusban. Úgy vélte, a szerzett tulajdonságok nem örökíthetők.¹⁰⁹ Következésképp arra jutott, hogy semmi jó nem várható attól a magyarokra nézve értelmileg (sem), ha

¹⁰⁹ Lásd még Egyházszei Kiss 1941: 218.

a csupán sajátos történeti fejlődésük következtében felkapaszkodott zsidók a magyarokkal gyermekeket nemzenek.¹¹⁰

A zsidókról szóló, zsidók által művelt rassztudományi ismeretterjesztés műfajába tartozik **Szilágyi Dénes** (más néven Denis Silagi) *A zsidó népegyéniség* (1943) című kötete, amely lényegében ugyanazt a történetet adta elő, amit Komlós, csakhogy cionista verzióban. Szilágyi Herzl és Zsobotyinszkij magyarra fordítója volt, a cionizmus jobboldali-militarista szárnyához, a revizionista cionisták közé tartozott, és ennek ifjúsági szervezetét, a Betart vezette Magyarországon 1937 és 1939 között.¹¹¹ A mű meg-
rázó olvasmány amiatt, hogy úgyszólván a deportálás előestéjén, 1943-ban jelent meg. Vagyis egy potenciális áldozat írta, aki annak a fogalomkészletnek a segítségével próbálta megérteni saját helyzetét, amivel azok is az övét, akik meg akarták őt ölni.

Szilágyi koncepciójának lényege az volt, hogy az állítólagos zsidó jellemvonásokat nem egyenlően osztotta szét a zsidóságon belüli frakciók között. A nemesebb tulajdonságokat általános zsidó faji jellemzőként mutatta be. Az egyik ilyen, hogy *„a zsidóság élettani szívóssága nagyobb, mint szinte minden más népé”*. A másik a már Mózes idején megmutatkozó szellemi fogékonyság. *„A zsidóknál általában a fogalmi gondolkodás uralkodik, az európai nemzsidóknál pedig a szemléletes gondolkodás. A legtöbb zsidó az értelmi tevékenység területén erősebb, a cselekvés és a térbeli formálás területén pedig gyengébb, mint a nemzsidó európai átlag.”* Ezek a vonások akkor kezdtek módosulni, amikor a zsidó nép a diaszpórában/gettóban megszűnt normális nép lenni, mivel a normális az „egy nép, egy ország” felállás. Ebben a helyzetben a zsidók alkalmazkodni voltak kénytelenek, ami azt jelentette, hogy *„a gettós közösség az okos, eszes, tanult, jámbor, szorgalmas és élelmes embert értékelte nagyra s az ilyen ember képzete lépett a párválasztás során az inkább testi vonásokkal jellemzett ösztönös szépségesz-*

¹¹⁰ Egyházszeget Kiss 1939.

¹¹¹ A revizionista cionistákra és Szilágyi szerepére lásd Novák 2000: 92–106.

mény helyébe. [...] Így alakult ki aztán a testi erőt és testi előnyöket lebecsülő, jófejű, könnyen tanuló, elvontságokra hajló s elvontságokkal kitűnően bánó, élelmes, pihenőt nem ismerőn szorgalmas zsidó típus.” A gettóban tehát még hasznos volt az értelmi képességek fejlesztése. A gettó „rendellenes” helyezte az emancipációval azonban „elfajulásossá” vált. A gettóból kiszabaduló zsidók egyik része ugyanis megőrizte gettós magatartását, ami innentől már „veszedelmes, súlyos betegségnek” számított, mivel az új körülmények között nem volt már semmi hozadéka. Ez részben férfiatlan, lovagiatlan, önbizalomhiányos viselkedések megtartását jelentette, márpedig „normális nép inkább elbukik becsülettel, semhogy gyalázatban éljen”. Részben „a szellemi tevékenységek egyoldalú elhatalmasodását” jelentette, márpedig „normális nép a szellemi élettel egyenértékűnek tekinti a cselekvő életet”. Ezt a degenerált, gettós, mindenekelőtt agresszivitása hiányáért szidalmazott típust nevezte Szilágyi tespedőnek, és talán nem tévedünk, ha úgy képzeljük, ortodox zsidónak gondolta el. Ilyen volt a lelki berendezkedése az aszsimiláns vagy más néven pusztuló típusnak is, csak még sokkal rosszabb. A „legértékesebb elem” a maroknyi éledő, akin alighanem a cionistákat kell értenünk. Ők azért küzdenek, hogy végre érvényesítsék a zsidó nép esetében is az „egy nép, egy ország”-szabályt, aminek köszönhetően a palesztinai zsidók Szilágyi adatai szerint máris normalizálódtak, vagyis elkezdtek hasonlítani bármely másik nemzetre, és a zsidó test és szellem újra olyan vonásokat mutat, mint a bibliai időkben.¹¹²

*

Szeretnék még néhány példát hozni arra is, hogy ezek az egybecsengő feltételezések abban a közegben is felmerültek, amelyben elméletem empirikus ellenőrzését elvégzem, vagyis iskolai terepen. Lássuk tehát, vajon

¹¹² Szilágyi 1943.

jobb tanulónak is gondolták-e a zsidókat? A pápai bencés gimnázium tanára, **Bakonyvári Ildefonz** a századfordulón arról értekezett, hogy a zsidó tanulók az intézmény történetében *„tehetségeikhez mérten sokkal szorgalmasabbak voltak, mint a katolikusok”*.¹¹³ **Zay Miklós** gróf, a Széchenyi-vel a zsidók emancipációja ügyében összevitakozó Zay Károly unokája, 1903-ban, a *Huszádik Században* azt közölte, hogy *„a zsidóember a létérti harczot jobban bírja, mint a két haza többi lakosai, magyarán mondva, a jég hátán is megél, az ördögöt is megtudja kobozni. Majdnem bizonyos, hogy átöröklés útján jutnak az észbeli képességhez. A hazai iskolák legjobb tanulói rendszerint héber vallásúak.”*¹¹⁴ Egy **Martinovich Sándor** nevű jezsuita és antiszemita 1918-ban írta: *„elismerjük, hogy a zsidó ész éle és munkabírása számottevő tényező. Tapasztalati igazság, hogy a középiskolákban átlag jobb tanulók, mint a keresztények, a felső iskolákban pedig szorgalomban és sikerben abszolút fölényben vannak. Ebből azonban korántsem következik, hogy a zsidó a kereszténynél intelligensebb faj és még kevésbé következik, hogy a zsidó zsenialitás nélkülözése a kultúrára pótolhatatlan veszteséget jelent. Mert a zsidó szellem élet eltompítja az elvtelenség, kulturális hasznavehetőségét elgyöngíti az idealizmus hiánya.”*¹¹⁵ Ugyanebben az évben Kiss Sándor is úgy tudta, hogy *„a középiskolai tanulók közt a zsidók átlag jobb tanulók”*.¹¹⁶

¹¹³ Bakonyvári 1898: 62.

¹¹⁴ Zay 1903: 958. – Zay a zsidó fizikai gyengeséget is felemlítette, ám úgy látta, az emancipáció óta közülük egyesek megemberesedtek: *„Még lehet, hogy az elnyomatás és üldözés korában a zsidóság erőtlén, gyáva elem volt, de a szabadság és az emberi méltóság érzetével újra kifejlődtek köztük a bátor, elszánt, férfias alakok (964–965).”*

¹¹⁵ Martinovich 1918: 16.

¹¹⁶ Kiss 1918: 9.

Összegzés

Biztos vagyok benne, hogy az olvasó mostanra már nagyon unalmasnak találja egy kaptafára készült, folyton az „okos zsidók/daliás keresztények”-felállásról tudósító idézeteimet, már ha túlélte egyáltalán az egyhangúságot. Ám ezúttal pontosan a monoton bú konok ontása, az olvasó ellankasztása volt a cél, mert épp a szövegek ismétlődései, a diskurzus sivársága támasztja alá, hogy a minket érdeklő mítosz létezett és közhasználatú volt. A felsorakoztatott szövegekben ez volt a magától értetődő módja a zsidó felidézésének. A sztereotípiá egészen eltérő élethelyzetű vagy politikai felfogású szerzők különböző, sokszor ellentétes szándékú érveléseibe azonos formában ágyazódott be, valósággal bele volt írva a zsidóról diskurálás forgatókönyvébe.¹¹⁷ Persze mint kötelező, előre gyártott elem, elcsépeletté vált, így a vitázók nemhogy alátámasztatlanul hagyták, de talán még végig sem gondolták, mit mondanak. Csak úgyszólván felbőfögték, mi is a köztudomású különbség zsidók és keresztények teljesítőképessége között.

Hiába meséltem el úgy, mit mondanak a szövegek a zsidók és a keresztények karaktere közti különbségről, mintha azok szerzőik mondanivalóját képeznék, a felsorakoztatott állítások nem az ő fejükből pattantak ki, még kevésbé tapasztalataikból szűrték le. A szerzők csak hitték, hogy önhatalmúlag vezetik tollukat. Hiába mondták el ezerszer, hogy a zsidókból

¹¹⁷ A tanulmányban tárgyalt szövegek abban az értelemben kivétel nélkül magasröptűek, hogy értelmiségiek írták őket, így nem igazolják, hogy az úgymond egyszerű emberek is a „délceg keresztény/agyafúrt zsidó” értelmezési keretet használták a mindennapokban. Nos, ahhoz valóban nehéz hozzáférni, miről diskuráltak azok, akik egyáltalán nem vagy csak elvéve rögzítették gondolataikat. Egyrészt azonban annyit azért tudhatunk, hogy a néhány szerző kénytelen volt sok olvasónak írni, valamit tehát az egész olvasótábor vélekedéseiről elmond az, hogy olvasmányaik szerzői ilyen összetartóan gondolkodtak. Másrészt ha nem is vállalkozom itt annak igazolására, hogy a népi kultúrában is rendre az okos zsidó/erős keresztény leosztást találjuk, annyit azért merek állítani a rendelkezésre álló szakirodalom alapján, hogy ez nem tűnne lehetetlen vállalkozásnak sem a városi tömegkultúra (Gluck 2017; Manchin 2014; Tamás 2014: 132–135; 141–143, 155–157, 171–174, 183–184, 186–187, Tamás 2017: 438–440; Üveges 2014; Vörös 2003), sem a falusi, paraszti folklór (Flesch 1908, Kecskeméti 1896: 5–20; Görög-Karády 2006a: 98–102; Görög-Karády 2006b) esetében.

hiányzik a valódi alkotó szellem, igazából nem belőlük hiányzott, hanem a róluk szóló beszámolókból volt kitiltva az eredetiség. A beszédnek a zsidó testről és szellemről bejáratott rituáléja, az állítások tartalmának, egymásutánjának, kombinálásának szabott rendje volt, amelyben – ahogy Foucault mondja – az *„egyik igazság a másik után bontakozik ki”*.¹¹⁸ A beszélők *„úgy hiszik, szárnyalón és szabadon beszélnek, noha – bár nincsenek tudatában – földhözragadt, nem rájuk szabott grammatika által határok közé szorított dolgokról beszélnek”*.¹¹⁹ Az erőtlén, de elmés zsidó képe a diskurzus rendjéhez tartozott, akinek létezését beszédbeni megszilárdultsága következtében minden szóba hozott szerző megkérdőjelezhetetlen szövegen kívüli valóságként, érvényes tudásként kezelte. Hadd mondjam így, egyszerűen, régimódián: úgy látszik, ezt engedte mondani a korszellem.

A zsidók elpuhultságába és értelmi fölényébe vetett hit minden jel szerint szilárd és elterjedt volt. Jó okunk van tehát azt gondolni, hogy amikor valaki értesülést szerzett arról, hogy egy illető zsidó, és meg kellett becsülnie ennek a zsidó illetőnek a teljesítményét, sokaknak az volt a várakozása, hogy a teste rosszul, esze pedig jól fog teljesíteni a keresztényekéhez képest. A következő kérdés az, vajon eltorzította-e ez a várakozás a teljesítmények észlelését, azaz termelt-e egyenlőtlenségeket?

¹¹⁸ Foucault 1991: 869.

¹¹⁹ Ezek Paul Veyne (2004: 159) szavai arról, hogyan fogta fel Foucault a diskurzust.

Források és felhasznált irodalom

- Alexander Bernát 1917: [Válasz.] In: N. N. (szerk.): *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése.* (A Huszadik Század könyvtára 64.) Budapest, 35–41.
- Almog, Shmuel 1988: The Racial Motif in Renan's Attitude to Jews and Judaism. (Transl. by Reisner, Nathan H.) In: Uő. (ed.): *Antisemitism Through the Ages.* (Studies in Antisemitism) Oxford – New York – Beijing – Frankfurt – São Paulo – Sydney – Tokyo – Toronto, 255–278.
- Aly, Götz 2015: *Why the Germans? Why the Jews? Envy, Race Hatred, and the Prehistory of the Holocaust.* (Transl. by Chase, Jefferson.) New York.
- Ambó I. 1918: [Karafiáth Máriusz]: Zsidó értelmi tehetség. *A Cél* (9.) 4. 213–221.
- Ágoston Péter 1917: *A zsidók útja.* (A jövő kérdései 2.) Nagyvárad.
- Arányi Lajos 1846: *Rudnó és lelkésze 1844 és 1845ben, meg még valami, többi közt a' mai magyar zsidó is.* Pest.
- Baader, Benjamin Maria 2012: Jewish Difference and the Feminine Spirit of Judaism in Mid-Nineteenth-Century Germany. In: Benjamin Maria Baader – Sharon Gillerman – Paul Lerner (eds.): *Jewish Masculinities. German Jews, Gender, and History.* Bloomington – Indianapolis, 50–71.
- Bakonyvári Ildefoncz 1898: *A pápai Kath. Gymnasium története a pannonhalmi benczések idején (1806–1896).* Pápa.
- Bánfai József (szerk.) 2007: *A tehetség-probléma hazai történetének irodalma a kezdetektől 1950-ig.* (<http://old.lib.pte.hu/konyvtarrol/munkatarsaink/banfaijozsef/tehetsegbibliografia.htm> – utolsó letöltés: 2017. december 18.)
- Bernát István 1933: Zsidók a gazdasági életben. In: N. N. (szerk.): *A nagy per. (Zsidókérdés.)* Budapest, 90–104.
- Biale, David 2007: *Blood and Belief. The Circulation of a Symbol between Jews and Christians.* Berkeley – Los Angeles – London.

- Bolgár Dániel 2010: Orbán Balázs orientalizmusa. *Korunk* (21.) 8. 91–100.
- Bolgár Dániel 2016: Kíméletlen uzsorásokból kaftános puritánok. A zsidó páriakapitalizmus elméletének története. *Korall* (17.) 66. 164–195.
- Bosnyák Zoltán 1940a: *A zsidókérdés. I. A zsidókérdés – világkérdés*. Budapest.
- Bosnyák Zoltán 1940b: *Istóczy Győző élete és küzdelmei*. Budapest.
- Boyarin, Daniel 1993: *Carnal Israel. Reading Sex in Talmudic Culture*. (The New Historicism: Studies in Cultural Poetics 25.) Berkeley – Los Angeles – London.
- Boyarin, Daniel 1997: *Unheroic Conduct. The Rise of Heterosexuality and the Invention of the Jewish Man*. (Contraversions. Critical Studies in Jewish Literature, Culture, and Society 8.) Berkeley – Los Angeles – London.
- Breines, Paul 1990: *Tough Jews. Political Fantasies and the Moral Dilemma of American Jewry*. New York.
- Buday Barna 1917: [Válasz.] In: N. N. (szerk.): *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése*. (A Huszadik Század könyvtára 64.) Budapest, 63–67.
- Busch, Moritz 1879: *Bismarck in the Franco-German War. 1870–1871*. Chicago.
- Buzinkay Géza et al. 1985: *A magyar sajtó története. II/2. 1862–1892*. Kosáry Domokos – Németh G. Béla (szerk.) Budapest.
- Chamberlain, Houston Stewart 1913 [1899]: *Foundations of the Nineteenth Century. Volume I*. (Transl. by Lees, John.) London – New York – Toronto.
- Chamberlain, Houston Stewart 1944 [1899]: *A zsidók megjelenése a nyugati történelemben*. (Ford.: F. Papp Zoltán.) (A Magyar Zsidókérdést Kutató Intézet könyvei) Budapest.
- Cavaglion, Gabriel 2011: Was Cesare Lombroso Antisemitic? *Journal for the Study of Antisemitism*, (3.) 2. 647–665.

- Concha Győző 1917: [Válasz.] In: N. N. (szerk.): *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése.* (A Huszadik Század könyvtára 64.) Budapest, 76–84.
- Czirbusz Géza 1910: *Nemzetek alakulása anthropo-geographiai szempontból.* Nagybecskerek.
- Czirbusz Géza 1912: *Nemzeti művelődés geográfiája és a geográfiai fatalisták.* Budapest.
- Czirbusz Géza 1915: *Az ember geográfiája. Az anthropo-geografia II. része.* Budapest.
- Czirbusz Géza 1917: [Válasz.] In: N. N. (szerk.): *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése.* (A Huszadik Század könyvtára 64.) Budapest, 8–10.
- d 1883: Még egyszer Renan a zsidókérdésről. *Budapesti Szemle* (36.) 83. 310–314.
- Demény Károly 1936: A mindennapi iskolai testnevelés. In: *A mindennapi iskolai testnevelés. A Magyar Pedagógiai Társaság 1935. február 16-i ülésén tartott előadások és következtetések kapcsolatos testtani mérésekből.* (Országos Testnevelési Tanács könyvtára 59.) Budapest, 9–20.
- Dijkstra, Bram 1986: *Idols of Perversity. Fantasies of Feminine Evil in Fin-de-Siècle Culture.* New York – Oxford.
- Dunay László 1917: A zsidó lélek. *Magyar Kultúra* (5.) 22. 972–975.
- Egyházszegi Kiss Imre 1939: *A zsidó tehetség titka.* Budapest.
- Egyházszeghi Kiss Imre 1941: A magyar faj életértéke. *Magyar Családtörténeti Szemle* (7.) 10. 217–223.
- Efron, John M. 1994: *Defenders of the Race. Jewish Doctors and Race Science in fin-de-siècle Europe.* New Haven – London.
- Efron, John M. 2013: Jewish Genetic Origins in the Context of Past Historical and Anthropological Inquiries. *Human Biology* (85.) 6. 901–918.
- Eiben Ottó 1994: Malán Mihály antropológus professzor élete és munkássága. *Anthropologiai Közlemények* (36.) 1–2. 141–145.

- Endelman, Todd M. 1999: *The Jews of Georgian England. 1714–1830. Tradition and Change in a Liberal Society*. Ann Arbor.
- Eötvös József 1840: A' zsidók' emantipációja. *Budapesti Szemle*, 1. (1840) 2. 110–156.
- Felséges Első Ferdinánd... 1844: *Felséges Első Ferdinánd austriai császár, Magyar- és Csehország e néven ötödik koronás királya által szabad királyi Pozsony városába az 1843-dik évi május 14-kére rendelt magyar-országgyűlésen méltóságos főrendeknél tartatott országos ülések naplója*. VI. kötet. Pozsony – Pest.
- Flesch Ármin 1908: A zsidó a magyar közmondásban. *Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat évkönyve* (25.) 176–194.
- Foucault, Michel 1991: A diskurzus rendje. (Ford.: [Romhányi] Török Gábor.) *Holmi* (3.) 7. 868–889.
- Fónod Zoltán (szerk.) 2004: *A cseh/szlovákiai magyar irodalom lexikona. 1918–2004*. Pozsony.
- Frigyes Lajos 1920: *A zsidók természetrajza. Embertani, kórtani, pszichológiai és etikai vázlat*. Budapest.
- Franzos, Karl Emil 1875: „Todte Seelen”. *Neue Freie Presse* 31. März 1875. 1–3.
- Gaál Gábor 1927: Alexander Bernát (1850–1927). *Korunk* (2.) 11. 796–798.
- Geller, Jay 2011: *The Other Jewish Question. Identifying and Making Sense of Modernity*. New York.
- Geller, Jay 2013: A fetiszizált zsidó fiziognomikus epidemiológiája felé. (Ford.: Földvári József – Földes Györgyi.) *Helikon* (59.) 3. 242–282.
- Gerő András 2009: *Se nő, se zsidó. Előítéletek találkozása a századforduló Monarchiájában*. (Habsburg történeti kismonográfiák 1.) Budapest.
- Gilman, Sander L. 1986: *Jewish Self-hatred. Anti-semitism and the Hidden Language of the Jews*. Baltimore – London.
- Gilman, Sander L. 1991: *The Jew's Body*. New York.

- Gilman, Sander L. 1997: *Smart Jews. The Construction of the Image of Jewish Superior Intelligence*. Lincoln – London.
- Gillermann, Sharon 2006: Strongman Siegmund Breitbart and Interpretations of the Jewish Body. In: Brenner, Michael – Reuveni, Gideon (eds.): *Emancipation through Muscles. Jews and Sports in Europe*. Lincoln – London, 62–74.
- Gillermann, Sharon 2012: A Kinder Gentler Strongman? Siegmund Breitbart in Eastern Europe. In: Benjamin Maria Baader – Sharon Gillerman – Paul Lerner (eds.): *Jewish Masculinities. German Jews, Gender, and History*. Bloomington – Indianapolis, 197–209.
- Glatzer Eduárd 1856: A zsidók biostaticai viszonyai. *Új Magyar Múzeum* (6.) 2. 129–154.
- Gluck, Mary 2017: *A láthatatlan zsidó Budapest*. (Ford.: Lengyel Péter.) (Múlt és Jövő könyvek) Budapest.
- Gobineau, Arthur 1915 [1853–1855]: *The Inequality of Human Races*. (Transl. by Collins, Adrian.) London.
- Goldziher Ignác 1894: *Renan mint orientalista. Emlékbeszéd*. (A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédnek VIII/2.) Budapest.
- Gotzmann, Andreas 2012: Respectability Tested. Male Ideals, Sexuality and Honor in Early Modern Ashkenazi Jewry. In: Benjamin Maria Baader – Sharon Gillerman – Paul Lerner (eds.): *Jewish Masculinities. German Jews, Gender, and History*. Bloomington – Indianapolis, 23–49.
- Görög-Karady Veronika 2006a: A Bolygó Zsidó és társai a magyar folklórban. In: Uő.: *Éva gyermekei és az egyenlőtlenség eredete. Mesék, teremtéstörténetek, etnopszichológiai elemzések (Afrika, Európa)*. (Szó hagyomány 6.) Budapest, 71–104.

- Görög-Karády Veronika 2006b: A megtáncoltatott és az ördögös zsidó. Sztereotípiák és közterek dialektikája a fokklórban. In: Uő.: *Éva gyermekei és az egyenlőtlenség eredete. Mesék, teremtéstörténetek, etnoszemiotikai elemzések (Afrika, Európa)*. (Szóhagyomány 6.) Budapest, 105–132.
- Hadas Miklós – Zeke Gyula 2012: *Egy fölösleges ember élete. Beszélgetések Vázsonyi Vilmossal*. Budapest.
- Handler, Andrew 1985: *From the Ghetto to the Games. Jewish Athletes in Hungary*. (East European Monographs 192.) Boulder.
- Hart, Mitchell B. 2007: *The Healthy Jew. The Symbiosis of Judaism and Modern Medicine*. Cambridge.
- Hernádi Miklós 2013: Van-e „zsidó jellem”? In: Uő.: *Együtt vagy külön? Magyar-zsidó együttélés a szociológus szemével*. Budapest, 115–145.
- Herrmann Antal 1896: A népesség ethnographiája. In: Jekelfalussy József (szerk.): *Az ezredéves magyar állam és népe*. Budapest, 350–367.
- Hirsch, August (Hg.) 1885: *Biographisches Lexikon der hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Völker. Zweiter Band*. Wien – Leipzig.
- Hitler, Adolf 1996 [1925–1927]: *Harcom [Mein Kampf]* (Ford.: Mónus Áron.) Hódmezővásárhely.
- Istóczy Győző 1904a: A zsidó állam visszaállítása Palaestinában. In: Uő.: *Istóczy Győző országgyűlési beszédei, indítványai és törvényjavaslatai. 1872–1896*. Budapest, 42–63.
- Istóczy Győző 1904b: Zsidókérdés és honosítási törvény. In: Uő.: *Istóczy Győző országgyűlési beszédei, indítványai és törvényjavaslatai. 1872–1896*. Budapest, 1–17.
- Istóczy Győző 1911: *Emlékiratfélék és egyebek*. Budapest.
- Jaerschky Pál 1908: *Testápolás tornázással, fénnyel és levegővel*. (Az egészségápolás könyvtára 14.) Budapest.
- Jászi Oszkár 1917: [Válasz.] In: N. N. (szerk.): *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése*. (A Huszadik Század könyvtára 64.) Budapest, 96–100.

- Johnson, Willis 1998: The Myth of Jewish Male Menses. *Journal of Medieval History* (24.) 3. 273–295.
- k 1883: Renan a zsidókérdésről. *Budaepeti Szemle* (36.) 82. 159–160.
- Katona Ibolya 1970: Dr. Schuschny Henrik iskolaorvos munkásságáról. *Orvosi Hetilap* (111.) 6. 336–338.
- Kecskeméti Ármin 1896: *A „zsidó” a magyar népköltészetben és színműirodalomban*. Budapest.
- K[ecskeméthy] Aurél 1859: A zsidók állami s társadalmi helyzetéről. *Budaepeti Hírlap* (7.) 254. 2.
- Keleti Károly 1873 [1871]: *Hazánk és népe a közgazdaság és a társadalmi statistika szempontjából*. Budapest.
- Kiss Sándor 1918a: *Fajunk védelméről*. Budapest.
- Kiss Sándor 1918b: *Zsidó fajiség. Magyar fajiség*. Budapest.
- Kiss Sándor 2015a [1921]: A zsidócsahos. In: Uő.: *Zsidókórság. A magyarság fajvédelmi bibliája*. Budapest, 257–270.
- Kiss Sándor 2015b [1921]: Fajvériség. In: Uő.: *Zsidókórság. A magyarság fajvédelmi bibliája*. Budapest, 254–256.
- Kenyeres Ágnes (szerk.) 1967: *Magyar életrajzi lexikon. Első kötet*. Budapest.
- Knox, Robert 1850: *Races of Men: a Fragment*. Philadelphia.
- Komlós Aladár 1929: A zsidó lélek. *Korunk* (4.) 6. 405–414.
- Konrád Miklós 2014: Eötvös József és a zsidók. *Történelmi Szemle* (56.) 3. 495–509.
- Kossuth Lajos 1844: [Megjegyzések Fábíán Gábor *Zsido-emancipatio* című cikkéhez.] *Pesti Hírlap* (4.) 349. 299–300.
- Kossuth Lajos 1966: *Kossuth Lajos összes munkái. VI. Ifjúkori iratok. Törvényhatósági Tudósítások*. Barta István (szerk.) (Magyarország újabkori történetének forrásai) Budapest.
- Kovács Alajos 1922: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*.
- Kovács Alajos 1938: *A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében*. Budapest.

- Kovács I. Gábor – Kiss Zsuzsanna – Takács Árpád (szerk.) 2012: *Diszkrimináció. Emancipáció – asszimiláció. Diszkrimináció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára. 1848–1944. I. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok.* (Történeti elitkutatások 8.) Budapest
- Lackó Mihály 2001: Széchenyi elájul. In: Uő.: *Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok.* Pajkossy Gábor (szerk.) (A múlt ösvényén) Budapest, 27–42.
- Landsberger, Artur (Hg.) 1912: *Jüdische Sprichwörter.* Leipzig.
- Leroy-Beaulieu, Anatole 1893a: A zsidóság és az antisémia áramlat. Első közlemény. (Ford.: S[imonyi] J[enő].) *Budapesti Szemle* (76.) 202. 1–37.
- Leroy-Beaulieu, Anatole 1893b: A zsidóság és az antisémia áramlat. Harmadik [helyesen: második] közlemény. (Ford.: S[imonyi] J[enő].) *Budapesti Szemle* 76. (1893) 203. 202–255.
- Leroy-Beaulieu, Anatole 1893c: A zsidóság és az antisémia áramlat. Harmadik és utolsó közlemény. (Ford.: S[imonyi] J[enő].) *Budapesti Szemle* (76.) 204. 339–353.
- Lesznai Anna 1917: [Válasz.] In: N. N. (szerk.): *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése.* (A Huszadik Század könyvtára 64.) Budapest, 104–109.
- Lombroso, Cesare 1894: *Antisemitismus und die Juden im Lichte der modernen Wissenschaft.* (Übersetzt von Kurella, Hans.) Leipzig.
- Lombroso, Cesare 1998: *Lángész és örültség.* (Ford.: Szabó Károly.) Szeged.
- Magyary-Kossa Gyula 1929: Arányi Lajosról. In: Uő.: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. I. kötet.* (A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat könyvtára 121.) Budapest, 253–270.
- Malán Mihály 1936: *Mindennapi iskolai testgyakorlás és testfejlődés.* Budapest.
- Manchin Anna 2014: Gyula Kabos and „Jewish Difference”. Reconstructing Interwar Jewish History through Film. *The Hungarian Quarterly*, (54.) 209. 172–190.

- Mandelstamm, Max 1900: Rede dr. Max Mandelstamms. *Die Welt* (4.) 35. 1–7.
- Martinovich Sándor 1918: *A zsidókérdés*. Pécs.
- Méhely Lajos 1926: *A magyar fajvédelem irányelvei*. Budapest.
- Michel Károly 1930: A zsidó lélek. *Katolikus Szemle* (44.) 1. 39–46.
- Mirrer, Louise 1994: Representing „Other” Men. Muslims, Jews, and Masculine Ideals in Medieval Castilian Epic and Ballad. In: Less, Clare A. (eds.): *Medieval Masculinities. Regarding Men in the Middle Ages*. (Medieval Cultures 7.) Minnesota – London, 169–186.
- Mosse, George L. 1978: *Toward the Final Solution. A History of European acism*. London – Melbourne – Toronto.
- Mosse, George L. 1985: *Nationalism and Sexuality. Middle-Class Morality and Sexual Norms in Modern Europe*. Madison – London.
- Mosse, George L. 1992: Max Nordau, Liberalism and the New Jew. *Journal of Contemporary History* (27.) 4. 565–581.
- Mosse, George L. 2001: *Férfiasságnak tüköre. A modern férfieszmény kialakulása*. (Ford.: Székely András.) (Feminizmus és történelem) Budapest.
- Nordau, Max 1909a: I. Kongressrede. (Basel, 29. August 1897). In: Uő.: *Max Nordau's zionistische Schriften*. Köln – Leipzig, 39–57.
- Nordau, Max 1909b: II. Kongressrede. (Basel, 28. August 1898). In: Uő.: *Max Nordau's zionistische Schriften*. Köln – Leipzig, 57–76.
- Nordau, Max 1909c: V. Kongressrede. (Basel, 27. Dezember 1901). In: Uő.: *Max Nordau's zionistische Schriften*. Köln – Leipzig, 112–139.
- Nordau, Max 1909d: Muskeljudentum. („Jüdische Turnzeitung”, Juni 1900.) In: Uő.: *Max Nordau's zionistische Schriften*. Köln – Leipzig, 379–381.
- Nordau, Max 1909e: Was bedeutet das Turnen für uns Juden. („Jüdische Turnzeitung”, Juli 1902.) In: Uő.: *Max Nordau's zionistische Schriften*. Köln – Leipzig, 382–388.

- Novák Attila 2000: *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon*. (Múlt és Jövő könyvek. Magyar zsidó történelem) Budapest.
- Oișteanu, Andrei 2005: *A képzeletbeli zsidó a román (és a kelet-közép-európai) kultúrában. Imagológiai tanulmány*. (Ford.: Hadházy Zsuzsa.) Kolozsvár.
- Nemzeti Kalendáriom 1855: *Trattner és Károlyi Nemzeti Kalendárioma 1855dik esztendőben*. Pest.
- Presner, Todd Samuel 2003: „Clear Heads, Solid Stomachs, and Hard Muscles”: Max Nordau and the Aesthetics of Jewish Regeneration. *MODERNISM/modernity* (10.) 2. 269–296.
- Priest, Robert D. 2015: Ernest Renan’s Race Problem. *The Historical Journal* (58.) 1. 309–330.
- Renan, Ernest 1911: Zsidó faj, zsidó vallás. 1883. január 27-én a Saint-Simon Körben tartott előadás. (Ford.: Laczkó Géza.) In: Uő.: *Akropoliszi ima. Zsidó faj, zsidó vallás. Henriette néném*. (Nyugat könyvtár 27–28.) Budapest, 15–40.
- Resnick, Irvén M. 2000: Medieval Roots of the Myth of Jewish Male Menses. *Harvard Theological Review* (93.) 3. 241–263.
- Révai nagy lexikona 1911: *Révai nagy lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. III. kötet*. Budapest.
- Riedl Frigyes 1894: Goldziher Renanról. *Budapesti Szemle* (79.) 213. 463–473.
- Robertson, Ritchie 1998: Historicizing Weininger: The Nineteenth-Century German Image of the Feminized Jew. In: Cheyette, Bryan – Marcus, Laura (eds.): *Modernity, Culture and 'the Jew'*. (Contraversions. Jews and Other Differences) Stanford, 23–39.
- Rose, Paul Lawrence 2013: Renan versus Gobineau: Semitism and Antisemitism, Ancient Races and Modern Liberal Nations. *History of European Ideas* 39. (2013) 4. 528–540.

- Rosen-Zvi, Ishay 2013: The Rise and Fall of Rabbinic Masculinity. *Jewish Studies, an Internet Journal* (12.) 1–22.
- Said, Edward W. 2000 [1978]: *Orientalizmus*. (Ford.: Péri Benedek.) Budapest.
- Sand, Shlomo 2010: *Hogyan alkották meg a zsidó népet?* (Ford.: Speidl Bianka.) Budapest.
- Schlesinger Ignác 1847a: Rudnó és lelkésze 1844 és 1845ben. [Bírálat.] *Társalkodó* (16.) 14. 50–51.
- Schlesinger Ignác 1847b: Rudnó és lelkésze 1844 és 1845ben. [Bírálat.] *Társalkodó* (16.) 15. 54–55.
- Schlesinger Ignác 1847c: Rudnó és lelkésze 1844 és 1845ben. [Bírálat.] *Társalkodó* (16.) 16. 58–59.
- Schematismus der Königreiche...* 1843: *Schematismus der Königreiche Galizien und Lodomerien für das Jahr 1843*. Lemberg.
- Schuschny Henrik 1895: A testi nevelés és a zsidóság. *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve*, (1.) 369–373.
- Silberstein Ötvös Adolf 1895: A zsidó „szellemi fölénye”. *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve*, (1.) 260–263.
- Sombart, Werner 1911: *Die Juden und das Wirtschaftsleben*. Leipzig.
- Sombart, Werner 1912: *A zsidók jövője*. (Ford.: Forbát Rózsi.) Budapest.
- Stanislawski, Michael 2001: *Zionism and the Fin de Siècle. Cosmopolitanism and Nationalism from Nordau to Jabotinsky*. Berkeley – Los Angeles – London.
- Szabó Lajos 2010: What Are the Reasons for the Success of So Many Hungarian Jewish Athletes. *Kaleidoscope* (1.) 1. 104–111.
- Széchenyi István 1887: *Gróf Széchenyi István beszédei*. Zichy Antal (szerk.) (Gróf Széchenyi István munkái 2.) Budapest.
- Szilágyi Dénes 1943: *A zsidó népegyéniség*. (Értekezések a zsidóságtudomány köréből) Budapest.
- Szinnyei József 1894: *Magyar írók élete és munkái. III. kötet*. Budapest.

- Tamás Ágnes 2014: *Nemzetiségek görbe tükörben. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon*. Pozsony.
- Tamás Ágnes 2017: Karikatúrák a propaganda szolgálatában (1939–1944). *Századok* (151.) 2. 410–445.
- Thirring Gusztáv 1927: *Akadémiánk és a hazai statisztika. Székfoglaló értekezés*. Budapest.
- Todorov, Tzvetan 1993: *On Human Diversity. Nationalism, Racism, and exoticism in French Thought*. (Transl. by Porter, Catherine.) Cambridge – London.
- Tóth József Farkas (szerk.) 2009: *Kovács Alajos (1877–1963) műveinek válogatott bibliográfiája*. Budapest.
- [Törs Kálmán] 1878: Junius Brutus:¹²⁰ Zsidóország. Országgyűlési karczolat. *Vasárnapi Újság* (25.) 24. 382–383.
- Trefort Ágoston 1839: Az Oroszbirodalomban 1835-b. hozott, zsidókat illető törvény. *Themis* (3.) 37–44.
- Trefort Ágoston 1862: A társadalom tudománya és Riehl munkái. *Buda-pesti Szemle* (16.) 53. 291–304.
- Újvári Péter 1929: *Magyar zsidó lexikon*. Budapest.
- Újvári Hedvig 2009: Testi (sz)épség. Az „izomzsidó” fogalma Max Norda-unál a fin de siècle kontextusában. *Századok* (143.) 1. 149–166.
- Üveges Bence 2016: Találkozik-e Freud Grünnel? Magyarországi zsidó humorérzékenek. 1868–1925. In: Pap József – Tóth Árpád (szerk.): *Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 28.) Budapest, 128–136.
- Varga Rita 2014: Sigmund Freud és Otto Weininger „vitája” az antiszemitizmus és a lélektan megítéléséről. *Elpis* (8.) 2. 69–78.

¹²⁰ Az álnév feloldására lásd Buzinkay et al. 1985: 445.

- Veyne, Paul 2004 [1978]: Foucault forradalmasítja a történetírást. (Ford.: Ábrahám Zoltán.) In: Takács Ádám (szerk.): *A történelem anyaga. Francia történelemfilozófia a XX. században.* (Atelier füzetek 6.) Budapest, 147–186.
- Vörös Kati 2003: Judapesti bulváron. A „zsidó” fogalmi konstrukciója és vizuális reprezentációja a magyar élclapokban a 19. század második felében. *Médiakutató* (4.) 1. 19–43.
- Vörös Kati 2011: A zsidókérdés-toposz, az antiszemitizmus és a magyar értelmiség a 20. század elején. In: Molnár Judit (szerk.): *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról.* Budapest, 60–69.
- Wagner, Richard 1907 [1850]: Judaism in Music. (Transl. by Ellis, William Ashton.) In: Uő.: *Richard Wagner's Prose Works. Vol. III. The Theatre.* London, 79–100.
- Weininger, Otto 2010 [1903]: *Nem és jellem. Elvi tanulmány.* (Ford.: Dávid Andrea.) Debrecen.
- Wistrich, Robert S. 1976: Max Nordau: From „Degeneration” to „Muscular Judaism”. Uő. (ed.): *Laboratory for World Destruction. Germans and Jews in Central Europe.* Lincoln, 154–174.
- Zay Miklós 1903: Zsidók a társadalomban. *Huszedik Század* (4.) 2. 948–968.
- Zimmermann, Moshe 2006: Muscle Jews versus Nervous Jews. In: Brenner, Michael – Reuveni, Gideon (eds.): *Emancipation through Muscles. Jews and Sports in Europe.* Lincoln – London, 13–26.

Csepeli György

A jó király

Dráma három felvonásban

Szereplők:

IV. KÁROLY, osztrák-magyar császár és király

ZITA, osztrák-magyar császárné és királyné

SIXTUS, Zita testvére

XAVÉR, Zita testvére

HORTHY, császári és királyi főhadsegéd, később Magyarország kormányzója

TISZA, m. kir. miniszterelnök

VILMOS, német császár

CZERNIN, cs. és kir. külügyminiszter

Avatásra váró arany-sarkantyús VITÉZEK

NŐVÉR

I. felvonás

1916. november 11-én éjjel Segesvárról és Bécsbe tartó különvonat szalonkocsija.

Gyenge fény. Zakatolás. Időnként a vonat megáll. Kivilágított városnevek tűnnek be, melyeket be is mondanak: Medgyes, Gyulafehérvár, Piski, Déva, Arad, Békéscsaba, Szolnok, Budapest, Győr, Wien, Westbahnhof.

KÁROLY

Ottó sokat iszik.

ZITA

Megy a hasa.

KÁROLY

Inkább azt mondanám, hogy laza a széklete.

ZITA

Hiába mondom, hogy csak krumplit adjanak neki, nem bír magával,
s mindent megeszik.

KÁROLY

Nem figyelhetek mindenre. Békét akarok.

ZITA

Beszélj Xavérral.

KÁROLY

Sixtus volt nálam

ZITA

Xavér mindent tud. Nézz oda.

KÁROLY

Mi van ott?

ZITA

Egy légy.

KÁROLY

Mit csináljak vele?

ZITA

Csapd agyon.

KÁROLY

Hogy kerül ide egy légy?

ZITA

Ez már Ázsia. Itt minden állat van, ami Bécsben nincs.

Károly a légy után ugrik, de elvéti.

KÁROLY

Sixtus is jól tájékozott. Jót akarok.

ZITA

Sixtus tudja, hogy rosszat kell tenni ahhoz, hogy a vége jó legyen.

KÁROLY

Tele vagyok elképzelésekkel. Béke lesz. Átalakítom a Monarchiát. Szociális piacgazdaságot teremtek. Mindenkinnek jár a jólét és a biztonság.

(Medgyes)

ZITA

Mikor érünk Bécsbe?

KÁROLY

Ha meg nem áll a vonat, reggel 9-kor leszünk a Westbahnhofon.

ZITA

Csak le ne késsük az öregurat. Ott van, kapd el.

KÁROLY

Az előbb nem sikerült.

ZITA

Altasd el a gyanakvását.

KÁROLY

Meglepetészerűen támadok, mint Bruszilov.

ZITA

Ott van.

Károly a légy után ugrik. Elvéti.

KÁROLY

Vártunk eleget. Békét akarok. Elegem van a sok vén szarosból.

ZITA

Ne hagyd magad megvezetni. Ottónak ne adj több almalevet. Igyon vizet.

KÁROLY

De akkor sír.

ZITA

Sírjon. Két-három megbízható embered kell legyen. Mint Sixtus és Xavér.

KÁROLY

De ők franciák.

ZITA

Bourbonok. Az más. Te sem vagy német.

KÁROLY

Vilmos is mindig ezt mondja. Esze ágában sincs békét kötni.

ZITA

Te vagy az okosabb.

KÁROLY

Franzl elképzelései csak íróasztalon működtek. Minden népemnek meg kell adnom az állami fejlődés lehetőségét. Föderációt akarok.

ZITA

A teljes népszuverenitás irányában akarsz továbbfejleszteni az alkotmányt?

KÁROLY

Az öregúr abszolutisztikus uralkodóként kezdte, alkotmányos uralkodóként folytatta.

ZITA

Szakadatlan fejlődés.

KÁROLY

De nem egyenesvonalú.

ZITA

A németek jól állnak Keleten.

KÁROLY

Bruszilovot nem tudjuk feltartóztatni.

ZITA

Xavér mondta, hogy az oroszok előrehaladása lelassul. Szerencse, hogy a románok éppen akkor léptek hadba. Most már mindenütt hátrálnak.

KÁROLY

Nem is tudtam, hogy Xavér ilyen jó stratégia. (*Csapkod.*)

ZITA

Csapid már agyon.

KÁROLY

Tapasztalt légy. Gondolhatod, ha eddig kibírta.

ZITA

Hajtsd ki. Nyisd ki az ablakot és hajtsd ki. Sixtus meg nagyszerű diplomata. Kiegészítik egymást.

KÁROLY

Benned mindkettő megvan.

ZITA

Állandóan királyosdit játszottunk a kertben. Ők voltak a minisztereim, és én voltam a királynő.

KÁROLY

Párma királynője? Az csak hercegség.

ZITA

Továbbfejlesztettem.

KÁROLY

Ha Nickinek lenne esze, már rég különbékét kötött volna velünk.

ZITA

Raszputyin ezt akarja.

KÁROLY

Ki ez a putyin?

ZITA

Csodatevő muzsik. Alix egy lépést se tesz nélküle. A cárevicset kezeli.

KÁROLY

Orvos?

ZITA

Mondom, hogy muzsik.

KÁROLY

Miért nem kötnek békét? Nicki nem akarja?

ZITA

Ő azt akarja, amit Alix akar.

KÁROLY

Ő meg azt, amit putyin.

ZITA

De rajtuk kívül senki sem akarja a békét. Biztosak abban, hogy győzni fognak. Hisznek a franciákban.

KÁROLY

Nicki igényt tart a bizánci koronára.

ZITA

Konstantinápoly újra keresztény lesz?

KÁROLY

Ha Nickin múlik, igen.

ZITA

Ott vesztettem el a szkarabeusos brossomat.

KÁROLY

Hol?

ZITA

Nem emlékszel? A bazárban. Előtte teát ittunk a szőnyegesnél.

KÁROLY

Kérjük a Mindenhatót, hogy visszakerüljön a Hagia Sophia tetejére a kereszt.

ZITA

Kerestem hasonló brossot. De sehol sincs olyan. Vagy kisebb, vagy nagyobb. És a gyémántról benne sosem tudom, hamis-e vagy sem.

KÁROLY

Nem hamis.

ZITA

A francia kapcsolat fontos.

KÁROLY

A franciáknak hihetünk. De ott vannak az angolok, meg a hullarabló olaszok.

ZITA

Ottó éjszaka gyakran felsír.

KÁROLY

Keveset vagy vele.

ZITA

Te is alhatnál a szobájában.

KÁROLY

Nem látod, hogy ég a ház körülöttünk? Semmi sem megy jól. Békét akarok, kerül, amibe kerül.

(Gyulafehérvár)

ZITA

Add le Galíciát. Bukovinát. Kinek kell az?

KÁROLY

Az oroszoknak. Eltűnt.

ZITA

Mi tűnt el?

KÁROLY

A légy.

ZITA

Csak elbújt.

ZITA

Add oda a németeknek. Erdélyt add oda a románoknak.

KÁROLY

A magyarok szívbajt kapnak.

ZITA

Xavér azt mondja, ne törődj velük. Meg ne koronáztasd magad, mert akkor csapdába esel. Csak a szájuk jár. Károlyival tárgyalj.

KÁROLY

Tisza utálja.

ZITA

Gróf mindegyik.

KÁROLY

Elzász a lényeg. Odaígérem a franciáknak. Mindig is az övék volt.

ZITA

Mert nem voltak még németek.

KÁROLY

Hogy érted ezt?

ZITA

Nem volt Német Császárság. Azóta az övék.

KÁROLY

Hát most nem lesz övék. Nem mindegy, hogy Strassburg vagy Strasbourg? Kolozsvár vagy Cluj?

(Kolozsvár)

ZITA

Éppen Kolozsváron vagyunk.

KÁROLY

A béke a legfontosabb. Népjóléti minisztériumot állítok fel. Gyökeresen át kell alakítani a szociális viszonyokat. Senki sem szenvedhet ínséget.

ZITA

Bízz meg egy bizottságot azzal a feladattal, hogy alapjaiban vizsgálják meg a szociális viszonyokat és tegyenek javaslatot egy átfogó reform háború utáni bevezetésére.

KÁROLY

A reformot azonnal bevezetjük.

ZITA

Melletted fogok állni. Indivisibiliter ac inseparabiliter. A jelszó kettőnk-re is áll.

KÁROLY

Ne aggódj. Béke lesz. Megcsinálom. Mindenki akarja.

ZITA

Senki sem akarja.

KÁROLY

Nem tudunk győzni. Nem vagyunk elég erősek.

ZITA

De ha kidőlnék az oroszok, erősebbek leszünk.

KÁROLY

Wilson be fog avatkozni.

ZITA

Wilson szeret bennünket. Sixtus és Xavér biztos benne, hogy Wilson nem nyúl hozzánk.

KÁROLY

Wilson mellettünk van, de ellene túl sokan vannak. Túl sokan szeretnének bennünket felosztani és elválasztani. Minden tanító és pap miniszterelnök akar lenni.

ZITA

Beszélgj Sixtusszal.

KÁROLY

Az előbb azt mondtad, beszéljek Xavérral.

ZITA

Amerikához ő ért jobban. Xavér a francia kapcsolat.

KÁROLY

Nem hagyom magam megkoronáztatni. Szabad kezet akarok.

ZITA

A magyarok ezt nem szeretik. Józsefet sem szerették.

KÁROLY

Ha megkoronáznak, elkötelezem magam. Lehetetlen egybetartani azt az országot. A fele lakosság nem magyar, de a magyarok úgy tesznek, mintha mindenki magyar lenne. Franzl mindig azt mondta, féljek a magyaroktól. Szalmaláng, széthúzás, sültgalamb.

ZITA

Volt valami Pál is is.

KÁROLY

Ja igen, Franzl Patópált is emlegetett, de nem tudom, az ki volt.

ZITA

Miniszterelnök.

(Budapest)

KÁROLY

Már csak két óra.

ZITA

Odaérünk, ne aggódj.

KÁROLY

Etelka, Róbert, Félix vár bennünket.

ZITA

Ottó hasa megy. A többiek jól vannak. Nem akarom, hogy apa nélkül nőjenek fel.

KÁROLY

Melissa írta, hogy Ottó és Etelka már folyékonyan beszél magyarul.

ZITA

Tisza örülni fog.

KÁROLY

Károlyi nem?

ZITA

Ő nem tud magyarul.

KÁROLY

Ha császár és király leszek, békét kötök.

ZITA

Megmondod Opapának?

KÁROLY

A pápa szájába adom. Őt nagyon respektálja.

ZITA

Opapa mellett van egy jó emberünk. Tengerész. Derék, megbízható. Rábízhatod a flottánkat.

KÁROLY

Minek? Úgyis béke lesz.

(Bécs)

ZITA

Westbahnhof. Nézd meg, kihozták-e Ottót?

(Légyzümmögés)

Ferenc József szobája

*Károly és Zita belépnek. Ferenc József hálóköntösben, íróasztala mellett áll.
Oldalt Horthy főhadsegéd.*

FERENC JÓZSEF

Hogy vannak a gyerekek?

ZITA

Ottónak megy a hasa. Etelka magyarul is beszél.

FERENC JÓZSEF

Rudolf is jól tudott magyarul. Aztán mire ment vele. A pesti Városligetben egy fürdő mellett kapott egy szobrot. Rettenetes nyelv. Rettenetes nép. Szegény Heinrich. Minden nap látom a Burgban.

Horthy, menjen ki, szóljon Schiesselnek, hogy készítse össze a holnap aláírandó iratokat. Ma már nem akarok dolgozni.

HORTHY

Felséged szolgálatára. Külön örömömre szolgál, hogy láthatom a főhercegi párt, akik esküvőjén volt szerencsém ott lenni mint felséged főhadsegéde. Tudniuk kell, hogy soha, míg csak élek, nem szűnök meg önöket szolgálni. Esküszöm!

(Horthy el.)

ZITA

Ambiciózus tengerésztiszt. Ki az a Heinrich?

KÁROLY

Meghalt.

FERENC JÓZSEF

Mintha tegnap lett volna. A magyarok összetörték a szobrát a Várban. Ha jót akarsz, ne menj oda. Hacsak nem szeretsz bámészkodni. Szobáimból a kilátás nagyszerű. Előtted a Duna, melyre pazar új hidakat építtettem.

KÁROLY

Én? Majd Ottó.

FERENC JÓZSEF

Az elmebeteg gróf, Steffl, rá sem ismerne kedvenc városára.

KÁROLY

Vagy nagyon is ráismerne. Felséged megvalósította álmait. Nagyvárost varázsolt a porfészek helyére.

ZITA

Csak ez a ronda szecesszió ne tört volna be.

FERENC JÓZSEF

A háborút még befejezem. Győzni fogunk. A román fronton nagyszerűen állnak a dolgok.

ZITA

És az olasz fronton mi van?

FERENC JÓZSEF

Politika nem nőknek való. Ajánlom az operettjeinket.

ZITA

Felséged nem ül le?

FERENC JÓZSEF

Ha egy hölgy parancsolja, engedelmeskednem kell.

ZITA

Ha a Monarchia nemzet volna, Lehár Ferenc és Kálmán Imre lennnek
a Monarchia nemzeti hősei.

KÁROLY

Ottó nagy uralkodó lesz. Értelmes, szép, fürge.

ZITA

Ottónak most megy a hasa. Sokat iszik.

FERENC JÓZSEF

Ottó nagyot ugrik. Sok trónörököszt túléltem. Rudolf nagyratörő volt.
A sarkából is kiforgatta volna a világot. Miksának nem volt szerencséje.
Alig lett kész a kastélyával Trieszt mellett, amikor kivégezték Mexikó-
ban. Károly Lajos trónörökössel egy korty víz végzett a Jordán folyóból.
Apád, a szép Ottó nem érdeklődött az államügyek iránt. De mintha
tudta volna a jövőt, trónörökösnek nevelt téged. Franzl nagyon szeretett
volna császár lenni. Csak császár. A magyarok gyűlölték ezért.

ZITA

Csoda, hogy a szerbek gyilkolták meg.

FERENC JÓZSEF

Gavrilo Princip elnyeri méltó büntetését. Ottó nagy uralkodó lesz. De
én ezt befejezem. Mindent megfontoltam, mindent meggondoltam.
Szerbia elszemtelenedett, nem hagyhattam. Tisza akadékoskodott, de
mindenki más mellettem volt. Vilmos örült. Győzni fogunk (*köhög,
hangja elhalkul*).

ZITA

Etelka már ki tudja mondani, hogy „hős vértől pirosult Mohács, kö-
szöntlek”.

FERENC JÓZSEF

A magyarral vigyázni kell. Talán a nyelv miatt van, hogy a magyarok
nem képesek magukat külső szemmel nézni. A lelke mélyén minde-
gyik Kossuth. Rudolf is korán megtanult beszélni. Mária Valéria jóval

később beszélt.

ZITA

A nyelv a lét háza.

KÁROLY

Melyik nyelv?

FERENC JÓZSEF

Nekünk, Habsburgoknak sok nyelvet kell tudnunk.

ZITA

De egyiket sem tudják jól.

KÁROLY

Olasz, francia, angol, magyar, német, román, cseh, tót, ruszin, szlovén, horvát, szerb a minimum.

(Amíg a beszélgetés tart, kívülről a Gotterhalte hangjai szűrődnek be, különböző nyelveken.)

ZITA

Sok házban kell otthon lennünk.

FERENC JÓZSEF

Népeim nyelvükben élnek. Nem tehetek különbséget közöttük.

ZITA

Károly könnyedén bírja a nyelveket. Prágában és Branddeisban csehül povedál a katonákkal. Ahol meg magyar bakák vagy huszárok szolgálnak, ott megáll egy csoport katona mögött, s rájuk köszön magyarul: „Hogy vagytok fiúk?” – mondja. Azok csak álmélkodnak, mikor látják, hogy nem saját tisztjük, hanem a főherceg volt az, aki magyarul szólt hozzájuk.

FERENC JÓZSEF

Sok nyelven kell tudnunk. De mindig ugyanazt kell mondanunk.

ZITA

A fronton láttuk Lehár *Éva* című operettjét.

KÁROLY

Kint találkoztunk a nuncius úrral.

FERENC JÓZSEF

Őszentsége áldását hozta. Pedig nincs oka rá.

KÁROLY

A pápa békét akar.

FERENCZ JÓZSEF

Aki békét akar, annak háborúznia kell.

KÁROLY

Radetzky óta hiányzik a szerencse.

FERENC JÓZSEF

Két balkezem van, bármihez nyúlok, rossz lesz belőle. De érzem, hogy most sikerülni fog. Ottó nagy birodalmat örököl. A magyarok megszelídülnek, az olaszok megbékélnek, a csehek belénk szeretnek, a szerbek...

ZITA

Indivisibiliter ac inseparabiliter.

FERENC JÓZSEF

Igaza van, kedvesem. Nem is folytatom. Gyerekek?

KÁROLY

Jól vannak. Ottó hasa megy.

ZITA

Nincs még vége a sorozatnak.

FERENC JÓZSEF

Apád sem állt meg soha. Huszonkilenc gyereket nemzett.

ZITA

Huszonhatot. Xavér és Sixtus a belgáknál van.

FERENC JÓZSEF

Kik azok a belgák?

ZITA

Kitalált nemzet. Mint a jugoszláv.

FERENC JÓZSEF

Franzl találmánya. Maradjanak csak ott. Erzsébet nem volt olyan jó anya, mint te.

ZITA

Felséged nem volt olyan jó apa, mint Károly.

FERENCZ JÓZSEF

Nem tudtak lekötni a gyerekek. Erzsébetet sem. Ő mindig úton volt vagy tornázott.

ZITA

Erzsébet azért betegeskedett sokat, mert Felséged gondjai nyomasztották.

FERENC JÓZSEF

Asszonyoknak nem való a politika.

ZITA

Azért lakunk itt, Schönbrunnban, hogy Felséged megkapja mindazt, ami hiányzott az elmúlt időkben, az igazi otthon, a nagy család, a családi kör.

KÁROLY

Két év múlva ünnepeljük Felséged trónralépésének hatvanadik évfordulóját, mely egybeesik Vilmos trónra lépésének harmincadik évfordulójával. Párhuzamakciót indítunk a közös ünneplésre.

FERENC JÓZSEF

Be kell fejeznem a Burgot. Nem maradhat így. Most félkarú óriás.

ZITA

Addig megszületik a béke. A Birodalom népei várják az évfordulót.

FERENC JÓZSEF

Az ötvenedik nem sikerült.

ZITA

A magyaroknak még a számtana is más. A cseheknek semmi sem jó.

KÁROLY

Felségednek meg kell gondolnia, nem jött-e el a béke ideje. A Monarchia nem nyerhet ezen a háborún, még ha győzne is.

HORTHY *(visszajön)*

A nuncius úr van itt.

FERENCZ JÓZSEF

Mit akar?

HORTHY

Áldást hoz a pápától.

FERENCZ JÓZSEF

Jöjjön be. Holnap keltés fél négykor. Még nem vagyok kész a munkával.

KÁROLY

Megyünk. *(kimennek)*

A színpad elsötétül.

HANG

„Per sacrosancta humanae reparationis místeri remittat tibi omnipotens Deus omnes presentis et futurae vitae poenas paradisi portas apperiat et gaudia sempiterna perducatur.”

Buda. Mátyás-templom sekrestyéje

Károlyt Zita a koronázásra öltözteti.

ZITA

Tiszának is itt kellene lennie. Egyedül nem megy.

KÁROLY

Tisza késik.

ZITA

Mit gondol? Neki mindent szabad?

TISZA (*sietősen be*)

Egész Magyarország itt van.

KÁROLY

Békét akarok. Véget vetek ennek a háborúnak.

TISZA

Ilyen fontos dolgot nem szabad elhamarkodni. Meg kell beszélni a németekkel.

ZITA

Sixtus és Xavér hamarosan itt lesz.

TISZA

Berlinben dől el a béke.

KÁROLY

Cseh meg horvát király is akarok lenni.

TISZA

Felséged most magyar király lesz. A másik országrész királyságai és államai a birodalmi tanácsban vannak képviselve.

ZITA

Micsoda ország az, melynek nincs neve!

TISZA

Magyarországnak van neve. Törvényeink szerint Felséged új törvényeket csak mint megkoronázott király szentesíthet. A béke nem lehetséges koronázás nélkül.

ZITA

Xavér szerint a békét a németek nélkül kell megkötnünk.

TISZA

Magyarország most, hogy legyőztük Romániát, erősen németpárti. A magyar királynak harcolnia kell.

ZITA

Németország Közép-Európát akar, melyben nincs Magyarországnak külön helye.

TISZA

Ha nem akarjuk, hogy teljesen elnyomjanak bennünket a németek, meg kell újítanunk a kiegyezést a birodalom két fele között.

ZITA

A megnevezhetetlen kiegyezik a megnevezhetővel?

TISZA

A Monarchia természetes központja Buda. Minden út idevezet.

KÁROLY

Uniót akarok országaim között.

TISZA

Magyarországot csak saját törvényei alapján kormányozhatja Felséged.
Egy név, egy ország.

ZITA

Sok nyelv, sok nép.

TISZA

A Szent Korona nem ismer nyelveket, népeket. Jog szerint Bosznia-Hercegovina is Magyarország része. A Magyar Birodalomban mindenki magyar.

KÁROLY

De nem tudnak magyarul.

TISZA

Majd megtanulnak.

KÁROLY

Kiterjesztem a választójogot.

TISZA (*felszisszen*)

A magyar választási rendszer egyike a világ legdemokratikusabb rendszereinek. Egy ki nem próbált reform csak zavart keltene. Háború idején különösképp.

KÁROLY

A nemzetiség kérdést demokratikus alapon kell megoldani.

TISZA

Nincs nemzetiségi kérdés. Egy nemzet van. Ha magyar, ha nem magyar, mindenki magyar.

ZITA

Ottó hol ül?

TISZA

Az első sorban. Benczúr tervezte sujtásos fehér ruháját.

ZITA

Le ne egye. Már egy hete koronázásdit játszik. Etelka a nádor, és ő a király. Bekente.

TISZA

A királyt felkenik. A nádor ma én vagyok. Én helyezem a Szent Koronát az apostoli király felkent fejére. A magyar országgyűlés azt óhajtja, hogy Felséged hitlevelében az „apostoli király” kifejezés Magyarország és Horvát-, Szlovén- és Dalmátország után következzen.

ZITA

Őfelségének ketté kell szakadnia, ha a császár majd elperli a királytól Dalmáciát.

KÁROLY

Nehéz nap lesz. Jöjjenek a hősök, látni akarom őket, mielőtt aransarkantyús vitézekké avatom őket.

Nyomorék katonák sora vonul fel bottal, tolókocsival, hordágyon.

KÁROLY

Aransarkantyús vitézekké avatlak ma benneteket. Hol sebesültél meg?

I. VITÉZ

Przemyślnél, Felség. Egy szakaszt fedeztem.

II. VITÉZ

Gránát robbant fel mellettem, amikor lőttem a szerbre.

III. VITÉZ

A románok erdélyi betörésekor lőtték át a karomat.

ÁPOLÓNŐ (IV. Vitéz helyett)

Gázt lélegzett be. Meg fog halni.

IV. VITÉZ (*Károlyra néz*)

KÁROLY

Aranysarkantyús vitézként halsz meg.

A nyomorék katonák el.

TISZA

Ez Bánffy ötlete volt. Mindent túldramatizál.

KÁROLY

Véget vetek a szenvedésnek.

TISZA

A magyarok támogatni fogják királyukat.

ZITA

De kit támogatnak a csehek, a tótok, a ruszinok, a románok, a ladinok, a szerbek, a horvátok, a szlovének? Nincsenek többen, mint a magyarok?

TISZA

Lehet, hogy mi elpusztulunk, de előbb lesz annyi erőnk, hogy a szlávokat széttapossuk. Ferenc Ferdinánd haláláért nem jutalmazhatjuk meg a szlávokat.

Liszt Koronázási miséjének első hangjai

KÁROLY

Induljunk. Rengeteg munka vár ránk.

II. felvonás

Károly dolgozószobája

SIXTUS

Briand szerint lehetséges a béke.

CZERNIN

Ami nekik béke, nekünk vereség.

XAVÉR

A németeké, de nem az önöké.

ZITA

Választanod kell a szövetségi hűség és a béke között.

CZERNIN

A németek sokkal erősebbek, mint mi.

SIXTUS

Meg kell lepünk őket.

KÁROLY

Ausztria–Magyarország, Németország, Törökország és Bulgária szövetsége megbonthatatlan és örök.

ZITA

Hallgass Xavéra.

XAVÉR

Károly, tedd meg értem.

SIXTUS

Értem.

ZITA

A gyerekek jövőjéért.

CZERNIN

Ne ábrándozzanak, kérem.

SIXTUS

Elsász-Lotaringia...

XAVÉR

Majd én!

SIXTUS

Én beszéltem Briand-dal.

XAVÉR

Cambon nekem mondta, hogy adjam át az üzenetet.

CZERNIN

Ez az új diplomácia. Azt hiszik, hogy csak akarni kell. Nincsenek körülmények, kényszerek, szükségszerűségek, melyek láncá néha, de mindig csak egy pillanatra, meghasad. Akkor, de csak akkor jön el a cselekvés ideje. Se túl korán, se túl későn nem szabad cselekedni. A császárnő fivérei amatőrök. Franciák.

SIXTUS és XAVÉR

Bourbonok vagyunk! Nem franciák.

CZERNIN

De újra franciák akarnak lenni. XIV. Lajos babérjaira vágynak.

KÁROLY

Áldozatot kell hoznunk a békéért.

CZERNIN

A németek, a törökök hozzák az áldozatot. Mi nem adunk semmit.

KÁROLY

Minek is adnánk? Ha Franzl élne, háború sem lenne.

ZITA

Vilmos talált volna más ürügyet.

KÁROLY

És más szövetségest.

CZERNIN

Ne álmodozzanak, kérem. A Monarchia Németország nélkül rég összeomlott volna. Béke Monarchia nélkül vagy háború Monarchiával. Ez a kérdés.

SIXTUS

Franciaország Elzász miatt háborúzik. Ha visszacapja, máris itt a béke.

CZERNIN

Ezek francia ábrándok. Nézzenek a katonai térképre. A németek nyeres-re állnak.

KÁROLY

A Monarchia népei békét akarnak.

CZERNIN

Felséged legyen óvatos. *(El.)*

KÁROLY

Nem akar!

XAVÉR

Mindig korpás a haja.

ZITA

Hagytad, hogy a nyakadra nőjön.

KÁROLY

Nem lett volna szabad Czernin előtt annyira nyíltan a francia álláspont-ról beszélni.

XAVÉR

Czernin a fontosabb vagy a béke? Nem lenne szabad állandóan, mindenkitől, mindig félned!

SIXTUS

Xavér!

KÁROLY

Meg akarom kísérelni, hogy Vilmost rábeszéljem Elzász-Lotaringia visszaadására. Sikerülni fog.

SIXTUS

Ahogy gondolod. Én a rövidebb utat ajánlom.

KÁROLY

Egy háborút könnyű elkezdni, de nehéz befejezni.

ZITA

Írj egy levelet Sixtusnak. Ő majd továbbítja Briand-nak.

XAVÉR

Miért nem nekem írja a levelet?

ZITA

Ne kezd már megint. Kisgyerekként is te akartál az első lenni. Sixtus lesz a címzett.

XAVÉR

De én adom át.

KÁROLY

Zita, zseni vagy. Én csak levelet írok Sixtusnak. Ő azt teszi a levéllel, amit akar.

XAVÉR

Nem felelsz azért, amit teszel, hiszen nem te adod át. Ő sem felel, hiszen nem ő írta.

ZITA

A németek nem fogják érteni.

XAVÉR

Félek, hogy a franciák sem.

KÁROLY

De az oroszok majd értik.

SIXTUS

Ha én császár és király lennék, közvetlenül írnék és békét kérnék.

KÁROLY

És másnap már nem lennél se császár, se király.

ZITA

Károly jó király akar lenni. Még ha rosszat is kell tennie ezért.

KÁROLY

Vegyük hát sorba. Írd, Xavér!

A világra annyi szenvedést és gyászt hozó háború harmadik évének a vége közeledik...

SIXTUS

Mondj valami rosszat a németekről!

ZITA

Inkább jót a franciákról!

KÁROLY

Franciaország ellenállóképességének és lelkesedésének hasonlóan nagyszerű bizonyítékait szolgáltatta...

Ezt majd tovább írátok. Mi a következő pont?

ZITA

Belgium.

KÁROLY

Ami Belgiumot illeti, szuverenitását teljes egészében vissza kell állítani.

ZITA

Szerbia.

KÁROLY

Szerbia a jövőre vonatkozólag minden kapcsolatot szakítson meg azon egyesületekkel és társulatokkal, melyeknek politikai célja a Monarchia feldarabolására irányul.

XAVÉR

Ezt már 1914-ben felajánlották a szerbek.

KÁROLY

Akkor nem én voltam az uralkodó.

SIXTUS

A Monarchia feldarabolását nem említeném. Ne fessd az ördögöt a falra.

XAVÉR

Felséged ajánljon uniót az összes európai országnak.

KÁROLY

Ez a megoldás. Nem a Monarchiát kell összeroppantani, hanem a Monarchiát kell Európára kiterjeszteni. Közös pénzügy, vámügy, külügy, minden másban a résztvevők önállók.

SIXTUS

És hol legyen a főváros?

XAVÉR

Belgiumban, belgák úgy sincsenek.

ZITA

Czernin rohanni fog a németekhez. Nincs velünk.

KÁROLY

Nem szereti a cseheket. Pedig cseh.

ZITA

Oroszországgal mi legyen?

KÁROLY

Nicki és Alix elszúrták.

Szóban add tudtára Poincaré úrnak, a köztársaság elnökének, hogy támogatni fogom szövetségesemnél Franciaország jogos követeléseit Elzász-Lotaringiát illetően.

SIXTUS

A te szövetségesed Poincaré ellensége. Ha Poincarét támogatsz, szövetségesedet ellenségeddé teszed.

ZITA

Ha ez nem sikerül, végünk.

SIXTUS

Lesz-e elég erőd Vilmostal szembe menni?

KÁROLY

Meggyőzőm Vilmost. Viszek neki egy bögrét, melyen mindkettőnk rajta van. Nyolc nap múlva találkozom vele Homburgban. Ő sem akarhat mást, mint én.

SIXTUS

Azt akarja, amit te nem akarsz.

ZITA

Vilmos beteg.

XAVÉR

Veletek megyek.

ZITA

Nem jöhetsz.

XAVÉR

Én meggyógyítanám.

SIXTUS

Nagy a hasa.

XAVÉR

Mint a papának. Sörhas.

ZITA

Ti Briand-hoz és Poincaréhoz mentek. Tegyetek lakatot a szátokra.

XAVÉR

Czernint dobjátok ki.

KÁROLY

A diplomácia szakma. Czernin azt mondta, amatőrök vagytok.

XAVÉR

Nem bízom Czerninben. A németek embere.

KÁROLY

Ő meg azt mondja rólatok, hogy trónkövetelők vagytok.

ZITA

Isten kezében vagyunk valamennyien. Ottónak építjük a világot.

Károly és Vilmos találkozása Homburgban, 1917. április 3-án.

KÁROLY

Felséged szomorú.

VILMOS

Nő a bölcsességfogam. Annyira fáj, hogy nem tudok másra gondolni.

KÁROLY

Népeimet elcsigázta a háború. Saját szememmel láttam az Isonzo partján Monte Gabrielen, hogy százával hevernek a megcsonkult hullák, a szanaszét leszakított testrészek.

Nem vállalhatom ezért a felelősséget. Véget vetek ennek.

VILMOS

Békében is vannak balesetek. Békében is halnak meg emberek. Felséged túl szentimentális. Mindenben segíteni fogunk.

KÁROLY

Népeinknek az orosz forradalom rossz példa.

VILMOS

A forradalmat kézben tartjuk. Az oroszok ki fognak lépni a háborúból.

KÁROLY

Előbb kellett volna kiléptetni őket.

VILMOS

Azon vagyunk. Raszputyin velünk van.

KÁROLY

S ha megölik?

VILMOS

Fölkészül Lenin.

KÁROLY

Ki ő?

VILMOS

Nem ismerem. Forradalmár és azonnal békét akar.

KÁROLY

Ha Németország lemond Elzász-Lotaringiáról, létrejön a béke.

VILMOS

Ezt nem értem. Miért kellene bármiről is lemondanunk? A keleti fronton győztünk. A nyugati frontot tartjuk. A tengereket tengeralattjáróink uralják. A háborút megnyertük.

KÁROLY

Elzászért cserébe felajánljuk a Birodalomnak Galíciát és egész Lengyelországot.

VILMOS

Felséged tévúton jár. Mi is játszadozhatnánk az ötlettel, hogy felajánljuk Romániának Erdélyt, Olaszországnak Triesztet és Dél-Tirolt. Ha győzünk, úgyis minden a miénk lesz.

KÁROLY

Ön egy nemzetet vezet, én sok nép felett uralkodom. Ha a népeimet összetartó állam szétmállik, nem lesz erő, mely visszatereli őket.

VILMOS

Erősnek kell lennie. A harcot a végső győzelemig folytatjuk.

KÁROLY

Ebben a háborúban már senki sem győzhet.

VILMOS

Felséged pesszimista. (*Fogához kap.*) Csak nyelnem ne kellene! Tengeralattjáróink csodákat művelnek az Atlanti-óceánon.

KÁROLY

Az egész világ ellenünk fordul. Felséged könnyen beszél. Németek nélkül nincs világ. A Monarchia azonban csak egy gondolat, mely egy pillanat alatt elszáll, és semmi sem marad utána.

VILMOS

Marakodó kis népek. Közép-Európa viperafészek. Mindenki a másik rovására akar nagy lenni.

KÁROLY

Felséged jól látja.

VILMOS

Ezért kell győznünk. Az én Közép-Európámban egy levél sem fog lehullan anélkül, hogy ne akarnám.

KÁROLY

Az új annyira feszült, hogy bármikor elpattanhat. Nem hiszem, hogy Németországban a belső helyzet más lenne, mint nálunk.

VILMOS

Propaganda. Nézzen rám (*fogához kap*). A német nemzet én vagyok.

KÁROLY

Ha a központi hatalmak uralkodói nem képesek békét kötni most, akkor fejük fölött a népek fogják megtenni ezt, és akkor a forradalom elsöpör mindent, amiért érdemes volt harcolnunk.

VILMOS

Felséged próbáljon békét kérni. Én megpróbáltam, de elutasítottak.

KÁROLY

Egyedül?

VILMOS

Felségedé a felelősség. Bízson külügyminiszterében. Most beszél Ludendorffal.

KÁROLY

Süketek párbeszéde.

VILMOS

Győzelem vagy halál. Nincs hova hátrálnunk.

KÁROLY

És merre van előre?

VILMOS

Egységes Európát akarok. Német vezetéssel. Mert csak mi tudjuk, mi a teendő.

KÁROLY

Európa ezt akarja?

VILMOS

Mit számít mások akarata? Az számít, amit én akarok. Akarom, s úgy lesz.

KÁROLY

Mintha javult volna Felséged fogfájása.

VILMOS

Nem, dehogy. Ki kell húzatnom.

KÁROLY

Ebben a korban ritka, hogy nő a bölcsességfog.

VILMOS

Úgy hallom Zita császárné fivéreiben bízik. Óvakodjon tőlük.

KÁROLY

Meg kell Önnek is ismerkednie velük.

VILMOS

Czerninben bízson.

KÁROLY

A megoldás Xavér és Sixtus.

VILMOS

Fiúk még. Másra valók.

KÁROLY

Futárnak nagyszerűen beváltak.

KÁROLY

Engedje meg, hogy átadjam ezt a bögrét. A bécsi piacon vették nekem. Kettőnket ábrázolja.

Károly átad Vilmosnak egy bögrét, melynek oldalán Vilmos és Károly portréja látható.

VILMOS

Nem nézünk egymásra.

KÁROLY

De egy bögrén vagyunk. Most már mindörökre. „*When old age shall this generation waste, thou shalt remain, in midst of other woe, than ours, a friend to a man, to whom thou sayst: 'Beauty is truth, truth beauty'—that is all ye know on earth, and all ye need to know.*”

VILMOS

Könnyű dolguk van a poétáknak. Ha egy rossz szót írnak, kitörlik, s kezdenek elölről. De mi belehalunk a rossz szóba.

KÁROLY

Sixtus levelet fog kapni tőlem.

VILMOS

Felséged vigyázzon minden szavára.

Elbúcsúznak, Károly el.

Czernin be.

VILMOS

Komolyan gondolja, hogy lemondjunk Elzász-Lotaringiáról?

CZERNIN

Erőnk végén járunk. Felséged nem számíthat többé a Monarchiára.

VILMOS

Károly császárra nem számíthatok. De hű ausztriai németjeimre igen.

CZERNIN

A németek kisebbségben vannak. A szlávok fantáziái megbolondítottak az amerikaikat. Wilson elhiszi, hogy a Monarchia elnyomja a Benes és társai által kitalált népeket. A csehszlovákok magukkal akarják vinni a Szudétaföldet és egész Észak-Magyarországot. A szerbek kitalálták, hogy ők délszlávok. Egy talpalatnyi tengerünk nem marad. Az olaszok Tri-

esztre pályáznak. A románoknak a franciák odaígérték Erdélyt. Ha elveszítjük a háborút, Öfelségének csak a magyar korona marad a fején.

VILMOS

Szigorúbb vezetésre van szükség. Jobb szellemre, ellenállásra kell acélozni az akaratot.

CZERNIN

A Monarchia ellensége a nacionalizmus. Még a magyarok is a császár ellen vannak.

VILMOS

Szerencse, hogy a királyt teljes szívvel támogatják. A magyaroknak van a legtöbb vesztenivalójuk.

CZERNIN

Nem tudják. Azt hiszik, ők diktálhatják a feltételeket.

VILMOS

Károly írja meg a levelet. Engedje el a levéllel a két Bourbon-fiúcskát.

CZERNIN

Trónkövetelők.

VILMOS

Egy trónt, ha egyszer elvesztettünk, vissza nem szerezzük.

CZERNIN

Felséged egyetért azzal, hogy békét kérjünk?

VILMOS

Véget akarok vetni a bécsi vircsaftnak. Hű szövetségesre van szükségem.

Károly választhat: hűség vagy árulás.

CZERNIN

Zita választ, nem ő.

VILMOS

Olasz is, nő is, ez sok egyszerre.

CZERNIN

Károly imádja. A házasság boldog. Már négy gyermekük van.

VILMOS

Fel ne sorolja őket név szerint. A férfi alkotásra született, nem nemzésre.

CZERNIN

Felséged is csak megfogant valahogy.

VILMOS

Szabadidőben azt csinál egy férfi, amit akar.

CZERNIN

Ha a központi hatalmak veszítenek, a Monarchia eltűnik, Németország végzetesen meggyengül, és semmivé válnak az orosz forradalom eredményei.

VILMOS

A német birodalom örök.

CZERNIN

Ha Németország a vereség után talpra áll, addig nem nyugszik, míg vérbe nem borítja a világot. Felséged nem figyel?

VILMOS

Nő a bölcsességfogam. Rettenetesen fáj, ha nyelek.

CZERNIN

Ha Németországot újra legyőzik, megnyílhat az út Európa egysége előtt.

VILMOS

Német vezetéssel.

CZERNIN

A harcot folytatni fogom a végső befejezésig. Felséged nyugodt lehet.

VILMOS

Istentől kérjük a békét, de ellenfeleinktől nem.

Károly kihallgatáson fogadja Czernint 1917. április 13-án, Badenben.

KÁROLY

Nehézségeim vannak a németekkel. A végén kénytelenek leszünk a ma-

gunk útját járni.

CZERNIN

Ennek akartam elejét venni, amikor április 2-án szóba hoztam békekaratunkat. Franciaországgal szemben semmi más akadályt nem látok, mint Franciaországnak Elzász-Lotaringiára vonatkozó igényét. Párizsból azt válaszolták, hogy ezen az alapon tárgyalni nem lehet.

KÁROLY

De hát mi ezt az igényt elismertük.

CZERNIN

Sixtus ismerte el, de nem mi. Clemenceau hazudik.

KÁROLY

Április 4-én ő vádolta Önt hazugsággal.

CZERNIN

Én nem olvastam az Ön Sixtushoz írt levelét.

KÁROLY

De tudott arról, hogy levelet diktálok Sixtusnak, s azt is tudta, hogy mi lesz a levélben.

CZERNIN

Felségednek meg kell engem védenie. Nem hazudtam.

KÁROLY

Clemenceau április 9-én kijelentette, hogy támogattam Elzász-Lotaringia visszaadását Franciaországnak, s hozzátette, hogy Ön is egyetértett velem.

CZERNIN

Én nem érthettem egyet Felségeddel, mert nem olvastam a levelet, melyet Felséged nem nekem, hanem Sixtusnak írt.

KÁROLY

Önt mindig mindenről tájékoztattam

CZERNIN

Számos ellenpéldát hozhatnék fel. Ha Felségednek több bizalma van

a Bourbon-Párma családhoz, mint saját külügyminisztériumához, kérem, közölje velem, s levonom a következtetéseket.

KÁROLY

Hagyja ki a játékból a feleségem családját. Nem akarom újra meg újra ugyanazt hallani.

CZERNIN

Zita vagy én. Felségednek választania kell.

KÁROLY

Háború vagy béke. Már választottam.

CZERNIN

Felségedet óva intettem, és most is intem. Öfelsége, Párma hercegnője figyelmeztetésem ellenére, nem állt el attól, hogy Spanyolországban megvásároljon egy hajórakomány kakaót és kávé, hogy azt Triesztbe szállíttassa.

KÁROLY

Hiszen Ön is jól tudja, hogy jótékonyági akcióról volt szó. Szegény gyermekek számára. Az árun nincs haszon.

CZERNIN

Vám sincs. Bombaüzletről van szó. Kérem Felségedet, a hajórakományt azonnal foglaltassa le Trieszt kikötőjében. Ha a nép megtudja, hogy a császár legközelebbi rokonai illegális úton olyan üzleteket kötnek, amelyekre csak egy szó jó: csempészet, akkor joggal tör majd szabadjára az általános felháborodás. Gondoljon a cárra és a cárnéra.

KÁROLY

Visszautasítom a hasonlítását. Itt nincs Raszputyin.

CZERNIN

Kérem Felségedtől a levelet. Most végre el akarom olvasni. Tudni akarom, mit tart Clemenceau a kezében.

KÁROLY

Sokkal jobb volna, ha érintkezésbe lépnénk a német kormánnyal, s fel-

szólítanánk, hogy tegyenek közzé egy nyilatkozatot, miszerint békelépésem az ő beleegyezésükkel történt.

CZERNIN

Vilmos tombolni fog.

KÁROLY

Legfeljebb Ludendorff. A császárt tájékoztattam.

CZERNIN

Felség, a felelősséget csak úgy vállalhatom, ha mindent megtudok.

KÁROLY

De hiszen mindent tud.

CZERNIN

Ma reggel osztálytanácsosom, gróf Demblin, elhozta nekem az Ön által Sixtushoz írt levél fogalmazványát. Ezt a kéziratot összehasonlítottam azzal, amit Clemenceau tegnap nyilvánosságra hozott. A kettő tökéletesen egyezik, kivéve a legfontosabb pontokat, már tudniillik ami Elzász-Lotaringiára és Belgiumra vonatkozik. A Demblin által hozzám eljuttatott fogalmazványban ez áll: *„A franciáknak Elzász-Lotaringiára vonatkozó követeléseit illetően minden személyes befolyásomat latba vettem volna, ha azok jogosak volnának, de nem azok.”* Melyik az igazi?

KÁROLY

A második. A fogalmazvány. A másodikat Sixtus hamisította.

CZERNIN

Vagy Xavér. A két minden lében kanál kisfiú.

KÁROLY

De hiszen Ön ugyanezt írta a nekem szóló tervezetben.

CZERNIN

A levelet nem én írtam Sixtusnak.

KÁROLY

Mit akar tőlem?

CZERNIN

Írja ezt alá (*olvassa*): „Császári becsületszavamat adom külügyminiszteremnek, hogy Sixtus Bourbon-Páрмаi herceg semmiféle meghatalmazást nem kapott tőlem, hogy a levelet megmutassa a francia kormánynak. Belgium kérdését nem említettem, s az Elzász-Lotaringiára vonatkozó részt Clemenceau meghamisította.”

ZITA (*berohan*)

Czernin gróf. Ön nem követelheti, hogy a férjem ezt aláírja. Az Ön becsületének többet használna, ha nem követelné, amit követel.

KÁROLY

Ha aláírom, akár a lemondásomat is aláírhatnám. Ki hisz nekem ezután?

CZERNIN

A császár megteheti, hogy azt teszi, amit Felséged mond, vagy azt teszi, amit én mondok. Ha nem írja alá, azonnal Berlinbe utazom, és ez Ausztria végét jelenti. Tudom, s Felségtek is tudják, hogy mit terveznek a németek. Visszajövök a németekkel, s átveszem a hatalmat. Ottó lesz a császár, s Frigyes főherceg lesz a régens.

ZITA

Ön megőrült (*gyereksírás hallatszik*). Ottókám, jövök (*kirohan*).

Sixtus és Xavér bejön.

SIXTUS

Felséged nem írhatja alá ezt a nyilatkozatot. Senki sem hinne Felségednek utána.

CZERNIN

Hallgatóztatok?

XAVÉR

Tartóztassa le ezt a gazembert.

KÁROLY

Ő a külügyminiszterem.

XAVÉR

Ha Felséged aláírja ezt a förmedvényt, vége mindennek. Elveszti hitelességét és hozzáköti magát egy politikai hulláwhoz. A németek járszalagjára kerül. Vilmos fogja táncoltatni Önt, mint egy medvét.

CZERNIN

A németek győzni fognak. Nézzenek rá a katonai térképre.

SIXTUS

A térképnek nincs emlékezete. Nézze meg Excellenciás uram a térképet fél év múlva. Felségednek szembe kell fordulnia a németekkel. Most vagy soha.

KÁROLY

Szövetségeseim.

XAVÉR

Velük senki, soha nem köt békét. Kapitulálni fognak. A Monarchiával senki sem fog törődni. Most még megmentheti a Monarchiát. Ez utolsó pillanat. Lépjen ki egyoldalúan a háborúból.

CZERNIN

A németek azonnal lerohanják a Monarchiát.

XAVÉR

Újabb frontot nyitnak?

KÁROLY

S ki fog a németek ellen harcolni?

CZERNIN

Akik a Monarchia vesztét akarják.

XAVÉR

Felségednek egyetlen esélye a különbéke. Forduljon kiáltvánnyal népeikhez. Egyesítse őket békeakarátában.

CZERNIN

Nincs elég vonzereje a trónnak. A Monarchiát csak a német győzelem mentheti meg.

SIXTUS

A német győzelem lehetetlen.

ZITA hangja

Maradsz. Nem mondasz le.

KÁROLY

Nem mondok le.

CZERNIN

Ha Felséged aláírja a nyilatkozatot, bezárom az íróasztalom fiókjába, és soha nyilvánosságra nem hozom. Nem megyek Berlinbe, nem hozom be a németeket. Folytathatjuk együtt a harcot a végső győzelemig.

XAVÉR

Ha Felséged aláírja a nyilatkozatot, pár hónapig még uralkodhat, de utána már sosem lesz császár és király. Ha nem írja alá a nyilatkozatot, letartóztatja ezt a gazembert, szembeszáll a németekkel, akkor ha lemondadják is, császár és király marad az örökkévalóságig.

ZITA (*be, keresgél*)

Hol van Otto nyula? Nem tud elaludni, ezért sír.

CZERNIN

Ti beszéltek az örökkévalóságról, akik minden napnak leszakítjátok a gyönyörét.

SIXTUS

A valóságosabb és inkább létező dolgokkal való telítődés valóságosabb és igazabb örömet szerez nekünk, s inkább jár igazi gyönyörűséggel, mint a kevésbé létező dolgokban való részesedés.

KÁROLY

Clemenceau vádaskodásai ellenem olyan alantasak, hogy nem tartom

méltónak Franciaországgal erről a dologról tovább vitatkozzam. Válaszomat ágyúimra bízom.

Aláírja a nyilatkozatot.

III. felvonás

Villa Prangins, Svájc, 1920. június 5.

Sixtus és Xavér versengenek, hogy kire figyel előbb Károly.

SIXTUS

Tegnap aláírták a magyar kormány odarendelt képviselői a békeszerződést a Trianon-palotában.

XAVÉR

Nem tehettek mást. Kun Béla belesétált a franciák csapdjába. Visszahívta Kassáról a Vörös Hadsereget abban a reményben, hogy meghívják Párizsba. Nem hívták meg. Horthy csak Siófokig jutott. Esze ágában sem volt harcolni Erdélyért, a Felvidékért, a Délvidékért. Készségesen aláírta a békét az antanttal.

SIXTUS

Őfelsége is belesétált a németek csapdjába.

SIXTUS

Csapda csapda hátán.

ZITA

Szerencse, hogy Horthy hű. Tartja bennünk a lelket. Visszacsinálta Károlyi és Kun forradalmát.

KÁROLY

Eckarstauban 1918. november 3-án lemondtam minden részvételemről az államügyek vitelében.

SIXTUS

Eleve elismerted azt a döntést, mellyel Magyarország jövőendő államformáját megállapítja.

ZITA

Megjöttek Budapestről a gyerekek magyar tanítói. Zsámboky és Krausz oktatja majd Ottót és Etelkát.

XAVÉR

Az újonnan megválasztott nemzetgyűlés nemrég kimondta, hogy Magyarország államformája királyság. Ezzel megnyílt az út előtted.

XAVÉR

Horthy nem a királyra, hanem saját magára esketi fel a katonákat.

ZITA

Ez olyan, mintha a királyra tennék az esküt, hiszen az államforma királyság. A király él.

KÁROLY

Itt nem lehet „olyan, mintha” formula. Egy tiszti eskü döntő ügy, és egyben katonai ügy. Ezekhez a dolgokhoz én jobban értek, Kedvesem, mint te.

ZITA

Én bízom az admirálisban. Mi más miatt tartatta meg a királyságot, ha nem azért, hogy visszavárja törvényes királyát, aki csak jót tett vele.

KÁROLY

Horthy nem tudott úrra lenni érzésein, amikor 1918. november 8-án jelentette, hogy az adriai flottát parancsomnak megfelelően átadta a jugoszlávoknak. Könny szökött a szemébe, amikor felidézte a szomorú eseményt. Nem győzte dicsérni a flottát, mely az utolsó pillanatig rendíthetetlenül kitartott.

XAVÉR

Furcsa, hogy egy tengernagy áll Magyarország élén, melynek nincs is tengere.

SIXTUS

A Balaton a magyar tenger.

XAVÉR

Akkor Tihany Szent Ilona.

SIXTUS

A hasonlat ezer sebből vérzik. Fordítsuk komolyra a szót.

XAVÉR

Fordítsuk.

ZITA

Mondjátok, mit tudtok.

SIXTUS

Aristide Briand lett a miniszterelnök Párizsban. Briand és a francia politika már belátta, hogy szörnyű hiba volt kialakítani a Monarchia helyén az önző, stupid törpe nemzetállamok rendszerét.

XAVÉR

Mindig is a barátunk volt. Felséged ébredjen fel!

ZITA

Sokan jártak nálunk Magyarországról. Biztatnak, sürgetnek, várnak. Nem tehetjük meg, hogy cserben hagyjuk barátainkat.

SIXTUS

Briand üzenete szerint, ha Felséged Budára érkezik, s ott azonnal átveszi a hatalmat Horthytól, Párizs azonnal elismeri ezt az átadás-átvételt.

KÁROLY

Ez túl általános.

SIXTUS

Vannak konkrétumok is. Hét pontba foglaltuk az egyezséget.

ZITA

A húsvéti szünet után a gyerekek már egy budai iskolában tanulhatnak.

KÁROLY

Mi az a hét pont?

SIXTUS

Első pont: azonnali elismerés. Második pont: gazdasági kapcsolatok felvétele. Harmadik pont: államkölcsön nyújtása. Negyedik pont: francia fegyveres segítség, ha kell.

XAVÉR

Ötödik pont: a fegyveres segítség csak akkor érkezik, ha Felséged kéri. Hatodik pont: Magyarország területi vesztségeit felülvizsgálják, és bizonyos fokig módosítják. Hetedik pont: Franciaország megvonja a hiteleket azoktól az államoktól, melyek magyarellenes akciókra vállalkoznak.

KÁROLY

Le van ez írva?

SIXTUS

Nincs. Briand szóban adta meg ezeket a pontokat.

XAVÉR

Mindent a siker dönt el. Ha Felséged megjelenik Budán, a nép lelkesen fogadja, átveszi a hatalmat, a probléma meg van oldva.

Gyereksírás.

ZITA

Megyek, rendet rakok a gyerekek között. Megnézem, melyik sír, Róbert, Félix vagy Károly Lajos. (*kimegy*)

KÁROLY

Lehár szerint a kisantant a legjobb esetben is csak két vagy három év múlva fog katonai ütőerővel rendelkezni. Benes fogatlan oroszlán.

ZITA (*visszajön*)

Hol lehet a rengeteg pénz, amit a bolsevisták Bécsbe vittek, hogy ott is forradalmat robbantsanak ki?

XAVÉR

Se pénz, se forradalom.

KÁROLY

Oroszországban sem tartok a bolsevisták győzelmétől. Pontos információim vannak.

XAVÉR

A restaurációs gépezet elindult és gőzerővel működik. Friedrich sürgeti a visszatérésünket. A püspöki kar hódoló levelet küldött.

KÁROLY

A hercegprímás azt írja, hogy az antant kétszínű játékot űz velem. Mászt üzen Briand, és mászt mondanak a követek Horthynak.

SIXTUS

Az erő dönt.

ZITA

Meg az igazság.

KÁROLY

Titkárom szerint a visszatérési kísérlet reménytelen.

ZITA

Rúgd ki Werkmannt.

KÁROLY

Sokat akadékoskodik. (Útlevelet forgat a kezében.) Sanchez vagyok.

Zita hosszú úti kabátot, szemüveget, őszi parókát hoz be.

ZITA

Próbáljuk ki. Öltözz be. Egyedül leszel, nem lesz, aki vigyáz rád.

KÁROLY (*felveszi az úti kabátot, a szemüveget és a parókát*)

Nevem Sanchez.

Nevetnek.

*Horthy kormányzó és a trónját visszakérő Károly találkozása Budán, 1921
húsvétján.*

KÁROLY

Horthy, egész szívemmel örültem, hogy királyságomban éppen Ön lett a kormányzó. Mindig bíztam az otrantói győzőben, az én hűséges admirálisomban, lakodalmam vendégében.

HORTHY

Schwarzauban Őfelsége Ferenc József császár szárnysegédjeként voltam jelen.

KÁROLY

Megmentette a királyságot. Hű szolgálataiért hercegi rangra emelem.

HORTHY

Ez a kötelességem volt. Az ország hajója kapitány nélkül sodródott a történelem viharában. Tiszát megölték, Károlyi tehetetlenkedett, Kun elszaladt.

KÁROLY (*köhög*)

Koronázásomkor tett esküm kötelez.

HORTHY

Felséged beteg. Vissza kellene utaznia Svájcba.

KÁROLY

Jogaim csorbíthatatlanok.

HORTHY

Megfojt a kisantant bennünket.

KÁROLY

A külpolitika az én gondom. Ne túlozza el a veszélyt.

HORTHY

Nem talál miniszterelnököt.

KÁROLY

Már van miniszterelnököm. Hű embereim készen állnak a kormányzásra.

HORTHY

A hadsereg megbízhatatlan.

KÁROLY

Megbízható lesz, hiszen Ön, hercegem, lesz a hadsereg főparancsnoka.

HORTHY

A hadsereg nem gondolkozik dinasztikusan. A hadsereg tiszta nemzeti érzelmű.

KÁROLY (*fuldokolva köhög*)

Remek. Magyar királyként jövök közéjük.

HORTHY

Az ország, mely Önt megkoronázta, már nincs többé. Ez egy megcsontított, ezer sebből vérző, megvert ország. Ön elhagyta ezt az országot.

KÁROLY

Az ország hagyott el engem. Itt az ideje a találkozásnak. Népem szeret és bízik bennem.

HORTHY

Ellenséges országok gyűrűjében vagyunk. Felséged visszatérése olaj lenne a tűzre.

KÁROLY

A tűz ég.

HORTHY

Nem parancsolhatom meg katonáimnak, hogy Önnek engedelmeskedjenek. Nem tartom alkalmasnak az időt, hogy visszatérjen a trónra. Adjon időt.

KÁROLY

Minden nap kín, melyet távol kell eltöltenem.

HORTHY

Felség, a kispapok és a szabad királyválasztók az eckartsaui kiáltványra hivatkoznak.

KÁROLY

Az nem volt lemondás. A nemzet nem oldott föl királyi esküm alól.

HORTHY

Hol volt Ön, amikor kitört a forradalom?

KÁROLY

Badenben volt a főparancsnokság. Ott kellett lennem. De gyermekeimet ott hagytam Gödöllőn.

HORTHY

Nem lehet olyan királyban bízni, aki a szükség órájában magára hagyja a népet.

KÁROLY

Ezt Ön mondja? Öt percet adok arra, hogy átadja a hatalmat.

Öt perc telik szavak nélkül. Károly köhög, orrát fújja, nehezen lélegzik, karórájára néz, inge kilóg zakójából, ezért az ingujjat feltekeri. Horthy az ablakon keresztül, távcsövön a várost nézi. Kint vihar van, mennydörgés hallatszik be.

KÁROLY

Letelt az öt perc.

HORTHY

Felség, az utódállamok nem ismerik el Önt se királyuknak, se császáruk-nak. A csehek és a szerbek azonnal mozgósítanak. A románok visszajönnének Pestre.

KÁROLY

Hatalmas barátok állnak a hátam mögött.

HORTHY

Szabad kérdeznem, kikre gondol Felséged?

KÁROLY (*orrát törli*)

Franciaország.

HORTHY

Megint Franciország! Sixtus és Xavér újra játszani kezdett Felségeddel.

KÁROLY

Akkor Czernin elárult. A németek megszálltak volna bennünket.

HORTHY

Önnek fel kellett volna lépnie a németekkel szemben. A gyávaság rossz tanácsadó.

KÁROLY

Magyarország a Monarchia alatt volt nagy. Magába zárva, egyedül, el-lenséges országok gyűrűjében nincs jövője. Nélkülem pokol lesz itt. Kun Béla vörös terrorja és az Ön fehér terrorja csak előjáték volt ahhoz, ami később ebben az országban lesz.

HORTHY

A pokol Önnel szabadulna el. Ki ígért Önnek, s mit ígért?

KÁROLY

Szóbeli ígéretet kaptam.

HORTHY

Kitől?

Károly egy nevet ír egy cédulára, s azt mutatja.

HORTHY

Gondolhattam volna.

KÁROLY

A magyarságnak két énje van. Az egyik magába zárkózó, öncélú és önpusztító. A másik nyílt, együttműködő és teremtő.

HORTHY

Bécsi pszichologizálás.

KÁROLY

Ön túl gyenge, Horthy.

HORTHY

Felség, nem adom át a hatalmat. Most nem. Nem magam miatt. Nem tehetem ki ezt a balsors által tépett népet újabb megpróbáltatásoknak.

KÁROLY

Adja át a hatalmat. A Monarchia nemzetfeletti eszméje mentheti meg a magyarságot attól, hogy bevérezze magát. Ha nincs királya, nincs erkölcs.

HORTHY

Fegyverek kellenek. Nem erkölcs. Hadseregem gyenge és képzetlen. Ugyanazt álmodjuk Felség, de most ébereknek kell lennünk. Felséged mindenekelőtt visszautazik Szombathelyre, s azután gondoskodom arról, hogy Svájcba való visszautazásának ne legyen akadálya. Ígérje meg Felséged, hogy mielőtt Magyarországra jön legközelebb, tudatja velem, a kormányzóval. A trón vár Önre.

KÁROLY

Vonuljunk együtt Bécs ellen. Ezzel megoldódik a királykérdés Budapesten is.

HORTHY

Felség, ilyen vállalkozást elő kell készíteni.

KÁROLY

De ha elfoglaljuk Bécset, megtarthatjuk a nyugat-magyarországi területeket.

HORTHY

Ki kell kémlelnünk a helyzetet alaposan.

KÁROLY

Addig elrejtőzhetem Szombathelyen.

HORTHY

Felség, itt mindenki belenéz a másik leveses tányérjába. Nincs titka senkinek senki előtt. A külföldi követeknek mit mondok?

KÁROLY

Az igazságot.

HORTHY

Várnunk kell. Erőt kell gyűjtenünk. Addig is menjen vissza Felséged Svájcba, a családja körébe.

KÁROLY *(nem néz Horthy szemébe, köhög, kifűzi gallérjából a Mária Terézia-rend keresztjét)*

Fogadja el tőlem ezt a keresztet. A rendkáptalan öt nappal ezelőtt pompás otrantói győzelme elismeréséül a Mária Terézia-rendet szavazta meg Önnek. Különös öröömre szolgál, hogy saját kezűleg tűzhetem a mellére ezt a magas kitüntetést, ahogyan ezt más Mária Terézia-lovagokkal is tettem a háború alatt.

HORTHY

Megköszönhetném Felséged jóságát, de öröme most nincs okom.

Dübendorf, repülőtér, Svájc. 1921. október 20. Junkers, hatüléses, 180 löerős gépe előtt

ZITA

Horthy gyenge és gyáva.

XAVÉR

Most vagy soha.

SIXTUS

Mi lesz, ha nem ott szállunk le, ahol akarunk? Zitát felismerhetik.

ZITA

Bécsben sem ismertek fel soha, ha bementem egy boltba vagy sétálgattam a Kartnerstrassen.

SIXTUS

Ültél már repülőgépen?

ZITA

Trónon sem ültem korábban, mégis kibírtam. Ha valamit ki akarok bírni, kibírom.

XAVÉR

Van térképünk?

SIXTUS

Az Alpok felett repülünk. Linzig van térképünk, utána már nem kell, alattunk a Duna, csak azt kell követnünk.

KÁROLY

Öt éve sincs, hogy a sors játszani kezdett velem. Hova fordul a kerék velem, nem tudhatom.

ZITA

Megesküdtél, s esküdet nem szegheted meg, még ha az életedbe kerül is. Ha most nem érsz célt, akkor is tettél valamit.

KÁROLY

Oly rövid ideig lehettem király! Tele voltam tervekkel, jobbító szándékkal. Reformokat akartam. Szociális és jóléti Monarchia megteremtése volt a célom. Az nem lehet, hogy nem kapok még egy esélyt.

XAVÉR

A táviratot elküldtük. Az urak mindent tudnak.

SIXTUS

Államcsínyt csinálunk.

XAVÉR

Ez jobb, mint a levélkézbesítés.

KÁROLY

Az államcsíny sikere esetén Andrássy és Apponyi rendelkezésemre áll.

SIXTUS

Kész helyzetet kell teremtenünk, s akkor Briand mellettünk lesz.

XAVÉR

Az utolsó pillanatban vagyunk. Az államcsíny most kecsegtet sikerrel, amíg a Felség melletti erők együtt vannak. Húsvét után mindenkit leváltottak, aki királyhűnek bizonyult. Karácsony után egy szem legitimista sem marad a hadseregben.

KÁROLY

A népet nem lehet leváltani. Horthy nem volt elégedett a kereszttel, amit húsvétkor adtam neki. Lovagkeresztet kér.

XAVÉR

Gömbös királlyá akarja koronáztatni Horthyt.

ZITA

Fantazmagória. (*Károlyhoz.*) Add oda a táskám!

KÁROLY

Hol van?

ZITA

Ahova akasztottam.

Xavér hozza a táskát az autóból. Átadja Zitának.

ZITA (*táskájában matat*)

Magamnál felejtettem Ottó nyulát.

KÁROLY

Majd a sofőr visszaviszi.

ZITA

A nyúl nélkül nem tud aludni.

XAVÉR

Zimmerman hol marad?

SIXTUS

Csak az utolsó pillanatban jön ki. Fél, hogy felismerik.

XAVÉR

Jobban ismerik, mint Zitát.

KÁROLY

Mit tehet egy magyar király ma?

XAVÉR

Magyarországból csak egy csonk maradt.

KÁROLY

A változás érinti Fejedelmi jogaimat?

XAVÉR

Nem és igen.

ZITA

Be kell vonulnunk a budai várba, el kell foglalnod a trónt. Mindenki lelkesedni fog.

XAVÉR

Milyen területre terjed ki felséged uralkodói jogköre?

ZITA

Részletkérdés.

XAVÉR

Nem az.

SIXTUS

Fogadjuk el a status quót.

KÁROLY

Ez ellentétes a hitlevéllel.

XAVÉR

Nem uszíthatjuk magunk ellen össze új szomszédainkat.

ZITA

Bitorlók.

XAVÉR

De birtokon belül vannak.

KÁROLY

Kiegyezek velük. Reformokat akarok.

SIXTUS

A magyarok nem fogják hagyni. Nekik minden vissza kell.

XAVÉR

Felséged a lehetetlent akarja.

SIXTUS

Károly csak azt akarja, amit senki sem akar.

ZITA

Isten akarja.

XAVÉR

A csehek mozgósítani fognak, a jugoszlávok úgyszintén.

SIXTUS

Kifizettük a gépet?

XAVÉR

A repülőgép árát a start után azonnal letétbe helyezik, kiegészítve azzal a kártalanítási összeggel, amely az Ad Astra társaság követelését egészíti ki azért, hogy a gépet november 1-ig nem használhatják.

SIXTUS

Ki hozza vissza a gépet?

XAVÉR

Aki bennünket kivisz. Ott jön.

Zimmerman hangja: Indulhatunk. Az idő kitűnő.

KÁROLY

A kocka el van vetve. Beszállunk.

A társaság beszáll. Elsőként Zita száll be, őt követi Károly. Xavér és Sixtus feladja a táskákat, majd ők is beszállnak a gépbe, mely nagy robajjal kifut a színpadról.

Tihanyi apátság cellája, 1921 október 30-án.

Zita a koronázás alkalmából kiadott albumot nézeget.

ZITA

Milyen kedves ajándék a hercegprímástól. Herczeg Ferenc ír itt rólam.

KÁROLY

Milyen jó ez a kép.

ZITA

Miért, most nem nézek ki jól?

KÁROLY

Most nincs rajtad korona.

ZITA

„Köszöntjük az ifjú, szép Zita királynét, az ő szeretete legyen a magyarság nagykövete a király udvarában, amely koronás fő megbízik a magyarságban, ahhoz hű marad mindhalálig.” Herczeg mikor kap Nobel-díjat?

KÁROLY (zokog)

Nem mondok le. Semmit sem adok fel jogaimból. A kormány csináljon, amit akar. Megfoszthat trónomtól, de azzal csak leleplezi magát. Megeskettem a hercegprímást, hogy nem ken fel másik királyt.

Hang kívülről: Állj! Az a parancsom, hogy mindenkit löjek le, aki be akar menni.

Leülnek az asztalhoz, és reggeliznek.

KÁROLY

Megint hazudtak. A kormány azt ígérte, hogy vendég leszek. (*Ledobja bajonettjét.*)

Vessünk véget a színjátéknak. A király fogoly.

ZITA

Ne hisztériázz. Hideg a kávé.

KÁROLY

A sajt francia. Jellemző, hogy a magyarok nem tudnak normális sajtot csinálni.

ZITA

A lekvárjuk jó.

KÁROLY

Nem volt bátorságuk ahhoz, hogy kikiáltsák a köztársaságot. Király nélküli királyságot csináltak. Nélkülem.

ZITA

Siménfalvi leveleket csempészett be. Svájcból kaptuk a hírt, hogy a gyerekek jól vannak. Nagyon várják a királyt haza. Mások nem értik, hogyan bánhatnak így a magyar királyságban a magyar királlyal. Budapesten szájról szájra jár a szó: Szégyen és gyalázat. Szép kis export. Egy ország, mely ellenséges országnak adja ki saját királyát. Áruló lett a kormányzó.

KÁROLY (*kapcsolgat egy zseblámpát*)

Az én házamban lakik. Az én ágyamban alszik. Az én asztalomnál eszik. Amikor kinéz a Várból, azt látja, amit nekem kellene látnom. Annyi bátorsága nem volt, hogy forradalmat robbantson ki. Miféle ember az ilyen?

ZITA

Emlékszel, a koronázáskor a haldokló aransarkantyús vitéz szemére?
Hálás volt, hogy kitüntetést kapott, majd meghalt. Hős volt.

KÁROLY

Mindenkiben csalódtam. Sixtusban, Xavérban.

ZITA

A sonka pármal! Fivéreim mindent megtettek, amit megtehetettek.

KÁROLY

Hajtja őket a Bourbon-vér.

ZITA

Briand szeret téged.

KÁROLY

Miért jöttünk ide Svájcból? Miért hittük, hogy ujjongó tömegek fogadnak bennünket, s újra kezdhethjük, amit 1916. december 30-án elkezdtünk?

ZITA

Beléptél a történelembe. Egy király nem mondhat le csak úgy.

KÁROLY

De játszhatnak vele mások. Czernin, Vilmos, Briand, Horthy. Meg a két drágalátos fiú, Sixtus és Xavér. Ó, csak lett volna több erőm. Lett volna.

ZITA

Jellé leszel. Az igazság, a hűség, a kötelesség jele a hazug, a hűtlen, a szófogadatlan világban. Ha nem teszed, amit tettél, lábjegyzet maradsz a történelemkönyvekben. Nem láthatsz a jövőbe. Horthy rendszerre gyászba és szegyenbe fog fulladni. Czernin eltűnt. Vilmos élő halott. Nickit és Alixot agyonlőtték. Te ragyogsz, mint egy gyémánt. És nem halványulsz el soha.

KÁROLY

Önts nekem teát. Elvisznek innen. Soha többé nem láthatjuk a Várat, a Balatont, a Dunát és a Tiszát.

ZITA

De nem vihetik el emlékünket. Örökre itt maradunk. Aki csak belép ebbe a szobába, az találkozni fog veled. Mert te vagy, és te maradsz a Monarchia. Vérözőn következik utánad. Te vagy a béke, a rend és a prosperálás. Szent leszel egy nap.

KÁROLY

Átkozott legyen Horthy!

ZITA

És minden utóda.

(Járás-kelés, nyitják a kolostor cellaajtáját.)

KÁROLY

Tiltakozom a magyar kormány azon eljárása ellen, amellyel engem a nagykövetek tanácsának határozatára a dunai angol flottilla parancsnokának kiadott, miután a magyarországi magyar törvény értelmében elvitathatatlanul jogom van magyar földön tartózkodni.

(Kiissza a teát.)

VÉGE

Van-e „magyar nemzeti templom” az Örök Városban?

Akit valaha azzal kényeztetett a sors, hogy többször megfordulhatott Rómában, talán fölfigyelt arra a látogatói rajongásra, amit a francia turisták a San Luigi dei Francesi vagy a német zarándokok a Santa Maria dell’Anima tereiben átélnek és előadnak. De találkozhat hasonló jelenetekkel a San Girolamo degli Schiavoni tájékán a horvátok vagy a San Stanislao dei Polacchi előtt a lengyelek jóvoltából. Mindegyik esetben arról van szó, hogy a látogatókat nem egyszerűen a katolikus hívő odaadása lelkesíti, amikor e nagyszerű templomokba belépnek, hanem legalább ennyire a nemzeti büszkeség őszinte átélésének élménye dobogtatja meg a szívüket. Valami ahhoz hasonló, amit olyankor érez a szurkoló, amikor egy sportesemény győztesét ünnepeelve a nemzeti lobogó elkezd fölfelé kúszni az árbocrúdon és a megafonokban recsegni kezd a himnusz dallama...

A „katolikus” szó latinizált görög kifejezés, azt jelenti: „egyetemes, általános”. Még sincs abban semmi furcsa, hogy a kereszténység legnépesebb irányzatának önértelmezése szerinti világközpontjában, az „egyetemesség” *par excellence* helyszínén a látogató elsősorban a saját nemzeti közösségéért lelkesedik. Amióta az utóbbi három évszázadban kialakult és megszilárdult a modern nemzet mint domináns közösségtípus, roppant széles választékát láthatjuk és tanulmányozhatjuk azoknak az adaptációs jelenségeknek,

ahogyan a kereszténység bármely irányzata és válfaja összekapcsolódik a nemzeti érzelemmel és identitással.¹ Ettől kezdve pedig a Róma-élmény sem csupán az antikvitás, a kereszténység és a reneszánsz műkincseiben való önfeledt tobzódást és mindezek révén az emberi kultúra egyetemességének mámorító megélését kínálja rajongó fogyasztóinak, hanem ráadásul valami mást is: annak jóleső büszkeségét, hogy az egyetemesség polifon koncertjében itt-ott fölcsendül a saját közösség jelenlétének motívuma is.

Alábbi áttekintésem hátterében az a meggyőződés húzódik meg, hogy ez az igény – az egyetemesben a nemzeti fölfedezésének és megélésének vágya – táplálja honfitársaink egy részének lankadatlan igyekezetét, hogy mindenáron „magyar nemzeti templomot” találjanak maguknak az Örök Városban.

Kiindulásként érdemes röviden tisztázni, mit is jelent a „nemzeti templom” kifejezés Róma egyháztörténetében és a jelenlegi egyházi életben. A kora középkor óta, amikor a modern nemzetek elődeit adó etnikai csoportok ma ismert neveiken kialakultak és megszilárdultak az európai kontinensen, többször előfordult, hogy a katolikus világegyház központjában élő kisebb közösségeik (főképp zarándokok, betelepülő kereskedők, papok, diákcsoportok stb.) templomai – amelyek napjainkban természetesen szabályosan belesimulnak a Város egyházigazgatási rendjébe (például mint plébániák stb.) – szintén ezeknek a közösségeknek a „nemzeti” nevét viselték. Ilyen eredetűek például a németek, a franciák, a lotaringiaiak, a spanyolok vagy a svédek „nemzeti” zarándokházai és templomai, amelyek a múlt századok során különféle, oklevelekben rögzített pápai kiváltságokban részesültek. A 16. századtól kezdve azután, amikor a reformáció, illetve a kelet- és közép-európai oszmán hódítás miatt Európa jelentős része katolikus szempontból újra missziós területté vált, mind gyakrabban fordult elő az is, hogy a „veszélyeztetett” nemzetek (például lengyelek,

¹ A téma rendkívül gazdag irodalmából például lásd Manuel – Reardon – Wilcox 2006.

görögök, albánok) számára a pápák külön dekrétummal (*chiesa bullata*) papneveldét, templomot, egyházi társulatot (*confraternitas*) szerveztek és alapítottak, amelyet azután értelemszerűen szintén az adott közösség római „nemzeti templomának” neveztek el.²

Fentiekből következik, hogy azt a helyzetet tehát, mely nemzeteknek van ilyen fajta „saját” egyházuk a Városban, és melyeknek nincs, jószerével a történelmi véletlen alakította ki éppen úgy, ahogy ma tapasztalhatjuk. Nem létezett és ma sem létezik olyan pápai politika, amely szerint minden népcsoportnak saját római „nemzeti” templommal kellene rendelkeznie a Tevere partján. E cím létezéséhez ugyanakkor kétségkívül nem elegendő, hogy egy nemzeti közösség egy adott római templomra éppen így tekint, így hívja – szükséges az is, hogy valamilyen pápai dekrétum róla mint ilyenről megemlékezzék.

Valószínű, hogy a Vatikán mellett egykor létezett régi magyar vendégház (*ospitium*) – amelynek alighanem még tényleg maga Szent István király juttatott adományt, hogy a Duna mellől érkező zarándokokat ellássa – a fenti összetett értelemben is, mégpedig az első típusba tartozó példaként, mindenképpen a magyarok római „nemzeti templomának” volt tekinthető.

² Minderre bővebben lásd a következő konferenciakötetet: Molnár – Pizzorusso – Sanfilippo 2017. A fogalmi tipológiához lásd Molnár 2017a: 9–13. A jogi vonatkozásokra különösen Rocciolo 2017. Az európai perifériával való viszony és a római közösségek kapcsolatára lásd Pizzorusso – Sanfilippo 2017.

A Kisebb Szent István római egyház, a régi magyar „nemzeti” templom

„Az apostolokról az van feljegyezve a próféta írásában” – idézi a zsoltárokat és Pál apostol levelét nevezetes István-legendájában Hartvik győri püspök a 12. század első évtizedében –, „hogy »a hangjuk elhatott az egész földre és beszédük a földkerekség határaitra«. Ez nemcsak a Tizenkettőre áll, hanem mindenkire, akit Isten az evangélium hirdetésére küld, és akinek hite, szava és erkölcsi élete által gyarapodik az Egyház. Ezek közt nem a legkisebbnek bizonyult ez a buzgó keresztény király! Ő jóakarata és munkálkodása hírért messze földre és igen híres városokban is elterjesztette, ahol tudomást szereztek arról, mennyi templomot építtetett országában szenteszét. Jeruzsálem városában, Krisztus emberi életének tartózkodási helyén a szerzetesek klostromát javadalmakkal gazdagította, és a bőséges napi táplálékuk mellé még szőlőföldekről is gondoskodott. Rómában, a világ fővárosában is 12 kanonokból álló papi társulatot alapított István első vértanú tiszteletére, kik bőségesen el voltak látva minden nekikvalóval. Még kőfallal körülvett kertet is szerzett, házakat és vendégfogadókat építtetett azoknak a magyaroknak, akik ájtatoskodni mennek az apostolok fejedelmének, Szent Péternek sírjához.”³

A körrel jelölt épülecsoporthoz helyezkedett el egykor a Kisebb Szent István templom és a magyar zarándokház (Antonio Tempesta metszete, 1593)

³ Hartvik püspök 1997: 63.

Hartvik mester előadása belevilágít egy nagy formátumú személyiség külpolitikai koncepciójának alakulásába. Szent Istvánnak aligha lehettek a miénkhez hasonló fogalmai a szellemi-kulturális önmeghatározásnak arról a földrajzi-szellemi keretéről, amelyet ma Európának nevezünk. Ám azt pontosan tudta, hogy hatalma fennmaradásának záloga, ha uralmát éppen olyan formák között és révén gyakorolja, amiként azt a környező országok uralkodói teszik a német-római császártól kezdve az aquileiai pátriárkáig. Márpedig a keresztény államok közösségének egyik lényeges ismérve volt, hogy királyi védelemmel, gondoskodással készített és fenntartott zarándokutak szelték át tájait, melyeken a jámbor szándékú utazó biztonsággal eljuthatott kegyes céljához. Joggal jelölte meg tehát Györffy György, az istváni életmű legjelentősebb kutatója Magyarországnak Európába való tényleges bekapcsolódásaként azt a pillanatot, amikor megnyílt az országon keresztül vezető – a Balkánon át a keleti Mediterráneumba, Jeruzsálem felé tartó – zarándokút. És ugyanezt a célt szolgálta az a gesztus is, hogy az uralkodó a szent helyek felé igyekvő magyar vándorok kényelmére vendégházakat (*ospitium*) alapított.⁴

A legendában elbeszélt római vonatkozások hitelét a helyszínen, a 19. század végén korának egyik legkiemelkedőbb magyar történésze, Fraknói Vilmos ellenőrizte. A jeles főpap, nagyváradi kanonok, szentjobbi apát, címzetes arbei püspök alapítja majd az első tudományos és művészeti intézeteket Rómában, hogy a magyar kultúra javára kiaknázhassuk az Örök Város gyűjteményeinek kimeríthetetlen kincsesházát.⁵ Búvárlatai nyomán kibontakozik előttünk az úgynevezett Kisebb Szent István-templom (*Santo Stefano Minore*) története, amely egybefonódott a hozzáépített, valóban szentistváni alapításúnak ítélt vendégház sorsával.⁶ Ugyanő rekonstruálta Szántó (latin irataiban: Arator) István jezsuita szerzetes

⁴ Györffy 1983: 293–308.

⁵ Csorba 1998.

⁶ Fraknói 1893.

küzdelmeit is az 1570-es évek második felében, aki arra törekedett, hogy a tönkremenő zarándokház ügyét összekösse a Santo Stefano Rotondóban – az első vértanú, Szent István tiszteletére az 5. században emelt, a keresztény kultusztörténetben kivételes jelentőségű, 1454-től a magyar alapítású pálos szerzetesrend gondjaira bízott római bazilikában és a hozzá tartozó kolostorban – fölállítandó magyar kollégium sorsával. Miként az közismert, Szántónak 1579-ben sikerült ugyan egy új Collegium Hungaricum megalapítását elérnie, ám azt egy évre rá, 1580-ban XIII. Gergely pápa összevonta a németek intézetével, és így jött létre a máig fennálló Collegium Germanicum et Hungaricum.⁷ Ettől kezdve ehhez tartozott a Kisebb Szent István-templom és zarándokház, a magyarok középkori értelemben vett római nemzeti temploma is. Így ír erről a változásról a pápa titkára a bécsi császári udvarnál működő nunciusnak, Orazio Malaspina prelátusnak: „[a S. Stefano Rotondo templom és] *kolostor magyar kollégiummá alakítottatott át [...] és az ugyancsak a pálosok kezeibe jutott Szent István királyról elnevezett vendégházat a kollégiumhoz csatolni Öszentsége jónak látta azzal a kötelezettséggel, hogy a magyar zarándokok oda befogadtassanak*”.⁸

A zarándokház és a Kisebb Szent István-templom azonban nem érte meg azt a korszakot, amikor a Róma-járó magyarok fölismerhették volna benne frissen születő nemzeti elkötelezettségük kultikus helyszínét. Az ingatlan a német jezsuita vezetésű Collegium Germanicum et Hungaricum részéről egyre kevesebb figyelemben részesült, így mindinkább tönkrement: e folyamatot részletesen leírta Fraknói említett munkájában, továbbá újabb adatokkal kiegészítve tárgyalta Florio Banfi is, illetve legújabbban Molnár Antal.⁹ Andreas Steinhuber bíborostól, a neves történétírótól tudjuk, hogy már XI. Ince pápának (1676–1689) javasolták az ötletet:

⁷ Fraknói 1912.

⁸ Fraknói 1912: 27.

⁹ Fraknói 1893: 184–188; Banfi 1952. – A régi magyar zarándokház és a Kisebb Szent István-templom történetét legújabbban részletesen összefoglalta és új adatokkal kiegészítette Molnár 2016. Ugyancsak összefoglalta a tágabb témakört egy konferenciaelőadásában is: Molnár 2017b.

le kellene bontani a Szent Péter melletti, omladozó magyar *ospitiumot*, és a költséges új építkezés helyett inkább vagy a S. Stefano Rotondóban, vagy a San Apollinarében (a Collegium Germanicum et Hungaricum akkori székhelyén) kellene egy kisebb kápolnát berendezni abból a célból, hogy a magyar diákok ott ülhessék meg államalapító szent királyuk ünnepét. Ám ami XI. Ince alatt nem történt meg – írja Steinhuber –, bekövetkezett száz év múlva, amikor VI. Pius (1775–1799) a Szent Péter-bazilika sekrestyéjének pompás építkezését elhatározta.¹⁰ A pápa 1776. június 20-án kelt bulájában elrendelte a Kisebb Szent István-templom, továbbá a zárándokház lebontását, és ugyanakkor a német-magyar kollégium kártalanítását 7500 *scudi* értékben. A lebontás során a régi festmények, szobrok, berendezési tárgyak elvesztek, csupán 7 fekete márványoszlop maradt meg, amelyek napjainkban a sekrestyébe vezető nyugati folyosó díszai.¹¹

A zárándokház egykori helyét a Szent Imre-jubileum alkalmából (1929) emléktáblával jelölték meg a bazilikát és a sekrestyét összekötő folyosóátjáró külső oldalán. Ez azonban napjainkban már zárt terület, így a Magyar Millennium és a Nagy Jubileum közös esztendejében, 2000-ben a folyosó belső falára is – a Római Magyar Akadémia kezdeményezése nyomán – odakerült egy megemlékező márványlap. Mivel pedig manapság a Szent István Ház mint magyar zárándokház fontosnak tartja az első magyar zárándokszálláshoz mint elődjéhez fűződő szellemi-lelki kapcsolat fenntartását, így feladatainak modern kori vállalását jeleníti meg a hajdani épület formáit fölidéző dombormű, Szmrecsányi Boldizsár alkotása, amelyet 2001-ben avattak fel a ház kápolnájának falán.¹²

¹⁰ Steinhuber 1895: 151–152.

¹¹ Fraknoi 1893: 189.

¹² Csorba 2003: 22–23.

*A régi magyar zarándokház
emléktáblája a Szent István
Ház kápolnájában (Szmrecsányi
Boldizsár domborműve, 2001)*

Az eddigiek alapján tehát leszögezhetjük: a szentistváni adomány révén Rómában működő magyar zarándokház temploma, amely a szó középkori értelmében teljes joggal viselte a magyarok „nemzeti temploma” címet, 1776-ban lebontásra került, így mint intézmény megszűnt. Ugyanakkor valóban intézkedés történt, hogy a magyar diákok ne maradjanak a szent király emlékét őrző spirituális tér nélkül. A Santo Stefano Roton dóban került kialakításra 1776–1778 között egy magyar kápolna, nagy valószínűséggel úgy, hogy a már korábban is létező, Remete Szent Pálnak szentelt kápolnát kiegészítették és átalakítottak mai formájára. Az új Szent István-kápolna mennyezetére – a pálosok példaképe, Remete Szent Pálé mellett – odafestették a magyar király nevét tartalmazó freskó-dedikációt is. Oltárán a klasszikus barokk ikonográfia stílusában készült, feltehetően 18. századi *Madonna magyar szentekkel* kép függött – a 20. századi restaurálás megkezdésekor levették, így nemrég bukkant elő a San Pastore (a kollégium üdülője) épületének padlásáról. Előkerült ugyanonnan egy királyportré is, amely valószínűleg Szent Istvánt ábrázolja, ezt azonban még közelebbi vizsgálatnak kell igazolnia.

A Rotondo egyes falfelületein firák is fennmaradtak – alighanem unatkozó diákok véshettek fel itt-ott a falakra egy-egy szót vagy mondatot valamilyen foglalkozáson, netán elhúzódozó istentiszteleten. Az egyik legérdekesebb ilyen véset a magyar kápolna és vértanú kápolna közötti átjáróban található és – ki tudja? – talán egy ifjú honfitárs papdiák róttá bele a vakolatba a reménytelen vágyakozás oly ismerős szavait: „*UBI AMOR, IBI DOLOR*” – ahol a szerelem, ott a fájdalom...¹³

A római „nemzeti templom” igénye és a Santo Stefano Rotondo: vágyak, érvek és tények

Mindez témánk szempontjából főként azért érdekes, mert a 19. század utolsó harmadában, még inkább a 20. század elején – amikor a történeti kutatás és a turisztikai ismeretterjesztés „fölfedezte” a templomot – valamiféle hiányérzet kezdett megfogalmazódni az Örök Város magyar látogatóinak körében. Miután a San Luigi dei Francesiben vagy a Santa Maria dell’Animában megfordultak, kezdték furcsállni, hogy ha a franciáknak vagy a németeknek lehet „nemzeti” templomuk Rómában, akkor miért nincs a magyaroknak is? Így találtak rá a magyar emlékekben és történeti vonatkozásokban oly gazdag Rotondóra, és kezdett elterjedni az a vélemény, hogy talán VI. Pius említett bullája a lebontott épületekről mintegy átvitte, átruházta a „nemzeti templom”-jellegét a Celius-domb kerek bazilikájára. Ez a gondolat azután hamar elterjedt, népszerű lett, olyannyira, hogy egy idő után már senki sem érezte szükségét annak, hogy ellenőrizze eredetét. Fölbukkant a telefonkönyvek és a műemléki templomlisták oldalain,¹⁴ mi több, az olasz főváros katolikus egyházszervezetének

¹³ A vésetre Cicutti Lajos, római magyar emigráns, a templom történetének amatőr kutatója hívta fel a figyelmet 1998 őszén. Életére lásd Csorba 2010a.

¹⁴ Több példát említ Németh 2009: 117–118.

igazgatását – a pápa mint a város püspöke nevében – ellátó Római Vikáriátus (*Vicariato di Roma*) honlapján jelenleg is a Santo Stefano Rotondo így szerepel: „*Chiesa Nazionale Ungheria*”.¹⁵ Ám okunk van azt hinni, hogy a honlap szerkesztői nem néztek utána annak, milyen okleveles alapokra támaszkodhat ez a minősítés. A téveszme vonzerejét jelzi, hogy még az olyan komoly építész is, mint ifj. Gerő László, a Rotondo monográfusa is a hatása alá került: használta ezt a fogalmat, miközben – céhbeli filosz mi-volta ellenére – ő sem nézett utána, igaz-e egyáltalán.¹⁶ Az ő nyomán pedig napjainkban – néhány más szerző mellett¹⁷ – elsősorban Sárközy Péter, a római La Sapienza Egyetem nyugalmazott tanára hirdeti több munkájában is ezt a téves felfogást.

Sárközy Péter több korábbi művében, de most legutóbb „*Roma est patria omnium fuitque*” – *A római Szent István Körtemplom magyar emlékei* (Budapest, 2017) című munkájában is azt állítja, miszerint VI. Pius pápa „1776. június 20-án kiadott bullájában egyúttal azt is elrendelte, hogy a Santo Stefano Rotondo templom központi oltárát a három magyar szent király tiszteletére szenteljék fel, illetve hogy építsenek egy új kápolnát Szent István tiszteletére, és a Santo Stefano Rotondo a magyar nemzet római templomának címét kapta a pápai bullában”, vagyis „VI. Pius 1776. június 20-án kiadott bullája alapján egyúttal a »magyar nemzet római temploma« is”.¹⁸ Állítása bizonyítékként egyfelől Gerő László már említett építészeti monográfiájára, másfelől Oreste Ferdinando Tencajoli professzornak, a két világháború közötti korszak ismert olasz történészének egy Rómában, 1928-ban megjelent munkájára hivatkozik.

¹⁵ http://www.vicariatusurbis.org/?page_id=188&ID=955 (letöltés: 2018. március 5.)

¹⁶ Még monográfiája alcímének is ezt a minősítést adta: *A római Santo Stefano Rotondo. A magyarok nemzeti temploma* (Gerő 1944).

¹⁷ Például H. Vladár Ágnes (2001: 89) is elfogadja ifj. Gerő állítását a pápai bulláról. További példákat említ Németh 2009: 23, 32, 117–118.

¹⁸ Sárközy 2017: 57.

Vegyük előbb ifj. Gerő könyvének vonatkozó passzusát! Bár Sárközy nem jelöl meg oldalszámot, nyilván erre a két szövegrészre gondolhatott: „[a] *Santo Stefano Rotondo magyar nemzeti templom jellegét VI. Pius pápa bullája igazolja, melyben az ő rendeletére lerombolt Szt. Péter-templom mellett Szent István-templom funkcióit átruházza és előírja a Stefano Rotondóra*”, továbbá „*VI. Pius [...] fenn akarván tartani Szent István király római kultuszát, bullájával elrendelte, hogy a S. Stefano Rotondóban kell egy kápolnát építeni, ahol a Collegium növendékeinek minden évben ünnepi misével kell megünnepelniük a szent király emlékezetét*”.¹⁹ Ezen állítások igazolására ifj. Gerőnél egyetlen hivatkozás szerepel: Fraknoi már említett, 1893-ban a *Katholikus Szemlé*-ben megjelent tanulmánya. Erre alább mindjárt kitérünk, de előbb lássuk Sárközy másik hivatkozását! Meglepő, hogy Tencajoli kötetének²⁰ címét nem pontosan adja meg. Ez nála így hangzik: *Le chiese nazionali e italiane in Roma* – ám ha a munkát kézbe vesszük, kiderül, hogy a cím valójában *Le chiese nazionali italiane in Roma*, vagyis „e” nélkül – tehát nem Róma nemzeti „és” olasz templomairól van benne szó, hanem az Örök Város „olasz nemzeti templomairól” – ami jelen esetben igen lényeges különbség.

A Római Birodalom bukásától az olasz egyesítésig (476–1870) állami széttagoaltságban élő Appennini-félszigeten ugyanis a kisállamok eltérő néprajzi sajátosságokkal rendelkező, más-más dialektust beszélő népcsoportjait gyakran nemzeteknek (*nazione*) nevezték, így Rómába beköltöző lakosaik templomaira, kápolnáira is az olasz nemzeti templomok összefoglaló elnevezést alkalmazták – ezért szerepelnek ebben a könyvben például a bergamói, a nápolyi, a bolognai, a sienai, a firenzei stb. úgynevezett nemzeti templomok. Tencajoli ugyanakkor nem foglalkozik azokkal a „nemzeti” templomokkal, ahogyan e kifejezést manapság értjük, vagyis az Alpokon túli európai nemzetek (franciák, németek, spanyolok, svédek,

¹⁹ Gerő 1944: 8, 27.

²⁰ Tencajoli 1928.

horvátok stb.) római egyházaival – és így természetesen a feltételezett magyar „nemzeti templommal” sem. A kötetben ennek megfelelően nincs egyetlen szó sem a Rotondóról, sem VI. Pius pápa esetleg vele kapcsolatos rendelkezéséről. Sárközy e munkájában nem is ad meg oldalszámot – nem is lett volna mit megadnia –, így bizonyosnak tekinthető, hogy magát a kötetet sohasem vette kézbe, különben tudta volna, hogy nincs benne mire hivatkoznia.²¹

Felmerül a kérdés, hogy mi lehet e több mint furcsa eljárás oka? Talán kevésnek érezte ifj. Gerő „szimpla” hivatkozását Fraknóira, és az építész monográfiájának irodalomjegyzékét böngészve bukkanhatott rá Tencajoli könyvére, amelyről címe alapján azután föltételezte, hogy benne lehet a VI. Pius bullájával kapcsolatos állítás igazolása? Azt bizonyosnak tekinthetjük, hogy ifj. Gerő könyvéből szerzett tudomást Tencajoliról, mert ebben a magyar építész az olasz szerző egyik keresztnévének kezdőbetűjét eltéveszti: „O. J.” (a helyes „O. F.” helyett) – márpedig ugyanez a hiba Sárközy fent említett hivatkozásában is előfordul.²² Röviden összegezve: Sárközy Péter közvetlenül átvette és immár több évtizede hirdeti Gerő Lászlónak a VI. Pius pápa bullájával kapcsolatos tévedését,²³ melyhez igazoló jegyzetként legfrissebb munkájában is nemcsak ifj. Gerő, de Tenca-

²¹ Egyetlen esetben, a témáról készített egyik első közleményében Sárközy mégis megadott egy oldalszámot: „134.”, de a kötetnek ezen a lapján D. Tommaso Sprega parókus levelének részlete olvasható arról, hogy a római S. Nicola in Carcere templom miképp szolgálhatja a Rómában élő pugliai (apuliai) híveket. Lásd Tencajoli 1928: 134. A Római Vikáriátus honlapján valóban az a megjelölés szerepel, hogy a *basilica minore* rangú egyház az apuliaiak és a lukániaiak tartományi temploma („*Chiesa Regionale Pugliesi e Lucani*”). Lásd http://www.vicariatusurbis.org/?page_id=188&ID=835 (letöltés: 2018. március 10.) Vö. Sárközy 1998: 91.

²² A kezdőbetűt egy másik publikációjában javította ugyan, de a könyvet továbbra sem vehette kézbe, mert a címet ez esetben is kétszer hibásan írta, továbbá itt sem adott meg oldalszámot, és végül olyan szöveg referenciájaként említette a kötetet, ami nincsen benne. Lásd Sárközy 2014a: 45.

²³ Mutatóban néhány írása, amelyben azt állítja, hogy VI. Pius bullája szerint a Rotondo a magyarok „nemzeti temploma”: Sárközy 1996a: 5; Sárközy 1996b: 207; Sárközy 1998: 91; Sárközy 2001: 6, 18; Sárközy 2014a: 45, 46, 57; Sárközy 2014b: 15, 22; Sárközy 2015a: 147; Sárközy 2015b: 151.

joli (ifj. Gerő irodalomjegyzékéből kiemelt) munkáját is csatolta, anélkül azonban, hogy annak tartalmát valóban ellenőrizte volna.

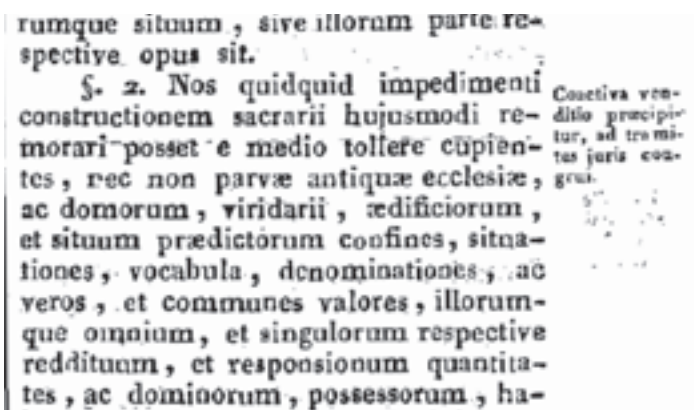
Az „átruházási mítosz” eredetét tovább nyomozva, a következő lépés annak vizsgálata, hogy vajon ifj. Gerő László miért gondolta, hogy amit állít, a pápai bullában benne van? Mint említettem, ennek kapcsán a jeles történész-püspöknek, Fraknói Vilmosnak arra az alapvető tanulmányára hivatkozik, amelyben a Szent István nevéhez köthető egykori római zárándokházzal kapcsolatos történeti adatokról olvashatunk. Ebben Fraknói kijelenti, hogy „[a] pápa ez iránt [ti. a Szent Péter-templom sekrestyéjének építése miatt a régi magyar ospitium és környéke épületeinek lebontásáról] 1776. június 20-án kelt külön bullában intézkedett és a német-magyar kollégiumnak 7500 tallért rendelt kárpótlásul oly kötelezettséggel, hogy ezen összeget az éppen épülő új kollégium céljaira használja föl”.²⁴ Ehhez megadja a *Bullarium Romanum* megfelelő kötetéből a pontos oldalhivatkozást. Majd így folytatja: „A pápa egyszersmind [kiemelés tőlem – Cs. L.] elrendelte, hogy Szent István vértanúnak Coelius-hegyi templomában [ez a Santo Stefano Rotondo] szent István magyar király tiszteletére új kápolna építtessék, amelybe évenként szent István ünnepét, szeptember 2-ikán, a kollégium növendékei megüljék. Camporese Péter építész bízott meg az építkezéssel. [...]” Első olvasásra nyilvánvalónak látszik, hogy az „egyszersmind” kifejezés itt azt jelentheti, hogy ez utóbbi rendelkezésre is ugyanabban a pápai bullában került sor. Ám Fraknói ehhez a mondathoz új jegyzetet fűzött: „A kollégium telekkönyvében található feljegyzés”. Vagyis az „egyszersmind” nem feltétlenül jelenti azt, hogy a pápai intézkedést maga a bulla tartalmazza – azt is jelentheti csupán, hogy az egyházfő közel egyidejűleg hozta meg a másik döntést is –, ezért is kellett Fraknóinak ez utóbbihoz új hivatkozást csatolnia: a telekkönyvre utalást.²⁵

²⁴ Fraknói 189: 189.

²⁵ Fraknói 1893: 189–190.

A dilemmát természetesen úgy dönthetjük el, hogy megnézzük a bulla eredeti szövegét, benne van-e mármost a fenti rendelkezés. A dekrétumot a pápa Henry Benedict Stuart yorki herceghez, Frascati bíboros püspökéhez, alkancellárhoz, a dóm építkezéseit felügyelő Fabbrica di San Pietro prefektusához (amúgy az utolsó jakobita skót trónkövetelőhöz!) intézte 1776. június 20-án, a következő célból: mivel az új sekrestye építéséhez szükség van annak a régi házakkal egyesített, kicsiny és régi templomnak a helyére, amely Szent Istvánnak, Magyarország királyának tiszteletére van szentelve és most a Collegium Germanicum et Hungaricumhoz tartozik („*parvae antiquae ecclesiae hujusmodi domibus unitae sub invocatione sancti Stephani Hungariae regis, pertinentium ad collegium Germanicum et Hungaricum*”), ezért „*kényszereladás parancsoltatik*” („*coactiva venditio precipitur*”), majd az árat a Szentlélek bankban kell elhelyezni, és annak az új épületnek a létrehozására kell költeni és fordítani, amelyet a kollégium épp ekkoriban épített az ágostonos remete testvérek rendjének templomával és rendházával szemben („*quod pretium [...] pertinentia deponi debeant in banco s. Spiritus, ad effectum convertendi, et erogandi in novum aedificium, quod a collegio praedicto nunc reipsa erigitur e conspectu ecclesiae, et conventus fratrum ordinis eremitarum sancti Augustini*”), ám ez az összeg a 7500 tallért nem haladhatja meg („*pro rata scutorum septem millium quingentorum obligatum remaneat*”). Ez olvasható tehát a *Bullarium Romanum* 1842-ben kiadott kötetében.²⁶ (A S. Agostino templommal szembeni épületet valóban ma is függőfolyosó-rendszer köti össze a S. Appollinare palotával, a kollégium korábbi székhelyével.)

²⁶ Barberi – Spetia 1842: 248–250. A kötet interneten is hozzáférhető: http://www.icar.beniculturali.it/biblio/pdf/BolCont/bolCont5/03_T05_230_354.pdf (letöltés: 2018. március 10.)

Részlet a bulla
kiadott szövegéből

A bulla további bekezdéseiben az egyházfő még klasszikus formulákkal gondoskodik a fenti rendelkezésekkel kapcsolatos kifogások előre elhárításáról – de a szövegben semmilyen más intézkedés nem található! Nincs szó tehát arról, hogy úgymond a régi „*Szent István-templom funkcióit átruház-za és előírja a Stefano Rotondóra*”, ahogy Gerő gondolja, nincs szó magyar kápolna építéséről, az oltárnak a három magyar király tiszteletére szente-léséről, és így arról sem, hogy ezután a Rotondo a „*magyar nemzet római temploma*” lenne, ahogy Sárközy véli. A Monte Celio kerektemplomának neve egyáltalán elő sem fordul a pápai oklevél szövegében!²⁷

Hogy a fenti hibák és eltájolódás egy része bizonyosan Fraknói tartal-tilag teljesen korrekt, de az ízes fogalmazás miatt esetleg félreérthető szövegéből származhat, közvetve valószínűsíti, hogy beleesett ugyanebbe a hibába még az olyan „profi” kutató is, mint a római, illetve itáliai ma-gyar emlékekkel több alapvető publikációban foglalkozó Florio Banfi is.²⁸ Ő bizonyosan kézbe vette a dokumentumot (tudjuk, hogy a másolatát 1947

²⁷ Arra a tévedésre, miszerint VI. Pius bullájában szerepelne a „nemzeti templom” titulus állí-tólagos átruházása a Rotondóra, 2012-ben hívtam fel a figyelmet: Csorba 2010b: 114–116. A tévedést cáfolja említett munkáiban Molnár Antal is (Molnár 2016: 409; Molnár 2017b: 130).

²⁸ Pályájára lásd Csorba 2010c.

tavasznál ő juttatta el Péterffy Gedeonnak, a Pápai Magyar Egyházi Intézet vezetőjének, aki tovább küldte Mindszenty József bíborosnak Esztergomba),²⁹ mert hosszan idézi belőle a 7500 tallérre vonatkozó latin szöveget, de utána mégis kijelenti, hogy ugyanez (!) a bulla kötelezte a kollégiumot a kápolna építésére a Rotondóban, ami viszont már tévedés – ám itt nem is a bullára, hanem ő is Fraknóira és a telekkönyvre hivatkozik!³⁰ Rejtélyes tehát, hogy a szöveget végigolvasva miképp nem jött rá arra, hogy a kápolna kapcsán már Fraknoi sem a bulláról beszél. Banfiról tudjuk, hogy tisztelte Fraknoit, és büszke volt egykori közös munkájukra – de nem volt az az ember, aki a tudományos kritikát elhallgatta volna, már csak saját hiúsága miatt sem, ha arra alapos oka van. A legvalószínűbb tehát, hogy az „egyszersmind” félreérthetősége, párosulva a mester tekintélyével, zavarhatták meg egy kissé őt is.

A tévedés makacs fennmaradásához hozzájárult, hogy Banfi említette azt az itáliai magyar emlékeket összefoglaló nagy munkájában (*Ricordi ungheresi in Italia*), amely 1942-ben megjelent a Római Magyar Akadémia 1940–41. évi évkönyvében.³¹ És sajnos napjainkban is tovább élte, hogy a szöveg bővített és átdolgozott újrakiadásakor nem javították a szerkesztők, Kovács Zsuzsa és Sárközy Péter.³² Ám nagyon fontos hangsúlyozni, hogy Banfi csupán abban tévedett, hogy VI. Pius bullája úgymond rendelkezett a Rotondóban emelendő magyar kápolnáról is. Azt azonban pontosan tudta, hogy ez az egyház nem a magyarok nemzeti temploma. Németh László közölte – az akkor már évtizedek óta az olasz fővárosban élő, elsősorban egyháztörténelemre szakosodott – történész-kutató 1946-ban Mindszenty bíboroshoz intézett leveléből a következő sorokat: „*Róma magyar lakosainak nevében ama óhajunkat tolmácsoljuk, hogy a S. Stefano*

²⁹ Németh 2009: 60.

³⁰ Banfi 1952. 39.

³¹ Banfi 1942: 229–230.

³² Banfi 2006: 236.

Rotondo adassék egyházi kultusz céljaira, a magyar szentek, elsősorban Szt. István király tiszteletére, s hogy a S. Stefano Rotondo legyen [az] Öeminen-cidjától alapított római magyar plébánia temploma, sőt a magyarok nemzeti temploma, annál is inkább, mert a magyar az egyetlen nemzet, melynek nincs temploma az Örök Városban.”³³

Összegezés

Áttekintésünk végén tehát megállapíthatjuk, hogy a Santo Stefano Rotondo nem örökölt semmit a Kisebb Szent István-templomtól és a régi zárándokháztól, vagyis SOHA NEM VOLT a magyarok nemzeti temploma, ám erről honfitársaink egy aktív csoportja mindmáig, a nyilvánvaló tények ellenére sem hajlandó tudomást venni. Pedig a felelős papi tényezők már az 1940-es évek második felében olyannyira tisztában voltak a valódi helyzettel, hogy Mindszenty József bíboros, prímás, esztergomi érsek egyenesen ennek elintézését tekintette egyik fontos római feladatának!³⁴

Vajon mi lehet a tények makacs mellőzésének valódi oka? Úgy vélem, az könnyen belátható, hogy maga az igény – legyen magyar „nemzeti” templom a katolikus világkereszténység fővárosában – nem származhat a modern nemzettudat kialakulása előtti időkből, hiszen akkoriban még valamely templom „nemzeti” jellegének nem volt olyan önértéke, amit megszűnése esetén veszteségnek lehetett volna tekinteni. A modern nemzeti érzés ruházza fel e „rég” nemzeti templomokat a modern nacionalista közösségi reprezentáció római megjelenítésének „feladatával”, és így

³³ Németh 2009: 118. – Az „egyetlen” kifejezés használata nyilván stílárius túlzás: úgy kell érteni, hogy sok nemzetnek van, de nekünk nincs.

³⁴ A bíboros ezirányú erőfeszítéseit részletesen tárgyalja Németh László, továbbá könyve függelékében kritikailag áttekinti a „nemzeti templom” kérdéskör fejleményeit (Németh 2009: 66–75, 117–118). – Itt köszönöm meg Bak Borbálának és Németh Lászlónak a jegyzetek elkészítéséhez nyújtott értékes segítségét.

a modern nemzet működése során megfigyelhető olyan szociálpszichológiai jelenségek, mint például a nemzetek versengése stb. sugallja napjainkban azt az elvárást, hogy a „mi” nemzetünknek is hasonló legyen a képviselte e különleges szintéren, mint a többieké. Ugyanígy a modern nemzeti érzés – amely kontinensünket immár a nemzetek Európájának látja – vetíti bele a középkorban és a kora újkorban kialakuló, sokban véletlenszerű római templomi struktúrába azt a téves elképzelést, mint-ha a Szentszék tudatosan törekedne arra, hogy a világ összes nemzetének legyen egy-egy saját nemzeti temploma a Városban. Erről azonban szó sincs, ilyen pápai politika nem létezik. Nincs arra példa, hogy az utóbbi évszázadokban az egyházfő kizárólag azért ajándékozott volna oklevélben is rögzített „nemzeti” címet bármely római templomnak, hogy ezáltal az adott nemzet csatlakozhasson azon többi nemzet köréhez, amely már rendelkezik ilyen titulussal ékes egyházzal a Városban. Úgy vélem, a Rotondóval kapcsolatos vitában a tények mellőzésének makacs eltökéltsége mögött a nemzeti érzelemvilág emocionális-indulati motívumait fedezhetjük fel.

Mint láttuk, a sors nem volt kegyes hozzánk: egykori római „nemzeti” templomunkat lassan két és fél évszázada lebontották, így meg kell „elégednünk” egy olyan ősi egyházzal, a Santo Stefano Rotondóval, amelynek hivatalosan nincs ilyen titulusa, „csak” sok értékes és szép magyar emléket őriz a falai között. Ezek megbecsülését, értékeik európai színvonalú gondozását azonban felesleges megterhelni olyan alaptalan tévedések makacs erőltetésével, amelyek ellentmondanak a nyilvánvaló tényeknek. A nemzeti álmok szépek és fontosak, de csupán akkor, ha nemcsak az igazat mondják, hanem a valódit is.

Források és felhasznált irodalom

- Banfi, Florio 1942: *Ricordi ungheresi in Italia*. Roma.
- Banfi, Florio 1952: Santo Stefano degli Ungari. La Chiesa e l'Ospizio della Nazione Ungherese a Roma. *Capitolium* (27.) 1–2. 27–39.
- Banfi, Florio 2006: *Itáliai magyar emlékek*. Kovács Zsuzsa – Sárközy Péter (szerk.) Szeged.
- Barberi, Andreas – Spetia, Alexandrus (eds.) 1842: *Bullarii Romani continuatio Summorum Pontificum Clementis XIII, Clementis XIV, Pii VI, Pii VII, Leonis XII, Pii VIII*. [...] *Tomus quintus*. Roma.
- Csorba László 1998: A Római Magyar Történeti Intézet megalapítása és első évei (1895–1922). In: Csorba László (szerk.) *Száz év a magyar-olasz kapcsolatok szolgálatában. Magyar tudományos kulturális és egyházi intézetek Rómában (1895–1995)*. Budapest, 7–18.
- Csorba László 2003: *Magyar emlékek Itáliában*. Budapest.
- Csorba László 2010a: Zsidómentés Budapesten a vészkorszakban. Cicutti Lajos élete. *História* (32.) 3. 18–20.
- Csorba, László 2010b: *A római magyar követ jelenti... A magyar-olasz kapcsolatok története 1945-1956*. (MTA doktori disszertáció.) MTA, Budapest. (<http://real-d.mtak.hu/538/> – letöltés: 2018. március 10.)
- Csorba László 2010c: Az erdélyi reneszánsz főpap esete a magyar kommunista hírszerzéssel. Adalékok Lászlai János római utókorához. In: Pál Judit – Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, 59–67.
- Fraknoi Vilmos 1893: A Szent Istvántól Rómában alapított magyar zárándokház. *Katholikus Szemle* (7.) 2. 169–195.
- Fraknoi Vilmos 1912: *A római magyar seminarium története*. Budapest.
- Gerő László, ifj. 1944: *A római Santo Stefano Rotondo. A magyarok nemzeti temploma*. Budapest.
- Györfy György 1983: *István király és műve*. 2. kiadás. Budapest.

- Hartvik püspök 1997: Szent István magyar király élete. (Ford. Bíró Bertalan.) In: Bíró Bertalan (szerk.): *Magyar legendák és geszták*. (Dissertationes Hungaricae ex historia ecclesiae 15.) Budapest.
- H. Vladár, Ágnes 2001: Santo Stefano Rotondo con la cappella di Santo Stefano. In: Póczy Klára (cur.): *La presenza millenaria Ungherese a Roma. Istituzioni dall'epoca di Santo Stefano re ad oggi*. Veszprém – Budapest.
- Manuel, Paul Christopher – Reardon, Lawrence C. – Wilcox, Clyde (eds.) 2006: *The Catholic Church and the Nation State*. Washington.
- Molnár, Antal 2016: L'ospizio degli Ungari presso la Basilica di San Pietro. In: Di Sante, Assunta – Turriziani, Simona (cur.): *Quando la Fabbrica costruì san Pietro. Un cantiere di lavoro, di pietà cristiana e di umanità XVI-XIX secolo*. Foligno, 391–411.
- Molnár, Antal 2017a: Per una tipologia e topografia delle chiese e istituzioni nazionali a Roma in età moderna. Una introduzione. In: Molnár, Antal – Pizzorusso, Giovanni – Sanfilippo, Matteo (cur.): *Chiese e nationes a Roma: dalla Scandinavia ai Balcani. Secoli XV-XVIII*. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma 6.) Roma, 9–22.
- Molnár, Antal 2017b: Una struttura imperfetta: le istituzioni religiose ungheresi a Roma (secoli XI–XVIII). In: Molnár, Antal – Pizzorusso, Giovanni – Sanfilippo, Matteo (cur.): *Chiese e nationes a Roma: dalla Scandinavia ai Balcani. Secoli XV-XVIII*. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma 6.) Roma, 117–131.
- Molnár, Antal – Pizzorusso, Giovanni – Sanfilippo, Matteo (cur.) 2017: *Chiese e nationes a Roma: dalla Scandinavia ai Balcani. Secoli XV-XVIII*. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma 6.) Roma.
- Németh László Imre 2009: *Mindszenty megvalósult álma. A Santo Stefano Rotondo és a Szent István ház*. Budapest.
- Pizzorusso, Giovanni – Sanfilippo, Matteo 2017: Dalle frontiere dell'Europa cattolica alla Città Eterna: chiese nazionali e comunità straniere in età moderna. In: Molnár, Antal – Pizzorusso, Giovanni – Sanfilippo, Mat-

- teo (cur.): *Chiese e nationes a Roma: dalla Scandinavia ai Balcani. Secoli XV-XVIII.* (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma 6.) Roma, 225–242.
- Rocciolo, Domenico 2017: Chiese nazionali e Chiesa locale a Roma in età moderna: aspetti giurisdizionali e interrelazioni. In: Molnár, Antal – Pizzorusso, Giovanni – Sanfilippo, Matteo (cur.): *Chiese e nationes a Roma: dalla Scandinavia ai Balcani. Secoli XV-XVIII.* (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma 6.) Roma, 23–36.
- Sárközy Péter 1996a: Közös hazánk: Róma. *Művelődés* (49.) 5–6.
- Sárközy Péter 1996b: Közös hazánk: Róma. (Lászlai János síremlékének tanítása). In: Jankovits László – Kecskeméti Gábor (szerk.): *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon.* Pécs.
- Sárközy Péter 1998: „látomásban hírül kapta,/ nevét István mártír adta”. A római Santo Stefano Rotondo templom Szent István névadását ábrázoló freskója. *Irodalomtörténeti Közlemények* (102.) 1–2. 91–95.
- Sárközy Péter 2001: „*Roma est patria omnium fuitque*” Lászlai János erdélyi főesperes síremléke a római Santo Stefano Rotondo templomban. Budapest.
- Sárközy Péter 2014a: Magyar szentek ábrázolásai itáliai templomokban. In: Uő.: *Itália vonzásában. Esszék, tanulmányok.* Budapest.
- Sárközy Péter 2014b: Lászlai János erdélyi főesperes síremléke a római Santo Stefano Rotondo-templomban. In: Uő.: *Itália vonzásában. Esszék, tanulmányok.* Budapest.
- Sárközy Péter 2015a: A magyarok nemzeti temploma Rómában. In: Uő.: *Andata e ritorno. Római jegyzetek 1990–2015.* Budapest.
- Sárközy Péter: Közös hazánk Róma. In: Uő.: *Andata e ritorno. Római jegyzetek 1990–2015.* Budapest.
- Sárközy Péter 2017: „*Roma est patria omnium fuitque.*” A római Szent István Körtemplom magyar emlékei. Budapest.

Steinhuber, Andreas 1895: *Geschichte des Collegium Germanicum Hungaricum in Rom. Erster Band.* Freiburg im Breisgau.

Tencajoli, Oreste Ferdinando 1928: *Le chiese nazionali italiane in Roma.* Roma.

Egy budapesti polgár a bolsevizmus alatt

Kóbor Tamás könyve a Tanácsköztársaságról

„Amióta végigzúgott szerencsétlen hazánkon a vörös orkán, alig van hét, hogy meg ne jelenne egy-két füzet vagy könyv, amely az októberi forradalomtól a proletárdiktatúra bukásáig lezajlott eseményekkel foglalkozik”¹ – írták a Katolikus Szemlében a Tanácsköztársaság 1919. augusztus 1-i bukása után szinte azonnal meginduló, a viharos közelmúlt eseményeit értelmező kiadványtengerről, amelynek átfogó vizsgálatát eddig nem végezte el a magyar történettudomány.²

¹ cj. 1919: 367.

² Például Siklós András az 1918–1919-es forradalmak forrásait és irodalmát ismertető annotált bibliográfiájában a Tanácsköztársaság Horthy-kori recepciójának bemutatásakor elvetette az 1919 augusztusát követő röpirat- és pamflethullám – a szerző szavával „szennyhullám” – átnézését és elemzését: „Úgy vélem, kár volna e röpiratokkal bővebben és alaposabban foglalkozni. Tudományos értékük nincs. Uszító hangjuk a fehérterrort, a Szovjetunió elleni háborút, a nyilas banditák rémuralmát szolgálta és készítette elő.” Lásd Siklós 1964: 96. – A Siklós által a „tudományos értékük hiánya” miatt feldolgozandó források közül kiutasított, szólamszerű, Tanácsköztársaság-ellenes propagandakiadványok vizsgálata éppen azért lett volna szükséges, mint Unger Mátyás rámutatott a magyar történelmi tudat alakulását a történelemtankönyvekben vizsgáló munkájában, hogy a „politikai vezérszólások” szinte azonnal, közvetlenül az oktatásba kerültek a Horthy-korszakban. Míg a hagyományos historiográfiát izgató „tudományos koncepciók”, például az ellenforradalmi korszak szellemi csúcsteljesítményeinek tekinthető Szekfű Gyula- és Gratz Gusztáv-munkák tézisei csak „lényegesen nagyobb késéssel” hatottak. Lásd Unger 1979. – A Horthy-korszak Tanácsköztársaság-diskurzusának egy-egy – olykor egész jelentékeny – szeletét vizsgáló munkák közül Romsics Gergely monográfiáját és Vörös Boldizsár tanulmányát szükséges kiemelni. Lásd Romsics 2004, illetve Vörös 2006.

Bár ezek a kiadványok, melyek között voltak rövid propagandafüzetek és több mint kétszáz oldalas, a proletárdiktatúrát részletesen elmesélő beszámolók is, különböző célokkal születtek – egyaránt akad példa a személyes vagy kollektív mentálhigiénét elősegítő bűnbakképzésre,³ a veszélyes és bizonytalan válsághelyzetben fellépő, „*kollektív váagnak*” tekinthető politikai mítosz lenyomatára,⁴ az identitás újjáépítésére⁵ vagy egyszerűen a múlt birtokbavételére és a jelen küzdelmeiben való hasznosítására⁶ –, egyvalamiben mindegyikük megegyezik: mindegyik kiadvány egy addig példátlan tapasztalat, a proletárdiktatúra elbeszélésére és értelmezésére tett kísérletet akkor, amikor *még nem* jött létre a kommün történetének „hivatalos” elbeszélése.

A Tanácsköztársaságról szóló munkák között különleges Kóbor Tamás (1867–1942) munkája, *A bolsevizmusról a bolsevizmus alatt*,⁷ amely paratextusa szerint akkor – 1919 júniusában – keletkezett, amikor a proletárdiktatúra a hivatalos propaganda szerint hatalmának csúcsán volt. Emellett a zsidó származású író és újságíró,⁸ a *Pesti Hírlap*, a *Pesti Napló*, majd *Az Újság* munkatársa könyvét irodalmi értéke is figyelemre méltóvá teszi. Az *Ország-Világ* úgy méltatta, hogy Kóbor „*azon melegiben*” született műve „*magasan kiemelkedik*” „*a bolsevizmusról született számos könyv és röpirat közül*”.⁹ A *Budapesti Hírlap* bemutatása szerint Kóbor „*a bolsevista uralom rendszerét boncolja szét erővel teljes kritikával*”.¹⁰ A *Pesti Hírlap* is azt írta, hogy Kóbor könyve „*az első helyet foglalja el*” a Tanácsköztársaság

³ A felelősségáthárítás ugyanis elősegíti a lelki egyensúly visszanyerését és ezáltal a mobilizációt. A bűnbakképzés efféle mentálhigiénés szerepéről lásd Pók 2010: 18–19.

⁴ Például a „vezér” iránti igény megfogalmazására. Lásd Cassirer 1997: 37–40.

⁵ Az elbeszélés szerepéről az identitásalkotásban lásd Ricoeur 1998. – A holokauszt emlékezte kapcsolatán vizsgálja a kérdést Gyáni 2016.

⁶ Lásd Romsics 2004: 23.

⁷ Kóbor 1919.

⁸ Műveiből válogatást közöl a *Budapesti Negyed* Kóbor Tamásról szóló 23. száma.

⁹ *Kóbor Tamás a bolsevizmusról* 1920.

¹⁰ *A bolsevizmusról* 1919.

időszakáról megjelent kiadványok között.¹¹ Az *Új Idők* szerint szerzőjének kezébe sem akadt az eltelt időben „ennél érdekesebb, izgatóbb olvasmány”.¹² Vagyis a kötet elsőrangú kritikai fogadtatást és igen komoly hírverést kapott – *Az Est* hirdette és terjesztette¹³ –, ami igazán indokolja, hogy elmerüljünk benne. (Kóbor Tamás írásában azért minden részletessége ellenére sem jutott hely annak, hogy szerzője elmesélje, maga is azon „kitüntetett írók” közé tartozott, akik Kun Béla invitálására megjelentek a Damjanich utcai Kohner-villában irodalmi kérdésekről rendezett, barátságos hangú tájékoztatón.¹⁴)

Amikor Kóbor könyve megírásába fogott – a Vörös Hadsereg 1919. május 21-én visszafoglalta Miskolcot a csehszlovák csapatokról –, úgy tűnt, hogy „*a bolsevizmus erősebb, mint valaha*”, „*a burzsoának torkában dobog a szíve*”. Ám Kóbor kéthavi írói tétlenség után épp azért „*mártotta tintába tollát*”, hogy a proletárdiktatúra hivatalos szövegeit a mindennapok valóságával ellentételezve: miközben mindenhol győzelmi jelentéseket harsogtak és a világforradalom közeledő kitörését ígérték, „*maga a szovjet*” sem fogadta el az általa kibocsátott – fehér – 200 koronás bankjegyet, és a hivatalosan 75 dekás húsadag valójában csak 6 deka volt annak, aki kapott. (3.) Az elbeszélés hitelességét erősítendő Kóbor hangsúlyozta, 1919 kora nyarán még maga sem tudja, hogy a kommunizmus és a kapitalizmus küzdelméből melyik kerül ki győztesen, és vajon a Tanácsköztársaság „*történelem, vagy lázbetegség*”, „*a kezdet vadsága, vagy a vadság kezdete*”. (15.) Emiatt biztos nem azt írja, amit az utókor hallani akar, hiszen fogalma sincs, hogy kommunista vagy kapitalista lesz-e a jövő világrendje. (4.)

¹¹ *A bolsevizmusról a bolsevizmus alatt* 1919a.

¹² T. 1920.

¹³ *Legújabb könyvek* 1919. – Írt róla még *Az Újság*, a *Vasárnapi Újság* és *Tolnai Világlapja* is: *A bolsevizmusról a bolsevizmus alatt* 1919b; *A bolsevizmusról a bolsevizmus alatt* 1919c; Wallesz 1919.

¹⁴ Ezt a szintén jelenlévő Krúdy Gyula tette meg helyette. Lásd Krúdy 1925.

Bár Kóbor Tamás egy pillanatra sem vitatta, hogy Magyarország világtörténelmi események forgatagába került,¹⁵ és nem is önmagukban vizsgálta az 1918–1919-es forradalmakat; azokat egy betegség tüneteinek tartotta. Fontos megkülönböztetése, hogy a bolsevizmust különválasztotta az általa kommunizmusnak nevezett marxizmustól,¹⁶ a Magyarországon is megvalósult gyakorlatot az eszmétől. A bolsevizmust a „háború kreatúrájának” tartotta, a fejlődés „megtorpanásának”, nem pedig egy azt előrevivő „új fázisnak”. (27.) A liberális ideológiai alapállású Kóbor nézőpontjából a proletárdiktatúra kikiáltása annak következménye volt, hogy az „osztálykülönbség nélkül öröklő” háború és az azt követő zavaros események nemcsak a polgári társadalmat, de a proletariátust is „idegbeteggé, lélek- és agybeteggé” tették. Úgy vélte, hogy az 1918–1919-es magyarországi események nem egyediek, mert hasonló felfordulás következett be minden legyőzött országban, amely történelmi katasztrófát szenvedett el. (22–23.) Ezért írta azt, hogy a proletárdiktatúra „kórkép” volt, és nem egy „új világ kezdete”. (25.)

A kommünt a „pusztulásra” ítélt régi, kapitalista világ válságreakciójaként, mintegy „ideglázként” fogta fel, és olyan kényszercelekvésként írta le, mint amikor „a lázbeteg felfeküdvén az egyik oldalát, a másik oldalára fordul”, vagy amikor „a fogfájós beleharap a fogába és azt hiszi, hogy valamit csinált”. (157–158.) Épp ezért úgy gondolta, hogy a politikusok helyett csak az orvosok tudják kivezetni a válságból nemcsak a háború megterhelte Magyarországot, hanem az egész „beteg világot”:

¹⁵ A Tanácsköztársaság történetét európai kontextusában tárgyalja Hajdu 1989.

¹⁶ Kóbor értelmezésében az „idegbajként” azonosítható bolsevizmus csak egy „ál-marxizmus”: „A bolsevizmus, mint idegbaj a marxizmus tüneteit produkálja a csalódásig híven, a gyerekeség felismerhetően. Itt az orvosnak még alkalma sincs a tévedésre. A diktatúra nem Marxé, a hatalma nem a proletárságé, az uralma nem a munkáé és amit lerombol, nem a kapitalizmus, hanem csak az üres ruhája. Marx tana nem bukik meg, mert ha a bolsevizmus végig száguldana is az egész világon, nem ő lenne megcáfolva, hanem a hisztérikus álképlete.” Kóbor ezen különbségtétel miatt nevezte a bolsevik Kun Bélát „a marxizmus végzetes félreértőjének”. Marx tanai és a bolsevizmus közti különbséget egy blaszfémikus analógiával is érzékeltette, amikor megjegyezte, hogy Marxnak annyi köze van a bolsevizmushoz, mint Jézusnak a katolicizmushoz: „Jézus Krisztusnak is volt tana, de sejtelve sem lehetett róla, hogy katolicizmust csinál.” (Kóbor 1919: 54, 44, 55)

„Jöjjenek az orvosok, a pszichiáterek és idegtudósok és jöjjenek az ápolók, a szanatóriumok. A világot szanatóriummá kell átváltoztatni s az embereket nem vezetni, nevelni, hanem gyógyítani.” (24.)

Kóbor mindössze két hónap proletárdiktatúra után kifejtette, hogy szívesen a kommün azért nem hozhat „új világot”, mert „a marxizmus is csak a régi világnak a javait akarja másképp felosztani”. Továbbá azért, mert nem hisz az internacionalizmusban: „Angol, francia, magyar, lapp és kongónéger ezentúl sem fog jobban hasonlítani egymáshoz.” (26–27.) Valamint: „És ha Pest és Paks és Csengőd és Baja nem tud a termelési közösségbe egygyé válni, hogyan válnék egygyé India és Grönland, Anglia és Románia?” (58–59.) A műben bőven találunk hasonlóan ironikus mondatokat, amelyek miatt *A bolsevizmusról a bolsevizmus alatt* szatíráként olvasandó. Például amikor Kóbor megállapítja, hogy megvalósíthatatlan az az internacionálé, amelyben „az eszkimó tarhonyát gyúrja és a székel halzsírt inna”. (167–168.) Vagy: „Nincs az a szolidaritás, amely megtehetné, hogy a Volga mindenkié legyen, mikor Oroszországban folyik.” És hogy Oroszországban is „ingyen csak a halált adják”. (62.)

A szerző legfőbb szövegszervező szempontja ugyanis annak bemutatása volt, hogy a proletárdiktatúra elmélete mennyire megvalósíthatatlan a gyakorlatban. Leszögezte, hogy képtelenség az osztály nélküli társadalom megvalósítása, mert ha el is érhető ez az állapot, menten megkezdődne az újr hierarchizálódás, amelyet már maga a Tanácsköztársaság vezetői is elismertek olyan intézkedéseikkel, amelyek például előírták, hogy a vöröskatonák feleségei elsőként kapjanak zsírt. (32.) Azzal ugyanis, hogy „a vörös katonai hivatás fontosságával” indokolták meg ezt a privilégiumot, el is fogadták az osztálytársadalom ideológiáját, „hiszen a burzsoá-társadalom is azzal okolta meg a maga rendfokozatait, hogy aki többet jelent, azt több illeti meg”. (36.) Kéthónapnyi proletárdiktatúra után Kóbor már annak jeleit vélte felfedezni, hogy a proletariátus differenciáltsága túlnő a polgárságén:

„Ha szovjetország megmarad szovjetországnak, néhány éven belül lesz arisztokráciája, lesz bürokráciája, lesz burzsoáziája és lesz elnyomott osztálya és az egész különbség a megdöntött világgal szemben az, hogy valamenyny osztály a mai proletariátusból alakul, ahogy a régi társadalom osztályai a honfoglalókból és fejedelmi gyámoltakból kerültek ki.” (33–34.)

Bár Kóbor szerint a „bolsevizmus” a háború terméke, a proletárdiktatúra kikiáltásához kellett az antant elhibázott politikája is, amely a bolsevizmust „provokálta”. A Vix-jegyzék átadásának központi szerepet szánt a Tanácsköztársaság létrejöttének megmagyarázásában:

„Ahogy meghallották az emberek, mit izen nekünk Vyx alezredes útján az entente, alig volt ember, aki nem volt a lelkében is bolsevista. Nem meggyőződésből, hanem bosszúból, kétségbeesésből. Így megrabolnak bennünket? Akkor felgyújtjuk a világot.” (5.)

Kóbor a kétségbeesés szülte „magyar nemzeti alkotásnak” látta a proletárdiktatúra 1919. március 21-i kikiáltását:

„A magyar nemzeti érzés, a haza földjéhez való ragaszkodás csinálta meg. Szociálisták és ébredő magyarok találkoztak az akaratban, hogy ami a mienk, azt megtartsuk s amit elragadnak, azt számukra megmérgezzük. Ha már magyar nemzet nem lehet, ne legyen semmiféle nemzet. Fejünk fölött meggyújtottuk a házat, hadd gyulladjon meg az egész világ.” (6.)

Míg más nem baloldali szerzők nem szívesen számoltak be arról, hogy kezdetben a közhangulat a kommünt támogató volt – mivel a jobboldali középosztály egy része is úgy hitte, hogy az új rendszer majd megvédi a magyar határokat –, Kóbor egyenesen egy „nemzeti összefogás” eredményeként írta le a proletárdiktatúra kikiáltását. *A bolsevizmusról a bolsevizmus alatt*

leírásában szó sincs „puccsról” vagy „hatalomátadásról”: „*a kommunizmust a polgársággal közösen csinálták és mi sem természetesebb, hogy közösen tartsuk fenn*”, „*ebben a diktatúrában benne vagyunk valamennyien*”. (7.) Kóbor a maga példájával bizonyította állítását: az osztályok összefogásáról írt volna egy cikket, ennek megjelenését azonban nem engedte a „*bolsevista cenzor*”, aki kifejtette, hogy a burzsoáziával nem összefognia kell a proletariátusnak, hanem azt „*megsemmisíteni*”, és hogy a burzsoáktól még azt az aranyat is el kell venni, amellyel „*odvas fogukat bevonják*”. (9.) Az éles osztályharc meghirdetésének volt köszönhető a proletárdiktatúra mindennapjainak egyik jellemzője, hogy félelemből „*szaladt munkássá vedleni mindenki, aki csak a lábát bírta*”. Ennek szélsőséges megnyilvánulása volt, hogy egyes tözsdeügynökök létre akarták hozni a „*börze-szakszervezetet*”. (10.)

Ellentétben a mintában szereplő visszaemlékezésekkel, amelyek a Tanácsköztársaság létrejöttében Károlyi Mihály és Kun Béla szerepét hangsúlyozták, a történelemfilozófiai fejtegetésekbe bocsátkozó Kóbor szerint a történelmet nem a „*nagy emberek*” csinálják, mert őket csak a mélyebb történelmi erők képviselte tette „*naggyá*”, de valójában behelyettesíthetők: az októberi forradalom Károlyi Mihály nélkül is kitört volna, ahogy akkor is kikiáltották volna a proletárdiktatúrát, ha a Kun Béla a Gyűjtőfogházban marad, mert „*a bolsevistákat be lehet csukni, de a bolsevizmus itt van*”. (47.) Ugyanis:

„*Ezek a mozgalmak nem nagy emberek emanációi, ezek nagy tömegeké, akik megteszik a szükséges embereket nagyokká, mint ahogy a tegnapi kétkezes szalagból szentség lesz, mihelyt szimbolikus színné avatják. Károlyi Mihályt az ország ötödik része lenézte és gyűlölte, Kun Béla tucatmagával a gyűjtőfogházban ült és volt négyezer híve, akiket később maga tagadott meg, mert a csőcselékből kerültek ki. Mégis október 31-én egy ország forrt össze Károlyi Mihállyal abban, amit Károlyi Mihály sohasem hirdetett: a köztársaságban. És március 21-én a szervezett, józan és céltudatos munkásság, Marx igazi*

megértője kivonult a gyűjtőfogházba és fogadta a feltételeket, mik mellett Kun Béla hajlandó rabjukból urukká lenni.” (44.)

Vagyis 1919 márciusában a bolsevizmus nem úgy szakadt Magyarországra, *„mint a záporoső tiszta égből”* (44.), hanem a következménye volt annak, hogy a Károlyi- és a Berinkey-kormány nem tudta teljesíteni az ígéreteit, minekutána egyre fokozódott az elégedetlenkedés, és a pártok is radikalizálódtak. Kóbor a polgári radikálisok jelentőségét eltúlozva – de más tekintetben egybevágva Jászi Oszkárnak az 1920-as *Magyar kálvária – magyar föltámadásban* megfogalmazott értékelésével¹⁷ – írta a radikalizálódás kapcsán: *„Az á-t kimondták a polgári radikálisok, mikor szocialistáskodtak, a b-t a szocialisták, mikor e nyomás alatt bolsevistáskodtak, a c-t pedig a bolsevizmus.”* (48.) Kóbor az Országház épületét vörösre festő munkást ábrázoló, a szociáldemokraták melletti szavazásra buzdító Bíró Mihály-plakátban látta meg a jelképét annak, hogy Budapest már a május 1-i ünnepség előtt is *„vörössé”* vált a kilátástalanságnak köszönhetően. Így adódott, hogy Oroszország után Magyarországon is átvehették a hatalmat a bolsevikok, noha Marx szerint a szocializmusnak a legfejlettebb országban kellett volna először diadalra jutnia:

„Igaz, igaz és százszor is igaz, hogy a kicsi, a megcsonkított, megbénított és koldússá szegényedett Magyarország az utolsó, amely hivatva lett volna a marxi program megvalósítására. De mint legnyomorultabbja a kulturált kapitalista államoknak, ő volt az első, amely a Marx előtti rendet nem bírta tovább.” (51.)

Összességében azt állapíthatjuk meg, hogy Kóbor három különböző perspektívából tekintett a Tanácsköztársaság történetére. Mindenekelőtt

¹⁷ Lásd Jászi 1989.

Magyarország és az antant viszonyában, ahonnan nézve a proletárdiktatúra kikiáltása bosszúnak tűnt az elhibázott, kegyetlen politikáért: *„visszaadtuk a kölcsönt és megcsináltuk a világ legkorszakosabb forradalmát a legkevesebb kártevéssel”*, utalva arra, hogy a bolsevik hatalomátvétel vér nélkül következett be Magyarországon. (6.) Ennek vonatkozásában a proletárdiktatúra a kapitalista, a tőke és a munka ellentétén alapuló – és a világháború ki-robbantásával saját magáról is ítéletet mondó – régi világ *„felgyújtásaként”* jelent meg a visszaemlékezésben. És a proletariátus csak ugyanazt tette a burzsoáziával, mint az antant a megvert és megalázott Magyarországgal, minek következtében az antantnak *„nincs joga felháborodni a bolsevista kegyetlenségen, mikor szakasztott ugyanazt elköveti a saját áldozatain”*. (156.) Vagyis lényegét tekintve nincs különbség a bolsevizmus és az antant béke-politikája között, csak míg Clemenceau előbb Franciaország érdekeit nézi, és csak az után a többi nemzetét, a bolsevizmus előbb a proletariátusét, és csak aztán az egész világét. Hagyományos liberális perspektívából nézve azonban mégiscsak az antant békéje volt elfogadhatóbb Kóbor számára, mert míg az hozzákapcsol a nyugati világhoz, a bolsevizmus elszigetel attól, *„mint minden járvány”*. (28.)

Munkájának második nézőpontja a tőke és a munka szembeállítás. Efelől vizsgálódva Kóbor megállapította, hogy már a munkásoknak politikai hatalmat adó őszirózsás forradalommal világos lett, és utána csak még nyilvánvalóbbá vált: *„a tőke tehetetlen a munka nélkül, ellenben akinek két karja van, az csinálhat valamit tőke nélkül is”*. (7.) Ebből a perspektívából a proletárdiktatúra egy nagy lehetőségnek tűnt arra, hogy a tőke helyett a munka világa épüljön föl.

A régi világ végét a március 21. után az árukészletek felmérése miatt bezáró boltok képével érzékeltette, amelyeknek ajtajai *„lehunyódnak, mint a haldoklók szeme”*. (3.) A proletárdiktatúra kikiáltásával azonban csak a szerepek cserélődtek fel, a társadalom nem lett igazságosabb. A bolsevikok nem megdöntötték a kapitalizmust, hanem csak lefoglalták a maguk

sámára.¹⁸ Sőt: a „*tegnapi rabszolgák*” még kevésbé becsülték korábbi uraikat, és ha rajtuk múltott volna, a proletárok azt is megtiltották volna, hogy a Nap a burzsoáziának is kisüssön. (12–13.) *A bolsevismusról a bolsevismus alatt* érzékletes megfogalmazását adta az osztálygyűlölet abszurdításának:

„*Hogyis van ez? Engem forgatnak ki mindenemből és én vagyok a rabló. Engem köpnek szembe, s én vagyok az embertelen. Tőlem vettek el mindent és én vagyok a munka testén élősködő parazita. [...] Rámnézve megszűnt a magántulajdon és ők egyébre sem gondolnak, csak magántulajdon szerzésére.*” (14.)

Ugyan a kommün hivatalossága a burzsoáziának csak mint „*osztálynak*” megszűnéséről beszélt, a proletárdiktatúrával kezdetben még szimpatizáló Kóbor 1919 júniusában már azt rögzítette, hogy a burzsoázia „*az egyéneiben fog megszűnni*” – a polgárság és a proletariátus szembenállása ugyanis is elbeszélésének harmadik fő aspektusa. Amikor azon „*Káin-bélyegnek*” próbált nyomára bukkanni, amely a polgárság tagjait a proletariátus előtt stigmatizálja, műveltségüket és tisztaságukat nevezte meg. (15–16.) Ezek a tulajdonságok gyűlöletessé váltak a kommün antiutópiájában, amelyet Kóbor a következőképp jellemzett:

¹⁸ Ezért a Tanácsköztársaság a proletárok „*részvénytársaságaként*” jelent meg Kóbornál, mivel: „*Sok ezer kapitalistából csinál sok millió kapitalistát, mert minden termelő eszközt a dolgozók közös tulajdonává tévén meg, az állam átváltozott egyetlen részvénytársasággá, amelynek részvényesei az állam összes tagjai. [...] Eddig elnyomottak voltunk, most mi vagyunk az elnyomók? Nem újság, csak szerepcseré. Újság lenne, ha megszűnnék az elnyomás, de nem újság, hogy mások az elnyomók és az elnyomottak.*” Ráadásul az új uralkodó osztállyá váló proletariátus osztályelnyomása felülmúlta a burzsoáziáét: „*Soha gróf, szolgabíró, vezérigazgató ennyire lábrugásokkal nem uralkodott, soha elnyomó polgári rend oly meztelenül nem vallotta be, hogy a más osztálybeli alantasabb lénynek tartja. Soha osztályjogot nem statuáltak úgy, mint most, egészen erőnné avatván a kétféle mértéket. [...] A tömeg-bolsevista elbiszi, amit prédikáltak neki, a burzsuj henyeségét és megvetette azt, míg elnyomott volt és nyomban ékesítette magát vele, mihelyt ő vált elnyomóvá. Hogy megrohanta nyomban az autót! Hogy belevágta magát a fiakkerbe! Hogy tartja oda lábát a csizmatisztítónak! Hogy követel magának ötszobás lakást, mert ő termelőbiztos! Hogy viszi feleségét az elsőrangú divatszalonokba!*” (Kóbor 1919: 29, 107–108)

„Vadság, orgia, durvaság, szertelenség, röhej, piszok és kegyetlenség, rablás, lopás, csalás, erőszak, henyesség, uraskodás az utcákon, az irodákban, a kormányzatokban, – követelés, bosszúállás, stréberség és élelmeskedés mindeünn.” (20.)

Kóbor a proletárdiktatúra kikiáltásakor még remélte, hogy a munkásmozgalom idealizált hősei, az „ősproletárok” kerülnek majd uralomra, akik már három évtizede ismerik Marxot, helyettük azonban csak a „cselédek, a férgek és a söpredék” kezdtek „nyüzsögni”.¹⁹ Az új világ ugyanis csak a „salak” felszínre kavarodását hozta el: „A nagyváros salakja, amely eddig a fenéken izzaposodott s a felkavarodásban a tetején úszik. [...] Ő áll be felszabadult népnek, amíg a rombolás munkája van napirenden.” (17.) Kóbor tanúsága szerint a proletárdiktatúra kikiáltásától kezdve „komoly, művelt és igazán meggyőződéses” munkást nem lehetett sehol sem látni, és ha valaki dolgozni akart volna, az sem tudott, „mert a proletárdiktatúra gyáraiban nem lehet munkát végezni, csak politizálni”. (21.) A következőképp írta le a proletárdiktatúrában uralomra jutott új elitet:

„És milyen formák kaptak lábra és Úr Isten, milyen arcok! [...] Ezek a szimmetriátlan arcok, ezek a csodálatosan torz orrok, homlokok, hajviseletek, ezek a fegyenc tekintetek, ezek a zshivány röhögések. Micsoda alakok ülnek a bérkoszikban! És micsoda nők kerültek hirtelen melljük! Honnan kerekedtek ekkora számban ezek a négyszögletes homlokok, ezek az arcátlanul pisze orrok, ezek a rosszfogú szájak, az a sok szöglet, három és négyszögek a harmonikus

¹⁹ „És honnan van, hogy téged sehol sem látlak, téged te igazi, te ősproletár, akit ismerek és ilyenül tisztelek gyermekkorom óta? Hová lettél te becsületes munkás ember, te igazi elnyomott? [...] Hol vagy te Marxnak ösanyaga, akit a szedőteremben, az esztergapadnál, a gőzgépnél, az ércokhónál ismertem meg? Hol a te becsületes, kemény nézésed, a merész öntudatod, a befelé hallgatózó fegyelméd, mellyel fogadtad a megbecsülést, a tiszteletet, ami megillet téged [...] Proletár testvérem, aki harminc év óta tudod, ki az a Marx, most hogy felkelt a te napod, most eltűntél a föld színéről? És engeded, hogy a te királyságodon a cselédek, a férgek és a söpredék nyüzsögjön?” (Kóbor 1919: 20–21)

női ovál helyébe. Micsoda ruházat, micsoda rikoltás, micsoda kacagások és mekkora fiatalság! Tizenhárom-tizenöt éves lányok a kommunizáltság szaturnális tudatában fényes nappal dülnek a horpadt homlokú proletár ifjak mellére. Hol voltak ezek eddig?” (16–17.)

Végül Kóbor arra a keserű tömegpszichológiai következtetésre jutott, hogy az idealizált „*ösproletárok*” valójában nem tűntek el, hanem a Tanácsköztársaság köztereit uraló „*vörös betörő alakokhoz*” hasonultak. Mert bár egyenként méltósággal telik lehettek a kommün alatt is, de csapatosan a legrosszabb tulajdonságaikat, az „*emberevő hepciát*” hozták ki egymásból.²⁰ A Tanácsköztársaság létrejöttét összegezve a következőképp értékelte:

„Ami történt, az az útból elterelt, élelem és szén nélkül hányódó hajón a matrózok uralma, melyet a tisztek tehetetlensége és saját kétségbeesésük provokált.” (52.)

Kóbornak a proletárdiktatúra alatti legmeghatározóbb élménye a polgárság és a proletariátus kölcsönös egymáshoz hasonulása volt. A „*proletármimikri*” azt a jelenséget takarta, hogy a polgárság tagjai a proletariátus külső jegyeit magukra öltve próbálták menteni magukat: „*finom dologtalan kezű kisasszonyok ellepik az irodákat, elegánsan, finnyás tisztsággal parodizálják az igazi proletár munkásleányt*”. (10.) Ennek ellentéte volt a hatalom által kierőszakolt erőszakos „*polgárosítás*”, amely nemcsak a proletárok polgári lakásokba költöztetésében nyilvánult meg (11.), hanem abban is, hogy a Gerbeaud csokoládéját a proletárdiktatúrában csak a vöröskatonák és a munkásleányok ehatték, harisnyát csak a konyhalányok vásárolhattak, zongorát pedig csak a vasmunkás lánya kapott. Kóbor arról számolt be, hogy az ő olasz hegedűjét is elvették, és odaadták egy zenemunkás-

²⁰ „A vörös csirkefogó, mint ahogy este a hollóból királyfi lesz, a régi komoly munkássá vedlik, mihelyt kikerült a tömegből s a saját egyénisége szerint nyilatkozik meg.” (Kóbor 1919: 22)

nak. (16.) De nemcsak e személyes sérelem okán tartotta haszontalannak a kommün kulturális emancipációs intézkedéseit:

„A proletár beköltözhetik a palota szalonjába, szalónnak az többé meg nem marad. A hercegnőt be lehet telepíteni a tehénistállóba, de istálló ez sem marad. A proletár a szalonba beviszi a maga primitív tisztasági érzékét és elron-dítja. A hercegnő beviszi az istállóba a maga kifinomodottságát és tisztává teszi. Ez a kultúra. A proletár betelepíthetik egy Dohnányi koncertba, de amit Dohnányi neki nyújt, nem az, amit a muzsikálisan nevelt burzsoá benne kap. [...] A kultúrát el lehet venni a burzsoától, de nem lehet odaadni a proletárnak.” (97.)

A proletárok nem tudják értékelni a „régi világ” örökségét – és végképp nem a Tanácsköztársaságban szinte hivatalos rangra emelkedő avantgárd művészetet – vélelmezte.²¹ A hagyaték elherdálásának jelképévé azt tette meg Kóbor, hogy állítólag többé már nem mosták az autókat, mihelyt népbiztosi kézbe kerültek. (98.) Ugyanakkor hangsúlyozta a kapitalista rendszer felelősségét a proletárok elkeserítő kulturális helyzetében – abban,

²¹ Kóbor Kassák Lajos *Ma* című folyóirata és a hozzá köthető szerzők, mint Kahána Mózes fogadtatását hozta példaként: „Az emberek viccelnek a Más s a tegnapi kultúrán érzők és gondolkodók tiltakoznak ellene, hogy ez a téboly a szocializmusnak hivatott kultúrmegnyilatkozása volna. A józan munkás fejcsóválva fordul el a kubista zagyva rajzoktól és értetlenül löki félre a Kahánák verseit.” (Kóbor 1919: 120) Kóbor tévesen írt Lukács György Kassák Lajos iránti szeretetéről, mivel Kassák Lajos és csoportja proletárdiktatúra alatti működését számos konfliktus kísérte, míg végül 1919 júniusában fel is függesztették a *Ma* megjelenését. Kóbor a vizsgált visszaemlékezés-irodalomban eredetinek számító elmélkedést közölt azzal kapcsolatban, hogy a proletárdiktatúra „hivatalos” művészete miért lett szükségszerűen avantgárd: mert egy kubista festményt elnézve az az érzése támadhat egy proletárnak, hogy olyat ő is tud: „Egy négyszög, vagy háromszög: ez az arc. Két keresztléc: a szem, egy hosszúléc: az orr. S ha alája írom, hogy ez a Lenin-arc képe, akkor ez a Lenin arcképe lesz. Minden gyermek így szokott rajzolni [...]. A szobrásza pedig? Nos, a szobrász szintén azt mondja: én is csak azt csinálom, amit te is tudsz elvtárs. S pontos anatómiai tudással hőembert csinál agyagból, márványból és bronzból. [...] Lukács György, aki közöttük a legeggyetemesebben gondolkodó, érti és tudja, hogy a bolsevista gazdaság mellett bolsevista társadalomban más kultúra nem lehetséges, mint ez.” (Kóbor 1919: 122–123)

hogy a munkások unatkoznak és elalszanak a kulturális rendezvényeken. Ez annak köszönhető, hogy a munkásokat butaságban és mesterséges tudatlanságban tartották a minél könnyebb kizsákmányolhatóságuk érdekében. Kóbor ezért nem mondott le az „*elbutított népről*”, csak a proletárdiktatúra revolútív emancipációs politikája helyett liberálisként az evolútív kultúrpolitika mellett tett hitet: „*Majd ha nevelve lesz, akkor lehet beültetni a múzeumba, a hangversenyterembe. Előbb nem.*” (98.)

Éppen ezért az 1919 utáni kommünellenes irodalomban szinte példátlan, dicsérő szavakkal illette a proletárdiktatúra oktatáspolitikáját és nevelőmunkáját, amely annak ígérétét hordozta, hogy eljöhét az idő, amikor a jelen kulturális nyomorban tengődő proletárjai élvezhetik és értékelhetik Goethe *Faustját*:

„*A szovjet uralom valóságos csodákat művel. Iskola, előadás, kurzus, felolvasás mindenfelé. Lázás propaganda munka, gyűjtemény-alakítás, múzeum alapítás, kiállítás, térzene, mozipedagógium. És a szesztilalom, a korcsmának helyettesítése a szakszervezeti helyiségekkel. Csak néhány esztendő és annyi műveltség terem a tömegekben, mint eddig egy emberöltő alatt sem. Mért nem tette ezt a polgári rend? Ez nem rendszerbeli különbség, ezt akkor is meg lehetett tenni, könnyebben, mint most. [...] S a bankár buta fia letette a vizsgát, mert segített a házitanító, s a proletár buta fia buta maradt, mert nem volt házitanítója. S a gazdag csacsiból lehetett egyetemi professzor és akadémiai tag és a szegény lángész mehetett lakatosnak, mert nem volt pénz a kitaníttatásra. Istenem, hány Michel Angelo faragott széklábakat minden falanszter-rendszer nélkül!*” (99–100.)

De bírálatként hozzátette, hogy a kommün kultúrpolitikája propagandisztikus luxus volt az adott válsághelyzetben, amikor „*bab kell és nem szimfónia*”, és még a polgárság képviselőinek társalgása is „*szatyor-nívóra*” süllyedt, mert „*akármiféle intellektusok találkoznak, az eszmecsere a zsír-*

ról, a lisztről, húsról folyik”, és „gyermekek és nők csodálattal néznek fel a teli szatyorra, mint még tegnap a nagy művészre”. (104–105.) Kóbor azzal a metraforával élt, hogy Tanácsköztársaság akkor festetett képet, amikor a gazdaság azt a szöveget sem tudta előállítani, amelyre azt majd rá lehet akasztani. (100–101.) És szükségszerűen tönkre kell mennie annak az országnak, mely „annyi kultúrát tart fenn a szegénységben, amennyit kinevelt a gazdagságban”. A május 1-éhez hasonló ünnepséget egy végkimerülés háttérán lévő ország is megrendezhet – vagyis Kóbor sem nem kárhoztatta Budapest feldíszítésének költségeit, sem nem idézte meg annak toposztát, hogy a főváros feldíszítésére szolgáló vörös posztót Ausztriától szereztek élelmiszerért cserébe –, de „állandó reklámmünnepet a kultúra lobogtatásával nem lehet ülni. Annyi tíz millió, amennyi ehhez kell, még a bankönyomdában sem terem.” (102.)

A fehérpénz nyomását egyébiránt a kommün „legnagyobb csalásaként” ítélte el, amely csak inflációhoz, a pénz elértéktelenedéséhez vezetett. Hiába emelték meg a proletárok fizetését a „pénz szaporítása útján”, a fizetések értéke valójában csak csökkent, ahogy a Gerbeaud süteményeiből is ki maradt a liszt, a cukor és a csokoládé onnantól kezdve, hogy az már „járt” a proletárok tömegeinek. Ezért Kóbor szerint a kommün megint csak látzatemancipációt hozott el: „Azt a Gerbeaud-süteményt, melyet a burzsujtól elvettek, sohasem kóstolta a proletár.” (64–65.) Így ez csak „álemancipáció” volt, ahogy a Tanácsköztársaságban bekövetkező erőltetett kulturális emancipáció is csak „Potemkin-kultúrát” eredményezhetett. Ezzel szerinte a proletárdiktatúra vezetői is tisztában voltak:

„Hogy a proletárnak nem kell Faust, azt tudják, de hadd kábuljon, hogy míg azelőtt a kakasülön a Goldstein Számit kapta, most a földszinten meg a páholyban ülve Goethe excellenciás úrral íratnak számára darabot. Ezt a Goethe eddig csak a leggazdagabb embereknek tette, most a proletárnak teszi. Ez a Potemkin-kultúra ugyanaz a fogás, ami a hamis pénzgyártásé.” (114.)

Emiatt Kóbor úgy konkludált, hogy a kulturális emancipációt szolgáló hivatott intézkedések, mint a színházak megnyitása a proletárok számára, nem a kultúrpolitikai, hanem agitációs célokat szolgáltak, mintegy a proletárdiktatúra „*reklámjai*” voltak. (101.) És megkérdőjelezte, hogy a proletárdiktatúra propagandisztikus művészetét kultúrának lehet-e tekinteni.²² Kifejtette azt az álláspontját, hogy a központi irányítás nemcsak a gazdaságban fejt ki nivelláló és uniformizáló hatást, de a kultúrában is. Ezt a nézetét az alkalmazott művészet és a fogyasztás metszéspontját képező ruhatervezés példájával illusztrálta: onnan kezdve, hogy a termelési hatékonyság érdekében végrehajtják az üzemkoncentrációt, és az válik elsődleges szemponttá, hogy minél gazdaságosabban állítsák elő a ruhadarabokat, a sok százféle előállított ruha száma 3–4-re csökken, amelyek legjobban megfelelnek a rendeltetésüknek, a betakarásnak és a melegítésnek. A 3–4 típusú ruhadarab azonban uniformizálja az embereket, a készítőiket pedig géppé teszi, hiszen „*kora ifjúságuktól késő vénségükig*” ugyanazt kell előállítaniuk. (118.) Ahogy Kóbor összegzett: „*Ebbe a kultúrába írókat, művészeket nem lehet belehelyezni. Ezeknek egyéni differenciálódás kell, nem üzemkoncentráció.*” (119.) Ahogy az igazi újságírók cikkei nem jelenhettek meg a *Vörös Újság*ban sem, amely csak „*rendeleteket és propagandát*” közölt. (106.)

²² „Az események és a közvélemény meghamisítása kultúrmunka-e? A cenzúra – oly mértékű, amilyenről eddig sejtelmünk sem volt – minden szabad gondolatfolyamot megállított, kultúra-e? Akár mekkora papírtengert zúdítanak is a tömegekre, a kultúra ezer nyelve közül kivágtak kilencszázkilencvenkilencet s csak egyet hagytak meg. Ez az egy sem tanít, hanem terrorizál: ezt az igazságot köteles vagy befogadni, különben forradalmi törvényszék elé kerül. Diktatúrával mindent lehet csinálni, csak kultúrát nem. A proletár zsebeket meg lehet tölteni a burzsoá javaival, de nem a fejét a burzsoá kultúrájával. A propaganda [...] valósággal antikultúra. S ez inkább is felel meg a bolsevizmus igazi mivoltának.” (Kóbor 1919: 115)

Kóbor ellentmondást látott abban, hogy miközben a Tanácsköztársaság az élet minden területén koncentrációt hajt végre, a családpolitikában a „szabadkereskedelmet” képviseli a női emancipáció politikájával és a szülői tekintély – s ezzel a hagyományos társadalmi berendezkedés alapját jelentő család – tekintélyének aláásását a nemi felvilágosítás bevezetésével (és az egyházellenes propagandával).²³ A nőt a férfi magántulajdonának tekintő patriarchális családdal szembeni fellépés, a „nő felszabadítása” Kóbor szerint szükségszerűen hozta el az erkölcsi viszonyok fellazulását: *„Az októberi forradalom után is láttuk, a márciusi után már lehetetlen volt nem látni meg, a fiatal lányoknak szinte kérkedő szerelmi tobzódását.”* (143.) A Tanácsköztársaság azzal szüntette meg a prostitúciót, hogy a „felszabadítással” minden nőt prostituált,²⁴ és az elszabaduló erkölcstelenséget azzal törvényesítették, hogy megkönnyítették a válást és eltörölték a házasságon kívül született gyermekek „törvénytelen gyermekként” történő hivatalos megnevezését. (138.) Ez a legalizált anarchia, a szerelem szabad piaca

²³ Kóbor a következőképp kritizálta a Tanácsköztársaság idején – a hittan helyett – bevezetett iskolai nemi felvilágosítást: *„A gyermek hadd tudja meg, hogy őt nem a gólya hozza, hanem a mamának és papának kedvelése, melynek az ő léte csak önkéntelen következménye. A szülői tekintély már a régi burzsoávilágban is az érzékenyebb gyermek lelkében alaposan megrendült, mikor a gyermek idő előtt értesült az ő léte misztériumáról. [...] nem tudta megegyeztetni a szent áhitatot, amelyet e magasabb rendű teremtetések iránt érzett azzal az állati együttléssel, melyről felőlük értesült. Mi lesz az anyából egy hivatalból felvilágosított gyermeknél, akit a függése sem tesz gyöngéddé és elfogulttá szülői iránt? Hogyan tisztelheti a kislány az édesanyját, mikor az ő kis pizkos képzeit végrehajtottnak tudja édesanyja részéről? Megint igazat kell adnom az ő szempontjukból a durva felvilágosítóknak. A szülői tisztelet is a romboló csákány alá való, ha össze akarom törni a régi rendet. Az új rend pedig, mely nem ismer egyéni elnyomást, a gyermeket elsősorban köteles alóla felszabadítani. S megint csak derék, jóízű burzsoának kell látnom azokat a bolsevistákat – és ők a többség – akik ezeket a vad túlzásokat elítélik.”* (Kóbor 1919: 140–141) Kóbor a rendszerből adódóan szükségesnek tartotta a kommun antiklerikalizmusát: *„Isten [...] a legerendőbb ellensége a bolsevizmusnak. Elsősorban nem a királyt kell elkergetni, hanem őt. Bolseviztikus királyság inkább képzelhető, mint istenes bolsevizmus. Isten nemcsak autokrata, hanem imádott autokrata. [...] Köztársaság egy nagyherceggel az élen nem akkora paradoxon, mint a bolsevista társadalom Istennel az egyes lelkekben s az Isten uralmával kialakult erkölcstársadalmi intézmények fenntartásával.”* (Kóbor 1919: 130, 135)

²⁴ Ugyanezt az álláspontot a női emancipációban szintén a prostitúció állami terjesztését látó Lányi Ede „naplójában” lásd Lányi 1919.

azonban logikusan nem maradhat fenn a központi irányításra esküvő tervgazdaságban: ha meg lehet határozni az előállítandó cipők mennyiségét, akkor a születendő gyermekek számát is meg kell szabni,²⁵ mi több, az eugenikai ismereteket²⁶ és a „fajnemesítés” eszközeit is igénybe kell venniük a „gyermektermelés” mérnökeinek. A szerelem szabad piaca helyett a mindkét nem képviselőinek kijáró „szerelemjegy-rendszert” kell bevezetniük, ha következetesek, hogy a hagyományos, nem megtervezett és nem szabályozott, anarchikus „gyermektermelést” a „kollektivista rendszerességgű” váltsa fel. Kóbor szavaival:

„A szerelem a gyermektermelés szolgálatában álljon és mint minden termelésnél, itt is arra kell törekedni, hogy a legjobb anyagból a legjobb termék álljon elő. Fajnemesítés, eugenika! Hogy kik valók együvé, az megszűnik magánhajlam dolga lenni és akik senkivel sem valók együvé, a terheltek, az életképtelenek, megakadályozandók abban, hogy gyermekük legyen.” (146)

Kóbort megrémítette az a vízió, hogy a proletárdiktatúra tervgazdaságában szükségszerűen „tenyészállatokká” kéne válniuk az embereknek.

²⁵ „Nemcsak azt kell megállapítani, hogy hány pár cipő kell, hanem ha kisül, hogy több kell, mint előállítható, akkor redukálni kell a cipőszükségletet. Ne szülessen több lábpár, mint cipővel ellátható. Az embertermelésnek ez a kollektívizmusa nélkülözhetetlen betetőzése az egész kollektív termelésnek és fogyasztásnak. Ez ugyebár tökéletes ellentéte a családi rendszernek, s a szerelmi élet egyéni szabadságának, melyet a diktatúra manapság statuál, melyre manapság esküszik, melyen az eddigi erkölcsi fogalmakat fenn akarja tartani, sőt nemesíteni őket! Lehet-e ezt is megtenni, amazt is elérni? Ebből a dilemmából a bolsevizmus ki nem lábalhat, hacsak megint nem segít magán a formulával: átmenet.” (Kóbor 1919: 148)

²⁶ Hangsúlyozni kell, hogy mielőtt a náciizmus diszkriminálta volna az eugenikát, az a baloldali radikális körökben alkalmas válasznak tűnt a társadalmi problémák megoldására. A 19–20. század fordulóján, a társadalommérnökösködés gondolatának népszerűvé válása idején kialakult orvosi szakértelmiségben szinte magától értetődő módon fejlődött ki annak az orvosnak az ideálja, aki nemcsak gyógyítani akar egy adott betegséget, hanem meg is akarja azt előzni – az antialkoholista propaganda, a népegészségügyi intézmények kiépítése, vagy akár a születésszabályozás által. Az 1900 után kialakult, átpolitizálódott orvos értelmiségiek emblematisztikus magyarországi alakja Madzsar József volt, aki a Tanácsköztársaság idején népbiztos-helyettesként felelt a közegészségügyért. Madzsar Józsefről és a radikális orvosmozgalomról lásd Kovács 2001: 60–66.

Egy másodlagos érve a „*kollektív gyermektermelés*” bevezetése ellen az, hogy annak adminisztrálása végzetesen felduzzasztaná a proletárdiktatúra rövid idő alatt amúgy is elviselhetetlenné nőtt bürokráciáját. A Tanácsköztársaság gazdasági irányítása a tervezéstől várta, hogy megoldja a termelés, az elosztás és a fogyasztás problémáit – amelyeket Kóbor úgy foglalt össze, hogy „*mindent kapni, ami nem kell*” (melltűk, zsebkések, medálok, gombok, szalagok stb.), „*és semmit abból, ami kell*” (harisnya, ing, ruha, cipő stb.) – ez azonban a bürokrácia radikális gyorsasággal történő meg-növekedéséhez vezetett, amit – ahogy azt Varga Jenőnek a Tanácsok Országos Gyűlésén elmondott beszéde mutatja²⁷ – a proletárdiktatúra vezetői is regisztráltak. Kóbor szerint azonban hiába ismerték fel idejében ezt a problémát, és a Tanácsköztársaság vezetői hiába kritizálták önmagukat a bürokratizálódás miatt, az ellen nem tehettek semmit, mert a bürokrácia ugyan „*hiba volt a kapitalista, jobban mondván a magántulajdon világában, de a bolsevizmusnak a természetéhez tartozik*”:

„*A kommunista köztársaság önmagának a kritikusa, és elég jellemző, hogy önmagát is igazságtalanul kritizálja. A hibáját mentegeti a háborúval és átmenettel, a baját pedig hibának vallja és azt hiszi, hogy javíthat rajta. Legnagyobb hibájának a növekvő bürokráciát tartja és becsületesen rajta van, hogy szabaduljon tőle. Nem szabadulhat tőle, mert nem hibája, ahogy nem hibája a krokodilnak, hogy a háta kemény és a hasa puha. Bolsevizmus és bürokrácia elválaszthatatlan.*” (75.)

Míg korábban, ha betört egy ablak, azt a tulajdonos megcsináltatta, a proletárdiktatúrában már be kellett jelenteni az esetet a házbizalminak, aki azt tovább jelentette egy felsőbb szintre, hogy ott adjanak utasítást az ablaküveg megcsinálására: „*az üveges üveget szállít, számlát ad, a pénztáros*

²⁷ *A Tanácsok Országos Gyűlésének naplója* 1919: 24–33. – Varga Jenő beszédét elemzi Apor 2007.

fizet és tovább elszámol stb.”. (77.) Ezen szervezési módnak köszönhetően tovább folyt a világháború alatt megkezdődött „központosodás”, az elosztó központok szaporodása. Kóbor ironikusan nyugtázta 1919 júniusában, hogyha ez így megy tovább, akkor a „*liszthivatal, a szénközpont mellett meg kell alakulnia az ecetközpontnak és a körömkefe-központnak is*” (88.), melyek mindegyike „*iroda, papiros és rubrika után ordít*”. (80.)

A bürokrácia felduzzasztásával keletkezett seregnyi új állásba proletárokat helyeztek. Kóbor a munkások valóságos áramlását regisztrálta a gyárakból az irodába, amelyet „*munka-korrupcióként*” azonosított, mivel az irodákban nem végezhettek olyan termelőmunkát a fizetésükért, mint az üzemekben. Kóbor ugyanis azt is a korrupció körébe sorolta, hogy miután „*úrrá lett a proli*”, nyolc kifizetett munkaóra alatt csak egy óra munkateljesítményt végzett, a többi mintegy „*elsikkasztotta*”. (88.) *A bolsevismusról a bolsevismus alatt szerzőjének az volt az alapvető élménye, hogy a munkásállamban nem dolgoznak a munkások. Ezt annak a társadalom alsó részét átjáró mentalitásnak tudta be, amely a jólét mércéjévé a „nem dolgozást” tette meg. Ezért mihelyt a proletárdiktatúra kiáltásával a proletariátus lett az uralkodó osztály, a munkások a kötelező munkaidő csökkentésével megvalósíthatták álmukat, a „munkátlanságot”: „A tíz órai munkából lett nyolc óra, ebből lesz hat, majd négy óra.” A proletár mentalitását a „burzsoáéval” állította szembe, és Weiss Manfrédot hozta példának, aki hiába milliomos, nyolc óránál is többet dolgozik naponta.* (86–87.)

Kóbor bírálta, hogy a létrejövő hivatalnoki állások betöltésénél az osztályhelyeztetel azonosított politikai megbízhatóság lett a szempont, és nem a szakértelem. A munkások kiváltságos állásokba történő helyezését a „*régi világ*” nepotizmusához hasonlította, csak annál sokkal károsabbnak tartotta, mert míg egy protekció révén hivatalnoki állásba kerülő dzsentriú ott legalább valamennyire hasznos munkát tudott végezni, a helyére kerülő munkás – vagy jobb esetben proletár helyzetű kommunista értelmiségi –

egyáltalán nem tudta ellátni feladatát.²⁸ Csak súlyosbította az ország helyzetét, hogy a Tanácsköztársaságban „*a bankot nem az ügyeket ismerő, vezetéshez, pénzhez, áruhoz értő igazgató, hanem az a húszéves praktikiáns vezeti, aki már a régi időben is legalább a Galilei-kör tagja volt*”. (90.) Ennek az improduktív rendszernek köszönhetően a proletárdiktatúra idején nem is folyt termelés, hanem csak a korábban felhalmozott javakat kapták meg a proletárok, azt osztották szét, „*amit a burzsoá kapzsiság ezer év alatt összeharácsolt*”. (109.) És természetesen a tulajdonok szocializálása, adminisztrálása és újraelosztása csak újabb bürokratákat igényelt.

A hiány, valamint a kijárással annak ellenére is elérhető jobb minőségű termények és termékek – például a sárga krumpli helyett a rózsakrumpli – és az ügyintézés bonyolultabbá válása sohasem látott mértékű korrupciót eredményezett,²⁹ amely valójában a rendszert működtette. Így a proletárdiktatúra „*tiszta politikusai*” nem is léphettek föl ellene, mert ez esetben a „*vérvörösek*” csinálták volna meg az ellenforradalmat. (93.) A rendszert működtető korrupció miatt a proletárdiktatúrában mindenkinek szüksége lett egy megbízható, „*proletár*” protektorra, ha valamit el akart intézni:

²⁸ „*A jelszó, hogy a hatalmat a proletár számára kell biztosítani, éppenséggel nem más, mint a régi, hogy a nemzet vezetését a történelmi osztályok kezében kell tartani. A különbség éppen csak az, hogy a mostani gazdaságilag többre kerül, mert a gentry ifjú tényleg irodába való volt, vagy legalábbis máshova nem való volt, a munkás proletár ellenben gyárba való a tanult mestersége mellé, és ha onnan elkerül, egy munkafeladat gazdátlanná vált és nem tölthető be a gentryvel, melyet a hivatalból kiszorítottak.*” (Kóbor 1919: 89)

²⁹ Kóbor a nehezebben elérhető, jobb minőségű javakat a „*korrupció trágyájának*” tekintette: „*A selyemre, a vert csipkére és egyéb finom ipari termékekre mondhatják, hogy ezeknek előállítását beszüntetik. De beszüntetik-e azokat a természeti javakat és beszüntetik-e a rózsakrumplit, mivel jobb, mint a sárga [...]. Megszüntetik-e a jobb szövetet, a finomabb szalmát, a keményebb acélt, a szebb fafonatú [fazonú – Cs. P.] óraláncot csak azért, mert ezek nem juthatnak mindenkinek? Köteve hiszem. [...] Ha nem lehetséges, akkor a kevesebb és jobb dolgok a korrupció trágyája. A másik elől, akinek szintén joga van hozzá, elhalássza az, akinek módja van hozzá. [...] Tehát a korrupció is valami, amitől sohasem fog megtisztulni a tiszta proletárvilág. Ott nő vele, mint gyermek kezével a köröm, mint termő mezőn a pocok.*” A kommun alatti üzérkedésről: „*Bizony a lánckereskedelem, amelyre húsz évi fegyház van szabva, virágzóbb és jövedelmezőbb, mint valaha. [...] A vörös ör is pártolja, ő tudja miért.*” (Kóbor 1919: 94–95, 67–68)

„Minden burzsuj szalad a maga proli protektora után és míg az útlevéért ezren tolonganak az utcán, én egy vörös katona fedezete alatt az orruk előtt besétálok és tíz percen belül elvégzem három heti ácsorgás dolgát. Szövődik egyáltalán a protektori korrump viszony az elnyomott burzsuj és az úr proli között. Részben pénzért teszi meg, amit tehet, noha nem szabad, részben előrelátásból, mert hiszen nem lehet tudni, nem fordul-e vissza a világ és akkor jó lesz, ha ott már van egy hely, melyen puhára esik.” (90.)

És a világ végül visszájára fordult. Bár Kóbornak *A bolsevismusról a bolsevismus alatt* 1919. júniusi írásakor erről még nem volt bizonyossága, meggyőződése volt, hogy a Tanácsköztársaság nem maradhat fenn. Nem azért, mert a Vörös Hadsereget alkalmatlannak tartotta az ország megvédésére – szerinte a vöröskatonák kétharmada „*dologkerülő*” (46.) –, vagy mert a proletárdiktatúra hibás politikája elszabadította a főváros és a vidék közti ellentétet,³⁰ hanem mert a marxizmus elméletét kivitelezhetetlennek tartotta a gyakorlatban. Kóbor szerint Marx, Buharin és Lenin tanai ugyan logikusak, de csak papíron működnek, mivel a „*burzsoának*” és a „*proletárnak*” olyan ideáltipikus, elvont fogalmaival dolgoznak, amelyek tisztán nem találhatók meg a valóságban. Marxot idézte, aki a párizsi kommünről írva arra a következtetésre jutott, hogy „*a tan helyes, csak az emberek nem*

³⁰ Kóbor értelmezésében hiba volt, hogy bár kísérletet tettek a kereskedelem eltörlésére, de a kis- és középbirtokosok megmaradtak árutermelő tulajdonosnak, majd miután a parasztok nem adták el az élelmet fehér pénzért, erővel akarták elvenni. Mert „*meghagyni a parasztságot magántulajdonosnak és eltörölni a kereskedelmet annyi, mint égvére hagyni a gyertyát s az árnyékát fújni el*”. Továbbá: „*A falu már gyűlöli a várost, mely éhenkórász, elszedi a jó falatot olyan pénzért, melyért semmit sem lehet kapni. Dögöljen meg! Enni adjak neki és járjak ing nélkül? Add ide város az ingedet, ha akarod, hogy én odaadjam a tojásomat!*” Kóbor valamennyire érthetőnek találta a falusi termelőkkel szembeni fellépést, amikor egy helyen azt írta, hogy a „*magyar falu*” kegyetlenebb Wilsonnál is, és hogy „*a bolsevista épp úgy lapul a falu előtt, mint hatalmi tényező előtt, ahogy Német-Ausztria az entente előtt*”. Egyébiránt érthetetlennek tartotta, hogy épp a kommunisták negligálták a kereskedelem jelentőségét, mikor az a valóságos „*internacionálé*”: „*A kereslet és a kínálat csakugyan nem ismer határokat. Ha Kukutyinban van egy patkó és a Tüzföldön szükség van egy patkóra, a kereskedelem összehozza Kukutyint a Tüzfölddel. Hogy ezt, éppen ezt a bolsevizmus nem ismeri fel!*” (Kóbor 1919: 70, 66, 67, 73)

voltak helyesek”. (34–35.) Kóbor azonban egy hadászati analógiával érzékelte, hogy egy tervet nem lehet *„elméletben”* helyesnek tekinteni, hiszen minden tervet azért készítene, hogy a gyakorlatban realizálják, ezért a gyakorlat *„nem korholható azért, hogy a teóriát nem fedi”* (36–37.):

„Ha mint hadvezér egy csatatervet állapítok meg, akkor csatavesztés esetén nem a valóságban volt a hiba, hanem a tervben, mely helyes volt azokkal az adatokkal, mikre építettem és helytelen volt azok mellett, mikre a gyakorlatban bukkantam.” (35.)

Marx, Buharin és Lenin és a *„bibliamagyarázókhöz”* hasonlított magyarországi követőik,³¹ akik közül Lukács Györgyöt nevezte meg a *„legdogmatikusabbnak”* (120.), Kóbor szerint alapvetően ott tévedtek, hogy az *„idealizált proletárságból”* indultak ki, abból az előfeltevésből, hogy mivel a kizsákmányolók gazok, a kizsákmányoltak csak az erények megtestesülései lehetnek. Pedig *„a nyomor, az elnyomás demoralizáló hatások”,* és ezért a proletároknak a burzsoáknál is korruptabbnak kell lenniük, mivel *„teljesen a nyomor és elnyomás produktumai”*. (92.) Naivnak tartotta azt az elképzelést, hogy a proletárdiktatúra majd kinevelheti magának a magasabb erkölcsű *„szovjetembert”,* akivel aztán már működhet az elmélet. A proletárdiktatúra ebben hívő vezetőit azon anyákhoz hasonlította, akik azzal nyugtatják magukat, miután nagyra sikerült a gyermeknek varrt ruha, hogy *„majd belenő”*. Ez azonban sohasem fog megtörténni: nem lehet megeremteni az *„új embert”* az *„új világ”* számára, és ezt azzal indokolta, hogy *„a korrupt burzsoá világban a tételes erkölcs mindig nemes volt és a benne élő ember nem volt az”*. (91.)

³¹ *„Mint a zelóta papok a szent írásra, úgy hivatkoznak Marxra és prófétájára, Leninre. Ha gyakorlatilag kritizálják, ha nézeteltérés támad köztük, Marx- vagy Lenin-citátummal bizonykodnak igazuk mellett, nem a saját eszükjárásával. És mint a bibliamagyarázók, ők sem tudják megkülönböztetni, hogy mi a reális és mi a képletes a kikapart citátumokban.”* (Kóbor 1919: 55)

*A bolsevizmusról a bolsevizmus alatt*nak a „burzsoá világot” ostromozó mondataiból kitűnik: szó sincs arról, hogy Kóbor Tamás a „régí világ” visszatérését várta volna. Ellentétben azokkal a konzervatív szerzőkkel, akik az 1918 előtti időszakot idealizálták, és ezért valóságos szörnyetegként ábrázolták az arra „rátörő” forradalmárokat, Kóbor nem festett rémképet a Forradalmi Kormányzótanács tagjairól. Sőt a kommün vezetőinek éppen a „burzsoá lelkét” bírálta: ennek tudta be, hogy a proletárdiktatúra átmeneti képződmény maradt, amelyben már a kikiáltás másnapján megkezdődött a kapitalista világ restaurációja – például a korrupció útján: „*A bolsevizmus sorsa megvan pecsételve. Nem azért, mert anarchisztikusan radikális, hanem mert nem más, mint amit felváltott és nem vihet máshová, mint ahonnan el akart távolodni: a kapitalizmushoz.*” (157.) Noha elismerte egyes eredményeit a gyermekvédelem, a közegészségügy és a közoktatás terén, Kóbor úgy jellemezte a Tanácsköztársaságot, mint amely a múltnak is, és a jövőnek is a negatív tulajdonságait egyesítette. (174.) *A bolsevizmusról a bolsevizmus alatt* írója az 1919 utáni Tanácsköztársaság-ellenes irodalom általam ismert szerzői közül egyedülként hívta fel a figyelmet arra, hogy a Tanácsköztársaság negatívként értékelt intézkedései nem hoztak radikálisan újat, mivel a kommunizmusnak tulajdonított produktumok – például a „nőfelszabadítás”, a gyermekbűnözés, a rekvirálások, az elosztó hivatalok – már a háború idején kitermelődtek. Azzal az észrevételével pedig, hogy a vörös terror a társadalom világháború alatti brutalizációjának – „*egy mind hangosabban tobzódó militarista kultusznak*” (154.) – az eredménye, fél évszázaddal későbbi társadalomtörténeti kutatásokat előlegezett meg.³²

Kóbor Tamás azzal az összeggel zárta a proletárdiktatúra alatt írt munkáját, hogy a Tanácsköztársaság bukása elkerülhetetlen, de „*a bolsevizmus bukása nem igazolja be annak a világnak a létjogosultságát, melyet feldúlt.*” Rémisztő perspektívaként festette meg, hogy a „*testben, lélekben*

³² Hadd utaljak George L. Mosse brutalizáció-tézisére. Lásd Audoin-Rouzeau – Becker 2006: 37–39.

beteg” ország Kun Béla bukása után „*egy ellenforradalmi Kun Béla kezébe*” kerülhet. (159.) 1919 nyarán úgy vélte, hogy Magyarország „*irtózatoss nyomora*” a polgárság és a munkásság összefogásán alapuló, kollektivista, szocialisztikus társadalom megteremtését teszi szükségessé, amelynek előfeltétele az osztályharc felfüggesztése, mert „*dőreség a romokon folytatni a vitát: ki legyen rajta az úr*”. (161.) Kóbor Tamás – ha nem is mindig következetesen – a Tanácsköztársaság egyik legátfogóbb, az empátiát sem nélkülöző liberális kritikáját írta meg az eseményekkel szinte egy időben.

Források és felhasznált irodalom

- A bolsevizmusról* 1919: A bolsevizmusról. *Budapesti Hírlap* 1919. november 8. 7.
- A bolsevizmusról a bolsevizmus alatt* 1919a: A bolsevizmusról a bolsevizmus alatt. *Pesti Hírlap* 1919. december 20. 3.
- A bolsevizmusról a bolsevizmus alatt* 1919b: A bolsevizmusról a bolsevizmus alatt. *Vasárnapi Újság* 1919. október 19. 328.
- A bolsevizmusról a bolsevizmus alatt* 1919c: A bolsevizmusról a bolsevizmus alatt. *Tólnai Világlapja* 1919. február 7. 25.
- Apor Péter 2007: A fogyasztás kritikája és a központ hatalma. Varga Jenő és a proletárdiktatúra gazdaságpolitikája. In: Hudi József (szerk.): *A fogyasztás társadalomtörténete*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 18.) Budapest – Pápa, 277–281.
- A Tanácsok Országos Gyűlésének naplója* 1919: *A Tanácsok Országos Gyűlésének (1919 június 14–1919 június 23) naplója*. Budapest.
- Audoin-Rouzeau, Stéphane – Becker, Annette 2006: *1914–1918, az újrairt háború*. (Ford.: Fisli Éva.) (Atelier füzetek.) Budapest.
- Cassirer, Ernst 1997: A modern politikai mítoszok technikája. In: Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. (Ford.: Nagy László.) (Szemeszter.) Budapest, 1997, 37–50.
- cj. 1919: Szabó László: A bolsevizmus Magyarországon. A proletárdiktatúra okirataiból. *Katholikus Szemle* (33.) 4. 367–368.
- Hajdu Tibor 1989: *Közép-Európa forradalma. 1917–1921*. (Közös dolgozink.) Budapest.
- Gyáni Gábor 2016: Holokausztemlékezet és identitáskeresés. In: Uő: *A történelem mint emlék(mű)*. Budapest, 200–215.
- Jászi Oszkár 1989: *Magyar kálvária – magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai*. Veres András (szerk.) (Magyar Hírlap könyvek) Budapest.

- Kovács M. Mária 2001: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között.* (Helikon universitas. Történelemtudomány) Budapest.
- Kóbor Tamás 1919: *A bolsevizmusról a bolsevizmus alatt.* Budapest.
- Kóbor Tamás a bolsevizmusról 1920: Kóbor Tamás a bolsevizmusról. *Ország-Világ* 1920. január 4. 12.
- Krúdy Gyula 1925: A bolsi. In: Uő: *A tegnapok ködlovagjai.* Békéscsaba, 60–65.
- Lányi Ede [1919]: *Vörös naplóm.* (Szebb jövő 6–7.) Pécs.
- Legújabb könyvek 1919: Legújabb könyvek. *Az Est* 1919. október 17. 5.
- Pók Attila 2010: Bevezető. Progresszió, bűnbakok és összeesküvők a huszadik századi Magyarországon. In: Uő: *A haladás hitele. Progresszió, bűnbakok, összeesküvők.* Budapest, 7–30.
- Ricoeur, Paul 1998: Az én és az elbeszélte azonosság. (Ford.: Jeney Éva.) In: Uő.: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok.* Szegedy-Maszák Mihály (szerk.) (Osiris könyvtár. Irodalomelmélet) Budapest, 355–410.
- Romsics Gergely 2004: *Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában.* (A múlt ösvényén) Budapest.
- Siklós András 1964: *Az 1918–1919. évi magyarországi forradalmak. Források, feldolgozások.* (Magyarország legújabbkori történetének forrásai és irodalma 1.) Budapest.
- T. 1920: A bolsevizmusról a bolsevizmus alatt. *Új Idők* 1920. január 15. 39–40.
- Unger Mátyás 1979: *A történelmi tudat alakulása a középiskolai történelem-tankönyveinkben a századfordulótól a felszabadulásig.* Budapest.
- Vörös Boldizsár 2006: „Az állatkert lakói is összegyűltek, hogy érdekeik képviseletére bizalmat válasszanak”. A Magyarországi Tanácsköztársaság emléke a diktatúra bukása után közzétett viccekben. *Aetas* (21.) 2–3. 184–203.

Wallesz Jenő 1919: A bolsevizmusról a bolsevizmus alatt. *Az Újság* 1919.
október 21. 3.

Modernizáló abszolutizmus és rendi tradíciók, autoriter állam és alkotmányos parlamentarizmus, nemzeti egységtörekvések és regionalizmus a 19. századi német fejlődésben

Az újkor küszöbén

A német térség a 19. századi egyetemes történelem különösen kiemelt fontosságú régiója volt. A nemzeti egységállam és az alkotmányos rendszer megteremtésére irányuló törekvések, az autonóm német modernizációs kísérlet sorsa jelentős mértékben befolyásolta az európai és a magyar fejlődés irányát. Az újkori történelmi fordulat kapujához elérkező Németországot feudális társadalom, abszolutisztikus kormányzati rendszerek, a kisállamiság tarka sokfélesége jellemezte. Az átalakulás komplex és fettebb ellentmondásos folyamatában a leghatékonyabb „nemzeti” faktort az a hivatalnoki gárda képezte, amely egyedül mutatkozott képesnek a kisállami partikularizmus meghaladására, az össznemzeti együttműködés megszervezésére, amely törekvéseiben a nemzetre hivatkozott, miközben sajátos kései-rendi prerevolucionális modellben gondolkodott. A politikai-társadalmi gondolkodásban gyökeret eresztett az individuális és a társadalmi érdekek összhangját kereső morális identitás, a fejlődésbe vetett hit, a javítás szolgálatának éthosza. Az átalakítás fő társadalmi hordozói

a rendi kiváltságokat ostromozó bürokraták mellett elsősorban a vállalkozók, illetve az értelmiség köréből kerültek ki, akik a tökéletesítés tervezett folyamatában megkülönböztetett jelentőséget tulajdonítottak az államnak mint a nevelés, az emancipáció eszközének.

A forradalmi kihívásra adott válaszok (1789–1815)

A július 14-én megindult francia forradalmi átalakulás hatalmas befolyást gyakorolt a német szellemi életre és politikai gondolkodásra, s egy új korszak reményét ébresztette az öntudatosodó, polgárosodó társadalomban. Az ideológiai átstrukturálódás döntő mozzanatát a birodalmi patriotizmusból a cselekvő nemzettudat irányába történő elmozdulás, a progresszív önmeghatározási kísérletek, másik alaptendenciáját a politikai-államfilozófiai gondolkodás demokratizálódása jelentette. A folyamatban meghatározó szerepet játszó Immanuel Kant a polgári szabadság kiteljesedéséhez az államszervezet optimális formájának meghatározásán keresztül kereste az utat, s az államot olyan jogi szervezetnek tekintette, melynek feladata az individuumok rendezett együttélésének biztosítása. Az államot a közakarat és a közmegegyezés produktumaként értelmező forradalmi felfogást elvető Georg Wilhelm Friedrich Hegel pedig az individuum–társadalom–állam architektonikus felépítésére alapozta államfilozófiáját, amelyben a fejlődés motorját a szabadság, a társadalom funkcióját az állam és az individuumok közötti közvetítés jelentette.

A napóleoni korszak kiemelkedő jelentőségű próbálkozásának bizonyult a „porosz reformkor”, az állami bürokratikus modernizáció kísérlete. Döntő fordulatot az események menetében az 1806-ban bekövetkezett porosz katonai összeomlás hozott, melyet követően az állami vezetés annak a hivatalnoki elitnek a kezébe került, amelynek legkiválóbb vezetői (mindenekelőtt Karl Freiherr von Stein, Carl August Freiherr von Har-

denberg, Gerhard von Scharnhorst) megalapozott nemzetközi ismeretekkel, kiváló szakmai képzettséggel rendelkeztek, és döntéseikért különös felelősséget éreztek a társadalom irányában. Felismerték, hogy a vereség nem elsősorban katonai, hanem politikai, morális, társadalmi és gazdasági okokra vezethető vissza, és a népi támogatás hiányával, a parasztság közömbösségével, az értelmiség jelentős részének franciabarát magatartásával magyarázható. Az összeomlást a politikai rendszer merevségére vezették vissza, és hangsúlyozták: a válság meghaladásához Poroszország strukturális átalakítására, olyan társadalmi reformokra van szükség, amelyek felszabadítják a nemzeti energiákat, elősegítik a néptömegek azonosulását a politikai-katonai vezetéssel.

A francia kihívásra született porosz reformhullám a nemzeti újjászülés és a társadalmi modernizáció összekapcsolásával kereste a kiutat, s a modern államiság megteremtését állította középpontjába, miközben a felvilágosult abszolutizmus eredményeire is támaszkodva felülről bevezetett „forradalommal” kísérelte meg áttörni a tradicionális társadalom határait. Ugyanakkor az államigazgatás és a tartományi igazgatás elválasztásával az önálló helyi igazgatások szerepét kívánták megnövelni. A steini–hardenbergi reformok (a rendi elzárkózások felszámolása, a városok belszerkezetének átalakítása, a nemesi adómentesség eltörlése, a céhek megszüntetése, az ipari vállalkozás szabadsága, a jobbágyszabadítás stb.) végül is kielégítették a liberalizmus legszerényebb igényeit, s kiindulópontot képeztek az alkotmányos jogállam megteremtése felé. A bürokratikus reformok erejüket, dinamikájukat, nem a nyilvánosság támogatásából, hanem az uralkodó akaratából merítették. Steinék reformstratégiájának alapelemét ugyanis az az elgondolás képezte, hogy először az elengedhetetlen társadalmi reformokat kell megvalósítani, s utána következhet az állampolgárok részeltetése a participációból és a reprezentációból. Ezért, bár a közigazgatás újjászervezése során az abszolutizmus korlátozására s a felelősség körének szélesítésére a törvényhozás

és a közigazgatás terén is történt kísérlet, a rendi törvényhozási és az abszolutisztikus kormányzati rendszer alapjait a reformok nem érintették.

A napóleoni korszak másik kiemelkedő jelentőségű próbálkozását a *délnémet reformok* bevezetése, a német „kora konstitucionalizmus” alapjainak lerakása jelentette. A francia forradalom eszméinek befogadására Délnyugat-Németországban kedvezőbben voltak a feltételek. A térség a feudális uralomtól sokban már megtisztított agrártársadalommal, virágzó kis- és középbirtokkal, a liberális gondolatok befogadására nyitott szellemi kultúrával rendelkezett. A 18–19. század fordulóján lejátszódott a „fejedelmek forradalma”, melynek eredményeként 112 törpeállamot felszámoltak. A napóleoni hódítások egy belső szerkezetében átalakuló Németországot érintettek, s annak déli és nyugati területeit 1806-ban a 16 államból létrehozott, Bajorország és Württemberg vezetése alatt álló Rajnai Szövetségben egyesítették. A Napóleon és az érintett fejedelmek érdektalálkozása eredményeként megszületett reformok alkalmazkodtak a történelmileg kialakult viszonyokhoz. A francia indíttatású reformpolitikától a fejedelmek mindenekelőtt azt remélték, hogy a szekularizáció és a mediatizálás során újonnan megszerzett területeik ezúton az anyaország szerves részévé válhatnak.

A délnémet modernizációs politika középpontjában a közigazgatás újjászervezése állt. Az 1808-ban bevezetett, az állami egység megteremtésére irányuló bajor alkotmány „a közösségek államosításával” régi történelmi határvonalakat tüntetett el. A Vormärz alkotmányos fejlődését sokban megalapozó vesztfáliai (1807) és bajor alkotmány az uralkodó és a bürokrácia mellett a képviselők részvételét is biztosította a közügyek intézésében, s a képviselői gyűlések rendi mechanizmusának alapjait megőrző porosz megoldással szemben a kamarák összetételének meghatározásában kiküszöbölték a rendi elvet. Ugyancsak előrelépést jelentett, hogy a közpállamokká integrálódó területiális hatalmak saját kereteik között lebontották a belső vámfalakat, és a 18. századi kaotikus viszonyokat meg-

szüntetve vámhatárok nélküli rendszereket hoztak létre. A szabályozás monopolhelyzetet biztosított az államnak, s a központosított vámigazgatás bevezetésével megerősítette a politikai és a gazdasági területek egybeesését. A tradicionális állameszméhez mereven kötődő, a rendi társadalmi tagozódást továbbbéltező steini–hardenbergi defenzív modernizációval szemben a Rajnai Szövetség tagállamainak új bürokratikus rendje a képviseleti alkotmányra alapozódott. A részlegesen megvalósított állami bürokratikus modernizációk következtében lezajlott a porosz és a délnyugati térség erőteljes szétválása.

A Vormärz útkeresései (1815–1848)

A francia forradalom és Napóleon korát 1815-ben lezáró *bécsi rendezés* az 1806-ban megszüntetett Német-római Császárság helyén létrehozta a Német Szövetséget. A több elemében illegitim lépés több száz volt fejedelmi méltóság megszüntetését szentesítette, eltekintett a császárság helyreállításától, és bár látszólag a nemzeti egységesülés irányába mutatott, valójában a térség policentrikus megosztottságát mélyítette el. A politika széttagoaltsága pedig a reformerők széttagoaltságát is maga után vonta. A német kérdés rendezésének speciális mozzanatát képezte az alkotmány legrövidebb, a tagállamok autonóm működését sértő, minden szövetségi államban rendi alkotmány bevezetését előíró 13. paragrafus, amely Németország regenerálásának jelszava mögött valójában az *ancien régime* nemesi-patrícius rétegeinek helyi vezető pozícióit kívánta stabilizálni. A reformerők helyzetét nehezítette a német kapitalizálódás viszonylag alacsony foka, melynek következtében a társadalom nélkülözte a kapitalizálódás útján előrehaladt és politikailag ambicionált nemességet, valamint a gazdaságilag erős és öntudatos, a fejedelmekkel szemben a hatalomért harcba induló polgárságot.

A rendi színezetű gazdasági-társadalmi kötöttségekhez alkalmazkodó *kora liberális német gondolkodást* elsősorban a késő abszolutizmus szenvedélyes elutasítása, illetve e német nemzet szent oltára előtt tett eskü, összességében azonban mindenekelőtt a regionális horizont határozta meg. Jövőképét a fejlődés feltartóztathatatlanságába és saját küldetésébe vetett hit, társadalomképét elsősorban a különböző rétegek feletti összetartozás ideája jellemezte. A néptömegekkel csupán csekély mértékben számolt, politikai emancipációjukat elvetette, a felvilágosodás demokratikus hagyományaitól elhatárolódott. Az 1815 utáni német liberalizmus alkotmánypolitikai követeléseit az állami hatalom korlátozására összpontosította, a szabadságot viszont nem az állammal szemben, hanem az állam keretei között megvalósított önállóságban definiálta. A képviseleti alkotmányt elutasító konzervatívok a köztársaság rémével ijesztgetve hangsúlyozták, hogy szerintük a német államok hagyományos rendi struktúrája egyébként is alkalmatlan a képviseleti rendszer bevezetésére. A Vormärz alkotmányjogi gondolkodásában fordulópontot hozott a szabadelvű kezdeményezések elfojtására 1819-ben, Karlsbadban megrendezett konferencia, melynek határozatai felgyorsították a monarchikus elv leértékelődését. Az 1830. évi párizsi forradalom hatására pedig a népképviselet a liberális gondolkodásban a fejedelmi hatalom azonos értékű ellenpólusává vált, a végrehajtó hatalom parlamentarizálásának szükségességét azonban csak kevesen ismerték el.

A Vormärz Németországot erős regionális eltérések jellemezték, a továbbra is uralkodó kisállamiság a progresszív törekvések felaprózódása, partikularizálódása irányába hatott. Össznémet tudattal és látókörrel rendelkező, össznémet érdekekben gondolkodó politikai elit csak az 1840-es évekre alakult ki.

Poroszországban a hardenbergi államigazgatás az állam központi bürokratikus szervezetének megerősítése és a hagyományos rendi képviselet továbbéltetése mellett foglalt állást. Azaz feladták a központosított állami

bürokrácia és a központi képviselő egységét, s csupán tartományi szintű rendi képviselőket szerveztek, melyeknek kompetenciáját a tanácsadásra korlátozták. A tartományi rendek lázadása a liberalizáló bürokratikus központosító reformmal szemben sikerhez vezetett, ami a restaurációs csoportosulás győelmét jelentette. Az 1818-ban bevezetett szabadkereskedelmi törvény ugyanakkor az állami reformbürokrácia és a koraliberalizmus utolsó közös sikere volt. A közbülső vámok eltörlése kedvezett Poroszország nagyhatalmi fejlődésének s fontos lépést jelentett a Zollverein megteremtése felé. A francia, illetve angol típusú burzsoá gondolkodás a porosz törzsterületeken azonban nem vált meghatározó tendenciává, a nagypolgári karakterű mentalitás az 1840-es években erősödött fel a rajnai liberalizmus keretei között.

A rajnai alkotmányos mozgalom sajátos regionális öntudattal rendelkezett, melynek hátterét a rendi tradíciók s a francia forradalmi újítások egyeztetéséből megszületett konstitucionalizmus képezte. A sajátos rajnai regionális érdekvédelmi stratégia széles körű társadalmi konszenzust teremtett és megfelelő kiindulópontot kínált az össznemzeti alkotmányvédő szervezkedésekhez.

A porosz fejlődés belső regionális megosztottságának jelentős, speciális színfoltját képezte az Elbán túli területek helyzetének alakulása, melynek társadalmi hátterét a súlyos válságának leküzdéséhez központilag kezdeményezett liberális állami reformokkal megtámogatott lovagi birtokos réteg monopolhelyezete határozta meg. Az állami beavatkozás a lovagi birtokokat önkormányzathoz juttatta, állami pénzsegélyben részesítette, a városi és a vidéki kommunális rendtartást pedig szétválasztotta. A kelet-elbai liberalizmus a steini bürokratikus reformfolyamat speciális folytatása volt, amely átmenetileg meg tudta teremteni a jelentős állami hitelpolitikával megtámogatott paraszti önmegváltással megvalósított polgárosító jobbagyfelszabadítás, valamint a rendi kiváltságjogokat tovább éltető gyakorlat összhangját.

A vormärzi liberális törekvések legerősebb hátterét a *délnémet alkotmányos államok* képezték. Országgyűléseik, melyekben az alakuló, rendi tradíciókkal átszőtt polgári társadalom elfoglalta helyét, a német kora liberalizmus tanulóterepéül szolgáltak. Mintaországának az a Baden bizonyult, ahol a felvilágosult bürokrácia reformszárnya és a kora liberalizmus közötti együttműködés 1835-ig folytatódott, szerves meghosszabbítását jelentve a napóleoni korszak bürokratikus reformfolyamatának. A sajátos badeni tradíció progresszív jellegét a liberális képviselőknek a második kamarában betöltött jelentős súlya adta meg, miközben a régió a liberális népmozgalom kikristályosodási pontjává is vált. Erejét az a belső dinamika biztosította, amely a parlamenten kívüli mozgalmak sikeres integrációjából táplálkozott. A badeni fejlődés különös jelentősége, hogy az 1830 után felerősödő regionális tendenciák újra és újra összhangba tudtak kerülni az össznemzeti mozgalommal.

A délnémet alkotmányok XVIII. Lajos alkotmányos chartáját szem előtt tartva készültek, s oktrojált jellegük ellenére is a parlamentáris rendszer kritériumainak megfelelő gyakorlatot honosítottak meg. A porosz és a Habsburg-abszolutizmussal szemben alternatívát kínáló délnémet konstitucionalizmus a monarchikus elv és a népszuverenitás elvének dualizmusára épült, elsőbbséget biztosított a monarchikus végrehajtó hatalomnak és érdemi részvételhez juttatta a választott népképviselőket a törvényhozás munkálataiban, a fejedelem pedig az osztársadalmi érdekek legfőbb reprezentánsaként, a hatalom birtokosaként és aktív hordozójaként jelent meg. A „*monarchikus neutralitás*” Benjamin Constant-i szellemiségében megszületett konstrukció az abszolutizmus és a parlamenti demokrácia közötti önálló kormányzati rendszerként funkcionált. Nemcsak a német fejlődés szempontjából tekinthető sajnálatosnak azonban, hogy – az 1830-as években tapasztalt jelentős közép-németországi térnyerése ellenére – nem vált össznemzeti gyakorlattá és megrekedt a regionalizmus szintjén.

Az 1840-es években a német térség az *iparosodás felgyorsulása* közepette is megőrizte túlnyomóan agrár jellegét, s bár a politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális dinamika meghatározó hordozói a városok, a polgárok és a hivatalnokok voltak, a modernizáció minőségét és arculatát az évszázad közepéig messzemenően a vidéki viszonyok határozták meg. A gazdaság összességében a mezőgazdaságtól függött, az életviszonyok, az uralmi viszonyok és a mindennapi életben érvényesülő normarendszerek az agrárvilág bázisán fogalmazódtak meg. A mezőgazdaság modernizációja válságok és konjunktúrák egymást követő hullámlásán bontakozott ki, nem kis állami támogatással s a nagybirtok élenjáró szerepének megőrzésével. Az akadozva zajló, régiókként rendkívül eltérő jegyeket felmutató, 1830 hatására felgyorsuló, majd 1848-ban kiteljesülő jobbágyfelszabadítás megteremtette a szabad földtulajdont, megszilárdította a magántulajdon intézményét, előmozdította az agrárium betagozódását a piactársadalomba és a piacra épülő kapitalista kapcsolatrendszerbe. A folyamatot mindvégig áthatotta a tradicionalizmus erős érvényesülése, a vidék megmaradt a nemesi hatalmi rend bázisa. A birtokosok fokozatosan mezőgazdasági vállalkozóvá váltak, s felgyorsult az átmenet a születési előjogok alapján szerveződő rendből a vagyon, a birtok és a gazdasági teljesítmény alapján szerveződő osztályba.

Az ipari forradalom történelmi jelentőségű megindulását a termelési viszonyok technológiai forradalma, a gazdaság kapitalista átalakulása (a gépek, a gyárak, a piac robbanásszerű fejlődése, a racionalitás, a tervszerűség, a kiszámíthatóság térhódítása s az ehhez kapcsolódó szociális, politikai és mentális következmények) kísérte. A német térség az ipari forradalom számos kedvező feltételével rendelkezett ugyan, nyugati összevetésben azonban komoly hiányosságok (a közlekedés fejletlensége, a világgazdaságban peremre szorított pozíció, összefüggő egységes belső piac hiánya) is jellemezték. A meglévő vállalkozásokban alacsony szintű volt a kockázatvállalás, a profitra összpontosító befektetési hajlam, a tradicionális

mentalitás jegyében továbbra is előnyben részesültek a takarékoság, a biztonság szempontjai. Igaz, a napóleoni korszak utat nyitott a feudális és partikuláris erőkkel szemben az állami szuverenitás és az állampolgári szellem térnyerésének, a kortársak megtapasztalhatták a centralizált bürokratikus állam előnyeit (racionalitás, tervezhetőség, kiszámíthatóság), az 1815–1848 között teret nyerő „nemesi restauráció” azonban jelentős mértékben lassította és tovább torzította a folyamatot.

A forradalmi kísérlet és tanulságai (1848–1849)

1848 nem csupán a német fejlődésben, hanem a 19. századi európai történelem menetében is korszakhatárt jelentett. A német forradalom rendkívül kedvező belső (demográfiai és gazdasági) adottságokkal és nemzetközi környezettel rendelkezett, melyek lehetővé tették számára, hogy akár a francia forradalom eredményeit is megismételje. A forradalom óriási lehetőségeket, Közép-Európa teljes nemzeti átrendeződésének esélyét hordozta magában, kudarcra pedig az ellenforradalmi visszarendeződés előtt nyitotta meg az utat.

A forradalom bukását végül is – Diószegi István remek elemzését követve – többek között mindenekelőtt az okozta, hogy nem rendelkezett Párizssal (azaz az érdekelt részvevők által elismert és elfogadott, hatékony központi cselekvésre alkalmas központtal), Piemonttal (az érdekelt felek által elismert és elfogadott, az irányítás megragadására képes, kifelé is cselekvőképes vezető német hatalommal). Bécs és Berlin rivalizálása bénító hatást gyakorolt a nemzeti egység megteremtését célzó törekvésekre, az ellenforradalmi erők számára kedvező visszavonulási terepet kínáló kisállami széttagozódás, a partikularizmus centripetális hatása pedig a konzervatív fordulat előkészítéséhez járult hozzá.

Az 1848 tavaszán győztes forradalomba kényszerített liberális kormányok az alkotmányos monarchia és a liberális jogállam megteremtésére, a polgári átalakulás biztosítására és a forradalom lezárására törekedtek. A márciusi győztesek táborában a mérsékelt elemek ragadták magukhoz a kezdeményezést, s a spontán mozgalmakat jól ellenőrizhető parlamentáris keretek közé igyekeztek terelni. Pragmatikus vonalvezetésüket a monarchikus és a népképviselési elvnek a Vormärzben gyökerező dualizmusából vezették le. Rendkívül ellentmondásosan alakult ugyanakkor a liberálisok viszonya a népi tömegmozgalmakkal. A parasztsággal és a munkássággal való együttműködésük elmaradásához hasonlóan gondot okozott továbbá a liberális–radikális ellentét elmérgesedése, mindenekelőtt a megteremtendő egység államformájának kérdésében.

A liberálisok és a demokraták közötti polémia színteréül mindenekelőtt a frankfurti nemzetgyűlés szolgált, ahol a mérsékelt szabadelvűek fölényét a reformkonzervatívokkal létrejött, a Vormärz szellemiségétől nem idegen együttműködés erősítette. A kooperációt megkönnyítette, hogy a konzervatívok elfogadták a népképviselési elvvel összhangban álló kormányzat követelményét, ami a vitában nem antiliberális, hanem forradalomellenes politikai tényezőként jelentkezett.

A 48-as változások kimenetele szempontjából Berlin és Bécs parlamentjei mellett döntő fontosságú szerepet játszottak az egyes tartományi gyűlések (Landtagok). Összehívásukra a legtöbb fejedelemségben nem az általános választójog alapján került sor, s a legtöbb helyen még a kiváltságos rendek első kamaráinak működését sem függesztették fel. A tavaszi megválasztások hatása alatt álló liberálisok nem léptek fel a rendi képviselők kontinuitása ellen. Úgy ítélték meg ugyanis, hogy a Landtagok nem fogják megakadályozni a kívánatos reformok bevezetését, képesek lesznek viszont a népmozgalmakat megtörni, követeléseiket lecsillapítani. Politikai megfontolásukból kiindulva válik érthetővé, miért nem követelték sem a kamarák működésének, sem az egyes államok alkotmányának revízióját.

A liberális–demokratikus konfrontáció Frankfurtban az ideiglenes központi hatalom létrehozásának módja s a fejedelmekhez fűződő viszony körüli polémiában bontakozott ki. A jobboldal a monarchikus elv primátusát mindennek elébe állította. A konventté válástól tartó jobbközép nem kívánta a parlamentnek alárendelni, önállótlan végrehajtó hatalommá lefokozni a kormányt. A balközép és a baloldal pedig a jogilag felelősségre vonható elnök s a tőle független, ám a parlament határozatainak végrehajtására kötelezett minisztériumban kereste a megoldást, a fejedelmek részvételének teljes kizárásával. A fejedelmekkel való együttműködést feltételező alkotmányos monarchikus államberendezkedés mellett elkötelezett liberális konstitucionalizmus hívei, illetve a népszuverenitásra alapozott parlamentarizmus elvét mindennek fölébe helyező, demokratikus monarchiát követelők között feltartóztathatatlanul bekövetkezett a szakadás.

A létrehozandó egységállam területéről és határaitól tartott október 19-i szavazás az Ausztriát is magába foglaló szövetségi állam felállítása mellett foglalt állást. Arra az esetre, ha a birodalmat alkotó valamely tagállam a szövetség határain kívül álló területekkel állna összeköttetésben, az elfogadott tervezet a kapcsolat formáját – a Batthyány-kormány külpolitikai koncepciójával teljes összhangban – a tiszta perszónálunióban határozta meg. A Habsburg-kormány 1848 decemberében megmerevedő magatartása azonban megghiúsította a megállapodás végrehajtását.

Az 1848-as német forradalmat jogilag az 1849. március 28-án elfogadott birodalmi alkotmány zárta le. Tartalma hűen tükrözte a korabeli német liberalizmus sajátosságait: ragaszkodását sokban preindusztriális elképzeléseihez, a vormärzi örökség továbbéltetését s a radikálisokkal szembeni félelemérzetből táplálkozó kompromisszumkészséget. A birodalmi alkotmány azonban így is a 19. századi német alkotmányfejlődés csúcspontját jelentette. A dokumentum közös platformot kínált a liberális–demokrata együttműködés számára. A kölcsönös engedményeken alapuló áthidaló megoldásban a demokraták elfogadták a porosz örökös

császárságot, a liberálisok pedig az általános és egyenlő választójogot, az uralkodói jogkör meghatározásában pedig a felfüggesztő vétójogot. A liberális politika alapcélkitűzéseivel összhangban az egyes államok kompetenciájának jelentős részét átruházta a központi hatalomra, de biztosította a jogi kontinuitást a demokratikus-föderatív tradíciókkal is, és nyitva hagyta az utat a parlamentáris monarchia felé. IV. Frigyes Vilmos elutasító magatartása azonban végleg szertefoszlatta 1848 tavaszának szép reményeit.

A Nachmärz alternatívái (1850–1871)

1848–49 után az európai fejlődést az ellenforradalom represszív politikája határozta meg, melynek keretében a német térségben is érvényre jutott a monarchikus végrehajtó hatalom antiliberális alapokon nyugvó politikai elsőbbsége. A Habsburg–Hohenzollern kettős hegemonia immár hivatalos elismerésére igényt tartó Berlinben két évvel később revideált tartalommal megerősítették az 1848 decemberében kiadott oktrojált alkotmányt, a forradalmak utáni konstitucionalizmus klasszikus okmányát, amely a törvényhozó és a végrehajtó hatalom tényleges urává avatta a királyt: a törvényhozásban a jóváhagyás és a felfüggesztés jogát, a minisztérium alakításában pedig a parlamenti erőviszonyoktól független kinevezés lehetőségét biztosítva számára. A nachmärzi „autoriter konstitucionalizmus” modellértékű alkotásaként a szöveg – szemben a Vormärz liberalizmus irányában mutatott nyitottságával – a konzervatív abszolútizmus térnyeréséhez biztosított alkotmányos kereteket.

Mindeközben a német térségben egyre inkább teret hódított az a vélekedés, hogy Ausztria alkalmatlan a német nemzeti érdekek felkarolására, s csakis Poroszország képes azok aktív és eredményes képviselésére. Mind népszerűbb lett a Poroszország nemzeti küldetéséről megfogalmazott gondolat, a megoldást az erős államban és az erős hadseregben kereső meggyő-

ződés. Ahogy a liberális mozgalomnak gyengült a valamennyi állampolgár emancipációjához szükséges társadalmi integráló ereje, úgy kapott egyre nagyobb hangsúlyt a militarista-bürokratikus eszközöket eszményítő és szentesítő borussziánus nemzetállami történetfelfogás. A központi hatalom szerepének abszolutizálásától kísérve jelentős mértékben felértékelődött az erős államiság szükségességébe vetett hit, amely csupán a magánszférájában független s az államnak alárendelt individuumot tűrte meg.

A nachmärzi liberalizmus a politikai represszió s a gazdaság, illetve a társadalom gyors változásai közepette dolgozta fel 1848 élményét és igazította célkitűzéseit a változó körülményekhez.

Minden hiányossága és ellentmondásossága ellenére az 1850-es években erőteljesen kibontakozott az 1830 után fellendülő *ipari forradalom*, amihez a direkt befektetésektől egyébként többnyire tartózkodó állam a privát kezdeményezést átfogó intézkedéseivel ösztönző intézményes feltételeket teremtett. A reformhivatalnokok „az iparra nevelés” élére álltak. Míg 1850 előtt az ipar részesedése az összgazdaságban a jelentős fellendülés ellenére csekély maradt, 1850-et követően a német térség a „csúcsiparosodás” fokozódó és permanens korszakába lépett: 1850–1870 között a termelés volumene megduplázódott, a Nyugattal szembeni ipari elmaradottságot ledolgozta. Lezajlott a jogi keretfeltételek szükséges módosítása, megtörtént a versenyt, a piacot, a kapitalista termelést korlátozó akadályok lebontása. Az iparosítás átalakította a társadalmat, az országot, az egész világot. Látványosan erősödött a szabad versenyben edződő vállalkozói mentalitás, a társadalmi mobilitás. Gyökeret eresztett a munka és a hivatás újszerű speciális éthosza, amely a kemény munkát, az idő ésszerű kihasználását állította középpontba, s annak sikerében kereste a boldogság forrását. Erősödött a nemességgel szemben elhatárolódó polgári öntudat. A szociális feszültségektől terhes, átstrukturálódó társadalomban a nemesség elveszítette domináns rendként korábban élvezett politikai-jogi funkcióját, de továbbra is birtokolta a politikai

hatalomban való részvétel fontos eszközeit (az udvarhoz közeli pozíció, az immár teljesítményhez is kötött előny a hadsereg és a bürokrácia, valamint a diplomácia terén), és megőrizte a társadalom vezető elitjéhez tartozását.

A század közepére a forradalom hatására megtörtént a *polgári társadalom keretfeltételeinek* kialakítása. Ennek vezérlő elvét mindenekelőtt az állam által a jog eszközeivel rögzített rendi feudális egyenlőtlenség helyett az állampolgári társadalom jogi egyenlősége jelentette. Az egyén társadalmi pozícióját meghatározó rendi jellegű születési privilégiumok helyét egyre inkább a teljesítmény és a hivatás modern elve foglalta el. A polgári osztálytársadalomban is tovább élt ugyanakkor a rendi maradványok hálóját, de a privilégiumai egy részét (például az első kamarához tartozás az alkotmányos országokban, meghatározó szerep a tartományi Landtagokban, a porosz Herrenhausban) tovább éltető nemes akár katonaként, akár mezőgazdászként vagy bürokrataként is elkerülhetetlenül szembesült a modern kor újszerű kihívásaival, a konkurenciával, a polgári teljesítmény és a képzettség követelményével.

A polgári társadalomba történő átmenet nagy szociális mobilitással (a régi foglalkozási struktúrák felbomlásával, átrétegződésével) járt, melyet az osztályellentétek elmérgesedése mellett erőteljes regionális és vallási mozzanatok is színezték. A közös identitással rendelkező homogén német társadalom kiépülését azonban az integrációt akadályozó számos körülmény nehezítette. Az átalakulás meghatározó tendenciáját jelentette a hagyományos gyökerek gyengülésével és elvesztésével, elbizonytalanossággal is járó individualizálódás felerősödése. Az atomizálódás légkörében különösen felértékelődött a polgári tartalmak mentén szerveződő egyesületek szerepe. Összességében a polgári társadalom felettébb differenciált és tagolt, rendi maradványokkal terhes osztálytársadalomként bontakozott ki, mint az állammal szembeni autonómiáját őrző egyén, a sokszínű szerveződések – az egyesületek – társadalma.

1858. október 7-én jelentős fordulat következett be a porosz belpolitikában, amikor a súlyosan beteg IV. Frigyes Vilmos helyettesítésével Vilmos koronaherceget bízták meg. Az ország érdekeit az egészséges konzervatív alapok megerősítésében megjelölő régens ugyanis a merev abszolutisztikus kormányzás forradalmat provokáló gyakorlatával szemben az alkotmány pozitív vállalásából következő rugalmasabb, a kormányzásba a liberálisokat is bevonni kész politikát hirdetett. Az általa bevezetett „új éra” (1858–1862) a nachmärzi liberalizmus önkorlátozó stratégiájának próbáját is jelentette. A hadseregre, a bürokráciára és a junkerségre alapozott autokrata állam keretei között levezényelt kísérletben a liberálisok azonban semmilyen garanciával nem rendelkeztek ahhoz, hogy az érdekütköztetések folyamatában alkotmányos garanciákkal rendelkezzenek az országgyűlés feloszlatásának semmiféle feltételhez nem kötött jogával felruházott fejedelmi hatalommal szemben. Így amikor a hadseregfejlesztés vitája során a politikai ellentétek kiéleződtek, az abszolutizmus ellenzői minimális érdemi eséllyel sem rendelkeztek. A Bismarck-kormány kinevezésével 1862. szeptember 22-én kezdetét vette az alkotmánykonfliktus időszaka (1862–1866).

Több eredményt hozott az 1850-es évek végén *Dél-Németországban* kibontakozó fellendülés. Az 1859-ben bekövetkezett kormányváltás pozitív reformok sora előtt nyitotta meg az utat Bajorországban, melyek keretében megtörtént a zsidóemancipáció lezárása, az új kereskedelmi törvény kidolgozása, valamint a közigazgatás és az igazságszolgáltatás szétválasztása. Badenben közigazgatási reformjával az 1860 áprilisában beiktatott minisztérium a helyi önkormányzatok szintjén sikerrel indította el a bürokratikus abszolutizmus falainak lebontását, 1864-ben bevezetett jogügyi reformja pedig a liberális jogállam németországi példaképévé, az alkotmányos kormányzás kísérleti terepévé avatta a fejedelemséget.

Mindeközben a hadseregfejlesztést inparlamentáris úton végrehajtó berlini udvarral szemben a küzdelmet az 1861. június 6-án alakult Deutsche

Fortschrittpartei (Német Haladó Párt) irányította, amely a mérsékletesség sikertelen óliberális taktikáját tagadva a nemzeti politikai célkitűzéseket következetesen a jogállamiság követelményével kapcsolta össze, ennek kivitelezését pedig a megálmódott liberális Poroszország kezében összpontosított erős hatalom megteremtésével képzelte el. A radikalizálódás elemeit felvonultató reformsomagja a legsürgősebb tennivalók között emelte ki a kommunális önkormányzat bevezetését körzeti és tartományi szinten egyaránt, a bírák valódi függetlenségének biztosítását, a kormányzati rendszer parlamentarizálását, a végrehajtó hatalom szigorú alkotmányjogi ellenőrzésének megteremtését. A Német Haladó Párt derekhatát a rajnai és a vesztfáliai közép- és kispolgárság alkotta, és a kapitalista vállalkozók körében is jelentős támogatást élvezett. Gyorsan erősödő befolyásának háttérét a tömegpárttá szerveződését előkészítő, 1859 szeptemberében megalakult Deutscher Nationalverein (Német Nemzeti Egyesület) képezte. A tömegbázis kiszélesítésére irányult Hermann Schulze-Delitzsch aktív szociálpolitikát szorgalmazó munkáspolitikája. Elsősorban kis- és középvállalkozókra támaszkodva küzdött egy harmonikus társadalomért, hitt egy munkás–polgári érdekkoalíció megteremthetőségében. Olyan osztályharmóniát álmódott meg, amelynek gazdasági alapjaként a munkások független vállalkozóvá válása szolgált volna. A tömegekkel szövetséget kereső politikát a liberálisok többsége azonban elutasította, s ezzel megszűnt a nemzeti egység demokratikus úton történő megteremtésének esélye. Megnyílt az út a bismarcki megoldás előtt.

A birodalomalapítás (1871–1878/79)

A birodalomalapítást többen a német polgárság behódolásaként, a porosz felsőbbbségi állam militarista hatalma előtti kapitulációként ítélik meg, mások az állami tudatnak a terméketlen doktrínerség, a kicsinyes partikularizmus és a szűk látókörű különérdekek felett aratott győzelmeként ünneplik. Társadalmi bázisát a kapitalista alapon működtetett junkerburzsoá osztályszövetség képezte. A kompromisszum egyrészt a nagy- és a kispolgárság anyagi érdekeinek részleges találkozásából, mindenekelőtt pedig a burzsoázia és a kelet-elbai vezető agrárkörök között formálódó érdekazonosságból, elsősorban az erős állam iránt megnyilvánuló általános igényből nőtt ki.

A jelzett osztálykompromisszum talaján játszódott le a felsőbbbségi állam metamorfózisa, melynek során Bismarck az 1850-es évek óta ideális összkapitalista szerepben mutatkozó állam mechanizmusait úgy igazította a kibontakozó kapitalista társadalom fejlődésének igényeihez, hogy alkalmassá váljon a változások befogadására. Létrejött a *porosz bonapartizmus*ként ismert formáció, amely azonban több vonatkozásban különbözött a burzsoá frakciók összérdekeit a forradalmi fenyegetésekkel szemben parlamenten kívüli eszközökkel védelmező névadójától. Louis Bonaparte Franciaországtól eltérően ugyanis Poroszországban egyik osztály sem volt képes politikai egyeduralom megteremtésére, s míg a klasszikus bonapartizmus a feudális viszonyok teljes megszűntetését feltételezi, addig porosz variánsa az 1808–1813 között, illetve 1848–1849-ben megindított kapitalista átalakulás kiterjesztését, felgyorsítását vállalta magára a burzsoázia közvetlen irányítása nélkül. A rendszer kiépítésében pedig az a hadsereg játszott kulcsszerepet, amely a hadi konjunktúra ösztönzésével s a külső, illetve belső ellenséggel szembeni védelem biztosításával kettős stabilizáló tényezőként a társadalom fontos integráló faktorává lépett elő.

A bismarcki megoldásban a nemzeti szenvedélyeket mobilizálni képes klasszikus diplomácia kerekedett felül, amely a nemzeti egységpolitika sikereit felhasználva a monarchikus-autoritárius belső rendet erősítette meg. Átmeneti erőegyensúlyára építve a nemesség és a polgárság rendszerének új politikai-társadalmi fundamentumait hozta létre. Az autoriter konstitucionalizmus felülkerekedése az önkorlátozó liberalizmussal szemben az utóbbi aktív támogatásával született meg. A modern egységállam megteremtésére irányuló próbálkozás azonban befejezetlennek bizonyult: Ausztria kizárásával kifelé csonkának mutatkozott, befelé a nemzeti egység hiánya jellemezte. A mű megrekedt a részleges birodalomalapítás szintjén, a belső egység megteremtése a következő évtized feladata maradt.

1871 meghatározó ambivalenciáját Lothar Gall abban látja, hogy egyrészt a belpolitikában a tradicionális monarchikus elv nevében mélyreható gazdasági-társadalmi struktúraváltozások keretrendszerét teremtette meg, másrészt a külpolitikában az európai egyensúlyi rendszerre történő folyamatos hivatkozás közepette a 19. század legjelentősebb hatalmi átrendeződését hajtott végre.

A porosz vezetés alatt létrejött s a kontinens legerősebb hadseregével rendelkező német császárság kiteljesedését hatalmas gazdasági fellendülés, különösen kedvező demográfiai adottságok alapozták meg. Mindeközben Berlin a nemzetközi politika következetesen konzervatív formálójaként működött, mivel Otto von Bismarck minden erejével a kialakult *status quo* megtartására összpontosított, és befelé forduló fegyelmezett, olykor önkorlátozó politikájával az 1878/79-ben kiteljesedő *belső birodalomalapításra* koncentrált. A nemzeti önmeghatározást meghatározó módon alakító német külpolitikai gondolkodás kiindulópontját a francia forradalom és a napóleoni háborúk óta mindenekelőtt a defenzív és alapvonásait tekintve antidemokratikus tartalmú franciaellenes öndefiníció jellemezte. További meghatározó identitásformáló faktorként, fontos koherenciateremtő funkcióként működött a „belső” ellenfelekkel (elsősorban a franciákkal

és a lengyelekkel) szemben tudatosan gerjesztett veszélyérzet. A belnémet relációban ugyanakkor az osztrák örökséget kiszorító porosz mintának a teljes németiségre történő erőszakos rátelepedése érvényesült. Hódított a borussziánus szellemiség: a militarizmus eszményítése, a szabadság követelményének alárendelése a nemzeti elv primátusának, az állam erőteljes antiliberális szerepvállalása. Azaz Ausztria fizikai eltávolítása mellett lezajlott a délnyugati liberális tendenciák kiszorítása a társadalmi és politikai fejlődés spektrumából.

1871-et a német társadalom többsége a beteljesülés nyitányaként élte meg. A gazdasági növekedés üteme a birodalomalapítás hatására dinamikusan felgyorsult. A társadalmi ellentétek felszíni csökkenése, az átfogó reformtörvény-alkotási kezdeményezések a reményteli kibontakozás közelségét idézték. Sor került a vállalkozói jog liberalizálására, a pénzügyek modernizálására, birodalmi bank és birodalmi bíróság felállítására. A belső birodalomalapítás fénykora, a „liberális éra” (1870–1879) harmóniája azonban csupán rövid ideig érvényesült. A Bismarck által bevezetett általános választójog ugyanis közös táborba terelte a liberális polgárság bal- és jobboldali ellenzékét, és előkészítette annak felmorzsolódását az abszolút állam és az abszolút társadalom között. Az 1873-ban beköszöntő depresszió politikai és gazdasági következményei pedig leleplezték a Bismarckkal kötött kompromisszum alkotmányos továbbfejleszthetőségével kapcsolatban táplált kényszeroptimizmus megalapozatlanságát, s az abszolút állam tekintélyének megerősödését vonta maga után. Mindeközben a katolicizmus a protestáns nemzetállam periferiájára szorult, többször is ellenzékbe kényszerült, ami végül (önvédelemből?) a kultúrharc kirobbanásához vezetett.

Az 1871-ben kimunkált egyensúly bomladozását mutatta az alkotmánypolitikai fegyverszünet felborulása a katonai kérdésben is. A katonai abszolutizmus tolerálását felmondó, a valódi alkotmányos jogállam jelszavával fellépő nemzeti liberálisok a hadsereg költségvetésének parlamenti

ellenőrzését, a parlamenti hozzájárulás évenkénti megújítását követelték. Ugyanakkor a depresszió mindenekelőtt a középrendi polgárság számára okozott kézzelfogható válságot. Az autokrata állam és a konzervatív politikai struktúrák térnyerése ellenére folytatódott a kapitalista formációkat kiteljesítő gazdasági növekedés és a burzsoá vonásokat felerősítő társadalmi átalakulás, megszületett a tömegtermelés és a tömegkonjunktúra. Az iparosodás gyárrendszerek kiépülését eredményezte, s egyben lezárta a kapitalista áttörés döntő, 1850–1890 közötti szakaszát.

A válság elmélyülése napirendre tűzte az 1871-ben megkötött osztálykompromisszum újraértelmezését. A fokozott állami beavatkozást, új gazdasági stratégia kidolgozását sürgetők aktivitása a belpolitikai vita felélénküléséhez vezetett. A bonapartista állam növekedő intervencióját, az államfenntartó erők pozíciójának kiszélesítését szolgáló lépéseket a közvélemény meggyőzésére irányuló erőteljes propaganda kísérte. A kapitalista osztály legbefolyásosabb szereplőit tömörítő Centralverband Deutscher Industrieller (Német Iparosok Központi Egyesülete) feltétlen együttműködéséről biztosította a modernizáló államot, s ezzel megadta az alaphangot a junker–burzsoá osztályszimbiózis megújításához. A megegyezést sürgette az 1876–1877-ben kibontakozó sztrájkhullám és a szociáldemokraták előretörése az 1877-es parlamenti választásokon. A védővámok kérdésében kiéleződő viták során kirajzolódtak az új kormányzati intézkedésekre való felkészülés körvonalai.

1878/79-re elnyerte végleges formáját a magas védővámokra épülő állami gazdaságpolitikát represszív belpolitikai intézkedésekkel ötvöző program, amely az ipari tőke térnyerését tükrözte a junkerséggel szemben, s új elemként az aktív világpolitika igényét tűzte zászlajára. A változás a munkásmozgalom számára az illegalitást jelentette, ami hosszabb távon az új öntudat megszületését ösztönző forradalmi nevelés iskolájának bizonyult. Az „új orientáció” elfogadása frontális támadást jelentett a gazdasági *laissez faire* és az alkotmányos jogállamiság alapelve ellen. A változások a liberális

polgárság és a szocialista munkásmozgalom viszonyában is új fejezetet nyitottak. Az együttműködéstől elzárkózó többség érveit Heinrich von Treitschke foglalta össze 1874-ben kiadott *Der Sozialismus und seine Gönner* (A szocializmus és védnökei) című vitairatában, amelyben bizonyos szociális reformgondolatok (üzemi törvénykönyv kidolgozása, az alapellátás javítása, a munkáslakások nyomorán javító intézkedések) is felbukkantak. Treitschke társadalomképe olyan polgári-értelmiségi felfogás megjelenési formája, amely megpróbált a változó társadalmi viszonyokhoz közelíteni, tudomásul vette az osztálytársadalom létezését, s arra sajátos módon reagált, amikor kifejtette: „*nincsen kultúra cselédek nélkül, ez törvényszerűen következik a munkamegosztás törvényéből*”.

Az 1878/79-ben bekövetkezett fordulatot a bismarcki politika módosulása kísérte. A védővámok bevezetésében érdekelt fém- és textilipari körök, valamint a porosz nagybirtokosok offenzívát indítottak az ipari és a kereskedelmi szabadság ellen. Felerősödött a konzervatív nacionalizmus befolyása, amely egyben lezárta a német nacionalizmus alapvetően antidemokratikus jellegű, antiszemita elemek felerősödését is magába foglaló tartalmi karakterváltozását. A szocialista forradalomtól való félelem a jobboldali nacionalizmus integráns részévé vált.

Átmenet az imperializmusba (1880-as és 1890-es évek)

Az 1870-es évek végére a gazdasági élet és a képviseleti rendszer együttes válsága a liberális erőket háttérbe szorító *antidemokratikus* fordulathoz vezetett. A *korszakváltás* lényeges előidézője az ipari proletáriátus volt, melynek radikálisan osztályharcos fellépését az váltotta ki, hogy a német liberálisok többsége – az angolokkal ellentétben – nem ismerte fel a szakszervezeteknek a munkásokat a liberális gazdasági és alkotmányos szisztémába integráló szerepét, s együttműködése a rendőrállammal a szociális konfliktus

elmérgesedését eredményezte. A német nacionalizmus a század végére feladta a jogilag egyenlő polgárok szabad összefogására épülő, jövőorientált nemzetképét, s az antiliberális, antiszocialista, részben antiszemita törekvések gyűjtőpontjává, az egyre agresszívabb külpolitikai ambíciók hordozójává vált. Ez tekinthető a belső birodalomalapítás valódi tartalmának. A változó szellemiség lényegét fogalmazta meg Julius Jolly badeni miniszterelnök, amikor a parlamentáris kormányzati rendszer bevezetését Németországban egyenesen megvalósíthatatlannak, a pártokat kormányzásra alkalmatlannak, az erős hadsereget és a bürokráciát, az autoriter rendszert pedig a nemzeti létezés nélkülözhetetlen biztosítékának nevezte.

Az 1880-as és 1890-es években a német kül- és belpolitika alakulását meghatározó feltételek alapvetően módosultak. A gazdasági-társadalmi változások egységes európai folyamatának részeként 1890 körül Németország is átlépte azt a kritikus küszöböt, amelyen túl a tradicionális elemekkel szemben a modern ipari társadalom jegyei végérvényesen felülkerekedtek. A korszakváltás gazdasági szempontból az imperializmusba való közvetlen átmenetben, politikai szempontból a bonapartista berendezkedésből az imperialista uralmi rendszerbe történő átnövésben ragadható meg, s azt az uralkodó osztályok közötti ellentétek kiéleződése, a burzsoázia pozícióinak megerősödése, a munkásosztály politikai mozgalmának fellendülése jellemezte. A gazdasági-társadalmi-politikai erőviszonyok eltolódtak, a nagyburzsoázia a junkerséggel kötött osztálykompromisszumon belül immár egyértelműen a vezető szerep megszerzéséért indított offenzívát, s 1878/79-es álláspontját felülvizsgálva a védővámok radikális csökkentését, a represszív helyett liberális módszerek érvényre juttatását szorgalmazta. Az 1893–94-ben foganatosított agrárpolitikai intézkedések ösztönző hatására a junkerség is feladta a kapitalista átalakulást sokban megnehezítő alapállását, s így lehetővé vált az osztálykompromisszum immár egyértelműen kapitalista alapokon nyugvó, a nagyburzsoázia befolyásának nagyobb teret nyitó újrafogalmazása.

Felhasznált irodalom

- Baumgarten, Hermann 1974 [1866]: *Der deutsche Liberalismus. Eine Selbstkritik.* (Hg. Birke, Adolf M.) Frankfurt am Main – Berlin – Wien.
- Bibó István 1986 [1943–1944]: A német politikai hisztéria okai és története. In: Uő.: *Válogatott tanulmányok.* I. kötet. (Szerk. Huszár Tibor) Budapest, 365–482.
- Diószegi István 1967: *Klasszikus diplomácia – modern hatalmi politika.* Budapest.
- Erdődy Gábor 1993: *A 19. századi német liberalizmus.* Budapest.
- Eyck, Frank 1973: *Deutschlands große Hoffnung. Die Frankfurter Nationalversammlung 1848/49.* München.
- Fehrenbach, Elisabeth 1979: Verfassungs- und sozialpolitische Reformen und Reformprojekte in Deutschland unter dem Einfluß des napoleonischen Frankreichs. *Historische Zeitschrift* (228.) 2. 288–316.
- Gall, Lothar (Hg.) 1980: *Liberalismus.* (Neue Wissenschaftliche Bibliothek – Geschichte 85.) Königstein im Taunus.
- Gall, Lothar 1984: *Europa auf dem Wege in die Moderne.* (Oldenbourg Grundriss der Geschichte 14.) München.
- Gugel, Michael 1975: *Industrieller Aufstieg und bürgerliche Herrschaft. Sozioökonomische Interessen und politische Ziele des liberalen Bürgertums in Preussen zur Zeit des Verfassungskonflikts 1857–1867.* Köln.
- Holl, Karl – List, Günther (Hg.) 1975: *Liberalismus und imperialistischer Staat. Der Imperialismus als Problem liberaler Parteien in Deutschland 1890–1914.* Göttingen.
- Huber, Ernst Rudolf 1957: *Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789. 1. Band. Reform und Restauration 1789 bis 1830.* Stuttgart.
- Huber, Ernst Rudolf 1960: *Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789. 2. Band. Der Kampf um Einheit und Freiheit 1830 bis 1850.* Stuttgart.

- Huber, Ernst Rudolf 1963: *Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789. 3. Band. Bismarck und das Reich.* Stuttgart.
- Langewiesche, Dieter 1985: *Europa zwischen Restauration und Revolution 1815–1849.* (Oldenbourg Grundriss der Geschichte 13.) München.
- Machtan, Lothar – Milles, Dietrich 1980: *Die Klassensymbiose von Junkertum und Bourgeoisie. Zum Verhältnis von gesellschaftlicher und politischer Herrschaft in Preussen-Deutschland 1850–1878/79.* (Sozialgeschichtliche Bibliothek) Frankfurt am Main – Berlin – Wien.
- Mezey Barna – Szente Zoltán 2003: *Európai parlamentarizmus és alkotmánytörténet.* (Osiris tankönyvek) Budapest.
- Nipperdey, Thomas 1983: *Deutsche Geschichte 1800–1866. Bürgerwelt und starker Staat.* München.
- Sheehan, James J. 1978: *German Liberalism in the Nineteenth Century.* Chicago – London.

Népi, nemzeti, történelmi magyar, díszmagyar, huszáregyenruha, magyaros ruha

Bátortalan kísérlet az egymásba érő fogalmak tisztázására¹

„[...] ne feledjük, hogy a nemzetfogalom nem isten adománya, 19. századi találmány, ahogy a kultúra nacionalizálása, az állam jelentőségének megnövekedése, amelynek azután önmaga legitimitásához kell a sok szimbolikus terecske, a hadsereg parolijától a himnuszig. Szent István se himnuszt nem ismert, se paprikás krumplit – hogy csak a legfontosabb magyarságjegyeket említsem.”

Esterházy Péter: Mi a mi?²

„És a paszományt vagy a tulipán motívumot sem!”

– teszem hozzá én.

¹ 2010-ben elnyertem a Gerő András vezette Habsburg Történelmi Intézet ösztöndíját *A viselet mint a magyar identitás és önazonosság kifejezője a 18. századtól kezdve* témában. Ez a tanulmány a kutatás alapján készült könyv bevezető fejezete. Mivel a nemzeti identitás kérdése elsősorban a 18. században kezd felvetődni, ezért kezdtem a téma feldolgozását ettől az időszaktól annál is inkább, mert a korszakban domináns tendencia már nem a török kultúrával való szorosabb kapcsolat és a Nyugat-Európától való elzárkózás, hanem éppen ellenkezőleg, a fejlettebb gazdaságokhoz való felzárkózás, aminek lassan áldozatul esik az addig spontánul fejlődő, változó és terjedő helyi divat is. Viszont 1790-től a magyar viselet elindul a maga tudatos, a nemzeti identitást kifejező útján.

² Esterházy 2005: 58.

Hogy miért bátorlatan kísérlet a címben lévő fogalmak tisztázása? Mert minden korban és szemlélettől függően mindenki másképp értelmezi a magyarság, a nemzet eszméjét, s annak következményeként a magyar ruha szerepét, jelentőségét és helyét a haza és az egyes ember életében. Ugyanakkor rengeteg fogalomzavar kíséri a magyar viselet meghatározásait és típusait, sokszor még a hozzáértő néprajzosok és művészettörténészek körében is. Ebben a dzsungelben igyekszem némileg rendet vágni. Megpróbálom a viselettörténetet a kutató, a történész szemével tárgyilagosan elemezni, mellőzve az egyoldalú érzelmeket, lelkesedést. Véleményem szerint amúgy sincs szükség rá. A magyar viselet története annyira izgalmas önmagában is, hogy ha megtisztítjuk a ráragadt politikai sallangoktól, ferdítésekől, érzelmektől, és eredetét, változásait behelyezzük egy világtörténeti szemléletbe, akkor értjük meg teljes mélységében, sőt akkor tudjuk igazán értékelni.

A történelem folyamán az egyes népek nem élnek egymástól függetlenül, nincsenek egyedül. Hatnak egymásra, gondolataik, művészeti stílusaik, formavilágaik összefolynak. Ezek a tendenciák sokszorosan jelentkeznek egy olyan határok nélküli tevékenységnél, mint az öltözködés. A ruházkodás egyrészt azért globális, mert ha visszamegyünk az időben, azt látjuk, hogy amikor az ember rájött, hogy betakarhatja magát,³ nagyjából azonos alapanyagokat kezdett felhasználni: az állat bőrét primer formában vagy a gyapját tömörítve (nemezelés), vagy szálát sodorva, szövés-sel, hasonló módon a növényi alapanyagokat is. Ugyanakkor az azonos technikai megoldások azonos motívumokat eredményeznek a világ különböző tájain. Az egyszerű szövőszékkel is rokon mintákat lehet létrehozni, az sem véletlen tehát, ha a mexikói és például a Baranya megyei szőttesek

³ A legújabb kutatások szerint i. e. 42 000 és 72 000 között, mert abból az időből találtak olyan fossziliát, amelyben ruhatetű maradványa volt. Mark Stoneking professzor és munkatársai a Max Planck Intézetben Max-Planck-Institut für evolutionäre Anthropologie, Lipcse) kutatásaik eredményét 2003. augusztus 9-én jelentették meg a *Current Biology* című szaklapban. Kittler – Kayser – Stoneking 2003: 1414–1417.

mustrái esetleg hasonlítanak egymásra. Másrészt a szabások, ötletek látszólag szeszélyesen terjednek, a gazdasági megerősödés, cserekereskedelem és árubőség függvényében. Helyi divatok alakulnak ki, amelyek már egy-egy eltérő életformához, néphez, nemzethez kapcsolhatók, de a mozgások törvényszerűségének kutatói képesek arra, hogy a mai módszerekkel törvényszerűségeket találjanak elterjedésükben.⁴

Ám a kiinduló fogalmak – nép, nemzet – körül is nagy a kavarodás. Egyik elmélet a másik után születik, és sokuk mögött valamilyen konkrét politikai nézet áll. Márpedig a ruha, a viselet nem igazán politikai kérdés. Néha, kiélezett helyzetben esetleg igen, de akkor is mindig más szimbolikus jelentéssel. Elég csak például a haj- és szakállviseletre utalni. A francia forradalom után a férfiak hosszú hajviseletével szemben a rövid haj volt a radikális fiatalság ismertetőjele. Az 1960-as évek második felétől, az 1970-es években a hosszú haj háborította fel a konzervatív gondolkodásúakat. S ahogy a 18. század végén irritálta a fiatalok rövid haja a hatalmat, ugyanúgy harcolt a szocialista rendszer is a hosszú haj ellen. Igaz, az utóbbi egyszerűbb volt, mert a rövid haját nem tudta a rendőrség megnövesztetni, de a hosszú haját levághatták. A 20. század vége óta viszont a férfisság jelképe, sőt a szélsőjobboldaliak „egyenfrizurája” a nullásgéppel lenyírt kopasz fej. Ami egyáltalán nem jelenti azt, hogy minden mesterségesen tar koponya tulajdonosa neofasiszta.

⁴ Az emberek mozgásának kutatása ma már nagyon komoly tudományos terület, amely például olyan kérdések megválaszolása is képes, hogy egy új, veszélyes betegség milyen gyorsan és merre terjedhet. A középkori nagy pestisjárványok, amelyek emberről emberre terjedtek, hihetetlen gyorsasággal járták be egész Európát, egy olyan korban, amikor az emberek gyalog vagy lovak, lovas kocsik segítségével változtattak helyet. Ha készülhettek volna kutatások abban az időben, valószínűleg hasonló gyorsaságot mutattak volna ki a divat terjedése kapcsán is. A kérdés persze teljesen elméleti: ha lettek volna abban a korban számítógépes módszereik, nem terjedt volna a betegség vagy a divat gyalogszerrel! – Nemes-Nagy 1998: 169. A tudományterületről bővebben: Nemes-Nagy 2009.

A nemzeti-népi fogalmak egyik legkiválóbb kutatója, Reinhart Koselleck⁵ hívta fel arra a figyelmet, hogy a nép, nemzet szavak jelentése nemcsak a történelem folyamán változott, de az egyes országokban is eltérő. Példának az olyan egyenértékű latin, francia és német elnevezéseket hasonlította össze, mint a *populus romanus*, a *nation française* és a *deutsches Volk*. Idézte Humboldt 1827–1829 között írt nemzetdefinícióját: „Az, ami a nemzeteket nagy vonalakban kialakítja, általános elemekre vezethető vissza. Ezek között is legfelül helyezkedik el a származás és a nyelv. Ezután következik az együttélés és a hagyomány azonossága. A harmadik helyet a polgári alkotmány foglalja el, a negyediket a közösségi cselekvés és gondolkodás, a nemzeti történelem és irodalom.” De mellé tette Ludwig von Rochau 1858-as népmeghatározását is: „A nemzet egy genealógiai-történelmi fogalom, a nép ezzel szemben tisztán politikai fogalom. A nép csak az államban és csak az állam által jöhet létre, vagy az államhoz tartozók összességéként, vagy – szűkebb és politikailag fontosabb értelemben – az uraltak nagy társadalmi csoportjaként szemben az uralkodó réteggel”.⁶ Jelezte, hogy ugyanakkor ezek a fogalmak a fent és lent, illetve a kint és bent viszonylatokra is utalnak. Ezután kifejtette, hogy német területen 1800 óta a nép, a *Volk* kifejezés felértékelődött, az államnépet mint nemzetet és népességet egyszerre foglalhatta magában, a németiség (*Deutschtum*) és a népiség (*Volkstum*) is felcserélhetővé vált annak érdekében, hogy magát a német népet létrehozza. „A nép így rögtön egy sajátosan német kompenzáló fogalommmá válik, amelynek azt kell teljesítenie, amit a francia szomszéd a *nation* fogalomhoz nemcsak társított, hanem úgy tűnt, valóra is váltott.”⁷ Az nem véletlen, hogy az úgynevezett *altdeutsch*, *altdeutsch*, azaz ónémet viselet igénye is 1790 körül vetődött fel, de végül mégsem vált népszerűvé. Az az először 1814-ben felmerült ötlet, hogy a *Volkstracht*ot tegyék meg nemzeti viseletté, viszont olyan sikeres lett, hogy

⁵ Koselleck 2009: 8–9.

⁶ Mindkét idézetre lásd Koselleck 2009: 7.

⁷ Koselleck 2009: 13.

német nyelvterületen a dirndli és a lódenkabát mind a mai napig, megújulva helyet kap a divatlapok hasábjain és az üzletek fogasain.

Magyarországon nép és nemzet fogalma sokáig nem fedte egymást, azaz a nép a magyar fogalomtárban nem volt azonos a nemzettel. Nem is lehetett, mert a 19. század közepéig a nemzet a nemességet jelölte. A magyarral szemben viszont a *hungarus* a Kárpát-medencében, Hungáriában élők összességét jelentette. Így érezte magát *hungarus*nak a legnagyobb 17. századi magyar költő, Zrínyi Miklós horvát bán és még sokan mások, akik Zrínyivel ellentétben még magyarul sem tudtak.⁸

Az újkori nemzetfogalom Magyarországon a 18. század végétől fejlődött ki, és célja azonos volt a német népeszmével: az egységes magyar nemzetté válás. A nép-nemzet ideája a reformkorban komoly gondot jelentett, mivel 1830 után a liberális nemesség ezt a fogalmat a kor filozófiai gondolkodásának megfelelően az ország népére is ki akarta terjeszteni. „*A reformkor új nemzedéke nem vállalta a »kacagányos apák« nemesi öntudatát, ami azonban továbbra is a korszak nemesi közgondolkodásának egyik alapeleme maradt*”⁹ – írta a kor művészetét elemző tanulmányában Galavics Géza. És milyen szép egybeesés: a változó szemléletet is egy viseletdarabbal jelzi a művészettörténész!

Gerő András pontosan definiálta, hogy a 19. században mit értettek nemzetté válás alatt: „*A nemzetfogalom természetesen mindazokat a rétegeket magában hordozza, amelyek a modern nemzetté válás során beépültek, hiszen akkor, amikor megindult a nemesi nemzetfogalom (hogy ti. csak a kiváltságoltak teszik ki a nemzetet) eróziója, szükségessé vált egy új típusú, polgári nemzetfogalom kialakítása. Ez a folyamat lényegében a 18. század 70-es éveiben Bessenyeivel indult (»minden nemzet a maga nyelvén lett tudós«), s 1844-ben zárul, amikor is a magyar lett az állam kizárólagos hivatalos nyelve. [...]*

⁸ A *hungarus*-kérdésről lásd Csáky 1981; Csáky 1982; Miskolczy 2009a; Miskolczy 2009b; Miskolczy 2012.

⁹ Galavics 1980: 71.

*A rendi privilégiumok helyett a magyar nyelv lett a magyarság, a nemzet fő meghatározója, s ezzel kialakult a kultúra azonosságára épülő nemzetfogalom.*¹⁰

A kultúrába az öltözék is beletartozik, és a viseletben a párhuzam nagyszerűen kimutatható. Ám a történelmi viselet alakulását is hasonló törvényszerűségek uralták, mint a ma népviseletnek hívott helyi divatokat, vagy akár az európai trendeket. Különböző hatások alatt hol lassabban, hol gyorsabban változtak, mindig az aktuális elit ízlését utánozva. A Kárpát-medence lakói, a *hungarusok* öltözéke nemzetiségektől függetlenül a 17–18. században azonos, az európai divattól eltérő, keleti tendenciákat követett.¹¹ Voltak urak és alsóbb néposztályok. Az előbbiek drágább, díszesebb anyagokból öltözködtek, de ruházatuk formáit követték olcsóbb anyagokból a szegényebb rétegek, leszámítva a legszegényebbeket, akik még a 19. század elején is az ősi háziszőttes ingeket, szoknyákat, gatyákat viseltek. A 18. századtól kezdve az európai divat egyre inkább terjedt, előbb átalakította a helyi öltözékek szabását, díszítéseit, majd a 19. század első évtizedeire a felsőbb rétegekben ki is szorította azokat. Ugyanakkor a 18. század végétől az ipari forradalom következtében megfizethetőbb kész textiláruk beszerzésével a módosabb vidékek „alsóbb néposztálya” átvette és népviseletként megőrizte a historikus formákat. Így a kétféle viselet inkább időben választható szét, mint térben és formában. Mindenképpen helytelen – az egyébként főleg a néprajztudósok körében általánosan elterjedt – nemesi és népi viseletre való felosztás.

Ugyanakkor a 19. század első harmadában a romantikus hazafiság eszméinek megfelelően létrejött egy új típusú nemzeti viselet, amely az újfajta nemzetfogalmat, sőt patriotizmust fejezte ki. Ez egyrészt a privilégiumokat jelző, az udvari galából származó nemesi díszruha, a díszmagyar, másrészt

¹⁰ Gerő 2005: 116.

¹¹ Meg kell jegyezni, hogy csak a férfiaké, a nőké a 16. századi divat egyes elemeinek összevonásával vált sajátosan helyivé.

a rangtól függetlenül választható, a népi közösséget összefogó hétköznapi magyar ruha. A látványos, ünnepi díszmagyar drága bársonyból-selyemből készült, nagyon értékes ékszerkészlettel, míg a hétköznapi ruha sötét színű posztóból, zsinórdíszítéssel. De formailag nem volt különbség köztük, sőt ebben a kontextusban a paraszt és az úr is egy nevezőre került: nemcsak azért, mert a jobb módú parasztok másolták az úri divatot, hanem mert a 19. századtól kezdve az úri magyar viseletbe alkalmanként, majd mind sűrűbben népi elemek is bekerültek – például a szűr vagy a Kossuth-kalapnak¹² nevezett csikóskalap.

Az sem véletlen, hogy a 19. században a magyar, lengyel nemzeti viselet erősödött meg, valamint a német – tirolinak nevezett – álnépvisélet, mert az öltözködés is a nemzetté válás egyik eszköze volt. A franciáknak a 18–19. században már nem volt szükségük arra, hogy külsődleges eszközökkel is megerősítsék a létüket, hiszen ők „franciák” voltak, Európa egyik vezető hatalma.¹³ Az angolok végképp nem érezték szükségét annak, hogy valamilyen speciális ruhadarabbal fejezzék ki nemzeti identitásukat. Éppen ellenkezőleg, az igazi angol gentleman arra törekedett, hogy a megjelenésével a legkevésbé se tűnjön ki, a lehető legvisszafogottabban öltözködjön. *„Ha megfordulnak utánad az utcán, nem vagy jól öltözve”* – hirdette az angol férfilegancia első pápája, a szépnak nevezett Lord (Beau)

¹² Érdekes módon kétféle kalapot is elneveztek Kossuthról. Az egyik az úgynevezett Garibaldi vagy kalábriai, széles karimájú, tollas puhakalap, amelyben Kossuthot ábrázolták is. A másik a csikóskalap: egy keskeny, felhajtott karimájú, keményfejú kalap, esetleg árvalányhajjal az oldalán.

¹³ Ennek ellenére voltak ilyen próbálkozások XVI. Lajos uralkodása, majd a francia forradalom alatt is. XVI. Lajos megbízta P. N. Sarrazin udvari szabót egy francia stílusú udvari viselet megalkotásával. Majd 1794 májusában a frissen megalakult Közjóléti Bizottság felkérte a klasszicista festészet kiemelkedő művészt, Jacques-Louis Davidot (1748–1825), hogy *„tervezzen egy nemzeti viseletet, ami kifejezi a republikánus erkölcsöket és a forradalom karakterét”*. David nyolc rajzot készített: katonai egyenruhát, városi hivatalnokok számára öltözetet trikolóros vállszalaggal az igazságszolgáltatás tagjainak, de gondolt az egyszerű francia polgárra, nemcsak a hivatalos megjelenésére, de otthoni viseletére is. Az öltözetek furcsa keverékei voltak a napi divatnak és az antikmániának.

Brummel,¹⁴ és ezzel nemcsak a férfi, de a női öltözködésben (lásd angol kosztüm) is világhívatort teremtett. Az idegen uralom alatt élő és/vagy szétesett országok tagjainak volt szükségük önmegegerősítésre, amit az öltözködéssel is ki akartak fejezni. Mint ahogy a kiegyezés után megindult gazdasági prosperitás és (fél)önállóság hatására „okafogyottá” vált a magyar nemzeti viselet is. A 20. század folyamán szintén politikai okok miatt erőltették a magyaros viseletet, nem sok sikerrel. Viszont az 1930-as évek második felében Tüdös Klára¹⁵ a magyar népviselet elemeit a világhívatorttal egyeztető zseniális modelljei nemcsak hazánkban lettek népszerűek, de Budapestet is a nemzetközi divat egyik központjává tették.

Egy-egy „magyar” formát ugyanis nem csak hazánkban hordtak. Jellemző például, hogy már a honfoglalást követően, 900-ban Theotmár salzburgi érsek arról panaszkodott, hogy a morvák a magyarok módjára borotválják a fejüket, sőt a bajor püspökök is magyar módra öltözködnek!¹⁶ Később a magyar viselet huszáregyenruhaként a világ legtávolibb tájaira is eljutott anélkül, hogy ismerték volna eredetét. Néhány éve ismét megjelentek a paszományos ruhák a kifutókon,¹⁷ és valószínűleg a tervezők maguk sem tudták, hogy a felhasznált motívumok abban a formában a magyar viseletből kerültek be a világ divatjába. És persze a magyar gyerek génkészletében sincs benne a tulipán vagy a vitézkötés¹⁸ szeretete!

¹⁴ Lord George Bryan Brummel (1778–1840) az 1790-es évek végétől Londonban az újfajta férfielegancia megreemtője volt. Mellőzte a selymeket, bársonyokat, sötét színű szöveteket hordott, de a kifinomult szabás, az öltözékek gondos összeállításának mestere volt. Az apjától örökölt jelentős vagyonát „előltözte”, s adósságai miatt 1816-ban elmenekült Angliából, végül szegényen halt meg Franciaországban.

¹⁵ Szunyoghné, majd Zsindelyné Tüdös Klára (1895–1980), a legjelentősebb magyar divattervező. Bővebben lásd F. Dózsa – Simonovics – Szatmári – Szűcs 2012: 182–183. Életrajzára lásd Dizseri 1994.

¹⁶ Bálint 2005: 48.

¹⁷ Lásd például a Dolce & Gabbana 2012 téli férfibemutatóját (<https://fashion.wordpress.com/2012/01/16/review-dolce-gabbana-fall-winter-2012-menswear/> – letöltés: 2017. december 16.)

¹⁸ A klasszikus zsinórgombolás – a vitézkötés – kínai eredetű, a 15. században jelent meg Európában, és onnan került a 16. században a magyar viseletbe.

A ma „ősmagyaroknak” tartott jellegzetességek szintén tanultak, és történetileg alakultak ki.

„A nemzet mint csoport eredete több szálon (nyelv, gazdasági érintkezés, történelmi- kulturális hagyományok stb.) nyúlik vissza a középkorba, de mindezeket minőségileg új, magasabb és szorosabb szinten ötvözte és tudatosította a polgári átalakulásnak a 18. században kibontakozó folyamata. A nemzeti érzés ugyanakkor átformálta a közösség kulturális emlékezetét, és a múlt minden elemét immár a nemzethez vezető szerves fejlődés előzményeként igyekezett feltüntetni”¹⁹ – fogalmazta meg a történész Csorba László, és így folytatta: „Csak az képes hatalmasan hatni, ki saját korának embere – írta a korszerűsödés követelményéről Kossuth Lajos –, míg ellenben ki korát megelőzi, csak halála után él, ki pedig korától elmarad, élve is halott.”²⁰ Ez a találó idézet mintha a viseletről is szólna, sőt a magyar viselet sikerének a titkáról: mindig a saját korában tudott hatni, a hagyományt modernizálva.

Fejtő Ferenc idézi Ignótust: „a magyar – írta – ma az, ami 1000 év során lett eredendő tulajdonságainál fogva, és lett a hatásoknál fogva, amelyek kívül-belül érték, az intézményeknél, s felfogásoknál fogva, amiket idegenből átvett. Hogy az eredeti tulajdonságok, s a hozzájuk járult hatások közt mi a százalékos arány, azt nem hiszem, hogy volna tudós, ki meg tudná mondani.”²¹ De e téren a viselettörténet előnyben van, mert szabás alapján többé-kevésbé meg tudjuk mondani, mi honnan ered, és mivel egyezik.

Egyetértek Csorba László meghatározásával: „A 19. századi Magyarországon az átfogó modernizációs folyamat meghatározó összetevőjét képezte a polgári nemzet megteremtése. Ma is a nemzet az a tágabb társadalmi csoport, amelyben a magyar emberek élete folyik. A csoporthoz tartozás tudati és érzelmi elemeinek összessége a nemzeti érzés, amelynek élményében kialakulása óta

¹⁹ Csorba 2010: 7.

²⁰ Idézi Csorba 2010: 8.

²¹ Idézi Fejtő 2005: 68.

*folyamatosan, egymás mellett és egymással keveredve vannak jelen a hazafiság (patriotizmus, egyben a többi nemzet erkölcsi respektálása) és a nacionalizmus (más nemzetek erkölcsi alábecsülése) elemei.”*²² Pontosan az a probléma a viselkedésben is, hogy milyen céllal hordjuk: kitaszító vagy összetartó elemként. Ha szeretjük, ismerjük a több mint ezeréves hagyományban gyökerező kultúránkat, akkor gazdagabbak leszünk tőle. Sokat meríthetünk belőle, aminek segítségével a globalizációban meg tudjuk őrizni egyediségünket. Kiváló példa erre az a mód, ahogy a japánok egyensúlyoznak saját tradícióik és az európai műveltség között. Ha abszolutizálják, megmerevítik és kirekesztő jelként használják „a magyar ruhát”, a politikai bélyeg tönkreteszi, meg fog halni.

Végül következzenek az ígért rövid, lexikonszerű meghatározások, amelyekkel majdnem egyértelműen meg tudjuk különböztetni egymástól az egyes ruhatípusokat!

- **Történelmi magyar viselet:** a történelem folyamán a honfoglalástól a 18. század végéig alakuló, a Kárpát-medence területén hordott, az egykorú nyugat-európai öltözéktől eltérő viselet.
- **Magyar udvari díszruha:** a magyar nemességnek a Habsburg udvari ceremóniákon hivatalosan elfogadott viselete.
- **Díszmagyar:** a 19. század utolsó harmadában elterjedt elnevezése az udvari díszruhából lett, hivatalos, ünnepélyes alkalmakon viselt, drága anyagokból – bársonyból, selyemből – készült, gazdag ékszerdísszel ellátott magyar viseletnek, amely az 1830-as koronázáson jelent meg végleges formájában.
- **Huszáregyenruha:** a könnyűlovasság az egész világon elterjedt egyenruhája a 18–19. században, amely a történelmi magyar viseletből alakult ki, majd a 19. század közepén a megújult nemzeti viselet (atilla) formáját is átvette.

²² Csorba 2010: 7.

- **Nemzeti viselet:** a 19. században született magyar viselet, amelynek két fajtája volt, a díszmagyar és a hétköznapi magyar ruha. Egyes darabjai történelmi hősök neveit kapták, legismertebb közülük az atilla.
- **Népvisolet:** tájegységenként, sőt falvanként változó viselet, amelyet a parasztság hordott.
- **Magyaros ruha:** a 20. század folyamán a 19. századi nemzeti és a népvisolet elemeiből modernizált öltözet. A női divatnak világsikere volt, a férfiak körében kevésbé terjedt el. A férfiak bocskainak nevezett zakóját ma, a 21. század elején is készítik és hordják.

Felhasznált irodalom

- Bálint Csanád 2005: Ki volt „magyar” a honfoglalás korban és Szent István korában? In: Romsics Ignác – Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *Mi a Magyar?* Budapest, 37–56.
- Csáky, Moritz 1981: *Von der Aufklärung zum Liberalismus*. (Veröffentlichungen der Kommission für Geschichte Österreichs 10.) Wien, 159–169.
- Csáky, Moritz 1982: ‘Hungarus’ oder ‘Magyar’. In: Drabek, Anna M. – Plaschka, Richard G. – Wandruszka, Adam (Hg.): *Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder*. Wien, 71–89.
- Csorba László 2010: Polgárosodás és nemzeti modernizáció. A 19. század máig uralkodó eszméi. *Rubicon* (21.) 8. 4–13.
- Dizseri Eszter 1994: *Zsindelyné Tüdös Klára*. Budapest.
- Esterházy Péter 2005: Mi a mi? In: Romsics Ignác – Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *Mi a magyar?* Budapest, 57–66.
- Fejtő Ferenc 2005: Régi és mai magyarok. In: Romsics Ignác – Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *Mi a Magyar?* Budapest, 67–74.
- F. Dózsa Katalin – Simonovics Ildikó – Sztármári Judit – Szűcs Péter 2012: *A Magyar Divat 1116 éve. A magyar öltözékkultúra képes története a honfoglalástól napjainkig*. Budapest.
- Galavics Géza 1980: A történeti téma. In: Galavics Géza – Szabolcsi Hedvig (szerk.): *Művészet Magyarországon. 1780–1830*. Kiállítási katalógus. Budapest, 55–62, 63–72.
- Gerő András 2005: Előszó. In: Romsics Ignác – Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *Mi a magyar?* Budapest, 7–12.
- Kittler, Ralf – Kayser, Manfred – Stoneking, Mark 2003: Molecular Evolution of *Pediculus humanus* and the Origin of Clothing. *Current Biology* (13.) 16. 1414–1417.

- Koselleck, Reinhart 2009: Nép, nemzet, nacionalizmus, tömeg. (Ford.: Vincze Ferenc – Klement Judit.) *Korall* (10.) 37. 5–15.
- Miskolczy Ambrus 2009a: A hungarus-tudat a 19. században. *Limes* (22.) 4. 71–96.
- Miskolczy Ambrus 2009b: A „hungarus alternatíva”: példák és ellenpéldák. (Fejes Jánostól Rummy Károly Györgyig) *Regio* (20.) 2. 3–46.
- Miskolczy Ambrus 2012: A „hungarus-tudat” a polgári-nemzeti átalakulás sodrában. *Magyar Kisebbség* (17.) 3–4. 163–204.
- Nemes-Nagy József 1998: *A tér a társadalomkutatásban*. (Ember – település – régió) Budapest.
- Nemes-Nagy József 2009: *Terek, helyek, régiók: A regionális tudomány alapjai*. (Modern Regionális Tudomány Szakkönyvtár) Budapest.

Fenyves Katalin

Zsidó B osztályok a Budapesti VI. Kerületi Magyar Királyi Állami Kölcsey Ferenc Gimnáziumban, avagy...

*„Mikor iratkozott be ide, kérdi az igazgatónő. 1941-ben. Akkor maga...
Igen, a zsidó osztályba. Rögtön háritott: nekünk erről nincsenek dokumentu-
maink, elvesztek az iratok. [...] Sajnos nem nagyon látom dokumentálva, hogy
voltak ezek a zsidó osztályok, pedig fontos lenne tudni róluk.”¹*

Kertész Imre

Valójában ez az írás csak eredeti szándékát tekintve szól a Kölcsey Gimnázium 1939-ben létrehozott zsidó B osztályairól.² Amit ugyanis ezekről végül sikerült megtudni, az jórészt a két másik hasonló osztályokat létrehozó középiskola, a Madách és a Berzsenyi volt diákjainak visszaemlékezéseiből, illetve e visszaemlékezések feldolgozásaiból származik. A látszólag egyszerű feladat – iskolai és minisztériumi, illetve tankerületi levéltári források segítségével rekonstruálni, hogyan vezették be és működtették a középiskolai *numerus clausus*t az e szempontból eddig nem vizsgált Kölcsey Gimnáziumban –, megoldhatatlannak bizonyult, helyett *a hiány* – a dokumentumok, a korabeli és a későbbi reflexió, a történetek feldolgo-

¹ Kertész 2015: 10.

² Ez az írás a kézirat leadása után némi változtatással megjelent az *Annales Universitas Budapestiensis de „Metropolitan”* 2017. évi IX. kötetében.

zásának hiánya – vált az igazán izgalmas kutatási kérdéssé. Mert a Kölcsey ügyviteli iratai között hiába keressük a B osztályok rendkívüli voltára utaló nyomokat, ahogyan a második világháború megtörténtéről is csak sporadikus, összefüggéstelen és esetleges dokumentumok bukkannak fel az 1937 és 1946 közötti időszak iratanyagát rejtő dobozokban. Mintha a mi szóhasználatunkban holokausztnak vagy soának nevezett világtörténelmi esemény meg sem történt volna (vagy szinte, de a kivételekről később). A következőkben tehát két különböző jellegű szöveget talál itt az olvasó: egy szenvtelenebb kísérletet annak összefoglalására, „*hogyan is történt*”, ami történt (narráció: *A* jelzésű alfejezetek), és egy szenvedélyeket sem nélkülöző töprengést arról, hogy miről szólnak a források, illetve azok hiánya (diszkusszió: *B* jelzésű alfejezetek).

A

Néhány napilap³ is beszámolt 1939 júniusának utolsó napjaiban a hírről, hogy a második zsidótörvény bevezetésének következményeként a *numerus clausus* a középiskolákban is érezteti már hatását. A június 26-án, hétfőn kezdődő beiratkozásokra érkező szülők és gyerekek azzal szembesültek, hogy az első gimnáziumi osztályokba csak 6%-nyi zsidó kisdíákot vesznek fel (ami 40 fős osztályokat alapul véve osztályonként 2–3 tanulót jelentett). Ez alól csak Miskolc városának középiskolái jelentettek kivételt, ahol 12%-nyi izraelita tanuló beiratkozását tették lehetővé, illetve „[t]ekintettel Budapest különleges helyzetére, három fiú- és egy leányiskolában – a Berzsenyi-, a Madách- és a Kölcsey-fiúiskolában és a Mária Terézia-leánygimnáziumban – külön osztályokat állítanak fel az elsőosztályos zsidó vallású

³ *Zsidótörvény a középiskolában?* 1939; *Numerus clausus a középiskolákban* 1939; *A zsidó gimnazisták szomorú hete* 1939.

tanulók számára”⁴. A hírlapi tudósítások szerint az új rendszer „egy »szigorúan bizalmas« jelzésű közoktatásügyi minisztériumi utasítás eredménye”⁵, ehhez képest a lapértésülések mégis Hóman Bálint illetékes miniszter a Magyar Távirati Irodának adott nyilatkozatát idézik, és erre való hivatkozással sorolják fel tételesen a már bevezetett, illetve folyamatban lévő intézkedéseket.⁶

A három kijelölt fiúgimnázium azokban a belvárosi kerületekben működött, ahol kifejezetten nagy volt a zsidó lakosság aránya, és már eddig is jelentős számú izraelita vagy izraelita származású diák járt oda.⁷ A Kölcseyről szóló visszaemlékezésében Levendel László (1920–1994) orvos, író (és a budapesti értelmiségi élet egyik jelentős alakja, akinek a temetésén mind a volt demokratikus, mind a volt népi ellenzék megjelent) a későbbi igazgatótól, Regős Józseftől megörökölt iskolai értesítők alapján megírta, hogy „1934-ben Magyar Kir. Állami Kölcsey Ferenc Reál-gimnázium 705 diákja közül 317 r. katolikus, 306 zsidó [43,4%], 60 református, 22 egyéb

⁴ *Numerus clausus a középiskolákban* 1939. A három fiúgimnáziumban valóban bevezették a rendszert, a Mária Terézia Leánygimnáziummal (a későbbi Varga Katalin Gimnázium, VI. Andrassy út 65.) kapcsolatban eddig nem sikerült erre utaló információt találni.

⁵ *Numerus clausus a középiskolákban* 1939.

⁶ Már csak ezért is csúsztatás, amit a Hómant mentegető Ujváry Gábor állít: „A második zsidótörvény után a középiskolák első évfolyamára felvehető zsidó diákok számát valóban 6 százalékra csökkentették, azonban amit ennek kapcsán idéz Kovács, az nem Hóman utasítása, hanem egy egyedi ügyről szóló aktában olvasható előadói fogalmazvány.” (Ujváry 2015.) Bár az idézet valóban egy minisztériumi aktára vonatkozik, az előadói fogalmazvány alapja azonban az a szóban forgó bizalmas utasítás, amelyet Bolgár Dániel azonosított pontosan doktori disszertációjában: „A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium ugyanis a második zsidótörvényre hivatkozva 134.541/1939. IX. számú rendeletével és ennek 167.815/1940. IX. szám alatt megjelent pontosításával szolgálati utasításba adta a közületi iskoláknak a zárt számok alkalmazását, amit a tankerületi főigazgatók bizalmasan közöltek az iskolaigazgatókkal. Elképzelhető, hogy némi szégyenérzetet jelez a rendelet bizalmas közzététele, de bizonyos, hogy ez az érzés nem volt tartós, mivel a szöveget később belefoglalták a gimnáziumi rendtartásba (5. § (1) f.) és nyilvánosságra hozták [Jámbor Görgy: A gimnáziumok ügyigazgatására vonatkozó rendeletek gyűjteménye. I. kötet. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1942. 16–18.]” Lásd Bolgár 2014. 458.

⁷ „Hogy a Berzsenyi ezeknek egyike volt, nem meglepő, mert az iskola diákjainak jó része – 60–70 százaléka – már korábban is nagyrészt (lipótvárosi) zsidó családból származott.” Lásd Bak 2012: 39.

keresztény felekezetű és 1 mohamedán volt. Természetesen ez nem tipikus megoszlás, sok tényező következménye a kerületi-körzeti helyzeten túl. Érdemes volna elemezni a tanulók összetételét, a szülők foglalkozása szerint. Csak néhány adatot ragadok ki. Nagybirtokos nem volt, nagyiparos 5, nagykereskedő 18, kisiparos 57, kiskereskedő 67, közhivatalnok 126, magántisztviselő 141, értelmiségi 100, hivatásos katona 18, ipari s. személy (vagyis munkás, napszámos) 40, kisbirtokos (paraszt) 9! Ez az iskola lényegében az alsó középosztály gyerekeinek iskolája volt.”⁸

Öt évvel később, már a „bizalmas utasítás” életbe lépése után, az intézményben 1939. november folyamán történt hétnapos ellenőrző látogatás eredményeit rögzítő jegyzőkönyv szerint: „A beiratkozott nyilvános tanulók száma 532. A múlthoz képest lényeges változás nem történt, mert csupán 25 tanulóval kevesebb a létszám a tavalyinál (4,7%-os apadás), tekintve hogy ez az apadás 18 osztály között oszlik meg, a létszám változatlanoknak mondható. A tanulók vallási megoszlása a következő: róm. kat. 294 (55,25%), ref. 40 (7,51%), gör. kat. 23 (4,32%), unit. 1 (0,18%), izr. 174 (32,70%).”⁹

Újabb három év múlva, egy hasonló látogatás alkalmával ismét részletes kimutatás készült, amelynek ugyancsak fennmaradt a jegyzőkönyve. Ez esetben sem esik szó a B osztályok különleges státusáról, ám kiderül, hogy már a szegregáció bevezetése előtt is több osztályban igen magas volt az izraelita diákok száma. Míg az első három gimnáziumi osztályban csak néhány (áttért, de a faji törvények értelmében zsidónak számító) tanuló színesíti a szegregált gyerekcsapatok felekezeti összetételét, az 1942–43-as tanévben az V. B osztály 34 diákjából 13 katolikus és 19 zsidó (ez az osztály érettségizik majd 1945-ben), pedig rájuk még nem vonatkozott az elkülönítési utasítás. Az iskola beiratkozott összlétszáma ismét 35 fővel emelkedett, azaz 567, róm. kat. 281 (49,6%), gör. kat. 4 (0,7%), görögkeleti 2 (0,4%), ref. 53 (9,3%), ev. 16 (2,8%), unit. 3 (0,5%) és

⁸ Levendel 1990: 593–594.

⁹ BFL VIII. 42. a 36. kötet, 1939.

izr. 197 (34,7%).¹⁰ Ám a Levendel László által bemutatott „békeidőkhöz” képest az összlétszám számottevően, 138 fővel csökkent, s ehhez a csökkenéshez igen jelentős mértékben járult hozzá az izraelita diákok 109 fővel alacsonyabb száma. Igaz, az összes többi felekezet képviselői is csekélyebb lélekszámmal képviseltették magukat, de a legnagyobb visszaesés a zsidó diákok számában és százalékarányában mutatkozik.

Minden bizonnyal ez a visszaesés a magyarázata annak, hogy a minisztérium a Madách Gimnázium igazgatójának a zsidó osztályok megszüntetését kérő beadványához csatolt válaszerve ceruzás kimutatásában miért számol a magyarországi középiskolások az 1940–41-es tanévben 61 744 fős összlétszámának jelentős csökkenésével: annak függvényében, hogy a zsidó diákoknak a bázisévben országosan 10,3%-os arányát öt évvel később 4,7%-ra, 6%-ra vagy 6,8% szorítják majd vissza, 1946–47-re a tanuló ifjúság várható összlétszámát 56 600 és 57 980 közöttre teszi a minisztériumi tisztviselő. Más szóval a VKM-ben fel sem merül, hogy a kieső zsidó középiskolai utánpótlást esetleg a nem zsidó társadalom egyéb rétegeiből pótolják, vagy kifejezetten emeljék a középiskolás diákok számát – ezzel is cáfolva a *numerus clausus*nak és valamennyi zsidótörvénynek azt az állítólagos célját, hogy ezzel a nem zsidó fiatalok esélyeit kívánják javítani.¹¹

¹⁰ BFL VIII. 42. a 38. kötet, 1941–42.

¹¹ MNL OL VKM K 592-1940-3-54654.

B

Bár a Kölcsey gimnázium tantestületi értekezletének jegyzőkönyve feltűn-teti az A és B osztály beíratásáért felelős két tanár nevét,¹² arra nem tér ki, hogy ez a beíratkozás bármiben is különbözne a korábbiaktól, illetve hogy hogyan zajlik majd a 40 erre érdemes izraelita tanuló kiválasztása. De nem maradt fenn semmifél írat az előzetes szülői bejelentésekről, sem az igaz-gatósaági mérlegelésekről és döntésekről. Pedig ilyeneknek nyilvánvalóan kellett lenniük, ahogyan ezt egy napilap is megírta:

„Az első osztályba beíratkozó gyermekeket a szülők már be kellett, hogy jelentsék azokban az iskolában, ahova be akarták íratni őket. A felvételek fő-lött az iskolákban a tanári karból alakult bizottság dönt s e döntések alapján szombaton délután a legtöbb helyen már megtörténtek a kijelölések is. Azok a kisdíákok, akik nem kerülhetnek be az új tiltó rendelkezés folytán az illető gimnázium első osztályába, a négy kijelölt gimnáziumban kell, hogy felvéte-lüket kérjék s akkor csak itt, az új »zsidoóosztály«-ban folytathatják tanulmá-nyaikat. De ennél a lehetőségnél is még egy nehéz akadályt kell legyőzniük, ugyanis ezekben az osztályokban is csak negyven-negyven tanuló lehet, tehát az iskolák igazgatósága fogja kiválasztani, kit lehet felvenni az úgynevezett zsidó-osztályokba.

Értesülésünk szerint a zsidó diákok felvételénél elsősorban az eddigi jeles előmenetel, az utolsó bizonyítvány eredményét nézik s ennek alapján választ-ják ki a legjobb negyven-negyven tanulót, akik aztán Budapesten folytathat-ják középiskolai tanulmányaikat. Így is számosan fognak kimaradni és sok szülő lesz kénytelen más utat-módot keresni arra, hogy gyermekei tanulását biztosítsa.

¹² BFL VIII. 42. a. 36. kötet, 1939.

Az új felvételi renddel kapcsolatban felvetődött a gimnáziumokban még egy kérdés, amiről a miniszteri rendelet nem intézkedik s ezért most egyik-másik gimnázium igazgatója Pintér Jenő tankerületi főigazgatóhoz fordul újabb intézkedés kiadásért. A probléma ugyanis az, hogy mi történjék az olyan tanulókkal, akik valamelyik keresztény egyház kötelékébe tartoznak, keresztény vallásban nevelkedtek, de a II. zsidótörvény szerint zsidóknak számítanak?”¹³

A

Az utolsó kérdést átmenetileg mindhárom középiskolában egyformán oldották meg: *„Úgy tűnik azonban, az intézmények eleinte nem értették kristálytisztán az államhatalom szándékait. Az elkülönítés első évében ugyanis mindhárom zsidó osztályt kivétel nélkül izraelita vallásúakból állította össze a három iskolavezetés. Csak a következő évfolyamot sikerült a második zsidótörvény szellemében kialakítani, vagyis ekkor már zsidó osztályba sorolták a keresztény vallású, de a törvény értelmében zsidónak minősülő növendékeket is.”¹⁴*

A Kölcseyben ekkor még csak egyetlen római katolikus tanuló járt az évkönyv tanúbizonysága szerint B osztályba, de négy évvel később, az 1942–43-as tanévben a IV. B diákjai közül már 1 római katolikus, 2 református, a III. B-ben 2 római katolikus, 2 református, a II. B eseté-

¹³ <http://www.huszadikszazad.hu/print.php?id=23830&mode=article> (letöltés: 2017. augusztus 21.)

¹⁴ Bolgár 2014: 460. Lásd még Kocsisné Farkas 2010: 126.: *„Az 1940/1941-es iskolaévben a Madách gimnázium B osztályába felvett 40 diák közül négyen voltak katolikusok és ketten protestánsok. A többiek »részben enyhén vallásos, részben alig vallásos zsidók. Vallásúhú egy se lehetett, mert szombaton is volt tanítás, de a pesti, akkor neológoknak nevezett hitközség akceptálta a sabbath megszegését, csak a péntek esti bejövételét ünnepelte« (T. P., 1999).»* A Berzsényi egy volt B osztályosa pedig így ír: *„Noha születési bizonyítványuk szerint az I/B diákjai »izr.« vallásúak voltak, alig volt közöttük hagyománytartó zsidó. Emlékezetem szerint kevés osztálytársunk (legalábbis azok közül, akiknél annak idején jártam) élt szigorúan kóser háztartásban; sokunknál volt karácsonyfa, és tudtommal néhányan nem is voltak körülmetélve. A diákok kétharmadának magyarosított neve volt, nem egynek már az apja is ezzel a névvel született. (Néhányan közülünk később magyarosítottak.)»* Lásd Bak 2012.

ben már 9 római katolikus és 2 református, a I. B-ben pedig 12 a római katolikusok és 4 a reformátusok száma (mindegyik említett osztálynak 39 volt a létszáma).¹⁵

Elmondható tehát, hogy a zsidó B osztályokba a magyar társadalomba a leginkább betagozódott, a legnagyobb kapcsolati tőkével rendelkező, jelentős arányban magyar nevű és vallásváltó családok gyerekei kerültek. Mivel a Kölcsey B osztályosai közül ismereteim szerint senki sem írta meg részletesen e történelmi tapasztalatára vonatkozó emlékeit,¹⁶ itt is a volt madáchosok és berzsenyisták visszaemlékezésére kell támaszkodnunk, ha arra vagyunk kíváncsiak, hogyan.

„W. A. úgy emlékezett, hogy »apám, akinek jó kontaktusai voltak, protekcióval hozott be a Madách gimnázium B osztályába« (W.A., 1998). A »szeparált« osztályba ugyanis nem volt könnyű bekerülni. A szülőknek sok esetben némi segítséget kellett igénybe venniük, ám mindenképpen ki akarták harcolni, hogy gyermekük gimnáziumba kerülhessen. Ezt annak ellenére tették, hogy az érvényben lévő zsidótörvény számos korlátozó előírása előrevetítette annak az árnyékát, hogy a továbbtanulás nehéz, ha nem éppen lehetetlen lesz. [...] M. G. I.-t például apja polgári iskolába akarta adni, de – mint írja – »anyám kiharcolta a gimnáziumot, mert tanult embert akart nevelni a fiából. [...] Gondolom, 'segítséget vettek igénybe', hogy bejuthassak a Madách Gimnázium [...] zsidó osztályába. 'Összeköttetés' a szó, amire gondoltam«

¹⁵ A Budapesti VI. Kerületi Magyar Királyi Állami Kölcsey Ferenc Gimnázium évkönyvei, saját kimutatás. (Itt szeretném megköszönni Lengyel Máriának, a gimnázium könyvtárosának, hogy az évkönyveket hozzáférhetővé tette számomra.) Budapesten 1941-ben 184 ezer volt a zsidó felkezetű lakos, a zsidótörvény következtében azonban több mint 62 ezer keresztény felkezetekhez tartozó embert minősítettek zsidónak. Vö. Lackó 1998.

¹⁶ Korányi Tamás blogjában (<https://koranyi.blogspot.hu/2015/06/?m=0> Monday, June 01, 2015 – letöltés: 2017. december 18.) egy volt osztálytárs „visszaemlékező könyvecskéjé”-nek kapcsán ír néhány mondatot: „1942-ben kerültem a Kölcsey gimnáziumba, ahol akkor ún. zsidó osztályok is voltak. Ez ma visszatetszőnek hat, de az akkori igazgató – vitéz dr. Esztergomy Ferenc – lehetővé tette, hogy a szokásos »kvótán« felül zsidó fiúk gimnáziumba kerülhessenek.”

(M.G.I., 1999).¹⁷ Minden bizonnyal igen hasonló módon kerültek a „boldog kevesek” közé a Kölcsey izraelitának minősülő, ám mint láttuk, egyre növekvő arányban keresztény felekezetű diákjai is.

B

A többieknek ugyanis, akik nem rendelkeztek hasonló „segítséggel”, be kellett érniük a zsidó gimnáziumokkal, vagy a műveltségi eszménytől még távolabb eső polgári iskolákkal. Bár az *Izraelita Tanügyi Értesítő* szinte a bizalmas utasítás bevezetésétől kezdve hangoztatja, hogy több középfokú izraelita oktatási intézményre lenne szükség,¹⁸ ugyanakkor azt is rendszeresen felrója az 1939 és 1944 között ismét növekvő számú zsidó hitsorososainak,¹⁹ hogy lenézik, ignorálják a művelődés akkor még könnyebben hozzáférhető zsidó intézményeit, pályalehetőségeit.²⁰

„Az utóbbi években nagyon megnövekedett a zsidó középfokú iskolák száma. A mai Magyarország területén 12 gimnázium, 8 polgári iskola, 2 ipari középiskola, 2 tanítóképző, 2 gyógypedagógiai intézet és 1 kereskedelmi szaktanfolyam működik” – állapítja meg minden említett kétségbeesése mellett 1941 februárjában a felekezeti folyóirat.²¹ Alighanem ezt véli Hóman antiszemitizmusa cáfolatának Ujváry Gábor, amikor azzal igyekszik érvelni: „A rendelkezés amúgy sem érintette a magán- és a felekezeti gimnáziumokat, ahogyan a polgári iskolákat sem, az izraelita iskolákban pedig lehetővé tették, hogy az addiginál több osztályt létesítsenek. Arról sem szól Kovács [M. Mária],

¹⁷ Kocsisné Farkas 2010: 125.

¹⁸ *Több zsidó középiskolát!* 1941.

¹⁹ Az évtized végére a zsidótörvények és a két bécsi döntés alapvetően megváltoztatta a zsidók helyzetét Magyarországon. A Felvidék, Kárpátalja és Észak-Erdély visszacsatolása révén a zsidóság lélekszáma mintegy 350 ezerrel lett nagyobb (és ezzel ismét nőtt a társadalmi súlyuk), ezzel egy időben azonban jogfosztásuk és módszeres kirekesztésük is kezdetét vette.

²⁰ Is 1941.

²¹ Balassa 1941.

*hogy 1939-ben Hóman a pesti izraelita fiú- és leánygimnáziumokban engedélyezte az értelmiségi pályákról kiszoruló zsidó fiatalok ipari szakmákra történő átképzését, ennek érdekében új fiú ipari középiskolai tagozat, illetve női ipari középiskola alapítását.*²² És nyilván ezt tartja – a zsidó lapok cikkeinek fényében vérforralóan kifordított logikával – rendkívüli teljesítménynek a Teleki Pál apologétájaként fellépő művelődéskutató Bakos István a politikus balatonboglári szobrának felállításakor tartott beszédében.²³ Mészáros István pedagógia- és egyháztörténészt idézve ugyanis hangsúlyozza: *„Amikor 1938 májusában Teleki elfoglalta kultuszminiszteri székét, a következő zsidó iskolák működtek hazánkban: 145 hatosztályos népiskola, 6 polgári iskola, egy tanítóképző, egy tanítónőképző, 2 fiúgimnázium és egy leánygimnázium. Ugyancsak Teleki miniszterelnöksége alatt történt a hazai zsidó tanügy újabb kiemelkedő eseménye, hiszen az 1939 július 6-i rendelet jóváhagyta két új zsidó középiskola alapítását Budapesten: 1939 szeptemberében megnyílt a fiúk számára a gépészeti szakközépiskola, míg a lányoknak az ipari szakközépiskola. Egy év múlva a meglévő fővárosi zsidó leánygimnázium a Személynők utcában (a Parlament közelében, a mai Balassi Bálint utcában) egy új, önálló tagozattal bővült – ezt a miniszter 1940. augusztus 24-én hagyta jóvá.*

Teleki Pál volt a kultuszminiszter, illetve miniszterelnök, amikor az anyaországhoz visszatért területeken új zsidó gimnáziumok nyíltak: kettő Nagyváradon, egy-egy Kolozsváron, Munkácson, Ungváron (természetesen az 5 budapesti és egy debreceni zsidó középiskola, a budapesti zsidó tanítóképző és a miskolci zsidó tanítónőképző mellett).

*Tagadhatatlan: Teleki kultuszminiszterségének és miniszterelnökségének ideje 1938–1941. között a hazai zsidó iskolaügy soha nem látott kiterjeszkedésének, intézményrendszere jelentős bővülésének időszaka volt.*²⁴

²² Ujváry 2015.

²³ Bakos 2005.

²⁴ Bakos 2005.

Nyilván az ő értelmezésükben Teleki és Hóman arról nem tehet, hogy e sohasem látott módon kibővült intézményrendszertől 1942 júliusában a magyar állam megvont minden támogatást.²⁵

A

„Ugyanazt a diáksapkát, ugyanazzal az éremmel, ugyanazt a (kötelező) tornatrikót viseltük, mint az a-osztályosok, ugyanazok a tanárok ugyanúgy bántak velünk, mint az a-osztályosokkal. »Jobbra át, balra át, hátra arc stb.« vezényszavakra ugyanúgy részesültünk az udvaron mi is »katonai kiképzésben«, mint az á-sok. Az egyik tornatanár és talán a rajztanár²⁶ kivételével európai műveltségű, tartózkodó modorú tanáraink voltak” – emlékezik vissza a zsidóként elkülönített diákok mindennapjaira egy egykori kölcseys B-osztályos, aki réges-rég külföldön él.²⁷ Emlékei megegyeznek a Madách egyik volt B-osztályos tanulójának tapasztalataival: „A párhuzamos osztályokat azonos tantestület oktatta, azonos tanterv alapján. A zsidó tanulók a többiekével azonos (Bocskay-) egyenruhát és sapkát viseltek.”²⁸ Az idézett sorok szerzője, Harsányi Iván, történész lévén korabeli forrásokat is segítségül hívott memóriájának ellenőrzésére: „Az évnnyitáskor kézhez kapott tájékoztatóból kiderült, hogy az iskolai élet egyes területein bizonyos fokú

²⁵ „2. § Az izraelita vallásfelekezetet, továbbá az izraelita vallásfelekezet, annak szerve vagy tagjai által fenntartott iskolát vagy más intézetet az állami vagy községi háztartás terhére támogatásban vagy segélyezésben részesíteni és az ilyen célra e törvény hatálybalépése előtt már előirányzott kiadásokat teljesíteni nem lehet.” Lásd 1942. évi VIII. törvénycikk az izr. vallásfelekezet jogállásának szabályozásáról. (<https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8181> – letöltés: 2017. december 18.)

²⁶ Az igazoló bizottság vitéz Esztergomy Ferenc igazgatóval együtt őt is nyugdíjazta.

²⁷ Egy volt diák szíves személyes közlése. Amint azt a Madách és a Berzsenyi B osztályokról megjelent írások is mutatják, ezek tanulói nemcsak igen nagy számban végeztek felsőfokú tanulmányokat, de ugyancsak nagy számban hagyták el az országot is.

²⁸ Harsányi Ivánnak, a Pécsi Tudományegyetem BTK Modernkori Történeti Tanszéke emeritus professzorának előadása a Wesley János Lelkészképző Főiskola 2014. október 13-i tudományos ülésén (szerkesztett szöveg), amelyet a szerző bocsátott rendelkezésemre.

megkülönböztetés érvényesül. Zsidó tanuló nem lehetett a Pantol Márton katolikus hitoktató vezette Madách Cserkészcsapat, illetve az óráközi szünetekben a folyosók rendjét biztosítani hivatott karszalagos rendezőgárda tagja. Az órán kívüli foglalkozások közül nem vehettek részt a repülőmodellezéssel foglalkozó (úgymond: stratégiai jelentőségű) szakkörben. A honvédelemről szóló 1939. évi (a zsidó állampolgárokat a fegyveres katonai szolgálatból kirekesztő, és a honvédségi munkaszolgálatot bevezető) II. tc. iskolai alkalmazásaként a zsidó tanulók 12 éves kortól a kötelező leventefoglalkozások helyett »kisegítő előképzős« kiképzést kaptak, amellyel a későbbi munkaszolgálatra készítették fel őket. Foglalkozásaikat erre kiképzett tanárok, főleg testnevelők, illetve felsőbb osztályos keresztény tanulók (»ifjúvezetők«) irányították. Ezen kívül minden kisegítő előképzősnek is elő kellett fizetnie a Szebb jövőt! című leventeújságra, amelynek jelentős részét szélsőséges, gúnyrajzokkal bőven illusztrált zsidóellenes uszítás töltötte ki. (A lap akkori évfolyamait Gadó György dolgozta föl.) Erre a pénzt a leventeoktatók szedték be.»²⁹

Elhurcolását megelőzően, ugyancsak a Madách kisdiájkjaként, Kertész Imre is a leventeintézménnyel kapcsolatban élte meg elsősorban az üldözöttség élményét: *„A Barcsay utcai gimnázium is átváltozott közben, bevették a levente órákat. Volt egy nyilas tornatanár, úgy hívták, Csorba. Eleinte nem foglalkozott a zsidó osztállyal, rendszerint közénk hajított egy labdát, és ha zaj volt, bejött, ordított. De később, ha jól emlékszem, a Don-kanyar után, átalakultak a tornaórák, hozzá jött még egy úgynevezett levente óra, amikor is fölvelt egy piros-fehér-zöld karszalagot és ő lett a leventeparancsok. Az igazi aljasság az volt, hogy a másik osztályból átjöttek fiúk, ők voltak a mi úgynevezett rajparancsnokaink, akiket arra neveltek, hogy bármilyen parancsot adhatnak nekünk...*

²⁹ A leventeújság előfizetése a nem zsidó diákok esetében is erősen »ajánlott»-nak számított, ennek megtagadása pedig komoly kellemetlenségekkel járt, lásd ehhez a volt berzsenyis Rába György forrásértékű visszaemlékezését: Rába 1999.

*Ez ugye mégiscsak döbbenetes, hogy a szomszéd osztály tanulói parancsolhattak, guggolásokat, békaügetést meg hasonlókat csináltathattak velünk.*³⁰

A leventeoktatás mellett minden bizonnyal a cserkészcsapatokból való kizárás érinthette a fiúkat a legérzékenyebben – mint Bak János saját berzsenyis B osztályáról szóló visszaemlékezésében írja, a cserkészek között később is szorosabb volt a kapcsolat, mint az osztály többi tagjai között: *„Osztálytársaim jó része vagy a 191. Toldi Miklós cserkészcsapat, vagy a 311. Vörösmarty Mihály csapat tagja volt. A Toldi 1922-ben, több korábbi csapat összevonásából alakult, és szinte kizárólag asszimilált zsidó fiúkból állt, a Vörösmarty pedig 1924-ben mint a Budai Izraelita Hitközség csapata (1945-ig a hitközség csapata maradt). 1939-ben mindkettőt (és még számos másikat), mint »zsidó csapatot« kizárták a Magyar Cserkészszövetségből. Egyenruhát nem hordhattunk, táborozási engedélyt nem volt könnyű szerezni. A toldistákat egy darabig a Magyar Vöröskereszt vállalta el ifjúsági szakosztályaként, végül az Eszperantó Szövetség volt elég bátor ahhoz, hogy fenntartó testületként legalizálja őket. A Vörösmarty a hitközség ifjúsági csoportjaként működött. [...] Mindnyájan nagyon lelkünkre vettük, hogy a Cserkészszövetségből való kizárásunk után nem viselhettük a HUNGARIA háromszöget, a búrkalapot árvalányhajjal és a lilimos jelvényeket. Pedig ugyanolyan lelkesen gyűjtöttünk és énekeltünk magyar népdalokat és tisztelegtünk a piros-féhér-zöld lobogónak, mint bármelyik másik cserkész. Ahogy a 311. Vörösmarty korai publikációiban is látom, mindig jól megfért egymás mellett a hanuka-ünnepség és a »karácsonyi túra«. A csapat alapításának 80. évfordulóján az egyik öregcserkész így foglalta össze akkori »identitásainkat«: »Egyidejűleg voltunk magyarok, zsidók és cserkészek – de mindenkifelett Vörösmarty-fiúk és -lányok.«*³¹

³⁰ Kertész 2015: 11.

³¹ Bak 2012: 53, 79. Lásd még <http://holocaust.archivportal.hu/temak/zsidok-cserkeszmozgalomban> (letöltés: 2017. december 18.)

Ha a tanulmányi eredményeket vesszük azonban szemügyre, nem látszik hátrányos megkülönböztetés a zsidó B osztályok rovására. A Kölcsey gimnáziumban 1942 novemberében készült *„kimutatás az erkölcsfegyelmi és tanulmányi állapotról”* egyenesen teljes döntetlent mutat az akkor már három szegregált párhuzamos osztály eredményeinek átlaga tekintetében:

I. A osztálylétszám: 46 eredmény: jó; I. B osztálylétszám: 40 eredmény: elégséges

II. A osztálylétszám: 44 eredmény: elégséges; II. B osztálylétszám: 40 eredmény: jó

III. A osztálylétszám: 50 eredmény: jó; III. B osztálylétszám: 40 eredmény: jó³²

A 40 főben megszabott osztálylétszám még előnyösebbnek is látszik a nem zsidó osztályok olykor lényegesebb népesebb diákcsoportjaihoz képest. Ez pedig a tanárok számára is kedvező lehetett, ahogyan az is, hogy a zsidó diákok jelentős része motiváltabb volt a tanulás terén, hiszen tudták, a zsidótörvények korlátozásai miatt csak az igazán kiváló tanulóknak lehetnek (jó esetben) továbbtanulási esélyei.

„Valójában rossz politikának bizonyult, hogy csak a legjobb zsidó fiúkat vették föl, mert nagyon elit osztályok jöttek így létre, a tanárok vetekedtek, hogy itt taníthassanak, hisz ezek a fiúk sokkal fogékonyabb és jobb tanulók voltak. Ha csak a legrosszabbakat veszik föl, akkor be lehetett volna bizonyítani, hogy a zsidó tényleg olyan faj... Ám mindenki jeles volt, kivéve engem, aki szinte mindig megbuktam” – véli évtizedek múltán a Madách legnagyobb nemzetközi elismerésre szert tett volt tanulója.³³

Ezért aztán nem meglepő, hogy amint kézirásos fogalmazványában a minisztérium egyik munkatársa a Madách gimnázium igazgatójának kérésére adandó válasz előkészítéseként írja,³⁴ a tanárok számára *„elked-*

³² BFL VIII. 42. a. 37. kötet, 1940–41.

³³ Kertész 2015: 9.

³⁴ Maga is a Kölcsey egyik emberségéről ismert volt tanára.

vetlenítő és demoralizáló” a zsidó osztályokban való tanítás. Az igazgató ugyanis többek közt azzal az érveléssel kéri a zsidó osztályok megszüntetését intézményében, hogy „a zsidó tanulók részére fenntartott osztályok rendszere a gimnáziumot mint gyakorló jellegű iskolát visszaes helyzetbe hozta. A pályájuk előtt álló gyakorló tanárjelöltek ugyanis a keresztény és zsidó osztályok összehasonlítása alapján olyan megfigyeléseket tesznek, amelyek őket könnyen helytelen ítéletekre vezetnek. Ilyenek mindenekelőtt a két-két, a keresztény és zsidó osztály között mutatkozó magaviseleti és előmeneteli különbségek, továbbá bizonyos versengések és súrlódások is. Ezek kiküszöbölése végett viszont nem egyszer olyan intézkedésekre van szükség, amelyek további eltéréseket mutatnak a természetes mederben folyó nevelő-oktató munkától.”³⁵

B

Elkedvetlenítő és demoralizáló lehetett tehát a rendkívül motivált és zömrel valóban jól teljesítő diákokat tanítani, a gyakorló tanárjelölteket könnyen arra a helytelen ítéletre vezethette, hogy a zsidó iskolások magaviselet és előmenetel terén felülmúlják nem zsidó társaikat... E megfogalmazások, amelyek az ellentétét állítják annak, amit a rasszista elfogultságok híján lévő józan ész diktál, részét képezik annak a nyelvjátéknak, amely az egész tanulmányozott időszak (1939–1946) beszédmódját jellemzi. Mind a háborús évek, mind a háború utáni kezdeti időszak írásos dokumentumaiban megfigyelhető a valóság igen erőteljes nyelvi átértelmezésére és/vagy banalizálására irányuló szándék.

³⁵ MNL OL VKM K 592-1940-3-54654. Az idézetben említett „versengések és súrlódások” egy esetéről számol be például egy volt madáchos: „G. Gy. emlékezett egy 1942 vagy 1943 telén »vére menő« hógolyócsatára, melyet az Almássy-téren három zsidó osztály vívott három keresztény osztállyal, vagyis »az ácsok és a bécsok küzdöttek egymás ellen nagy indulattal«.” Lásd Kocsisné Farkas 2014: 10.

„Persze a legsötétebb időben nem jártunk iskolába, mert 1944 áprilisában részleges kijárási tilalmat rendeltek el a sárga csillagot viselőkhöz, és a '44/45-ös tanévben csak a felszabadulás után (talán február végén?) kezdődött nekünk a tanítás” – írja visszaemlékezésében Bak János.³⁶ „A zsidó osztályok számára a sárga csillag kötelező viselése kihirdetésének a napja egyben az utolsó tanítási nap volt. A diákok végbizonyítványt kaptak, így iskolaévkük nem vészett el. Nem ismert, vajon felsőbb utasításra cselekedett-e így az iskola, vagy saját döntést hozott” – állapítja meg a Madách gimnázium volt B-osztályosainak visszaemlékezéseit összefoglaló egyik tanulmányában Kocsisné Farkas Claudia,³⁷ de a Kölcsey iratanyagában is hiába keresünk utalást arra nézvést, mi történt az izraelitának minősített diákokkal 1944 második félévében. Arról azonban maradtak fenn iratok, hogy 1944. október 28. után beszüntették a tanítást, és arról is, hogy az 1945. március 5-én kezdődött újra.

„1945-ben a tanítás beindulásakor kis B-s küldöttség lementünk az igazgatóhoz (akkor még vitéz Esztergomy Ferenc volt az igazgató), hogy ne keverjenek minket össze az Á-sokkal, szeretnénk magunkkal maradni. Igyekezett megmagyarázni, hogy nem jó, amit kérünk, és hogy miért lesz jó, ha összeelgyítenek. Valóban, mi, akkori 12–13 évesek idővel összeemelegedtünk és azóta is páratlan, mennyire összetartunk és jól érezzük magunkat minden érettségi találkozón. Ugyanaz nem mondható a nálunk 2–3 évvel idősebb hajdani B-sekről. Egy ilyen felettünk járóval beszélgettem, aki ecsetelte, mennyire nem tudtak összeszokni, mennyire véglegesen elkülönültek egymástól. Bizonyára belejátszott, hogy az ő korosztályukban már volt kötelező levante-oktatás az Á-soknak – és ennek munkaszolgálatos-jellegű megalázó változata a B-sek számára” – írja levelében a már idézett, külföldön élő egykori B-s kisdíák. Hasonló tapasztalatokról számoltak be a Madách volt tanulói is: „A tanítás 1945-ben indult újra, nagy létszámú, összevont osztályokkal, a tanárok

³⁶ Bak 2012: 41.

³⁷ Kocsisné Farkas 2014: 10.

nagyrészt a régiek voltak. [...] M. G. így emlékezett: »Az eredetileg 40-es létszámunk megcsappant, egyesek meghaltak, mások szülei külföldre költöztek, mások 'aliáztak' Izraelbe.« Nem lehet csodálkozni azon, hogy a háborút követően »barátkozás nem igen történt meg az eredetileg két külön osztály között. A régi osztálytársakkal azonban a barátságok megerősödtek, és a »kialakult barátságok egy életre megmaradtak«.»³⁸

Egy 1945. március 31-én készült kimutatás szerint a zsidó B osztályok tanulóinak ekkor közel fele volt beiratkozva (mint látni fogjuk, ez önmagában is magyarázatot érdemel), valamilyen módon jelentkezett közel egyharmaduk, a tényleges, igen alacsony osztálylétszámok azonban három B osztályban is meghaladták az A osztályokét (tehát a zsidó osztályokból több túlélő jelentkezett az iskolában, mint a nem zsidó osztályokból). Összesen 495 volt a beiratkozottak száma, 337 fő adott magáról életjelet, 229 volt valóban jelen.³⁹ Többen jelezték, hogy vidéken tartózkodnak, jó néhány diákot a szülei nem mertek elengedni az iskolába. Április 12-én a beíratottak száma már 530, a ténylegesen megjelentek létszáma 328, a diákok kétnaponta járnak iskolába, de az egyes évfolyamok összlétszáma olyan alacsony, hogy a korábbi 16 helyett csak 8 osztály indul, a párhuzamos osztályokat megszüntetik – így értelemszerűen megszűnnek a zsidó osztályok.⁴⁰ Az említett iratokban a felekezeti szegregációra vonatkozó utalás nem szerepel.

Ebből az időszakból származik az az 1945. június 11-i dátumot viselő dokumentum, amelyből kiderül, hogy az iskolát súlyos károk érték: egy 1944. július 2-i bombatalálat következtében a portásépület teljesen elpusztult, már le is bontották, két kisebb belövés miatt pedig 35 ajtó és 100 ablak pótlandó, javítandó a fedélszék, a vízvezeték és a csatornahálózat.⁴¹

³⁸ Kocsisné Farkas 2014: 11.

³⁹ BFL VIII. 42. a. 12.

⁴⁰ BFL VIII. 42. a. 12.

⁴¹ BFL VIII. 42. a. 12.

A korábbi iratanyagban ennek ugyanúgy nem volt nyoma, mint annak, hogyan tudta az iskolavezetés a visszacsatolt területekre áthelyezett és a katonai szolgálatukat töltő, illetve kényszernyugdíjazott (izraelitának minősülő) tanárokat pótolni.

Egy dátum nélküli cetlin olvasható ceruzás vázlat szerint egy 1945 tavaszán tartott értekezlet három napirendi pontja közül az utolsó a deportáltak ügye. A korábbi iratanyagban ilyesmiről nem esett szó, a közelmúlt eseményeinek felidézése szinte valamennyi akkoriban keletkezett dokumentumban a nyelvi banalizálás félreismerhetetlen nyomait viseli.

„A tanulót a szüleivel az elmúlt esztendő júniusában összeköltöztették, azóta igen kellemetlen és szűkös körülmények között, 3 szobás lakásban negyvenen laknak. Ősszel nem iratkozhatott be az ismert körülmények miatt, márciustól kezdve vidéken volt” – írja az egyik osztályvizsgára jelentkezett diák kérvényével kapcsolatban a jegyzőkönyv.

De ugyanez az *„ismert körülmények”*-re való hivatkozás, az átélt borzalmak verbális tompítása jellemzi mind az osztályvizsga letételének engedélyezését kérelmező szülők (*„[...] jómagam a napokban érkeztem haza Németországból, ahol hónapokig mint deportált tartózkodtam. Férjem valószínűség szerint mint deportált még mindig külföldön van.”*),⁴² mind az iskolai munka nehézségeit taglaló tanárok megfogalmazásait (*„A növendékek szempontjából a nehézségek fő oka az volt, hogy részben családi körülmények miatt, részben a gazdasági viszonyok következtében (több olyan tanulónk akadt, aki kénytelen volt kenyérkereset után nézni) nem jártak rendszeresen iskolába, s így a közös munka nem volt kivihető a kívánatos mértékben.”*).⁴³

Ennél valamivel világosabban fogalmaz az 1945. június 1-jén megtartott ellenőrző értekezleten az új igazgató, dr. Mező Ferenc (a Berzsényi gimnázium volt tanára, az 1928-as szellemi olimpia győztese, aki egyéb-

⁴² BFL VIII. 42. a. 12. Magánvizsgálat és tandíjmentességi, illetve tandíjkedvezményi kérelem, elintézve 1945. május 7.

⁴³ BFL VIII. 42. a. 12. Jelentés az iskolai munka tárgyában, 1945. május 30.

ként az első szülői értekezleten, bemutatkozásakor maga sem tett említést kényszernyugdíjaztatásáról – egy ügyvéd szülő emlegette fel hozzászólásában a Mező által „méltatlanul elszenvedett bántalmakat” és a „kéretlen-kelletlen távozást”, hozzátéve, hogy iskolatársak voltak a piaristáknál): „A tanulók elbírálásánál fokozottabban vegyük tekintetbe a lelki szempontokat, azokat, amelyek a közelmúlt válságos idők nyomorúságaiból, szerencsétlenségeiből fakadtak. Ennek az édesapja nincs meg, amaz talán semelyik szülőjéről sem tud; vannak tanulók, akik tudják, hogy egyik szülőjüket vagy talán mindkettőt elhurcolták, vagy agyonlőtték, másokat sötét sejtelmek gyötörnek szüleik eltűnése vagy távolléte miatt. Ezek a tények sok esetben tisztázák csalódásunkat egyes tanulóknál. Vegyük számításba ezeket, bár ilyesmi eddig még nem szerepelt ilyen tömegesen az enyhítő körülmények között.”⁴⁴

Szélsőséges kivételnek tekinthető tehát az a kérvény, amely 1945. augusztus 6-i keltezéssel és a Tankerületi Királyi Főigazgatóságnak címezve ma is használatos nevükön nevezi azokat az eseményeket, amelyeket az apa kérelme indoklásaként minden eufemizálás nélkül előad: „Fiam 1930-ban született és 1944. évben végezte el a IV. gimnáziumot. Az V. gimnáziumba nem irattam be, mert 1944. június 5-én immár negyedízben vonultam be munkaszolgálatra, ezt megelőzőleg apósomat, aki 75%-os hadirokkant százados volt, anyósommal együtt az auschwitz-i haláltáborba elhurcolták és megölték. Feleségem betegen feküdt, kizárólag fiam támogatására és ápolására bízva, amikor lakásából kitették és mindkettőjüket az Andrássy út 84. alatti csillagos házba zsúfolták be [kiemelések tőlem – F. K.], egy szobába 11-ed magukkal, ahonnan csak a nap bizonyos óráiban volt szabad távozniuk. Ilyen körülmények között gondolniok sem lehetett beíratásra, vagy egyáltalán tanulmányok folytatására. Később engem is, feleségemet is a nyilasok elhurcoltak. Fiamat keresztény barátom vette magához, innen szervezte meg fiam katonák és munkás barátaink csoportját, mely külön-külön

⁴⁴ BFL VIII. 42. a. 12.

*kiszabadította a nyilasok kezéből feleségemet, majd magamat és vezetett el bennünket az előkészített zuglói búvóhelyre.*⁴⁵

Pedig a tiszta beszédnek, a múlttal való könyörtelen szembenézésnek mintha akkor lett volna valamelyes esélye, hiszen Magyarországon még folytak a harcok, amikor a Debrecenben megalakult ideiglenes kormány vallás- és oktatásügyi minisztere, a földrajztudós Teleki Géza (Teleki Pál fia) március elseji dátummal a következőképpen fogalmazta meg az ifjúság nevelésének követendő eszményét: *„Az új nevelésnek az új társadalmi és politikai világrend követelményeihez kell igazodnia. Minden nevelőnek tisztában kell lennie azzal, hogy nemzetünk életének egyik legjelentősebb átalakulásán megyünk keresztül, amely hasonlíthatatlanul maradandóbb változásokat fog hozni, mint az 1918. évi. Arra az új korszakra, amely most elkezdődik, komoly önvizsgálattal kell felkészülnünk. Végleg szakítanunk kell azzal a veszedelmes kül- és belpolitikai, valamint társadalmi rendszerrel, amely sok hazugságával, imperialisztikus ábrándjaival és kiáltó szociális igazságtalanságaival, vétkes németbűvöletével, a faji kérdés egyoldalú felfogásával, a keresztyén jelző értékének lejáratásával romlásba döntötte nemzetünket.*⁴⁶ Ám ahogyan Teleki alig fél év múltán a baloldali politikai támadások hatására lemondani kényszerült,⁴⁷ az általa követelt komoly önvizsgálat és a hazugságokkal való szakítás is elmaradt.

⁴⁵ BFL VIII. 42. a. 12.

⁴⁶ Különnyomat a *Hivatalos Közlöny* 1945. április hó 1. számából. A magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter 56.002/1945.VKM sz. rendelete. Általános utasítás az 1944/45. iskolai évre. (Egy példánya benne volt az 1944–1946. évek kölcsöns iratanyagát tartalmazó dobozban.)

⁴⁷ Haas 2012.

*

Itt akár vége is szakadhatna a Kölcsey gimnázium zsidó B osztályai töredékesen rekonstruált történetének. Csakhogy a levéltárazás kifürkészhetetlen útjainak köszönhetően az ügyviteli iratok VIII. 42. A 39. kötete nemcsak az 1945-ös, de az 1946-os év fennmaradt tanárértekezleti jegyzőkönyveit is tartalmazza. És ha már a háborús évek iratanyagának hiatusait és sajátos nyelvjátékait is csak nehezen tudtam értelmezni, még értetlenebbül álltam a minisztérium sportosztályára áthelyezett Mező Ferencet 1946 áprilisában felváltó igazgató, az 1940-ben kényszernyugdíjazott, első világháborús hadirokkant Regős József jegyzőkönyvben rögzített megszólalásai előtt. Elsősorban egy felsőbb utasításra „*a tanulók mulasztásai és politikai eltévelyedései*” tárgyában tartott szülői értekezlet jegyzőkönyvét nem tudtam sehogyan sem értelmezni (lásd Melléklet). Mind Regősnek az iskolai politikai botrányokról, mind Fuhrmann Ernő hittanárnak az 1946 nyarán – a kunmadarasi pogrom idején – ismét égetően aktuális antiszemitizmusról tartott beszédét az utószülöttek göggyével és tudatlanságával megalkuvónak tartottam, a gyávaság, a mellébeszélés példaként olvastam. Mivel azonban szerencsére a magánérzelmeimen felülkerekedett a szakmai protokoll, egyrészt igyekeztem többet megtudni Regősről és Fuhrmannról, másrészt végignéztem az *Új Ember* című katolikus hetilap 1945–1946-os évfolyamait, hogy lássam, mennyiben illeszkednek az értekezleten elhangzottak a korszak beszédmódjába. Az utóbbi kérdésre a válasz egy szóban összefoglalható: maradéktalanul.⁴⁸

Fuhrmannról Borbándi Gyula emlékezett meg a legmelegebb szeretet és nagyrabecsülés hangján,⁴⁹ Regősről már hivatkozott írásában Levendél

⁴⁸ Jelen kereteken belül nincs mód ennek bővebb kifejtésére, de Regős beszédét érdemes összevetni az *Új Ember* következő cikkeivel: Péntes 1946; Halász 1946. Fuhrmannét pedig ezekkel: Sándor 1945; Egyed 1946; Sík 1946; Kis 1946; „*Mi katolikusok...*” 1946; Hamvas 1946; Péntes 1946b.

⁴⁹ Borbándi 2003.

László. Közös barátaink tanácsát követve végül megkértem Ungváry Rudolfot, aki már írt kölcsseysként szerzett élményeiről,⁵⁰ legyen segítségemre a mellékelt szöveg értelmezésében. Valóságos esszével felérő válaszában – amelyet remélem, egyszer még teljes terjedelmében megjelentet – nemcsak a két volt tanárával kapcsolatos pozitív élményeit idézi fel, de igen árnyaltan igyekszik bemutatni, milyen volt az a világ, amelyben a minden bizonnyal gyorsírással lejegyzett beszédek elhangzottak.

„[...] 1947-ben kezdtem meg a tanulmányaimat a Kölcsseyben. Két év se telt még el 1944–45 fordulója óta. De a zsidó osztályokról soha nem volt szó. Nem mintha a tanárok nem emlékeztek volna halálos pontosan. Minden apró részlet élt még, és került olykor – igaz, ezek se gyakran – szóba. A Rábakecölön született egykori parasztgyerek, Boros Ferenc költő és magyar tanár, a maga jóindulatú, az órákat inkább beszélgetésekkel, mint feleltetéssel kezelő, kövérkés, mindig valami dalocskákat maga elé dűnnyögő magányos férfi például elmesélte, hogy amikor az egyik 1944-es légítámadás után bejött az iskolába, ott sírdogált a telitalálatot kapott pedellusház mellett az életben maradt Sukán bácsi. Ha kérdezte volna az ember, az az érzésem, hogy beszéltek volna a zsidó osztályokról is. De ártatlanként is tudták, hogy van valami közös felelősségük, és a normális ember ösztönháztartása a megoldhatatlant megoldhatatlannak kezeli.

A jegyzőkönyv szövegéből, akár hiszi ezt valaki, akár nem, egy archaikus, mára teljesen elsüllyedt világ hordozóinak a képe rajzolódik ki. Akár valami kőkorszak az európai utazónak Új Guinea rejtett zugaiban. Még nekem is megrendítő volt újra találkozni gyermekkorom légkörével, amelyben nevelkedtem. A Jót illető, már elképesztő naivitás, gyermekség, a nevelési elveket átható régies, de Comenius óta a pedagógiában felismert megértési igyekezet. A tanári étosz működése, mennyire érzékeltem ezt annak idején. Miközben magától értetődő volt a körmös, a verés. A Kölcsseyben. Hatodikban. [...]

⁵⁰ Dalos – Pohl 2009.

A kutya se rendült meg. És szinte észrevétlenül vedlette ezt le mindenki néhány év alatt. [...] Az a tisztelet, amely alapján Fuhrmant kérték fel erkölcsi illetékesnek, és műveltségük ellenére nem ütköztek meg szövegének ájtatos, a prédikációkból hozott, közhelyszerű katolikus semmitmondásán, egy beidegzett, régtől öröklött magatartás. [...] Ez a sajátos tisztelet a pap iránt nyugaton sokkal tovább fennmaradt, és halvány nyomai még mai is megvannak. Hogy nem az evangélikus vagy a református hitoktatót? Mert azok »világibbak«, ezzel az erkölctől távolabb voltak. És hát a túlnyomó többség katolikus hittanra járt a Kölcseyben. [...] Hogy nem a rabbit (mert rabbi is oktatott)? Egyrészt itt nem az áldozatok nevében kellett nyilatkozni. Másrészt – ez nekik túl nehéz ügy volt ahhoz, hogy a jövőbe látóan tudták volna megoldani. [...] ebből a jegyzőkönyvből nekem olyan emberek bontakoztak ki, akik magával a rettenettel nem tudtak mit kezdeni. Akkor felkészületlenül érte az emberiséget a szingularitásnak festő perfekt technikai és kommunikációs megsemmisítés. Ma meg az, hogy mindez álarcban bontakozik ki.”

*

Hogy mit is gondolok mindezek után a zsidó B osztályokról általában és a Kölcsey zsidó B osztályainak történetéről különösen? Miközben e három gimnáziumban ezeknek az osztályoknak a létrehozása egyértelműen egy rasszista „*apartheidpolitika*”⁵¹ megnyilvánulása volt,⁵² egyfajta egérutat biztosított annak az intézményenként mintegy 200 diáknak, akit ide felvettek. Nyílt antiszemitizmust mindhárom gimnáziumban csak egy-egy

⁵¹ Bolgár Dániel kifejezése.

⁵² Egyébként korántsem előzmények nélkül. E tanulmány írása során igyekeztem az Arcanum sajtóarchívumában korábbi példákat keresni az elkülönítésre, és a Bolgár Dániel által kikutatott 1929-es győri eset mellett (*Be a ghettóba!* 1929: 7), találtam egy másikat 1907-ben (*Keresztény és zsidó osztályok az iskolában* 1907: 10), egy továbbit 1901-ben (*Antiszemitizmus a fővárosi iskolákban* 1901: 5), és végül még egyet 1877-ben (*Iskolai értesítők* 1877: 1851–1854). Az indoklásban minden esetben a praktikumra hivatkoznak: ne kelljen a hitoktatás és az ünnepek megtartásának szervezési kérdéseivel bajlódni...

tornatanár és leventeoktató, illetve diák ifjvezető részéről tapasztaltak azok, akik emlékeiket közreadták, és valószínűleg iskolán belül is védettebbek voltak közel 40 fős osztályaikban, mint a többi gimnáziumban az osztályonként felvett 2–3 izraelitának minősülő növendék. Önmagában is megérne egy tanulmányt, hogy az eredeti sajtóhírben szereplő zsidó lány B osztályt végül is a jelek szerint nem hozták létre, és komoly kutatásokat érdemelnének mind az egymást követő rendszerek nyelvjátékai, mind az 1945–46-os időszak, az „elsüllyedt világ”. Nem tudom, hogy voltak-e olyan dokumentumok a három iskola iratanyagában, amelyek expliciten foglalkoztak a B osztályokkal. Felteszem, kellett legyenek, és felteszem azt is, hogy ezeket valamikor 1945 után „iratrendezték”. De az is lehet, hogy nem. És azt sem tudom elképzelni, hogy nyilvánosan ne emlékeztek volna meg az iskola zsidó és nem zsidó halottairól. De talán csak szóban. Nem hiszem.

Abban azonban biztos vagyok, hogy a Kölcseyben a különböző módszeres (azaz módszertani) konferenciák, a bemutató órák és a más intézmények igazgatói által végzett sok napos ellenőrző látogatások, illetve az érettségik jegyzőkönyvei olyan szakmai munkáról tanúskodnak, amely a pedagógiai eszmények minden változása ellenére ma is tiszteletet parancsoló. Ezekben a gimnáziumokban a tanárok professzionális éthosza valamiképpen felfüggesztette a kívül uralkodó embertelenséget. Engem pedig megerősített abban a meggyőződésemben, hogy nagy a baj, ha felmentést adunk önmagunknak azzal, hogy elhisszük: *„Hol zsarnokság van, ott zsarnokság van”*.

Források és felhasznált irodalom

- Budapest Főváros Levéltára, Budapest (BFL)
- VIII. 42. A Budapesti VI. Kerületi Kölcsey Gimnázium iratai
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL OL)
- VKM K 592 Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. Középiskolai iratok
- Antiszemizmus a fővárosi iskolákban* 1901: Antiszemizmus a fővárosi iskolákban. *Pesti Hírlap* 1901. október 10. 5.
- A zsidó gimnazisták szomorú hete* 1939: A zsidó gimnazisták szomorú hete. *A Magyar Zsidók Lapja* 1939. június 30. 5.
- Bak M. János 2012: Tizenkét lipótvárosi berzsenyista életútja és családja. Emlékek, emlékezések. *Múlt és Jövő* (23.) 1. 39–81.
- Bakos István 2005: Emlékbeszéd Teleki Pálról és szobrának balatonboglári felállításáról. *Hitel* (18.) 1. (<http://epa.oszk.hu/01300/01343/00037/essze.html> – letöltés: 2017. december 18.)
- Dr. Balassa József 1941: A Középiskolai Bizottság feladatai. *Izraelita Tanügyi Értesítő* (66.) 2.
- Be a ghettóba!* 1929: Be a ghettóba! *Ujság* 1929. szeptember 7. 6.
- Bolgár Dániel 2014: *Asszimiláció és integráció a modern Magyarországon*. (PhD disszertáció) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Borbándi Gyula 2003: Tíz év a Regnumban. *Vigilia* (68.) 8. 608–617.
- Dalos György – Pohl Pálma 2009: Levelek egy orosz tanárhoz. *Mozgó Világ* (35) 10. 49–64.
- Egyed István 1946: A magyar háborús bűnösség. *Új Ember* 1946. január 20. 2.
- Halász Alexandra 1946: A Magyar Kommunista Párt folyóirata két magyar problémáról. *Új Ember* 1946. március 10. 7.

- Haas György 2012: Egy nagy erdélyi emlékére. Teleki Géza gróf. *Magyar Szemle* (19.) 9–10. (http://www.magjarszemle.hu/szerzo/haas_gyorgy – letöltés: 2017. december 18.)
- Hamvas Endre 1946: Vissza a Tízparancsolathoz! *Új Ember* 1946. szeptember 1. 1.
- Is Jehudi 1941: Zsidó közszellem, zsidó iskola. *Izraelita Tanügyi Értesítő* (66.) 7. 55–56.
- Iskolai értesítők* 1877: Iskolai értesítők. *Protestáns Iskolai és Egyházi Lap* (20.) 43. 1851–1854.
- Keresztény és zsidó osztályok az iskolában* 1907: Keresztény és zsidó osztályok az iskolában. *Pesti Hírlap* 1907. szeptember 22. 10.
- Kertész Imre 2015: Iskolaévek. Hafner Zoltán beszélgetése Kertész Imrével. *Új Pedagógiai Szemle* (65.) 1–2. 5–15.
- Kis György 1946: A társadalmi megbékélés útja. (A zsidókérdés lényege és feloldása.) *Új Ember* 1946. május 26. 2.
- Kocsisné Farkas Claudia 2010: A kirekesztés alakváltozatai. *Képzés és Gyakorlat* (8.) 3–4. 119–129.
- Kocsisné Farkas Claudia 2014: Párhuzamos történet a zsidók iskolai kirekesztéséről Olaszországban és Magyarországon az 1930-as évek végén. *Yerusha* (1.) 2. (<http://yerushaonline.com/content/?v=651q03zg> – letöltés: 2017. december 18.)
- Lackó Miklós 1998: A két világháború között. *Budapesti Negyed* (6.) 2–3. 173–240.
- Levendel László 1990: Azok a harmincas évek... (A politika beszüremlése az iskolába.) *Vigilia* (55.) 8. 592–596.
- „*Mi katolikusok...* 1946: „Mi katolikusok szembenállunk azzal, ami Kunmadarason történt”. *Új Ember* 1946. június 16. 2.
- Numerus clausus a középiskolákban* 1939: Numerus clausus a középiskolákban. *Népszava* 1939. június 27. 3.

- Pénzes Balduin 1946: Amit a zsidóknak el kell mondanunk. *Új Ember* 1946. október 13. 1–2.
- Pénzes Balduin 1946: Új vádak és tények a katolikus iskolák tanárai és diákjai körül. *Új Ember* 1946. május 26. 5–6.
- Rába György 1999: A puska részei. *Jelenkor* (42.) 7–8. 579–588.
- Sándor Dénes 1945: Az egyház és az üldözöttek. *Új Ember* 1945. szeptember 2. 8.
- Sík Sándor 1946: Embernek lenni. *Új Ember* 1946. február 24. 1–2.
- Több zsidó középiskolát!* 1941: Több zsidó középiskolát! *Izraelita Tanügyi Értesítő* (66.) 6.
- Ujváry Gábor 2015: Hóman és az antiszemitizmus. Válasz Kovács M. áriának (3. rész). *Magyar Nemzet* 2015. szeptember 22. (<https://mno.hu/hetvegimagazin/homan-es-antiszemitizmus-1305438> – letöltés: 2017. december 18.)
- Zsidótörvény a középiskolában?* 1939: Zsidótörvény a középiskolákban? *Magyarország* 1939. június 27. 7.

Melléklet

Az 1946. június 13-án, a „*tanulók mulasztásai és politikai eltévelyedései*” tárgyában megtartott szülői értekezlet jegyzőkövének részlete (BFL VIII. 42. a. 39. kötet)

gel. Ennek a gazdasági lehangolódásnak jótékony hatása lesz a tanítás és nevelés munkájára.

Az iskolai műveltségnek harmadik alakja az **iskolakerülés**. Ez természetesen a szülők tudta nélkül történik, és a szülők különböző fokozatait foglalja magában. A legenyhébb esetben csak az iskolai munkától való menekülésről van szó, minden más szándék kizárásával; ilyenkor a gyermek céltalanul barangol az utcákon, vagy alkalmi tárgyakkal játszik. Sokszor azonban az iskolakerülés ideje alatt a tanulói veszélyes lejtőre lép, pl. utcai árusítás, lopás, politikai eltévelyedés.

Ime néhány megfigyelt eset. A VI. A. osztályban feltűnő nagy volt a marasztások száma. Ezért, még más okokból is ennek az osztálynak szülőit külön értekezletre hívtam össze; a legkomolyabb intézkedések dacára is a szülőknél csaknem a fele nem jelent meg az értekezleten. A megjelent szülőkkel beható és bizalmas megbeszélést tartottam, ennek jótékony hatása nem fog elmaradni. A távolmaradt szülők gyermekeit a jövő iskolai évben csak szülei kíséretében fogom felvenni vagy -esetleg fel nem venni.

Egy második osztályos tanuló két héttig járt az iskola mellé, a szülő tudta nélkül. A gyermeket feddással és jó szóval igyekeztem jobb belátásra bírni. A fogadkozás megtörtént, de sajnos a csapás megismétlődött. A siró és megbágyt mutató gyermekkel anyja jelenlétében közöltem, hogy bár szabály szerint ki kellene őt zárni az intézetből - tanév végéig megtűröm az iskolában, de a jövő tanévre már nem fogom felvenni. Lehetőség, hogy az iskolaváltogatás megriázza a gyermeket és jobb belátásra fog térni. Egy ötödik osztályos tanulót egyik délelőtti detektív hozta be az iskolába, a köröten cigaretta áult.

Az iskolakerülés csakis a tanárok és a szülők fokozott együttműködésével szüntethető meg. Komoly ellenőrzésre, nevelőhatásra és szigorra van szükség. Ebben a tekintetben a szülő a nagyobb feladat, és a szülő a nagyobb felelősség is. Ellenőrzés céljából feltétlenül szükség van az ismert szokásos ellenőrzőkönyvecskére, vagy ha ennek hiányában egy külön füzetre. Ebben a lepecsételt füzetben közölje az iskola az szülőkkel a mondandóit, ebbe a füzetbe tekintsen bele a szülő mindennap. Kijátszás elkerülése végett esetleges második-ugyanancsak lepecsételt-ellenőrző füzetet /az első ugyanis megtelt vagy elveszett/ csak a szülő tudatával fogunk kiadni. A szigorú ellenőrzés mellett arra is fogunk vigyázni, hogy a gyermek ne csak rendőrt, hanem melegszióval nevelőt is lásson bennünk. Helyes nevelő ráhatással a gyermeki lelket a megfelelő tartalommal tudjuk betölteni és a célszerű irányba tudjuk hajlítani. Mert bár a veleszületett hajlamoknak hatalmas determináló erejük van, az sem tagadható, hogy a helyesen alkalmazott szavak "hegyeket tudnak megmozgatni".

Most vegyük figyelembe második kérdésünket: a **politikai eltévelyedést**. Politikai eltévelyedés alatt értjük a tanulók aktív bekapcsolódását valamilyen fasiszta mozgalomba. Szükségük le azonban, hogy aktív bekapcsolódás nélkül is fennállhat az alapbaj: a lappangó fasiszta érzelem. Ezt a fasiszta érzelmet vagy a szülői házból vagy baráti körben szivja magába a tanuló. Ebben a tekintetben a felnőttek lelke is zavaros, és tanításra szorul. Az emberek fejében a kommunizmus, szocializmus, nacionalizmus, sovinizmus, és antiszemitizmus fogalmi kavarognak. Ezek az emberek sziklatökrei gondolkodásmódjukkal és félrenevelt érzéslágukkal nem látják a nemzet különböző faj, vallás, osztályú rétegeinek elválaszthatatlan összefüggését, és nem látják a világ különböző nemzeteinek szerves egységeit. Elég sokan azt hiszik, hogy az ország feloldulásának, kirablásának és a háború elvesztésének igen súlyos bel- és külpolitikai következményei hozzátartoznak a demokrácia természetrajzához. Ezek belesznek a "post hoc ergo propter hoc" hamis következtetés logikai hibájába. Jelenleg egy anyagilag és erkölcsileg lezüllyt ország vergődik a demokrácia formái között, de ugyanígy vergődne bármely más rendszerben is. A távolnyugati boldog demokráciához az anyagi fellendülésen keresztül vezet az út. Ennek a demokráciának leglényesebb jellemvonása a szabadság: szabad gondolat, szabad vélemény és szabad lehetőség az érvényesülésre fajra, felekezetre és származásra való tekintet nélkül. A demokrácia áldásait csak évek múlva fogjuk mindannyian élvezni a maguk teljességében, addig alapos átnevelésre van szükség. Azoknak a tanároknak szülőknél és diákoknál az átnevelésre, akik két-nemzetialdon vivott és elvesztett háború rettenetes tanulságait sem képesek levezni.

Néhány -hálistennek veszélytelennek bizonyult- eset mellett az eltéve-

lyedőának egy klasszikus példáját ismertetem: az egyik hetedikos gimnazista meséli társainak, hogy "amikor Szilasi hazahozták, megbilincseltek, és az akkor védtelen embert egy zsidó megpoforta. Ilyen lovagiatlan és gyáva magyar ember nem lehet". Csöppet sem háborodtam fel a történeten, sőt örültem, hogy az eset napvilágra került és így nyíltan szembevethetők vele. Külön tárgyaltam a szülővel és külön a tanulóval. "Igaz-e-kérdetem a tanulót-hogy Szilasiék védtelen, sőt teljesen ártatlan embereknek nemcsak megpofortak, de meg is ütöttek?". "Igaz"-felelte a fiú. "Már aki téged közel dob-kérdetem tovább- azt te keményreledésnek viszed?". "Nem, Annira szelid és lovasias nem volnék"-felelte a tanuló. A távábbi-célszerűen vezetett- beszélgetés folyamán az a vélemény alakult ki bennem, hogy a fenti megbotránkoztatás eset komolyabb aggodalomra nem ad okot, és a nevelőhatás eredményes lesz szülőnél és diáknál egyaránt.

Most még csak egy zavaros eltévelyedést említek meg: az egyik negyedik osztályos tanuló "megalakította" az osztályban a Nyilas Kommunista Pártot. Ezt a "remet"-nevelőességére rámutatva- nem volt nehéz elűzni az osztályból és küldni a gyermek fejéből.

Mindenkor igyekezzünk a politikai eltévelyedéseket a felzárkózni. Ezeket nyílt szembeállításban a felvilágosítás és a meggyőzés eszközeivel szerezjük le, a tévedés belátását és a hiba megbánását fogadjuk el előtételnek, de a makacs harcos reakcióval szemben az erősebb eszközöknek is helyük van.

És mindenkor arra gondoljunk, hogy a végcél-Magyarország jólétécsakis a kölcsönös megértésre, türelemre, szeretetre alapított alkotó munkával érhetjük el.

A politikai eltévelyedéssel olykor összefügg egy másik eltévelyedés: az a n t i s z e m i t i z m u s. Ennek a kérdésnek ismertetésére az igazgató felkérte a testület erre legkíváncsiabb tagját, Fuhrmann Ernő főtisztelendő urat, aki a kérdést a következő előadásában ismertette:

Előre kell bocsátanom, hogy elvi kérdéseket tárgyalva előszeretettel használok példákat és hasonlatokat. Köztudomású, hogy minden hasonlat a n t i s z e m i t i z m u s. Ennek a kérdésnek ismertetésére az igazgató felkérte a testület erre legkíváncsiabb tagját, Fuhrmann Ernő főtisztelendő urat, aki a kérdést a következő előadásában ismertette:

Látogassunk el gondolatban valamelyik filmstúdióba! Beállítják először a világítást, hogy az a legplasztikusabban rajzolja az alakokat. Ugyanolyan gondos felvigyázás pedig addig várandórol egyik helyről a másikra, míg a legkövetkezőben adja vissza a hangot. Csak ilyen előzmények után kezdődik meg a felvétel. A ha valamelyik rész nem sikerül jól, újból felveszik az egészet. S ugyanaz a helyzet, ha a már előhívott film mutat egy eddig rejtve maradt hibát. Ilyen gondos munka mellett talán hónapok telnek el, míg a film elkészül, de akkor a maga nemében tökéletes: azt mutatja és mondja a közönségnek, amit a szerző, a rendező, az egész művészgárda a közönség elé vinni akar.

Az emberi élet nem egyszerűsíthető le ennyire. Nemcsak az hat ember-társunkra, amit mi magunk tovább szeretnénk adni /szóval vagy cselekedet-tel/, hanem az is, amit titokban akarunk tartani vagy nem közölhetők minősítünk. Sokszor pedig nem is tudjuk, hogy embertársunk mi hat.Pl. előadást tartok valami komoly és érdekes témáról a hallgatóság pedig köz-ben azt figyel, mi a kedvenc szavam, milyen tagjelöléseket használok stb.- Sok évvel ezelőtt a szemináriumban három hajviselet volt megengedve: kopaszra nyírni a haját, felfelé vagy oldalra fésülni. Két fiú kezdte hátrafelé fésülni. Mindazok, akik gyakrabban érintkeztek velük, mint többi társak, akik gondolatban és érzésvilágban is közelebb álltak hozzájuk, átvették ezt a különös szokást is öntudatlanul vagy öntudatosan. Ezzel fejezték ki rokonszenvüket, gondolatuk, felfogásuk azonosságát. Felöltött ember hat fel-nőtt emberre még akkor is, ha ez nincs szándékában. Fokozottabb mérték-ben áll ez felöltött és fiatalok viszonyában. Minél nagyobb a korkülönbség, annál nagyobb ez a hatás. Négyéves leány káromkodása. Semmikép-pen nem tehető fel, hogy szülei erre külön tanították. Sokat veszekedtek és verekedtek, közben egymást illették ilyen gyönyörű szavakkal, amelyek szokatlanságuknál megmaradtak emlékezetükben s mert értelmüket sem fogta meg, mindenütt bemutatta tudományát. Anig a gyermek édesanyjában a leg-szebb nőt látja s édesapjában a legerősebb férfit, addig könnyen vezet-hetik, formálhatják szülei, idegen befolyásra kevésbé reagál. Közébben

azonban mindenki hat rá a kialakíthat olyan felfogást is magában, amely szűkebb körrel szembeállítja, így adódhat helytelen és veszélyes politikai magatartás és adódhat antiszemitizmus is. Ilyenkor különösen fontos, hogy a szülő világos és örökérvényű elvek szerint járjon el, mert ez megmentheti gyermekét az eltévelyedéstől, vagy visszazsugoríthati újból a helyes útra. A felfogott az antiszemitizmusról beszélünk most, mégpedig kizárólag erkölcsi viszonylatokban.

Általános eligazítást adhat a felebaráti szeretet törvénye. Tudjuk, hogy minden ember keresi a maga javát. Ezért a felebaráti szeretet mértéke a helyes önszeretet. Az ember társas lény, így saját javát csak embertársai segítségével érheti el. Múltánvala volna azt kívánni, hogy mindenki engem szolgáljon, nekem járjon kedvemben és nekem ne legyenek kötelességei embertársaim irányában. Könnyen érthető az általános körvélemény: Amit nem akarsz, hogy neked tegyenek az emberek, te se tegyél másnak, s emirol kívánnod, hogy neked tegyenek, azt te is tedd meg embertársadnak.

Az emberi értelmünk segítségével megtalált igazságot világosan és határozottan előírja Isten törvénye is. Az öszkövetésben ezt találjuk: "Ne gyűlölj testvéredet szívedben, hanem fedd meg nyíltan, hogy ne legyen bűnöd a te szemem előtt." (Lev. 19:17) "Es ime fölkele egy törvényszerűtől és mondván: Mester! mit cselekedjek, hogy az örökéletet elnyerjem? Ő pedig mondá neki: Mi vagyon írva a törvényben? mikép olvasod? Amaz felelvén mondá: Szeresd a te Uradat Istenedet teljes szívedből és teljes lelkeiddel és minden erőddel és egész elméddel; felebarátodat pedig mint tennemmagadat. És mondá neki: Helyesen feleltél; ezt cselekedjed és élni fogsz. Amaz pedig igazolni akorván magát, mondá Jézusnak: De hát ki az én felebarátom? Felelvén pedig János a szót, mondá: Egy ember Jeruzsálemből Jerikóba menvén rablók közé került, akik kifoszták őt és sebesre verték, félholtan hagyák őt és eltávoztának. Véletlenül azon az úton jött lefele egy pap, és látván őt, tovább ment. Hasonlóképpen egy levita is, midőn azon helyhez ért és látta őt, elment mellette. Arra utazván pedig egy samaritánus, odaméne és látván őt könyörületre indula. És haza járulván, bekötötte sebeit, olajat és bort öntvén azokra; fűtve őt barmára s a szőlő látra vivé és gondját viselé. Másnap elővéve két denárt, a gazdának adá, mondván: Viseld gondját neki, és amit ezenfelül ráköltesz, mikor visszatérek, megadom neked. É s három közül mit gondolsz, melyik volt felebarátja annak, ki a rablók közé jutott? Amaz pedig mondá: Aki irgalmasságot cselekedett vele. És mondá neki Jézus: Menj és te is hasonlóképpen cselekedjél". Lukács 10: 29-37. "Hallottátok, hogy mondstott: Szeresd felebarátodat és gyűlölj ellenségedet. An pedig mondom nektek Szeresd őket ellenségeitek; jót tegyetek azokkal, kik titeket gyűlölnék, és imádkozzatok üldözőitekért és megáldaszótok, hogy fiai legyetek Atyátoknak, k mennyekben vagyon, ki napián fölkelti jót és gonoszokra s esőt ad az igazaknak és hámszaknak." Máté 5: 43-48.

Szek világos szavak, amelyek nem kívánnak magyarázatot, csak éppen meg kell tartani. Nem lehet számunkra mentés, hogy kevesen élnek az előírás szerint, mert az legfőbb az, hogy mutatja, milyen kevés igazi keresztény milyen kevés komolyan istenhív ember van. Nem adhat felmentést alóla az Egyház vagy a pápa, mert Isten rendelkezéseit ők sem változtathatják meg, hisz hívatauk éppen az, hogy Isten tanításait meghamisítás nélkül, változtatlanul őrizsék s hirdessék a rájuk bízott híveknél. Saját tetetésünkre nincs bízva, hogy elfogadjuk-e vagy sem, kikeresve s elfogadva azt, ami könnyű, vagy könnyelműnek megfelel, elvetve pedig azt, ami nehéz és erőfeszítést jelent. "Agy elfogadjuk Isten s mindenrendelkezését, parancsát, vagy elvetünk egyet parancsai közül, de akkor magát Isten is el kell vetnünk."

Befejezésül két példa mutassa meg teendőinket negatív és pozitív formában.

Klementa koromban hallottam, hogy a kutya nem haraphat, hanyelvét lezorítja. "Próbáltam saját kutyámon, amely különben igen jóban volt velem s szelíd állat volt. Játék közben szájába dugtam kezemet és lezorítottam nyelvét. Tényleg nem tudott harapni. Ami engem bűnösre és boldoggá tett, neki semmiképpen sem volt inyére. Igyekezett nyelvét kiszabadítani s hiába való erőlködése közben egyre dühösebb lett. Tízperce mag egyre kétségbeesettebben szorítottam nyelvét, mert éreztem, hogy kezem epseje forog köztök. Végül találtam egyéb menekülési lehetőséget, mint hogy a kezemet a nyelvem alá dugtam. Így a kutya nem haraphat, de a nyelvem alá dugtam a kezemet."

san az ajtó felé közeledtem humakodás közben, a kutyát ellöktem magamtól és kiugrottam az ajtón. A vad lendület, amellyel a kutya mekiugrott az ajtónak, mutatta a veszély nagyságát, amelyből kimenekültem. -Tehát: Ne bántuk egymást!

Duxler kertáruink minden hozzátartozóját elvesztette. Ennek ellenére sincs bosszuvágy a szívemben. Ösztályab-mészevezzi a szegényeket a leron-gyoltakat nem kutatva ki keresztény s ki nem az; kutatja a gazdagokat s nem tesz különbséget közöttük vallásuk szerint, hanem keresztényt és nem keresztényt egyaránt felhasznál, hogy segítsen a szegényeken, rászorulta-kon. - Segítsük egymást!

Ha a felebaráti szeretet törvényének negatív és pozitív követelménye szerint egyaránt eleget teszünk, megoldódik az antiszemitizmus kérdése s nem kell többé róla beszélni.

As igazgató megköszöni Fuhrmann Ernő főtisztelendő urnak gyönyörű gondolatokkal és nemes érzelmekkel átszőtt nagyhatalmú beszédét.

As igazgató felhasználja az alkalmat, hogy a szülők ily szép számban együtt vannak, és emlékezteti a megjelenteket arra, hogy a szülők a múlt h hó folyamán komoly összeget adományoztak az iskola fenntartására. Ennek az adakozásnak köszönhető, hogy az iskola vízvezeték hálózata ma már teljes egészében rendben van. Az egybegyűlt pénz felhasználását két megbízott szülő ellenőrizte. Főleg a legnagyobb gondunk a hiányzó ablaküvegek pótlása. A megjelent szülők azonnal lelkesen csatlakoztak az iskolaépítő-végereedményben országépítő- akcióhoz és adakoztak. Percek alatt össze-gyűlt 7364 milliárd pengő, amit az igazgató már másnap üvegbeszerzésre fordított.

A tanulóifjúság köréből többször fordultak már az igazgatóhoz azzal a kíváncsisággal, hogy külföldi ebédeltetési akcióban szeretnének résztven-ni. Az igazgató már megtette az erre vonatkozó lépéseket, és addig is át-menetileg felkérte a tehetősebb szülőket, hogy fogadjanak szegény, rosszul táplált gyermekeket hetenként egyszer vagy kétszer ebédre. Több szülő azonnal szívesen felajánlott ebédet.

A szülők köréből K o p t s K á r o l y jelentkezett szöldrara:

A szülők nevében megköszöni az igazgató urnak jelen szülői értekezlet összehívásával és megrendezésével kapcsolatos fáradozásait. Örül annak hogy nemcsak a gyermekek demokratikus nevelése terén észlelhet komoly eredményeket, hanem ami legalább ilyen fontos, a szülői házban felmerül-ő politikai elégtelenségek megakadályozására is szívt fektet az igaz-gatóság.

As igazgató ezek után emlékezteti a megjelenteket a hivatalbelépése-
kor tartott szülői értekezleten kitérásba helyezett, az intézet hely-rehozatalát célzó adományokra, kéri, hogy e nemes adakozásukról a jövő-ben se feledkezzenek meg.

Több felszólaló nem volt. Az igazgató megköszönte a megjelent szülök-nek, hogy olyan szép lelkesedéssel részt vesznek az iskola azellai és anyagi életében és az értekezletet bezárta.

708. K.m.f. u.e. Magyar Késér VIII.c.t.1000szlp.
709. K.m.f. u.e. Magyar Késér VIII.c.t.1000 szlp.
710. K.m.f. u.e. Magyar Késér VIII.c.t.1000 szlp.

711. Ruzs József
712. gimnáziumi igazgató értekezletti jegyző.

713. Fuhrman Ernő
716. dr.Borbély Andor
720. Citronyi Jenő

724. Duxler József
725. Galyó János
726. Kiss Aladár

727. dr.Kabáry Kálmán
728. Lengyel Imre

729. dr.Munkácsy Kálmán
730. Nagy Aladár
731. Németh Emil
732. Németh Tibor
733. Orbán Ferenc
734. Sebastyán Sándor
735. Berzei István

Képeslap a budapesti Kölcsey Ferenc Gimnáziumról 1929-ben. Itt még ép a II. világháborús bombatalálat következtében megsérült és lebontott pedellusház.

„Nemzetünk reménysége, Ottó trónörökös”

A királyi család híreinek neológ izraelita olvasatai¹

A nagy háború dinasztikus sérelmei a propaganda szintjén találkoztak a birodalmak alattvalóinak nemzeti törekvéseivel,² a modern polgári öntudat és politikai aktivitás pedig összefonódva jelent meg a felvilágosodást megelőző vallási világképek toposzaival. A háború következményének tudható be ugyanakkor az utolsó dinasztikus hatalmak eltűnése is Európa térképéről. Eltűnt velük együtt a nemzettudatok birodalmi megfogalmazódása,³ a dinasztikához való lojalitást pedig az utódállamok népeinek saját egyediségükbe vetett hite váltotta fel.⁴ A közösségi stratégiákat és a politikai cselekvéseket az adott életvilág keretein belül lehet értelmezni. Rupert Klieber katolikus egyháztörténész osztrák–magyar monarchiabeli felekezeti életvilág-konceptiója ugyanúgy ezt a gondolatot fogalmazza meg, mint Yosef Hayim Yerushalmi azon megglátása, miszerint még a vallási szövegek mögött is hús-vér emberek keresendők, s a történeti le-

¹ A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg. A téma alapkutatásait a szerző az MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport (03 217) keretében kezdte meg.

² Gerő 2014.

³ Diószegi 1997: 284.

⁴ Romsics 2010.

írások egy komplex emberi valóság lenyomatai.⁵ A Habsburg Birodalom felekezeteinek diskurzustradíciói, a Monarchia felekezeti alapon megélt katolikus, zsidó, muszlim, pravoszláv és protestáns életvilágai alapjaiban határozták meg tagjaik tapasztalatait, lehetőségeit, értelmezéseit és perspektíváit.⁶ Gerő András szerint a nagy háború végén a rendszer és a király elleni állásfoglalásokban inkább a nem vallásos zsidóknak jutott hely:

„a vallásos zsidók mint kisebbség állampolgári helyzetükben is – mintegy »ontológiailag« – királyhűségeire voltak ösztönözve, hiszen jogegyenlőségük biztosítását és védelmét leginkább a létező hatalomtól várhatták. Tehát nemcsak a judaiztikus hagyomány és a modern nemzeteszme, hanem az állampolgári léthelyzet is hatalmi idomulásra ösztönzött.»⁷

A zsidóság esetében a judaizmus hagyományai, az átalakuló társadalom lehetőségei és korlátai, valamint a modern nemzeteszme megjelenése egyaránt hatott a felekezeti diskurzustradíciók formálódásának útjaira és a tágabb társadalmi környezethez való viszonyulási módokra. Premodern előképek, normák és szimbólumok fonódtak össze modern felvilágosult eszmékkel, ön- és jövőképekkel. A judaizmus hagyományai találkoztak az állampatrióta uralkodótisztelettel és a modern nemzeteszme szimbolikus politikáival. A következőkben ezek egymásra hatását vizsgálom meg neológ izraelita példán, imakönyvekre, homíliákra és publicisztikákra támaszkodva, jelesül azt, hogy miként jelent meg a történetiség rendje, a judaizmus hagyománya, a zsidó felvilágosodás univerzalista erkölcsi missziója és a magyar nemzeti elköteleződése a trónutódlás körül kirajzoló toposzokban?

⁵ Klieber 2010; Dubin 2014: 52. Dubin szerint Yerushalmit a zsidó mentalitástörténet, a zsidó történelem hosszú időtartamai (*longue durée*) érdekelték, nem pedig a judaizmus története.

⁶ Klieber 2010.

⁷ Gerő András egy lektori véleményének részlete.

A Kiss Arnold budai főrabbi által szerkesztett *Mirjám* című neológ női imakönyv (*techinó*) jubileumi kiadása 1917-ben már az ifjú királyi párért, a békéért és Ottó trónörökösért, „*nemzetünk reménységéért*” imádkozott. A női imakönyvek nemzeti nyelvű szövegei tágabb teret biztosítottak a szimbolikus politika⁸ adaptálására. A háborús propaganda és az új uralkodópár felé irányuló társadalmi elvárások így egyszerre jelenhettek meg a hagyományos imaformákkal, felvilágosult univerzalizmussal, filantrópiával és a magyar nemzeti azonosulással.

„Had[d] lássa fényben a hont, egyetértésben annak lakóit, békességben annak gyermekeit, ös[s]zhangzatos munkásságban annak polgárait. Szilárduljon meg jogara alatt a nemzeti egység érzülete, honboldogítás kötelességérzete, szűnjék meg az ő atyai intésére pártoskodás és viszály, osztálygyűlölet és érdekhajhászás, hogy ez a nagyra szólított nemzet mentsvára maradjon az emberszeretetnek, a kölcsönös türelmetességnek, a nemes szabadelvűségnek, egyenjogosságnak és fölvilágosodásnak. Töltse örömben és boldogságban napjait hazánk védangyala, nemeslelkű hitvese Zita királyasszony oldala mellett, hogy mindketten még soká szemtanúi lehessenek a királyi család tagjai jólétének és boldogságának”⁹

– vonatkoztatta Kiss Arnold imakönyve IV. Károlyra a fenti sorokat.

⁸ Gerő 2004.

⁹ Kiss 1917: 497–499.

Vallási hagyomány és modern politikai öntudat

Az *Egyenlőség* című társadalmi hetilap az uralkodónak és a Habsburg-dinasztiának tulajdonította a Monarchia népei és felekezetei közötti béke fennmaradását.¹⁰ Az újság a feltörekvő, emancipált, fiatal neológ zsidó középosztály véleményét képviselte, és azt tartotta feladatának, hogy bizonyítsa a magyarországi zsidóság magyar nemzethez tartozását.¹¹ Ferenc József önmagára szintén népei és birodalma egysége őrzőjeként és a felekezetek közötti béke védelmezőjeként tekintett.¹² Rudolf és Ferenc Ferdinánd halálának, Károly Ferenc József trónörökösi megnyilatkozásainak és a gyermek Ottó alakjának izraelita percepciói a tágabb kereteket tekintve a trónutódlás kérdése,¹³ a felekezeti kereteket személve pedig a királyi szövetséges¹⁴ történeti modellje felől érthető meg. A Habsburg-dinasztia családi élete a dinasztikus és az állami patriotizmus fontos jelképei közé tartozott.¹⁵ Az egyén – ahogyan a premodern társadalomban általában, úgy az államiságot megjelenítő koronás fő családjában is – szerepek betöltőjeként jelent meg. Az 1850-es évektől Habsburg-Ausztriában az uralkodó, az ifjú Ferenc József – a családi barokk hagyományokat újragondolva – a keresztény vallásosság és erkölcs megtestesítőjeként, alattvalói példaképeként, az állam jelképeként tűnt fel.¹⁶ Az uralkodóház családi eseményeit a társadalom különböző csoportjai eltérő módon értelmezték és különbözőképpen építették be saját önképükbe törekvéseik megerősítése

¹⁰ Geró 2016: 269–270; Glässer 2016; Unowsky 2006: 105–108.

¹¹ Zima 2013: 54.

¹² Glässer 2016.

¹³ Glässer 2017.

¹⁴ A „királyi szövetség” történetírói problémája az Osztrák–Magyar Monarchia idején Galíciában született történésztől, Salo Wittmayer Barontól (1895–1989) eredt, és tanítványa, Yosef Hayim Yerushalmi gondolta tovább. Értelmezésében a „királyi szövetség mítosza” vigaszt és reményt nyújtott a zsidóság számára (Dubin 2014: 51–52).

¹⁵ Lásd Kőrösi 1894; Heller 1911.

¹⁶ Unowsky 2006: 26, 32, 106, 112.

céljából. Ferenc József Károly főherceg eljegyzését Zita hercegnővel a katolikus ifjúság és család értékeinek megerősítése céljából például fontos hírként hozta a *Zászlónk* című cserkészlap.¹⁷ Ferenc József temetése összefonódott a Magyar Vöröskereszt jótékonyági akcióival és a háborús propagandában a hátszág egységének kifejeződésévé vált. A gyermek Ottó trónörökös pedig Ferenc József temetésén és IV. Károly koronázása során a jövő ígéretét testesítette meg a tragédiáktól sújtott császári-királyi családban. Nemcsak a családnak, hanem a birodalom nemzeteinek is azt sugallta szerepeltetése, hogy a korábban sok gondot okozott trónöröklés biztosítva lett.¹⁸

A modern zsidó politikai gondolkodás gyökereit keresve felmerül annak kérdése is, hogy a középkorban és a kora újkorban hogyan tekinthettek önmagukra, hogyan értelmezhatték saját helyzetüket a királyi udvarokkal kapcsolatban álló zsidók, illetve a kamaraszolgák. A kamaraszolgává vált zsidók számára az uralkodó teljes védelmet garantált a türelmi adó fejében, vagyonuk és pénzük pedig teljes egészében a kincstárhoz tartozott.¹⁹ Az egyház teológiailag legitimálta a kamaraszolgaság intézményét.²⁰ Salo Wittmayer Baron ezt a helyzetet – Lois C. Dubin szerint – úgy mutatta be történeti vizsgálódásaiban, mint amelyben a zsidók a kamaraszolgaság intézményét olyan királyi szolgasággá értelmezték át, ahol ők nem a király szolgáinak szolgálói, hanem az uralkodó védelme alatt álló szabad emberek. A kérdés értelmezésének lényege Baron szerint a társadalmi autoritásoktól való horizontális és vertikális függés. Kizárólagosan az uralkodó szolgálóként nem voltak alárendelve más, hierarchiában alacsonyabban álló vagy párhuzamos autoritásnak. A király szolgáló kifejezésnek vallási háttere van: *bBava Kama* 13a és b. Zaragozai Bachja ben Asér a 13. században ezt

¹⁷ *Károly királyi herceg és Zita főhercegnő...* 1912.

¹⁸ Maczó 2016: 6, 66, 77–78, 100–103.

¹⁹ Dubin 2014: 57.

²⁰ Komoróczy 2012: 158.

a talmudi helyet parafrazeálhatta, amikor azt írta: „*Szolgái vagyunk a királyoknak, de nem a szolgáknak.*”²¹ A király megjelölés a Talmudban az Örökkévalóra vonatkozik, akinek 2Móz 3 és 3Móz 25,42 szerint a zsidók szolgálnak. *mAvot* 3:6 (más számozásban *mAvot* 3:5) szerint, aki magára vállalja a Tóra igáját, arról leveszik a királyság és világi dolgok igáját. Aki pedig lerázza magáról a Tóra igáját (a parancsolatokat), arra ránehezül a királyság és a világ igája. A *sibud málchijot*, azaz a királyságok szolgálata a büntetésként értelmezett diaszpórabeli alárendeltségre utalt. A diaszpóra földi királyainak való alárendeltség a II. Szentély pusztulása utáni szétszóratás büntetéskénti értelmezéséből eredően lett természetes.²²

Baron a zsidókkal kötött császári szövetséget a történelmi zsidó közösség legmagasabb autoritással kötött vertikális szövetségeként fogta fel. Megközelítésében a császárokkal, monarchákkal és pápákkal kötött vertikális szövetség a középkori zsidóknak védelmet, stabilitást és rendet biztosított.²³ Komoróczy Géza szerint a középkori társadalomban a zsidók a király magas társadalmi státusban lévő alattvalói voltak.²⁴ A Magyar Királyság esetében a kamaraszolgaság jogi újítása Kálmán király korábbi törvényét helyezte hatályon kívül.²⁵

²¹ Idézi Komoróczy 2012: 159.

²² Lásd Fényes 2011: 26–28.

²³ Dubin 2014: 57–58.

²⁴ Komoróczy 2012: 159.

²⁵ Komoróczy 2012: 159.

Lamentatio Jeremiae Prophetae mint történeti percepció

Baron a száműzetés zsidó történelmének lamentáció jellegű és martirológiaszerű felfogásával szemben fogalmazta meg történeti modelljét felmutatva, hogy az antikvitásban és a középkorban a zsidók kreatív és aktív társadalmi, gazdasági és politikai szereplők is lehettek.²⁶ A „királyi szövetség” vigaszt és reményt nyújtó mítosza olvasható ki Adler Illés főrabbi értelmezéséből, amikor arról írt, hogy a Rudolf trónörökös és Erzsébet királyné elvesztéséhez is kötött szenvedés a királyt, Ferenc Józsefet a szenvedő zsidósághoz hozta közelebb: testvérévé tette a szenvedésben! A királyi család korábbi tragédiáinak izraelita értelmezéseiben a szenvedésgondolat szintén hangsúlyos volt.

„Ábrahámtól csak kérte az Isten az egyetlen fiát, de a király oda is adta... és talán ez a sok szenvedés és tragikum tette megértőbbé a zsidósággal, a szenvedés és tragikum népével szemben, mint a trónon minden elődjét. És talán a zsidóság is azért ragaszkodott hozzá az alattvalói hűség és hódolat rendes mértékén fölül, mert egyivásu testvért látott benne a türésben és szenvedésben. Amikor Agrippa király egyszer sirva fakadt a népe előtt, az vigasztalva kiáltott feléje: Ochinu atto! Ochinu atto! Testvérünk vagy, testvérünk vagy! A könnye-

²⁶ Dubin szerint az elmélet Baron saját osztrák–magyar monarchiabeli tapasztalatából táplálkozott. Galícia olajiparában és banki világában aktív, módos családból származott. Apja zsidó közösségi vezető volt, és a városi tanács tagja. Tanúja volt az európai zsidó közösségek működésének, később pedig nyilvános zsidó közösségi ügyekkel is foglalkozott az Egyesült Államokban. Megtapasztalta a nemzeti törekvések szétfeszítő erejét az Osztrák–Magyar Monarchiában, és bánta a Habsburg Birodalom szétesését, az általa képviselt stabilitás és rend elvesztését, amit Ferenc József császárként megnyugtatóan testesített meg számára. Baron a nacionalizmusokhoz negatívan viszonyult. Attitűdje az 1930-as és 1940-es évek európai valóságával szemben alakult ki. A középkor és a Monarchia elveszett világa a stabilitást, a rendet és az alapvető „tisztességet” jelképezte. Baron elmélete ellenpélda is a középkor náci használatára, amelyben az antiszemitizmust a középkorból vezetik le. Baron szerint a középkor sokkal jobb volt a zsidók számára, mint ahogyan az emberek többsége gondolta, és összehasonlíthatatlan volt azzal, amit a nácik kialakítottak. A középkorban a vallási és világi autoritások védelme alatt a zsidók alkalmas környezetben éltek a császárokkal, királyokkal és pápákkal kötött királyi szövetségnek köszönhetően (Dubin 2014: 58–59).

ző és szenvedő királynak, a tragédiák hőse, Izrael hódolattal kiáltotta sokszor: Testvérünk vagy! Testvérünk a türebben, a szenvedésben."²⁷

Ezen a ponton a neológ izraelita felekezet diskurzushagyománya eltér a Baron modelljét ösztönző, Dubin által vélt attitűdtől, a zsidó történelem lamentáció jellegével való szembehelyezkedéstől. Sőt a királyi ház szenvedéseinek felmutatása és a felekezettel/nemzettel való ezáltal lényegi azonosságának kimondása az általános közbeszédnek is része volt.

*„Voltak már királyaink, kiket kön[n]yek nélkül kísért a nemzet a sirba [...] De nem volt még magyar király, aki annyira osztozott volna Szent István atyai fájdalmaiban, mint a mi királyunk, kinek szintén egyetlen egy fiugyermeke hunyt el ifjúsága tavaszán. És nem volt még trónörökös a Habsburgok között, aki oly sokat ígért volna Magyarországnak, mint Rudolf királyfi, kinek szívébe nevelték a nemzeti szellem iránt való érzéket, nyelvébe oltották az édes hazai szót”*²⁸

– írta a budapesti V. kerületi állami főreáliskola római katolikus vallású tanára, Kőrösi (Kucsera) László.

A modern zsidó tudomány, a *Wissenschaft des Judentums* német mintájának elterjesztői és közkeletű értelmezéseinek lokális formálói a zsidó történelmet szintén zsidó martirológiaként oldották fel a tudományos társaságok pártoló tagjai és a történelem iránt érdeklődő zsidó középrétegek számára. Jeffrey Veidlinger erre mutatott rá a szentpétervári *Evrejskaia starina* esetében. A folyóirat olvasói a zsidó történelem hallatán a judaizmus történetére asszociáltak, szekuláris történelem címen pedig gyakran marti-

²⁷ bSzota 41a parafrázálása; Adler 1916.

²⁸ Kőrösi 1894: 50–51.

rológiát írtak, azaz elégiákat vagy statisztikai adatokat a pogromokról.²⁹ Ebbe a vallási hagyományba és közkeletű „történelemfogalomba” emelték be a budapesti neológ hetilapban az uralkodóház tragédiáit, amikor a zsidósággal rokonító mártíriumot formáltak belőlük. A szenvedésben megmutatkozó azonosság toposza túlélte a Monarchiát. Az *Egyenlőség* IV. Károly halálhírében szintén párhuzamot vont a királyi család és az ország tragédiái, illetve a zsidóság sorsa között.

„1889 óta hazánk története a tragédiák láncolata. Először Rudolf trónörökös halála, azután a gyilkos merényletek az angyali szépségű és jószágos királyné és Ferenc Ferdinánd és neje ellen, erre a háború fúriáinak szabadulása, fennkölt öreg királyunk elmúlása ágyúdörejek és halálsikongások között, a veszített háború, az országnak minden jogot megcsúfoló, eszeveszett feldarabolása, a forradalmak és azoknak borzalmas következményei és mindezek tetejébe most az ifjú király a halottas ágyon. Az ő tragédiája a legfájóbb az ő életpályájának vége, a legszomorúbb. »Az ég magasságából hullott a földre, a bércek ormáról az örvény mélységébe« – és vele együtt mi is, mind. Számkivetésben, magárahagyottan, nélkülözéstől küzdve kellett meghalnia Magyarország dicsőséges királyi utódjának, ifjú feleségét és apró árvákat hagyva maga után a bánat sötét egyedülvalóságában.»³⁰

²⁹ Veidlinger 2009: 252.

³⁰ Fischer 1922.

Az Örökkévaló, aki dicsőségéből juttat...

A királyi szövetséges történeti modellje csupán egyik vetülete a premodern közösségi/vallási minták és a modern politikai gondolkodás összefonódásának. A másik, sokkal inkább kitapintható értelmezés és gyakorlat az Örökkévaló által legitimált koronás fő tisztelete, amely magába foglalta a koronás főre mondandó rabbinikus áldás³¹ és az *intrada* (az uralkodó elé Tóra-tekercekkel való vonulás) gyakorlatát, az uralkodóért mondandó imát, valamint az ezek mögött meghúzódó valláserkölcsei fejtegetéseket is.

Az állam vagy az uralkodó jólétéért mondott szombati és ünnepi ima az Örökkévalóval folytatott párbeszédbe emelte be a nem zsidó világi hatalomért mondott imát. Az istentiszteletek imái a szentélybéli áldozatokat helyettesítették.³² A *Hanoten tesuá* („Aki megváltást ad” kezdetű imaszövegek) változatai a közösség és a tágabb szociokulturális rendszer viszonyát mutatták. Hasonló ima a királyért vagy az uralkodóért a keresztény liturgiának vagy az iszlám gyakorlatnak is része volt. Mint imatípusnak számos változata alakult ki, egyesek az uralkodó és családja jólétéért szóltak, mások az országért és jólétéért, ismét mások különleges háborús és krízishelyzetekre vonatkoztak.³³

A magyar izraelita imakönyvek *Hanoten tesuá* szövegei Német- vagy Habsburg-Ausztria imakönyveivel ellentétben a dualizmus magyar nemzet- és országfelfogását tükrözték: Magyarországért, köz- és jólétkonysági intézményeiért mondtak könyörgést arra való utalás nélkül, hogy mindezek a Habsburg Birodalom részét képezték volna.³⁴ A magyar asszimilatív nemzetkoncepcióval való azonosulásként értelmezhető, hogy Német- vagy

³¹ „Áldott vagy Te Örökkévaló Istenünk, a világ Királya, aki dicsőségéből juttat a hús-vér embernek.”

³² Damohorská 2010: 12.

³³ Damohorská 2010: 7, 15.

³⁴ Damohorská a Habsburg Birodalomra való utalás hiányát magyar sajátosságnak tekinti, ugyanakkor a kiegészítés értelmezéseit és a magyar szimbolikus politikát nem vonja be az elemzésbe. Lásd Damohorská 2010: 18–20.

Habsburg-Ausztria imagyakorlatával hasonlóságot csak a budapesti német nyelvű izraelita imakönyvek mutattak, Ferenc József és Erzsébet királyné mellett Rudolf trónörökös is megemlítve. Ilyen például az M. E. Stern által Budapesten 1880-ban nyomtatott *Fest-Gebete der Israeliten* című *machzor* (ünnepi imakönyv).³⁵ Pavla Damohorská további eltérésnek tekinti a birodalom más közösségeinek imaszövegeitől, hogy megjelentek a miniszterek, tisztviselők, tudományos és jótékonyossági intézmények,³⁶ de a zsidó jelző vagy az Izrael név nem. A megváltásra vonatkozó rész helyett az ima végén a szeretetért, testvériségért és az emberek közötti egyenlőségért való könyörgés állt.³⁷

A Világ Teremtője dicsőségének halvány evilági visszatükröződése a koronás fő, de egyben a társadalom rendjének és a zsidóság biztonságának letéteményese is. *Pirké Avot* III. 2 kommentárjai foglalkoztak a királyért mondandó imával és a királyi hatalomban megtestesülő társadalmi renddel. Rási Jeremiásra hivatkozva hangsúlyozta, hogy a népek királyaiért is kell imádkozni, tekintettel arra, hogy a világ 70 népéért szukkotkor 70 ökröt mutattak be áldozatként. Rabénu Jona, a *Sáaré tesuva* című muszárkönyv szerzője a *Zsoltárok* 35,13-ra hivatkozva azt írta, hogy az ember köteles másokért is imádkozni, és a királyság békéjébe mindenki belefoglalatik. Jom Tov Lipmann Heller, a *Toszaft Jom Tov* superkommentár szerzője szerint azért áll a zsoltárban királyság és nem király, mert a királyi tanácsra történik utalás (miniszterekre, tanácsadókra), akik irányítják az országot és törvényt tartanak az országban.³⁸ A királyi hatalomban

³⁵ Damohorská 2010: 60.

³⁶ A 19. század második felének és a 20. századelejének társadalmát a felekezeti, foglalkozási és jótékonyossági egyletek képezték le, a szimbolikus politika helyi és országos rítusaiban egyleti tagként jelent meg az egyén, lásd Barna 2013. A tudományos intézmények felértékelődését a zsidó felvilágosodás racionális, társadalomjobbító elképzelései is magyarázhatják, ahogyan a modern magyar zsidó önképben is fontos szerepet játszott a zsidó tudomány művelése. Glässer – Zima 2014.

³⁷ Damohorská 2010: 60.

³⁸ Rási ad loc, rabénu Jona Gerondi ad loc, Heller ad loc.

megtestesülő társadalmi rendet fejtegette közérthetően magyar nyelven Leo S. Singer rimaszombati ortodox főrabbi 1907-ben *Kötelességtan* címen közreadott *Hovat haLevavot* feldolgozása. A koronás fő látásakor mondanó áldás mellett ez kitért a király iránti lojalitásra is.³⁹ Singer főrabbi a száműzetés három esküjét⁴⁰ vonatkoztatta a modernizálódó Magyar Királyságra, a modern polgári nemzetkonceptiót premodern vallási elvekkel támasztva alá.

„És mindazokra nézve, a kik Izrael nevét viselik, mindörökké szent azon eskü, melyről bölcseink szólnak: »Isten esküvel kötelezte Izraelt, hogy soha hűtlenséget ne kövessen el azon ország ellen és azon népek ellen, a melyek között él, hogy azonosítsa magát ezen népek érdekeivel, hogy vállvetve munkálkodjék, küzdjön és szenvedjen velük.« (Mid. Sir, Has.) Izrael nem szegte meg soha hitét. Tanuskodnak a történet lapjai, hogy magyar hazánkat, e dicső Isten áldotta országot, melyen születünk és neveltetünk, melynek annyi javában részesülünk, annyi javát élvezzük, hálásan és hiven szeretjük, nyelvét, alkotmányát és intézményeit tiszteljük; haladdsa, virágzása és fénye óhajtasunk, törekvésünk és örömünk és ha vészben forogna, készen találna – mint hű gyermekeit – minden áldozatra, készen vérünket is ontani érette.»⁴¹

Könyvében Singer főrabbi az Isten által legitimált uralkodó képét rajzolta meg. A korona és a hatalom tiszteletéről szóló fejtegetéseiben visszautalt a hazaszeretetre, a király és a haza akaratát a *Diná demálchutá diná* elvre⁴² hivatkozva, az isteni akart szintjére helyezte.

³⁹ Singer 1907: 210–211.

⁴⁰ *bKetubot* 111a. Lásd Fényes 2011: 26–28.

⁴¹ Singer 1907: 17–18.

⁴² A királyság törvénye törvény mindaddig, amíg a hatalom nem a zsidóság ellen lép fel. (*bNedarim* 28a és *bBava Kama* 113a-b)

„A hazának és királynak akarata, mely törvényeiben nyilatkozik, oly szent legyen előttünk, mint magának Istennek akarata, (l. אֱלֹהֵינוּ אֵלֵינוּ az állami törvények fejez.) oly szívesen és önfeláldozóan kell azt követnünk, mint amilyen szívesen a vallásos ember Isten parancsait teljesíti.”⁴³

Apostoli magyar király, aki megcsókolta a Tórát...

A 19. század folyamán a modern nemzeteszmeiket és szimbolikus kísérő-jelenségeiket a judaizmus hagyományos kereteivel kellett összeegyeztetni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a modern nemzeteszme megjelenése előtt a hatalom rendi jelképeit és rítusait ne integrálták volna a vallásgyakorlatba a lojalitás kifejezése céljából. A római császárok köszöntéséig nyúlik vissza a királyi személy, uralkodó köszöntésének (*laudes*) és ünnepélyes bevonulásának (*intrada*) középkori szertartása. A zsidók jelenlétét ezeken először 1111-ben V. Henrik császár római bevonulásakor jegyezték fel. A császárt énekkel köszöntötték a kapuk előtt, ahogyan később II. Callixtus pápát is. A szertartáshoz a zsidók részéről az ajándékok átadása, az uralkodó részéről pedig az előd által kiadott privilégiumok megújítása társult. III. Sándor pápa római bevonulásakor, 1159-ben Tóra-tekerccsel nyújtott át neki a küldöttség. Komoróczy szerint a szent tárgy érintése által egyfelől a pápa vagy a király nemzsidóként a közösség megtiszteltetésében részesült, másfelől a Tóra-tekerccs érintése a zsidó vallás egyik jelképe iránti megbecsülés kifejezése is volt. A Magyar Királyságban a király megajándékozása és Tóra-tekerccsel való köszöntése az itáliai reneszánsz hatására jelenhetett meg.⁴⁴ Komoróczy szerint a Habsburg-dinasztia tagjai a 18. század végétől formális gesztusok által jelezték, hogy a zsidók számíthatnak rájuk. Országjáró útjaik alkalmával fogadták a zsidó küldöttségeket vagy

⁴³ Singer 1907: 211.

⁴⁴ Komoróczy 2012: 307–310.

hozzájárultak, hogy köszöntésükre a zsidók képviselői is megjelenjenek. A Tóra-tekerccsel történő köszöntés ezek során az uralkodóval való találkozás részét képezte.⁴⁵ A Ferenc József – aki apostoli magyar királyként Jeruzsálem királya is volt – 1869-es szentföldi látogatásáról⁴⁶ szóló tudósításban a *Vasárnapi Ujság* című képes családi lap hasábjain az *intrada* gyakorlata jelent meg.

„A király tábornagyi ruháját ölté fel, a szent István rendjét tévé mellére, míg a kíséret szintén díszruhában jelentkezett. Most már csak egy keskeny hegyhát választott el lovaglásunk céljától. E hegy magaslatain jött elénk a város első küldöttsége: Jeruzsálem magyar zsidói, kiknek háromszinü lobogója e felirást mutatá: »Éljen a császár és magyar apóst.[oli] király Ferencz József. Éljen a nemzet. A magyar, morva és cseh, izraelita község.« – Most természetesen egyik küldöttség a másikat követé, míg az utakat ezernyi néptömeg környezé, kiáltásokkal üdvözölve bennünket.»⁴⁷

A korabeli tudósítások szerint a császár-király a bevonulás során megcsókolta az elé vitt Tórát. IV. Károly király útjairól, a fogadására elé vonuló zsidó küldöttségekről a Monarchia egész területéről tudósított az *Egyenlőség*. Ezen látogatásokból a szerkesztőség olvasatában nem – a továbbra is élő⁴⁸ – *intrada* részletei rajzolódtak ki, hanem a rabbikkal kezet fogó, a hitközségek élete felől érdeklődő uralkodó képe, aki az izraelita felekezet birodalmon belüli helyzete felől is tájékozott.⁴⁹ A királyi szövetséges toposzának újabb jelentésrétegét nyújthatta az alattvalókkal történő

⁴⁵ Komoróczy 2012: 883.

⁴⁶ Ferenc József szentföldi látogatásának osztrák–magyar izraelita művészettörténeti emlékeiről lásd Arad 2015.

⁴⁷ *A király Jeruzsálemben* 1869.

⁴⁸ *A király Zlocovban* 1917; *A gyöngyösi tűzvész...* 1918; Szabó 1918; *A királyi pár Pozsonyban* 1918a; *A királyi pár Pozsonyban* 1918b; *A királyi pár debreceni tartózkodása...* 1918; *A debreceni királylátogatás* 1918.

⁴⁹ *A király Zlocovban* 1917.

kapcsolattartásban a merev udvari viselkedési formákat szelektíven kezelő fiatal király. Uralkodói magatartásának⁵⁰ a neológ sajtóban „*demokratikus*” jelzővel illetett megnyilvánulásai a katolikus emlékezeti kánonban is megjelentek.⁵¹

Az *Egyenlőség* főszerkesztője, Szabolcsi Lajos, aki apját követte e székben, az elhunyt Ferenc József és Károly Ferenc József trónörökös kapcsolatára Mózes és Józsué hasonlatát alkalmazta. Ahogyan a pusztai vándorlás végén Mózes sem léphetett be Kánaánba, úgy Ferenc József sem láthatta meg az új világot. Népeit a megpróbáltatásokkal teli, de diadalmasnak ígérkező úton a mellette felnövekvő, új nemzedéket képviselő Károly trónörökös mint Józsué vezeti tovább a béke felé.

„A nagy aggastyán meghalt az utolsó hegyen, a jövő küszöbén. Add, ó Urunk, minden királyok Istene, hogy az Ő Jósúája vezethessen bennünket a béke és a fejlődés ígértföldjére. Bizunk benned, milliók Jósúája, új uralkodónk! Ifjúságodat ott tölthetted a Mester oldalán. Reád helyezte kezét, felavatott téged. Mélységes a gyász közöttünk és szünni nem akar. Sirunk a pusztában, elhagyott gyermekek. Jöjj, Jósua és vezess bennünket diadalmas ifjúsággal!”⁵²

Az *intrada* és a *laudatio* szertartásának része volt a *communitas judeorum*ot érintő korábbi kiváltságok új uralkodó általi megerősítése. Ez része volt a Ferenc József útjait kísérő köszöntéseknek és IV. Károly hivatalos látogatásainak is, holott az egykori önrendelkező *kahalokat* már rég a felekezeti szerkezet hitközségei váltották fel. Az *intrada* keretében értelmezhető Ferenc József visszatérő kijelentése: *„Népeim irányában a valláskülönbség nem képez válaszfalat szívemben. Királyi kegyelemre és oltalomra tehát önök is*

⁵⁰ *Az új uralkodó* 1916.

⁵¹ Boldoggá avatási *Positíójának* népszerűsítő változatában lásd Kovács 2004: 49, 87–88. A kortárs legendákról lásd Speidl 2016.

⁵² Szabolcsi 1916.

mindenkor számíthatnak.”⁵³ IV. Károly szintén megerősítette elődje nyilatkozatait, az *intrada*- és audiencia-leírások viszont már új időket sugalltak.

*„A dómtemplomból valló visszaérkezéséig a vallásos küldöttség ismét megvárta a királyt, aki miután kocsija a zsidó templomot már elhagyta volt, visszafordult és kezével bucsut intett az izraelita hitközség küldöttsége felé.”*⁵⁴

Gerő András a vallási hagyomány és a modern politikai szerep találkozását Ferenc József esetében az életrend és az uralkodó számára változatlan férfidivat egységében ragadta meg. *„A hivatalnok-katona vagy a katona-hivatalnok ideálját testesítette meg. Merthogy a kétféle »ethosz« között van közös pont: a szolgálat és a kötelességteljesítés. Az Isten által elrendelt világ szolgálata és a szolgálat kötelességének tudata”*⁵⁵ – írja Gerő. A háború végéig az izraelita felekezeti közbeszédet az Örökkévaló által legitimált uralkodó képe határozta meg, aki Ferenc József esetében hivatalnok-uralkodóként egyedi dolgot vitt véghez a felekezet életében: egyenjogúsította és más felekezetű alattvalóival egyenrangúnak ismerte el a zsidóságot. Az izraelita sajtódiskurzusokban az uralkodóház ennek az örökségnek lett a továbbvivője.

Ha a történetírás által premodernnek tekintett világértelmezési modellek továbbélésére is kiterjed figyelmünk, érdemes a jelen emlékezet-történetével is számolni. A magyarországi gyökerű elvándorolt ortodox közösségi emlékezeti kánonban két Habsburg-uralkodó neve él: Mária Teréziáé és Ferenc Józsefé. *„Máriá Tereziá hármársász”, „a gonosz”* jelzővel maradt fenn.⁵⁶ Ezzel szemben Ferenc József alakja az ortodox közösségek emlékezeti kánonjában *melech sel cheszed*ként, kegyes királyként van jelen ma is.⁵⁷ A kifejezés gyökere szentírási, alapja pedig az ortodoxia irányába

⁵³ *A király szavai márványban* 1894.

⁵⁴ *A királyi pár Pozsonyban* 1918b.

⁵⁵ Gerő 2016: 270.

⁵⁶ Deutsch 1990: 8.

⁵⁷ Fényes Balázs szíves szóbeli közlése.

tett uralkodói kegy. A *Példabeszédek* 20,28 az igazságos és kegyes királyi magatartást a trón támaszának nevezi: „*Kegyesség és igazság megóvják a királyt, és kegyességgel támasztja trónját.*”⁵⁸ A polgári és vallásszabadság okán a modern nyugati államok is kegyes királyságokként (*málchut sel cheszed*) jelentek meg az ortodox responzum- és történeti irodalomban.⁵⁹

⁵⁸ Az idézett hely IMIT Biblia szerinti magyar fordítása eltér a hébertől: „*Szeretet és hűség megóvják a királyt, és szeretettel támasztja trónját.*”

⁵⁹ Menasse Klein, *Misne halachot*. 17 kötetében elszórva 14-szer szerepel. Például harmadik kötet 35. pont. Fényes Balázs szíves közlése.

Források és felhasznált irodalom

- A debreceni királylátogatás* 1918: Hírek – A debreceni királylátogatás. *Egyenlőség* 1918. november 2. 9.
- Adler Illés 1916: A koronás mártír. *Egyenlőség* 1916. nov. 25. 2.
- A gyöngyösi tűzvész...* 1918: Hírek – A gyöngyösi tűzvész... *Egyenlőség* 1918. május 26. 10.
- A királyi pár debreceni tartózkodása...* 1918: Hírek – A királyi pár debreceni tartózkodása... *Egyenlőség* 1918. október 26. 9–10.
- A királyi pár Pozsonyban* 1918a: Hírek – A királyi pár Pozsonyban. *Egyenlőség* 1918. július 20. 9.
- A királyi pár Pozsonyban* 1918b: Hírek – A királyi pár Pozsonyban. *Egyenlőség* 1918. július 27. 14–15.
- A király Jeruzsálemben* 1869: Tárház – A király Jeruzsálemben. *Vasárnapi Ujság* 1869. november 28. 660.
- A király szavai márványban* 1894: Hírek – A király szavai márványban. *Zsidó Hiradó* 1894. október 25. 9.
- A király Zlocovban* 1917: Hírek – A király Zlocovban. *Egyenlőség* 1917. augusztus. 18. 14.
- Arad, Lily 2015: Realising a Dream. Emperor Franz Joseph I and his Peoples at the Austrian Hospice in Jerusalem. In: Bugnyar, Markus – Wohnout, Helmut (eds.): *At Home in the Orient – The Austrian Hospice in Jerusalem*. Vienna, 251–280.
- Az új uralkodó* 1916: Az új uralkodó. *Egyenlőség* 1916. november 25. 10.
- Barna Gábor – Pernye-Klamár Sára 2013: Egyletek és egyesületi élet Óbecsén a 20. század közepéig. In: Glässer Norbert (szerk.): *Óbecse a polgárosodás útján*. Óbecse, 344–393.
- Damohorská, Pavla 2010: *The Jewish Prayer for the Welfare of the Country as the Echo of Political and Historical Changes in Central Europe*. Praha.
- Deutsch, Alexander 1990: *Di Taylung in Ungarn*. New York.

- Diószegi István 1997: *A hatalmi politika másfél évszázada. 1789–1939.* (História könyvtár. Monográfiák) Budapest.
- Dubin, Lois C. 2014: Yosef Hayim Yerushalmi, the Royal Alliance, and Jewish Political Theory. *Jewish History* (28.) 1. 51–81.
- Fényes Balázs 2011: Bűn és büntetés paradigmája a rabbinikus hagyományban. In: Uő.: „Őrizzétek meg őrizetemet...” *Tanulmányok a rabbinikus hagyomány köréből.* Budapest, 7–41.
- Fischer Gyula 1922: A király halálára. *Egyenlőség* 1922. ápr. 8. 6.
- Gerő András 2004: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből.* Budapest.
- Gerő András 2014: *Merénylettől a hadüzenetig. A béke utolsó hónapja a Monarchia Magyarországon (1914. június 28. – 1914. július 28.).* Budapest.
- Gerő András 2016: *Ferenc József és a magyarok.* Budapest.
- Glässer Norbert 2016: „Bless Our King, Who You Sent Like Moses”. Jewish Religious Interpretations of Loyalty to Hungarian King Francis Joseph. In: Barna, Gábor – Gyöngyössi, Orsolya (eds.): *Religion, Culture, Society 3. Yearbook of the MTA-SZTE Research Group for the Study of the Religious Culture.* Szeged, 76–95.
- Glässer Norbert 2017: „Égből szállott mireánk ez a korona, Isten küldte azt neked miáltalunk”. IV. Károly koronázásának neológ izraelita diskurzustradíciói. *Ethnographia* (128.) 2. 79–95.
- Glässer Norbert – Zima András 2014: A magyarországi *Wissenschaft des Judentums* íve Löwöktől Scheiberig. Scheiber Sándor, a Löw-hagyaték gondozója. Utószó. In: Löw Immanuel: *Zsidó folklór tanulmányok.* Barna Gábor – Glässer Norbert – Zima András (szerk.). (Szegedi vallási néprajzi könyvtár 33.) Szeged, 146–169.
- Heller, Hermann (Hg.) 1911: *Erzherzog Franz Ferdinand der Thronfolger sterreichs.* (Habsburger Bibliothek) Brünn.

- Károly királyi herceg és Zita főhercegnő...* 1912: [Károly királyi herceg és Zita főhercegnő dedikált eljegyzési képe.] *Zászlónk* 1912. szeptember 15. 2.
- Kiss Arnold 1917: *Mirjam. Imádságok zsidó nők számára.* 45. jubileumi kiadás. Budapest.
- Klieber, Rupert 2010: *Jüdische, christliche, muslimische Lebenswelten der Donaumonarchie. 1848–1918.* Wien – Köln – Weimar.
- Komoróczy Géza 2012: *A zsidók története Magyarországon. I. A középkortól 1849-ig.* Pozsony.
- Kovács Gergely 2004: *Fogadd a koronát! Károly magyar király hitvalló élete.* Debrecen.
- Kőrösi László (szerk.) 1894: *I. Ferencz József.* (Kortörténeti könyvtár 2.) Budapest.
- Maczó Ferenc 2016: *Az utolsó magyar királykoronázás. IV. Károly király és Zita királyné koronázási ünnepsége Budapesten 1916 végén.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest.
- Romsics Gergely 2010: *Nép, nemzet, birodalom: A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941.* Budapest.
- Singer S. Leó 1907: *Kötelességtan.* Rimaszombat.
- Speidl Zoltán 2016: A „számkivetett”, és a „mesebeli” király. IV. Károly és fia, Ottó – legitimista „legendák”. In: Glässer Norbert – Zima András (szerk.): *„A királyhűség jól bevált útján...” Rendi és nemzeti kötődések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között.* (Szegedi vallási néprajzi könyvtár 54; A vallási kultúrákutatók könyvei 25.) Szeged, 423–444.
- Szabolcsi Lajos 1916: Meghalt a király. *Egyenlőség* 1916. november 25. 1.
- Szabó Imre 1918: Az üszkök városából. *Egyenlőség* 1918. június 2. 7.
- Unowsky, Daniel L. 2006: *The Pomp and Politics of Patriotism. Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848–1916.* (Central European Studies) West Lafayette.

- Veidlinger, Jeffrey 2009: The Jewish Historical and Ethnographic Society: Collecting the Jewish Past. In: Uő.: *Jewish Public Culture in the Late Russian Empire*. (The Modern Jewish Experience) Bloomington – Indianapolis, 229–260.
- Zima András: 2013: *A történetiség új rendje a budapesti magyar nyelvű neológ és cionista sajtóban. 1882–1938. Új kultúrtörténeti tanulmány*. (PhD disszertáció) Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, Budapest.

Görgei Artúr és a zsidó honvédek

1848–1849 forradalma és szabadságharca a magyar nemzetépítés egyik legfontosabb fejezete volt. A forradalom meghozta az addig alávetett jobbágyi tömegek felszabadulását és jogegyenlősítését, a szabadságharc pedig megmutatta, hogy a társadalom nagy tömegei az elnyert vívmányok következtében magukénak érzik a polgári nemzet ügyét és hajlandók a nemzeti önrendelkezésért harcolni.

Volt azonban egy olyan népcsoport, amely számára a forradalom sem hozta meg a társadalmi egyenlőséget: a magyarországi zsidóság. Az 1848:5. és 23. törvénycikk csak a bevett vallások gyakorlóí számára tette lehetővé a választójog gyakorlását, a 20. törvénycikk pedig az eddigieken kívül csak az unitárius vallást nyilvánította bevett vallásnak, az izraelita vallást nem. Ugyanakkor a 22. törvénycikk valláskülönbség nélkül nemzetőri szolgálatra kötelezte a férfilakosság jelentős részét, azokat a 20 és 50 év közötti férfiakat, akik városokban vagy rendezett tanáccsal ellátott községekben 200 forint értékű házzal vagy földdel, egyéb községekben fél jobbágytelekkel vagy ennek megfelelő nagyságú földterülettel rendelkeztek, illetve ha évi 100 pengő forint tiszta jövedelmük volt.

A zsidóság emancipációja tehát elmaradt, méghozzá főleg azért, mert a nyugat-dunántúli és felvidéki szabad királyi városok egy részében, később pedig Pécsen, Székesfehérváron, és Pesten is antiszemita megmozdulásokra került sor. Ezek miatt döntött úgy az országgyűlés és a kormány, hogy egyelőre elhalasztja a zsidóság egyenjogúsítását.

Ennek ellenére a magyarországi zsidóság alaposan kivette a részét a vívmányok megvédéséből. Az 1848. május 16-án szervezni kezdett első tíz honvédszászlóaljban az általunk ismert adatok alapján viszonylag nagy számban lehettek zsidók. A 7. honvédszászlóalj 213 Zala megyei önkéntese között 23 zsidó fiatalemberrel találkozunk, azaz arányuk elérte a 11%-ot.¹ Klapka György egyik levele szerint a 6. veszprémi zászlóaljban 12% volt a zsidók aránya, de hasonlóan magasnak véli az 3. szegedi, az 5. győri és 9. kassai zászlóaljban is a zsidók létszámát.² A magyar zsidóság 1848–49-es történetét mindmáig a legalaposabban feldolgozó Bernstein Béla töredékes adatai a zsidó önkéntesek kiállításáról szintén viszonylag magas részvételi arányra mutatnak.³ Tudjuk, hogy az országosan ismert adatok szerint közel 30% volt az iparosok, diákok, értelmiségiek, kereskedők és egyebek aránya. Ez az adat teszi hihetővé, ha nem is ellenőrizhetővé a fenti állítást.⁴

Szintén magas volt a zsidók aránya a különböző önkéntes csapatokban, így az 1848. augusztus végétől szervezett önkéntes mozgó nemzetőrségben, a különböző szabadcsapatokban és külföldi légiókban is. Részletes vizsgálatok és főleg használható adatbázisok hiányában nehéz pontos számot mondani. Ám a visszaemlékezések vagy a zsidó tisztek nemrég közölt névjegyzéke szerint magas volt arányszámuk a szabolcsi önkéntes mozgó nemzetőrzászlóaljban, a Zrínyi-szabadcsapatban, a német és a lengyel légióban is.⁵ Mindezt azért hangsúlyozni, mert a zsidók előrejutása előtt ezekben az alakulatokban semmifajta akadály nem állott: a hadsereg sok tekintetben demokratikusabb és teljesítményorientáltabb intézmény volt, mint maga a társadalom.

¹ Molnár 1987; Molnár 1992: 56.

² Idézi Bernstein 1998: 76–77.

³ Bernstein 1998: 77.

⁴ Urbán 1973: 264–265.

⁵ Bona 1998; Bernstein 1998: 78–79.

Hasonlóan magas lehetett a zsidók aránya az 1848 szeptemberétől sorozás útján felállított újabb honvédzászlóaljokban. Az augusztus végén elfogadott katonaállítási törvény végrehajtását elrendelő szeptember 12-i parlamenti határozat engedélyezte a helyettesítés rendszerét, azaz azt, hogy az újonc a saját pénzén állíthasson maga helyett valakit. Ennek révén a mobil népelemek, köztük a zsidók tényleges számukat meghaladó arányban kerülhettek a zászlóaljokba. Pontos számokat azért nehéz mondani, mert a fennmaradt zászlóaljnév sorok a néven kívül szinte semmilyen más adatot nem tartalmaznak.

Itt érdemes néhány szót szólni a zsidóság részvételéről a honvédseregben. A magyar honvédsereg 1848–49-ben a következő alkotóelemekből állott: a volt császári-királyi sorgyalog-, határőr- és huszárezredek, a honvédzászlóaljok, az önkéntes mozgó nemzetőri zászlóaljok, a szabadcsapatok, illetve a külföldi légiók. Ezek mellett – főleg a szabadságharc első időszakában – időlegesen mozgósították a rendes nemzetőrséget is. A honvédsereg legnagyobb létszáma 165–170 000 fő körül lehetett. Ha ehhez hozzávesszük a veszteségeket, összességében körülbelül 200 000 olyan személlyel számolhatunk, aki hosszabb-rövidebb ideig fegyveres szolgálatot látott el.

Bernstein Béla idézi azokat a kortársi vélekedéseket, amelyek szerint a honvédseregben mintegy 10–20 000 zsidó honvéd harcolhatott. Ezt a számot ő is túlzottnak magasanak vélte, hiszen ez a magyarországi zsidó lakosság 3–6%-át jelentené. Bernstein a szabadságharc után büntetésből besorozottak között a bécsi *Kriegsarchiv*-ban folytatott kutatásai során összesen 1008 zsidót talált.⁶ Márpedig a jelenleg ismert adatok alapján összesen körülbelül 40 000–50 000 honvédet, azaz a teljes létszám 20–25%-át sorozták be összesen a császári és királyi hadseregbe. 20 000 zsidó honvéd esetén ez a szám 4–5000 fő lenne. Ha az 1008 főnyi besorozottra vonatkozó adatot elfogadjuk, akkor legfeljebb 5000 zsidó vallású, a honvédseregben szolgáló

⁶ Bernstein 1998: 103–104, 256–280.

személlyel számolhatunk. Ez még mindig a magyarországi zsidó lakosság 1,5–2%-a lenne, ami még mindig messze több, mint a magyar etnikumú lakosság részvételi aránya, amely nem éri el az 1%-ot.

A tisztikar vizsgálata megerősíti ezt az adatot. A honvédsereg tisztikarának összlétszámát Bona Gábor körülbelül 12 000 főre becsüli. Az ő számításai szerint összesen 102 zsidó származású honvédtiszt szolgált a honvédseregben, azaz kevesebb, mint a teljes tisztikar 1%-a.⁷ Figyelembe veendő, hogy a tábornoki és a törzstiszti karban összesen 6 zsidó tiszttel találkozunk: ők is a legalacsonyabb törzstiszti kategóriába, az őrnagyiba tartoztak. E felső kategóriákban a volt császári-királyi tisztek aránya jóval magasabb, mint az egész tisztikarra vetített tényleges arányuk. Az alacsonyabb kategóriák azonban sokkal inkább tükrözik az egyes népcsoportoknak a társadalomban elfoglalt tényleges arányát. Még ha fel is tételezzük, hogy a zsidók előrejutása némileg nehezebb volt, mint például a magyaroké vagy a németeké, s ha az önkéntes alakulatokban való részvételük, illetve a helyettesítés alapján azzal is számolhatunk, hogy tényleges arányuknál jóval magasabb számban vettek részt a honvédseregben, akkor sem valószínű, hogy ott az említett 2–2,5%-nál több zsidó katonával számolhatnánk.

Kisebbit-e ez a számítás a zsidóság áldozatvállalásának mértékét? Aligha. Hiszen – eltérően más magyarországi népcsoportoktól – a zsidóság nem a polgári és vallási emancipáció után, hanem az előtt vette ki ilyen magas mértékben részét az önvédelmi, majd a függetlenségi háborúból. S ha mindehhez hozzávesszük a zsidóságot megosztó, később ortodox–neológoknak nevezett ellentétet, akkor a teljesítmény még mindig tiszteletre méltó marad.

A zsidóság más tekintetben is alaposan kivette részét a forradalom vívmányainak védelméből. Rengeteg önkéntes adománnyal segítette a magyar

⁷ Bona 1998: 59–60.

pénzügyi önállóság és a hadseregszervezés ügyét. Pénzzel, nyersanyaggal, tépés készítésével támogatta a honvédsereget. A hadfelszerelés ügye a zsidó iparúzők és kereskedők buzgalma nélkül kevésbé gyorsan haladt volna. Ők intézték a huszárezredek és a tüzérség lősükségletének biztosítását, a hadsereg élelmezéséhez szükséges gabona felvásárlását, a nyersanyagok (bőr, posztó, vászon) beszerzését. Zsidó bankárok és kereskedők bonyolították a külföldi fegyvervásárlásokkal és diplomáciai akciókkal kapcsolatos pénzügyeket. A Wodianerek és Ullmannok nélkül a forradalom diplomáciája rövid idő alatt megbénult volna, ahogy a Wodianerek révén vált lehetővé több tízezer modern fegyver külföldi beszerzése is 1848 nyarán és kora őszén.⁸ Emellett komoly szerepet játszottak a magyar hírszerzésben is.

A zsidóság kiállása a másik oldal számára is egyértelmű volt. Jellasics inváziója után a horvát és a császári királyi tisztek amiatt panaszkodtak, hogy a dél- és nyugat-dunántúli zsidó lakosság mindent megtesz a népfelkelés kirobbantása érdekében, pénzzel és agitációval egyaránt. A cs. kir. hírszerzői jelentések és belső tájékoztatók mindvégig és hadszíntértől függetlenül a szabadságharc legkövetkezetesebb támogatói közé sorolják a zsidókat. Állandó bennük a panasz, hogy a zsidó kereskedők folyamatosan szállítanak a magyar hadsereg számára.

A győztes abszolutizmus a zsidó lakosságot a szabadságharcban betöltött szerepéért kemény büntetéssel sújtotta. A pesti, óbudai és egyes alföldi zsidó községeket Julius Haynau táborszernagy, a cs. kir. főparancsnok 1849 nyarán olyan irtózatot hadisarc fizetésére kötelezte, amelyből a magyarországi cs. kir. hadsereg egyharmadát fel lehetett volna szerelni. Végül maga az osztrák kormány sokallta meg az összeget s mérsékelte a követeléseket.⁹

A zsidóság 1848–1849. évi szerepvállalása a 19. század végén is foglalkoztatta a közvéleményt. Az asszimilálódó, magát a magyar politikai

⁸ Urbán 2010.

⁹ Bernstein 1998: 149–177.

nemzet részének érző zsidók büszkéek voltak apáik vagy nagyapáik szabadságharcos múltjára, az 1870-es évektől megjelenő „modern” antiszemitizmus képviselői pedig kétségbe vonták e közös hagyományt. A zsidóság 1848–49-es múltjával foglalkozók számára azonban komoly problémát jelentett, hogy a forradalom és szabadságharc iratanyagának döntő többsége ekkoriban még hozzáférhetetlen volt (s a Monarchia bukásáig az is maradt): a magyar politikai és katonai hatóságok központi iratanyagát hét pecsét alatt őrizték a bécsi központi levéltárakban.

Így aztán mindazok, akik a zsidóság 1848–49-es történetét akarták feldolgozni, a korabeli sajtót, az emlékiratokat, esetleg a törvényhatósági levéltárakat használhatták csak. No és végül ott voltak még az egykori résztvevők – politikusok, honvédtisztek, újságírók és mások. Közéjük tartozott a szabadságharc egykori fővezére, majd a vereség fő felelősenek kikiáltott „áruló”: Görgei Artúr tábornok.

Görgey István, a tábornok öccse, maga is egykori honvéd százados, 1891. január 31-én levélben tudatta bátyjával, hogy aznap meglátogatta őt Kónyi Manó, s arra kérte, hogy rokona, Kohn Sámuel (1841–1920) főrabbi, történetíró számára, aki meg akarja írni a magyarországi zsidóság történetét, adjon egy nyilatkozatot arról, hogy *„a zsidók 1848/9-ben hogyan viselték magukat”*. Görgey István úgy vélte, erre legalkalmasabb egy Kónyi Manóhoz írott levél lenne.¹⁰

Görgei eleget is tett a kérésnek, s alig egy hét múlva, február 5-én a következő levelet írta Kónyihoz:

¹⁰ OSZK Kézirattár, Levelestár Görgey István – Görgei Artúr, Budapest, 1891. január 31.

„Visegrád, 1891. február 5.

Nagyra tisztelt Uram!

Testvéröcsém közlé velem az ön tisztelt rokona kívánságát, mely szerint én nyilatkozom, milyen volt magyar hitsorsosai magatartása 1848/9-ben.

E kívánságnak eleget teendő, előre bocsátom, hogy én voltaképpen csak azon zsidó vallású honvédek magatartásáról tanúskodni vagyok hivatva, kik énálattam szolgáltak. Ezek fegyelmezettségben, személyes bátorság- és szívós kitartásban – tehát minden katonai erényben – derekasán versenyeztek a többi bajtársaival. És miután az osztrák és orosz főhadakkal a honvédhadseregnek éppen azon része – a gyászos végű temesvári csatát kivéve – mindig és nem minden jó siker nélkül állott szemben, melyet én vezéltem: bátran következtethetni, hogy a többi önállóan hadműködött magyar vezérek tapasztalatai sem lehettek e tekintetben az enyéimnél kedvezőtlenebbek.¹¹

kiváló tisztelettel

Görgei Artúr”¹²

Kónyi a levelet továbbította Kohn Sámuelnek, aki ugyan valóban belekezdett az említett munka megírásába, de az 1848–1849. évi magyar események elbeszéléséig nem jutott el benne. A levél azonban mégsem ment veszendőbe. Kohn Sámuel 1897-ben – Szedlák Mátyás 1848–49-es honvédtiszt antiszemita kirohanásokkal is ékeskedő emlékiratainak¹³ megjelenését követően – átengedte azt közlésre Szabolcsi Miksának. Szabolcsi az *Egyenlőség* 1897. október 10-én megjelent számában *A letagadott véráldozatok* című cikkében idézte Görgei levelének második bekezdését, s később azt innen vette át Bernstein Béla is.¹⁴

¹¹ Bernstein 1998: 91–92.

¹² Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár XIX-116. Kónyi Manó hagyatéka. Görgei Artúr levele (másolat) 64.1937.

¹³ Szedlák 1897a. Németül: Szedlák 1897b. Szedlákra lásd Bona 1999: 242–243.

¹⁴ Bernstein 1998: 91–92.

Bernstein Béla szombathelyi főrabbi a forradalom és szabadságharc 150. évfordulójára akarta megjelenteni a magyar zsidóság 1848–49-es történetét bemutató munkáját, ezért az év februárjában ő is levélben kereste meg Görgeit. Az ürügy Szedlák kötete, pontosabban annak egyik kitétele volt, amelyben Szedlák arról írt, hogy Görgei 1849 júliusában kivégeztett egy Kohn nevű zsidó őrnagyot, akit sikkasztáson kaptak.

„Szombathely, 1898. február 6.

Nagyságos Uram!

Mindenek előtt bocsánatot kérek, hogy nyugalmát soraimmal bátorkodom zavarni, de egy igaz és jó ügy érdekében teszem, és azon meggyőződésben, hogy nagyságod nem tagadja meg ettől jóakarátát, és kegyes válaszával szerencséltetni fog. Talán van tudomása Nagyságos Uramnak arról, hogy a múlt év végén megjelent egy kis füzet: Leleplezések a magyar szabadságharc stb. idejéből, írta Szedlák Mátyás. Ez az úriember nemigen szereti a zsidókat, és azért minden érdemet meg akarna tőlük tagadni, amit a szabadságharcban való részvételükkel szereztek.

De ezzel nem elégszik meg, hanem vádol is, és a 29. lap 1. jegyzetében azt mondja, »hogy Görgey fővezér Kohn őrnagyot, mint sikkasztót és hazaárulót felakasztattatta« (1849. júniusban, mert állítólag élelmezési őrnagy lévén, a komáromi vár számára való élelmet künn helyezte el, hogy azt eladhassa az ellenségnek!)

Alulírott egy történelmi munkát rendezek most sajtó alá: »Az 1848–49-iki szabadságharc és a zsidók«, és azért azon alázatos kérelemmel fordulok Nagyságodhoz, mint dicső szabadságharcunk dicsőséges hadvezéréhez, kinek lángeszét megcsodálni tanítanak ama daliás idők, kegyeskednék nekem a felhasználás engedélyével a kijelölt esetre nézve az igazságot megírni, amennyire arra Nagyságod bizonyára emlékezni fog, hogy egy őrnagy felakasztása még

ama mozgalmas időkben is nem lehetett csekélység.¹⁵ Ha azonfelül oly kegyes volna Tábornok Úr, és akár általánosságban, akár egyes esetek felemlítésével véleményét kifejtene a zsidóknak az 1848-49-iki mozgalmakban való tetteges részvételéről, és azt közzétenni megengedné, nemcsak engem, de hazánknak százezreit nagy hála kötelezné.

Engedje remélnem Tábornok Úr, hogy alázatos kérelmemet nem utasítja vissza, és azért előre hálás köszönetemet fejezem ki.

Egyúttal engedje meg azt is Nagyságos Uram, hogy 80-ik születése napjából csekélységem is kijelenthesse, mily hő imával fordulok a Mindenhatóhoz, hogy dicsőségben úgy mint, fájdalom, szomorú tapasztalatokban is gazdag életét még hosszúra nyújtsa, hogy még soká mutathassunk Tábornok Úrra, mint ama nagy idők egyik legnagyobbikára.

Minthogy pedig a Mindenható előtt minden emberfiának imája egyaránt kedves, hacsak tiszta és őszinte, remélem, hogy egy zsidó pap imája is fölszáll hozzá, midőn annyi máséval egyesül a mi szabadságharcunk halhatatlan fővezéréért.

Midőn alkalmatlankodásomért újból bocsánatot kérek, maradtam azon reményben, hogy Tábornok Úr lesz oly kegyes, és feleletre méltat.

Alázatos szolgája

Dr. Bernstein Béla

Főrabbi

Szombathely

[Kívül:]

Nagyságos Görgei Artúr

fővezér, tábornok úrnak

Visegrád”¹⁶

¹⁵ Bernstein említett munkájának első, jegyzetelt kiadása 1898-ban, második, kibővített, de jegyzetek nélküli kiadása 1939-ben, a harmadik, a két kiadást „egyesítő” változata 1998-ban látott napvilágot.

¹⁶ Eredeti sk. tisztázat. OSZK Kézirattára, Levelestár Bernstein Béla levele Görgei Artúrhoz.

A századvégen és a századfordulón egyre többen fordultak Görgeihez akár levélben, akár személyesen, hogy 1848–49-ről vagy más emlékeiről kérdezzék. A tábornok mind a riportereknek, mind az őt levélben megkeresőknek rendelkezésére állt, bár kellő önmérsékletet is tanúsított: csak olyasmiről nyilatkozott, amiről valóban voltak ismeretei. Így tett Bernsteint esetében is.

„Budapest, 1898. febr. 12.

Tisztelt Főrabbi Úr!

Szombathely, 1898. február 5-dikei keltű levelében kétrendbeli felszólítással tisztel meg Uraságod:

I. Írjam meg, mi igaz Szedlák Mátyás azon leleplezésében, mely szerint én Kohn őrnagyot, mint sikkasztót és hazaárulót felakasztattam 1849. évi június havában Komáromban.

II. Mondjam meg véleményemet a zsidók részvételéről az 1848/9. évi védelmi harcunkban.

Tekintve a komoly célt, melyet szolgálni jelen soraim esetleg hivatva lehetnek, elmondom röviden azt is, amire emlékszem, azt is, amire nem emlékszem mindkét felszólítás tárgyában.

Emlékszem, hogy 1849. évi június utolsó – július első napjai valamelyikén Komáromban a várőrség intendántúrájában katonai két egyén haditörvényszék által kötéltre ítéltetvén, akasztófán bűnhődött.

Vallásbeli, rangbeli mivoltuk, mint előttem közömbös körülmény, nem hagyott semmiféle emlékeztető nyomot egy fél század után agyamban.

Nem emlékszem továbbá, hogy védelmi harcunk egész tartama alatt valaha akár hivatalos jelentést, akár privát tudósítást vettem volna, olyant, mely szerint bármely fegyvernemű honvéd csapathoz tartozott zsidó honvéd köz-

legények, al- vagy főtisztek kisebb mértékben feleltek volna meg honvédi kötelességüknek, mint akármely más vallású bajtársaik. Igaz, hogy 1848-ban kilenc pont felől egyszerre támadtatván meg: legkisebb gondunk is nagyobb volt annál, hogy azt fürkésszük közülünk vajon ki-k melyiknek, római pápának, Kálvinnak, Luthernek vagy Mózesnek tanai szerint imádja-e a közös egy magyar Istent, akinek nevében, akiben bízva fegyvert ragadtunk mindnyájan.

Kiváló tisztelettel

Uraságodnak kész szolgája

Görgei Artúr”¹⁷

Ha Görgei két levelét elolvassuk, egyértelmű, hogy a tábornok ahhoz a jogkiterjesztő liberális állásponthoz híven nyilatkozott, amely elvből ellenzett minden vallási vagy nemzeti diszkriminációt, s a nemzethez tartozást vállalás kérdésének tekintette. E tekintetben álláspontja egybehangzott nagy ellenfelével, Kossuth Lajoséval, aki harcosan kiállt a modern antiszemita politikai állásponttal szemben: *„Én ember és ember között faj-, nyelv-, vallásfelekezeti miatt sohasem tettem, s nem is fogok tenni különbséget; az antiszemitisztikus agitációt, mint a XIX-ik század embere szégyellem, mint magyar restellem, mint hazafi kárhoztatom; – kárhoztatom már csak azért is, mert a szimptómákat okoknak tünteti fel.”¹⁸*

Ugyanakkor Görgei mindkét levelében azt hangsúlyozta, hogy a zsidó honvédek ugyanúgy tették a kötelességüket, mint a keresztények/keresztényének – sem jobban, sem rosszabbul. Azaz, miközben határozottan állást foglalt egy negatív legendagyártással szemben, nem volt hajlandó arra sem, hogy a többiekénél jobban dicsérje a zsidó honvédek teljesítményét. Bernstein számára azonban ez is elég volt; munkájában szó szerint idézte a tábornok válaszána utolsó előtti bekezdését.¹⁹

¹⁷ Fogalmazvány. OSZK Kézirattára, Levelestár Görgei Artúr levele Bernstein Bélához.

¹⁸ Kossuth Lajos 1883. augusztus 15-i levele Urváry Lajoshoz. Közli Kossuth 1904: 116–118.

¹⁹ Bernstein 1998: 91.

A Bernstein által felvetett konkrét kérdésben viszonylag kevés forrással rendelkezünk. Ezek egyike a Komáromban megjelenő *Komáromi Lapok* tudósítása, a másik Karsa Ferenc honvédhadnagy emlékirata.

A *Komáromi Lapok* szerint a kivégzettek egyike valóban egy Kohn Márk (?–1849) nevű, korábban a Pest vármegyei törvényszék által váltóhamisításért elítélt személy volt, akit a fővárosba bevonuló császári királyi csapatok fővezére, Windisch-Grätz herceg szabadon bocsátott. A másik kivégzett személy Bíró Márton (1816 körül–1849) honvéd százados, a II. hadtest tábori térparancsnoka (a tudósítások szerint tévesen intendánsa) volt.²⁰ A vád szerint ketten összesen 80 000 forintnyi kárt okoztak az államnak. Bíró „több honárulási vétkei mellett a seregnek Nyitrában léte alkalmával [1849 júniusában], Érsekújvárra 40 ezer mérő zabot és egymillió adag szénát rendelt azon hozzáadással, hogy ha az említett zab és széna ki nem szolgáltatik, még a kormánybiztost is felakasztatja”. Karsa emlékirata szerint az ügynek volt egy harmadik szereplője is, egy Varga nevű huszár százados, aki Kohnnak abban segített, hogy a hadsereg számára vásárolt marhákat az ellenségnek átcsempéssze. Ez utóbbi verzióra emlékeztet az is, amit Szedlák emlékirata jegyzett fel: e szerint Kohn – akit tévesen honvéd őrnagynak nevez – „1849. június hóban a Komárom vára élelmezésére szánt rakományt a külfalvakban helyezte el, oly szándékkal, hogy azt az ellenségnek jó áron eladhassa...”. A haditörvényszék 1849. július 8-án hozta meg az ítéletet, ezt követően Kohn a börtönben megpróbálta felválni az ereit, de nem halt bele. A kivégzésekre július 11-én került sor. Kohnt eszméletlenül akasztották fel. Bíró – a *Komáromi Lapok* tudósítása szerint – „élete utolsó percében is olyan volt, mint máskor, hidegvérű, gögös”. A két kivégzést megemlíti a *Magyar Hírlap* 1850. évi 23. számának mellékleteként megjelent összeállítás is, ám egyik kivégzett esetében sem közli a keresztnévet,

²⁰ Bíróra lásd Bona 2008: I. 184–185, illetve 1848. december 22-én Körmendről Kossuth Lajoshoz intézett levelét (közli Hermann 1992: 236).

az ítélet indokául pedig a lopás gyanúját adja meg.²¹ A *Komáromi Lapok* tudósítása név nélkül szintén említ egy harmadik, szintén halálra ítélt vádlottat, aki az utolsó pillanatban kegyelmet kapott, s az akasztófa árnyékában majdnem szívroham érte, majd a kegyelem hallatán kezét csókolt a hóhérnak.²² A harmadik vádlott azonosítása meglehetősen nehéz: Bona Gábor tisztí adattárai ugyan több Varga nevű századost is említene, de jelenlegi ismereteink alapján egyikük sem tűnik azonosnak a vádlottal.²³ Elképzelhető, hogy nem százados, hanem főhadnagy, esetleg hadnagy volt – ebből a kategóriából viszonylag sok olyan tisztről tudunk, akiknek a személyi adatai nem ismertek.²⁴

Végül érdemes néhány szót ejteni Görgeinek a zsidósághoz való viszonyáról. Ő maga a Szepes megyei Toporcon született, amelynek 1837-ben 1477 lakosa volt, köztük 25 zsidó vallású. Magában a megyében is viszonylag kis létszámú volt a zsidó lakosság: Fényes Elek 1837. évi kimutatása szerint a 147 669 lakosból 1405 fő volt a zsidók száma.²⁵

Fiatalkori levelezésében egyszer-kétszer említi a zsidókat, nem éppen pozitív szövegösszefüggésben. 1843 augusztusában öccsének, Istvánnak panaszkodott amiatt, hogy Prágába történt vezénylése katasztrofális hatással van anyagi ügyeire, s szidta a cseheket és a zsidókat, akik között pénzsóvárság tekintetében nem látott különbséget, csupán annyit, hogy a zsidók büdösebbek.²⁶ (Jellemző, hogy amikor öccse megírta Görgei ifjúkori életrajzát, a magyar fordításban közzétett levélből ezt a passzust kihagyta.)

²¹ Jegyzéke a Magyarország forradalmi kormánya alatt véstörvényszékek vagy rögtönítélő bíróság által kivégzett vagy minden ítélet nélkül meggyilkolt egyéneknek. 119–120. tétel. *Magyar Hírlap*, 1850. 283. szám. Melléklet. A lista összesen 467 kivégzésről számol be. Az összeállítás önálló, német nyelvű füzetként is megjelent.

²² *Komáromi Lapok* 1849. július 13. 12.; Karsa 1993: 248; Szedlák 1897: 29.

²³ Bona 2009: II. 501–504.

²⁴ Bona 1999. 420–425.

²⁵ Fényes 1837: 296, 320.

²⁶ Görgey Artúr – Görgey István, Prága, 1843. aug. 20. MTA Könyvtára, Kézirattár Tört 4° 219/139. Kivonatol magyar fordításban – a vonatkozó rész nélkül – közli Görgey 1916: 205–206.

1848–49-ből egyetlen, mintegy mellékesen odavetett megjegyzését ismerjük. 1849. május 3-án, egy Kossuth Lajoshoz intézett levelében a lengyelek magyarországi katonai alkalmazásáról szólva így fogalmazott: *„Lengyelország történetén végig tekintvén, az tűnik fel benne legjobban, hogy minden ott létezett zavarok, nem úgy, mint Magyarországon, behívott külföldiek, hanem magok a lengyelek által okoztattak, hogy tehát a lengyel nemzet egyáltalában több honárulási anyagokkal impregnálva van, minthogy igen ritkán találkozik honáruló, aki csupán ferde nézetek nyomán, de amellet tiszta érzéssel lett volna azzá, azon szigorú ugyan, de talán nem igazságtalan nézetet lehetne mondani a lengyel nemzet felett, hogy olyan, mint a zsidó, der ums Geld alles thut [aki pénzért mindenre hajlandó].”*²⁷

Ugyanakkor ebből a két megjegyzésből nem kell messzemenő következtetéseket levonnunk. Ilyen jellegű kitételeket szinte valamennyi kortárs – nem nyilvánosságnak szánt – megnyilatkozásaiban találhatunk, s mint láttuk, Görgei a csehekről vagy a lengyelekről sem volt jobb véleménnyel. Ez a fajta kedélyes előítéletesség azonban nem a „konkrét” zsidókat érintette, sokkal inkább arra a konstruált képre vonatkozott, amely a magyar közvéleményben (is) élt a zsidósággal kapcsolatban.

Erre mutat az is, hogy 1849 tavaszától Görgei környezetéhez tartozott a zsidó származású Reményi (Hoffmann) Ede hegedűművész, aki egészen a fegyverletételig elkísérte, sőt 1850-ben, a klagenfurti száműzetésben is meglátogatta a tábornokot.²⁸ 1848 őszétől annak tábornokarában szolgált Ballagi (ekkor még Bloch) Móric főhadnagy, majd százados, a Magyar Tudós Társaság tagja, a kiváló szótáríró is (igaz, ő 1843-ban áttért, s ettől

²⁷ Görgei 1849. május 3-án, Bajnán írott levele Kossuth Lajoshoz. Közli Hermann 2001: 336–337.

²⁸ Április végi főhadiszállási tartózkodására lásd Irányi István hadbíró százados naplóját. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Quart. Hung 3774. 43/v. folio. Reményi 1849 májusában Debrecenben koncertezett. Lásd erre Zsoldos 1998: 234–236. A nyári hadjárat alatti jelenlétére lásd Jókai 1975: 36–37. Klagenfurti látogatásáról név nélkül megemlékezik Görgey 1918: 52–53.

kezdvé ugyanúgy evangélikus volt, mint Görgei). A tavaszi hadjárat időszakából tucatnyi hadijelentés és egyéb intézkedés maradt fenn az ő kézirásával.²⁹

Hogy Ballaginak nem lehettek rossz emlékei Görgeiről, az is mutatja, hogy 1884-ben ő is aláírta azt a nyilatkozatot, melyben a szabadságharc 207 egykori katonája kijelentette, hogy Görgeit nem tartja árulónak, s a fegyverletétel 1849 augusztusában elkerülhetetlen volt. Az aláírók közt a zsidó származású honvédtisztek közül ott volt testvére, Ballagi Károly főhadnagy, Csatáry (Grósz) Lajos százados, Bleuer Ignác főhadnagy, Lé-vay Henrik vadászhadnagy, Reményi Antal százados (Reményi Ede testvére), Újlaky (Neumann) József százados, Menczel B. Adolf főhadnagy, Eisenstädter (Vasvári) Ignác főhadnagy is.³⁰ A dolog érdekessége, hogy többségük nem, vagy csak rövid ideig szolgált Görgei alatt – azaz nem az egykori fővezérrel kapcsolatos személyes rokonszenv, hanem az igazságérzet mozgatta őket a nyilatkozat aláírásakor.

A tábornok 1852-ben megjelent emlékiratában az 1849 nyári eseményekkel kapcsolatban írja, hogy az olyan kormányintézkedéseket, „*mint az orosz beavatkozás ellen meghirdetett keresztes háború és bőjt – az a rendelet, hogy minden helységet, melyet az ellenség elől kiűriteni kényszerülünk, fel kell égetni – a Mészáros–Dembínski-féle, valamint a későbbi Dembinski–Mészáros-féle főparancsnokság megalkotása – a hivatalos hirdetmény, hogy Franciaország hadat üzent Ausztriának – a (még csak nem is eredeti) bohózat a zsidóemancipáció s a nemzetiségek egyenjogúsága kimondásával akkor, amikor magának a kormánynak már csak egyetlen menedékhelye maradt az országban, az is csak néhány napra: a kormánynak ezeket és ezekhez hasonló intézkedéseit közvetlen környezetemben bizony nem emlegették valami dicsérő*

²⁹ Bona 2008: I. 127.

³⁰ A nyilatkozatot és a névsort közli *Nemzet* 1881. 323. szám. Melléklet. Az egyes személyek életrajzára lásd Bona 1998: 62–81.

módon.”³¹ A megjegyzés éle azonban láthatólag nem az emancipáció ténye, hanem a kései kimondás ellen van intézve.

Azt, hogy a tábornok a későbbiekben is az emancipáció támogatói közé tartozott, mutatja még egy eset. 1869-ben az országgyűlési választások előtt a Lipótvárosban többen is megkérdezték őt, hogy kit ajánlana országgyűlési képviselőnek, a publicista Falk Miksát vagy a zsidó nagykereskedő Wahrmann Mórt. Görgei – öccse, Görgey István naplója szerint – *„oda nyilatkozott, hogy a humánus, szabadelvű és korszerű törvényt a zsidóemancipációról [az 1867. évi XVII. törvénycikket] ezen kínálkozó első alkalommal életbe kell léptetni, zsidót kell választani.*”³²

³¹ Görgey 1988: II. 373–374.

³² Görgey István naplója, 1869. január 21-i bejegyzés. MNL OL P 295. A Görgey-család levéltára. b/25/a. fasc. Falk egyébként – aki korábban kimondottan kiállt Görgei mellett – ezt olyannyira rossz néven vette, hogy a Pesther Lloyd január 21-ei számában Szemere Bertalan volt miniszterelnök nekrológiájában egy oldalvágást intézett Görgei ellen.

Források és felhasznált irodalom

MTA Könyvtára, Kézirattár

Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár

XIX-116. Kónyi Manó hagyatéka

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

P 295. A Görgey-család levéltára.

OSZK Kézirattára

Levelestár

Komáromi Lapok, 1849.

Magyar Hirlap, 1850.

Nemzet, 1881.

Bernstein Béla 1998: *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók.*

Kiss József (szerk.) (Múlt és Jövő Könyvek) Budapest.

Bona Gábor 1998: Az 1848–49-es honvédsereg zsidó születésű tisztjei.

Múlt és Jövő (9.) 1. 59–87.

Bona Gábor 1999: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. Harmadik kötet: P–Zs.* Budapest.

Bona Gábor 2008–2009: *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban. I–II.* Budapest.

Fényes Elek 1837: *Magyar országnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. Harmadik kötet.* Pest.

Görgey Artúr 1988: *Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben.* S. a. r. Katona Tamás. (Pro Memoria). Budapest. II. k.

Görgey István 1916: *Görgey Arthur ifjúsága és fejlődése a forradalomig.* Budapest.

Görgey István 1918: *Görgey Arthur a száműzetésben 1849–1867.* Budapest.

- Hermann Róbert 1992: Körmend a hadtörténelemben 1848–1849. In: Veszprémy László – Kelenik József – Hermann Róbert – Bencze László: *Körmend a hadtörténelemben*. (Körmendi Füzetek) Körmend, 195–242.
- Hermann Róbert (szerk.) 2001: *Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése. 1848–1849*. (Millenniumi Magyar Történelem. Források) Budapest.
- Jókai Mór 1975 [1861]: Életem legszomorubb napjai (Naplótöredékek). In: Jókai Mór: *Cikkek és beszédek. VI. kötet*. Láng József – Rigó László (szerk.) (Jókai Mór Összes Művei) Budapest, 21–47.
- Karsa Ferenc 1993: *Szabadságharcos napló. „A körülm és velem 1848. és 1849. évben történt események”*. Bona Gábor (szerk.) Budapest.
- Kossuth Lajos 1904: *Kossuth Lajos iratai. Tizedik kötet*. Kossuth Ferencz (szerk.) Budapest.
- Molnár András 1987: A 7. honvédszászlóalj zalai önkéntesei. Adalékok az első honvédszászlóaljak társadalmi összetételéhez. *Hadtörténelmi Közlemények* (34.) 4. 753–760.
- Molnár András 1992: A 7. honvédszászlóalj története. In: Molnár András (szerk.): *A szabadságharc zalai honvédei 1848–1849*. (Zalai Gyűjtemény 33.) Zalaegerszeg.
- Szedlák Mátyás 1897a: *Leleplezések a magyar szabadságharc és a magyar emigráció idejéből (1848–1861)*. Budapest.
- Szedlák, Mathias 1897b: *Enthüllungen aus der Zeit der ungarischen Revolution und Emigration (1848–1861)*. Budapest.
- Urbán Aladár 1973: *A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán*. Budapest.
- Urbán Aladár 2010: Fegyvervásárlás, fegyvercsempészség 1848-ban. *Hadtörténelmi Közlemények* (123.) 4. 957–966.
- Zsoldos Jenő (szerk.) 1998: *1848–1849 a magyar zsidóság életében*. (Múlt és Jövő Könyvek) Budapest.

A szerb–montenegrói szétválás

Az 1991–92-ben felbomlott titói Jugoszlávia öt utódállamának egyikeként – Szlovénia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina és Macedónia mellett – 1992. április 27-én megalakult a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság. A JSZK a titói föderáció két együtt maradó tagállamának, Szerbiának¹ és Montenegrónak az uniója volt, s akkor úgy tűnt, hogy tartós kerete lehet a két köztársaság és nemzet² együttélésének, esetleg bevonva ebbe a föderációba a horvátországi és a boszniai szerb államalakulatot is.³

¹ A szocialista Jugoszláviában gyakorlatilag köztársasági önállóságot elért szerbiai tartományok, Vajdaság és – a hivatalosan 2008-ban, de facto azonban már 1999-ben elszakadt, bár nemzetközileg azóta is csak részben elismert – Koszovó a JSZK-ban nem voltak föderációs alkotóegységek, csak Szerbián belüli regionális önkormányzatok.

² A montenegrói lakosságot hagyományosan kettős nemzettudat jellemezte: egyfelől az erős regionális kötődés, másfelől a szerb nemzeti korpuszhoz tartozás érzése. A titói Jugoszlávia saját köztársaságra jogosult önálló nemzetnek ismerte el őket, s attól kezdve inkább a szerbség „ikernemzetének” tekintették magukat, maga Montenegró pedig egyfajta „második szerb tagállamként” funkcionált a föderációban. Ezt az ambivalens, de szoros kapcsolatot mutatja a montenegrói és a szerb „etnikai arányok” drasztikus megváltozása az elmúlt negyedszázadban: az 1981-es census szerint a lakosság 69%-a volt montenegrói és 3%-a szerb, 2003-ban viszont 43%-a montenegrói és 32%-a szerb. Ameddig ugyanis a montenegrói identitás előtérbe helyezése nem jelentett „automatikus szerbellenességet”, az ortodox gyökerű lakosság zöme montenegrói nemzetként definiálta magát. Később viszont csak a függetlenségpártiak tettek így, míg a Szerbiával való államközösség megőrzésének hívei azzal (is) fejezték ki pártállásukat, hogy szerbnek vallották magukat.

³ A JSZK de facto nem délszláv unióként alakult meg, hanem a szerb nemzet különböző ágait akarta egyesíteni. Az 1991. december 19-én proklamált (horvátországi) Krajinai Szerb Köztársaság és az 1992. január 9-én kikiáltott Bosznia-Hercegovinai Szerb Köztársaság (amelynek nevéből később törölték a bosznia-hercegovinai jelzőt) több kezdeményezést tett a JSZK-hoz való csatlako-

1997-től azonban nyílt repedések mutatkoztak a két tagállam között. Montenegrót addig Miloševićnek elkötelezett, 1989–90-ben általa feleltem politikusok irányították Momir Bulatović vezetésével (köztük kormányfőként a későbbi szecesszionista vezér, Milo Đukanović), így biztosítva volt, hogy a köztársasági egyenjogúság elve és egy-két gyakorlati vita ellenére Belgrád akarata töretlenül érvényesüljön. 1997-ben azonban az addigi politikájával szakító és az újjáéledő önállósági törekvések élére álló Đukanovićot választották tagköztársasági elnökké. A fordulatot az alapozta meg, hogy a háborús terhek (amelyek ráadásul az eredeti montenegrói célok felől nézve elvesztett háborúval kapcsolódtak össze), a JSZK tagállamaként megélt nemzetközi szankciók, valamint a belgrádi dominancia láttán lehűltek montenegrói közvélemény (1990-es évek elején még nagyon erős⁴) pánszerb érzelmei, a köztársaság népességének ötödét alkotó kisebbségek (főleg bosnyákok/muzulmánok és albánok) pedig eleve a függetlenség pártján álltak.⁵

zásra. Ezeket a terveket azonban Belgrád gyakorlati megfontolásokból folyamatosan halasztgatta, később pedig a horvátországi és boszniai szerbek háborús veresége (1995) elsöpörte. A Krajina összeomlott, a boszniai Republika Srpska pedig a daytoni békeszerződés értelmében csak Bosznián belüli entitásként (autonóm tagállamként) maradhatott fenn.

⁴ A JSZK létrehozásáról tartott 1992. március 1-i montenegrói népszavazáson a szavazáson résztvevők (66%) elsöprő többsége, 96%-a igennel voksolt. (Andrijašević – Rastoder 2006: 488). A JSZK alkotmánya: *Ustav Savezne Republike Jugoslavije* 1992.

⁵ Montenegró délszláv muzulmánjai között volt bizonyos megosztottság. Egy részük (akik jobbra ma sem bosnyákként, hanem a régi definíciónak megfelelően muzulmán nemzetiségűként definiálják magukat) a szerb–montenegrói határ által kettévágott Szandzsák végleges kettészakadásától tartva hajlott az államszövetség megőrzésére, azt remélve, hogy abban a Szandzsák idővel egységgé és autonómmá válhat. Ez azonban valójában sohasem merült fel. A kis szandzsáki pártocskákon kívül a teljes szerb és montenegrói politikai színtér elutasította egy kis vajdasági párt (Szociáldemokrata Liga) vezetőjének, Nenad Čanaknak a kivételével, aki Szerbia föderalizálásának keretében elképzelhetőnek tartotta a Szandzsák elkülönítését – mint az öt „szerbiai köztársaság” egyikét a Vajdaság, Koszovó, Belgrád és Sumadija mellett (Lukić 2005: 76).

Ezek után Đukanović arra építette fel személyes legitimációját, hogy „*felszabadítja Montenegrot a belgrádi uralom alól*”,⁶ egyben azt is remélve, hogy önálló államként Montenegro sokkal több nyugati segítséget kaphat, mint a JSZK részeként.⁷

Ezt a politikát támogatta a Nyugat, mert a Milošević-rezsim felbomlásának egyik eszközét látta benne. Belgrád pedig nem kockáztathatta meg a fegyveres fellépést, mert akkoriban Koszovóval volt elfoglalva, és egy montenegrói háborút nem tudott volna a szerbiai közvélemény előtt nemzeti konfliktusként feltüntetni. Így Đukanović kiépíthetett egy csaknem független államot, önálló külpolitikával és vámrendszerrel, valamint saját fegyveres erőkkkel (igaz, elvben csak rendőrséggel, aminek azonban a tartalékosokkal és segéderőkkel együtt kb. 20 ezres létszáma meghaladta a szövetségi hadsereg mintegy 14 ezres montenegrói kontingensét).⁸ Sőt áttértek a márkára mint hivatalos fizetőeszköze. Az infláció miatt a gyakorlatban elterjedt a német márkának a jugoszláv dinárral párhuzamos használata, amelyet Podgorica – a Belgrádtól való monetáris függetlenséget biztosítandó – a saját nemzeti bank 2000. november 1-i létrehozását követően kivont a forgalomból. Így lett Montenegro hivatalos pénzneme a márka, majd annak utódként az euró, noha az ország nem-hogy az eurozónának, de az Európai Uniónak sem tagja.⁹

⁶ Ekkor nemcsak aktuálisan, hanem történelmileg visszavetítve is Montenegro permanens szerb elnyomásáról kezdett beszélni az independista tábor. Ez az első Jugoszláviában többé-kevésbé így is volt. A királyi korszak összesen 39 kormányának 819 minisztere között például mindössze öt montenegrói akadt (Rastoder 2017: 104).

⁷ A montenegrói függetlenséghez vezető utat részletesen (de Đukanović-barát tónusban) végigkísérték az 1995-ben alapított, NGO-ként működő nemzetközi elemzőközpont, a brüsszeli székhelyű International Crisis Group elemzései (<https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/balkans/montenegro> – letöltve: 2018. február 5.).

⁸ Lukić 2005: 70.

⁹ Ramet 2011: 709. Koszovóban szintén az euró a hivatalos fizetőeszköz, de ott a nemzetközi igazgatás vezette be. 2010 óta Montenegro az EU tagjelölt állama, de ez nem az euró helyi bevezetésnek, hanem az EU nyugat-balkáni stabilizációs törekvéseinek a folyománya.

A kapcsolatok meglazulására jellemző, hogy Podgorica az 1998–99-es kettős (szerb–albán, NATO–szerb) koszovói háború idején semlegességet hirdetett, majd 1999 augusztusában javaslatot tett a JSZK felszámolására és helyette egy duális konföderáció létrehozására.¹⁰ Milošević 2000. októberi bukása sem változtatott a helyzeten. Podgorica ugyanis a szövetségi államfő közvetlen választásának bevezetése miatt (amit Belgrád egyoldalúan határozott el) bojkottálni akarta a 2000. szeptemberi választásokat. Végül hagyta, hogy a szövetségi hatóságok azt Montenegróban is lefolytassák, de a függetlenség híveit távolmaradásra hívta fel, és az akkor megválasztott Vojislav Koštunicát sem ismerte el legitim jugoszláv elnöknek.¹¹ Ráadásul az új belgrádi vezetés is föderalista választplatformot dolgozott ki az 1999. augusztusi podgoricai javaslatra (2001. január), ami csak erősítette a montenegrói szuverenista tábor, a zöldek¹² azon meggyőződését, hogy a szerb politika mindenkor, ideológiai színképétől függetlenül paternalista módon viszonyul a kis hegyvidéki köztársasághoz. Ahogy Šerbo Rastoder írja, *„a hivatalos Belgrád politikája és álláspontja Montenegró iránt semmi lényeges változást nem mutatott Milošević bukása után”*.¹³

Montenegró is eljutott tehát oda, ahová tíz évvel korábban a többi elszakadó köztársaság, s azt leszámítva, hogy Montenegróban mindvégig jelen volt a szövetségi hadsereg, a JSZK 1999-től már csak formálisan létezett. Volt azonban 1991–92-höz képest egy fontos különbség, ami miatt

¹⁰ A belgrádi elutasítás mellett a dualitáshoz és hatalmi paritáshoz való podgoricai ragaszkodás is hozzájárult ahhoz, hogy a JSZK nem alakulhatott át hármass (szerb–montenegrói–koszovói) államszövetséggé, ami a nemzetközi közvetítés során felmerült mint a koszovói kérdés legalább átmeneti megoldása, és amelytől eleinte egyes albán politikusok sem zárkóztak el. Ilyen tervvel, „Balkánia” létrehozásával állt elő például Adem Demaçi, az UÇK egyik későbbi politikai képviselője még 1993-ban (Rexhepi 1997).

¹¹ Lukić 2005: 62.

¹² Az 1918-as szembenállásra utalva a montenegrói politikatörténet zöldekként ismeri a (teljes vagy egy délszláv konföderáción belüli) függetlenség híveit és fehéreként a Szerbiával való egyesülés támogatóit.

¹³ Andrijašević – Rastoder 2006: 497.

a szétválást nem lehetett „könnyen” lebonyolítani. Ugyanis a korábbi szecesszióktól eltérően, amikor az elszakadó nemzetek belső konszenzusra jutottak az elszakadás szükségességét illetően, ezúttal belül alakultak ki a törésvonalak. A montenegróiak és a szerbek között egyaránt voltak hívei mind a szétválásnak, mind a közös államiságnak. A montenegrói közvélemény-kutatások meglehetősen nagy szórással és ingadozással a függetlenség híveinek 45–65%-os arányát mutatták, s ezt a megosztottságot a választások is visszaigazolták. A Đukanović-koalíció győzött minden parlamenti és elnökválasztáson, de sohasem fölényesen, sőt a 2001. áprilisi parlamenti választáson, a Milošević bukását követő reménytelibb időszakban, amikor a JSZK megújulására is mutatkozott esély, alig 1,3%-kal. Akkor a Đukanović-koalíció a szavazatok 42%-át szerezte meg az unionista blokk 40,7%-ával szemben, s a szoros eredmény egyik oka éppen az volt, hogy az addig Đukanović-tyal szövetséges Néppárt áállt az ellenzékhez, elfogadva Montenegro és a posztmiloševići Szerbia együttmaradásának lehetőségét.¹⁴

Részen a montenegrói konszenzus hiánya miatt, részben a Nyugat-Balkán további fragmentálódásától tartva az Európai Unió is a közös államiság megőrzését favorizálta, csakúgy mint az USA (noha Washington akkoriban közvetlenül nem folyt bele a szerb–montenegrói vitákba).¹⁵ Így olyan rendezetlen állapotok alakultak ki, amelyek hosszú távon senkinek sem voltak jók. Đukanović a függetlenséget nem tudta elismertetni sem a belső megosztottság, sem a 2000 októbere után megváltozott nyugati prioritások miatt. A Nyugat ugyanis az akkori jugoszláviai politikai szereplők közül a szerb polgári demokratikus átalakulás garanciájának tartott Zoran Đinđić szerb miniszterelnököt favorizálta mind a montenegrói,

¹⁴ Ramet 2011: 700, 710. A függetlenségi-egységpárti arány ettől eltért (52–45%), mert mindkét oldalon voltak pártok, amelyek önállóan indultak a választásokon (Lukić 2005: 75).

¹⁵ A montenegrói independisták csak „külső nyomásgyakorlást” láttak és látnak ma is az EU kompromisszum-keresésben, amellyel megakasztotta a montenegrói államiság visszaállítását, mint az egyetlen „történelmileg logikus” folyamatot (Rastoder 2017: 118–119).

mind a többi szerb, mind az albán vezetőkkel szemben. Így Đukanović, akit korábban „*Milošević-ellenes reformerként*” és „*demokratikusan választott elnökként*” aposztrofáltak,¹⁶ most a dominóeffektus esetleges újabb megindítója lett, aki megterhelheti a szerb átalakulást és felbillentheti a kényes koszovói, macedóniai és boszniai egyensúlyt. Nem tett jót Đukanović nyugati megítélésének az sem, hogy 2000-ben, a DOS létrehozása idején elutasította a szerb ellenzékkel való közös fellépést Milošević megbuktatása érdekében, ahogyan a személye körüli korrupcióról és az ő irányításával folyó, államilag szervezett cigarettacsempészetéről már akkor szállingózó hírek sem.¹⁷

A 2000 októbere utáni új belgrádi vezetők szintén a közös államiság megőrzését szorgalmazták. Egyesek inkább érzelmi és ideológiai alapon, az össznemzeti egység eszméjétől vezérelve, mint a belgrádi elit montenegrói származású része és Koštunica szövetségi elnök, aki egy nyilatkozatában azt mondta, Szerbiának és Montenegrónak együtt kell maradnia, mert „*az összekötő történelmi, szellemi és kulturális szálak erősebbek és mélyebbek azoknál a tényezőknél, amelyek megosztják őket*”.¹⁸ Másokat, mint Đinđić szerb kormányfőt, inkább pragmatikus szempontok vezettek. Ez utóbbiakban elsősorban a stabilitás igénye játszott fontos szerepet, valamint Koszovó jövőjének a kérdése. Đinđić úgy látta, hogy senki sem tud mit kezdeni egy olyan országgal, nem fog ott beruházni stb., amely teljesen instabil és amelynek még a neve meg a határai is bizonytalanok. A koszovói kontextus pedig Belgrád számára azért volt fontos, mert az ENSZ Biztonsági Tanácsának 1244. sz. határozata szerint, amely a tartomány ideiglenes státuszát (átmenetileg nemzetközi igazgatás alá helyezését) 1999-ben meghatározta, Koszovó de jure a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság része maradt. De nem közvetlenül Szerbiáé, ami felvetette azt a kérdést, hogy minek ma-

¹⁶ *Montenegro: Calm before the Storm?* 1999: 1.

¹⁷ *Đukanović's Montenegro a Family Business* é. n. Lásd még Traynor 2003.

¹⁸ Lukić 2005: 71.

rad a része Koszovó akkor, ha a JSZK egyszerűen eltűnik? Ezért Belgrádnak szüksége volt a JSZK-ra, vagy legalább egy jogöröklési megegyezésre ahhoz, hogy a Koszovó körüli alkudozások legitim szereplője maradjon. Emellett a nyugati hatalmaknak is szükségük volt haladékra, mert még nem voltak felkészülve Koszovó végleges státuszának napirendre tűzésére (amit a JSZK jogutód nélküli eltűnésével minden bizonnyal azonnal meg kellett volna tenniük).

A vita rendezésére az Európai Unió kül- és biztonságpolitikai főképviselője, Javier Solana közvetítésével 2002. március 14-én megkötött egyezmény tett kísérletet. Eszerint a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság megszűnik és helyette megalakul „*Szerbia és Montenegró Államközössége*” néven egy laza dualista unió, amely gyakorlatilag csak a had- és külügyekben lesz illetékes (de azokban sem kizárólagosan), és döntéseit a két köztársaság konszenzusa alapján hozza meg. Az egyezmény azt is kimondta, hogy három év elteltével a tagköztársaságoknak joguk lesz felülvizsgálni az egyezményt, beleértve a függetlenségi népszavazás megtartását és a szövetségből való kilépést, továbbá hogy amennyiben az unió Montenegró kilépése miatt szűnik meg, akkor annak nemzetközi jogi örököse Szerbia lesz, az ENSZ BT 1244-es koszovói határozatát illetően is.¹⁹

Ez a kompromisszum átmenetileg minden érintett félnek elfogadható volt. Podgorica megkapta a függetlenség nemzetközi jóváhagyásának ígéretét, Belgrád pedig a Koszovó miatt fontos jogfolytonosságot és a konstruktivitását dicsérő, nemzetközi imázsát javító nyilatkozatokat. Emellett Đinđić számára megnyílt az a lehetőség (bár tragikus halála, 2003. március 12-i meggyilkolása miatt már nem tudta kiaknázni), hogy megszabaduljon legfőbb riválisától, Koštunicától, mivel a JSZK felszámolásával megszűnt a Koštunica által betöltött JSZK-elnöki tisztség. A nemzetközi szereplők közül Brüsszel felmutathatott egy válságkezelési sikert,

¹⁹ Az egyezmény tartalmáról és a megszületéséhez vezető tárgyalásokról lásd *Still Buying Time* 2002.

Washington ráhagyhatta az ügyet az EU-ra, Moszkva pedig azt mondhatta, hogy bár az államközösség fenntartását favorizálná, számára mindkét nép testvéri, ezért elfogadja azt, amiben ők megegyeznek.

Az új államközösség a Solana-egyezményt konkretizáló Alkotmányos Alapokmány²⁰ elfogadásával 2003. február 4-én alakult meg, s elnöke a montenegrói Svetozar Marović lett. Ez azonban az előzetes jóslatoknak megfelelően csupán provizóriumnak bizonyult (jellemző, hogy a szkeptikus sajtóban gyakran csak „*Solania*”-ként emlegették). Olyan átmeneti forma volt az elkülönülési folyamatban, amely mindössze két (de nem jelentéktelen) előnnyel bírt: időt adott a koszovói kérdés eldöntésre, valamint a szerb–montenegrói szétválást a korábbi szecessziókhöz képest rendezett(ebb)é tette. S ha ez a szétválás nem is volt „bársonyos”, kétségkívül jobban hasonlított Csehszlovákia 1993. január 1-i megegyezési kettéválására, mint a titói Jugoszlávia vagy a Szovjetunió 1991–92-es felbomlására. Dukanović stratégiája ezekben az években láthatóan erre a „nemzetközileg elfogadható” forgatókönyvre épült: Vladimír Mečiar egykori szlovák kormányfőhöz hasonlóan permanensen obstruálta a központi hatalmat, majd kifelé azzal érvelt, hogy a szövetségi testületek nyilvánvalóan működésképtelenek.²¹ Montenegróban változatlanul erősek maradtak a függetlenségi törekvések, a kettős gazdasági rendszer és Szerbia „montenegrói gyámság”

²⁰ *Ustavna Povelja Državne Zajednice Srbija i Crna Gora* 2003.

²¹ 1990–91-ben a szlovén és horvát kormányzat is törekedett a szövetségi intézmények paralizálására, gyengítendő a függetlenségi célokkal szembeni ellenállást, de ez csak egyike volt a politikai eszközeiknek. A mečiarai példa egyébként ragadósnak bizonyult: ma Milorad Dodik is ezt próbálja alkalmazni Sarajevóval szemben. A boszniai Republika Srpska élére 2006-ban visszakерült Dodik (aki a háborús években a karadzići politika opponálója, 1998–2001-es első miniszterelnöksége idején pedig a Nyugat reménysége volt) emellett persze minden lehetséges precedenst előhoz a skót népszavazástól a krími szecesszióig (Dodik: *RS uči od Kríma, Škotske...* 2014. Ebből azonban nem feltétlenül következik a Republika Srpska elszakadása, nem utolsósorban a belgrádi támogatás bizonytalansága miatt. Ugyanis, ha Szerbia azonosulna az RS esetleges egyoldalú (megegyezés és/vagy nemzetközi jóváhagyás nélküli) elszakadásával, tartósan tönkretenné saját nyugati kapcsolatait még akkor is, ha a szecesszió eredménye az RS önállósága, nem pedig Szerbiához csatlakozása lenne.

alá helyezése (a szövetségi szinten mutakozó montenegrói felülreprezentáltság) miatt pedig Szerbiában fogalmazódtak meg éles kritikák (az akkori szerb kormánykoalíció egyik pártja, a Kereszténydemokrata Szövetség már egy hónappal a Solana-egyezmény aláírása után, 2002 áprilisában aláírásgyűjtésbe kezdett a szerb függetlenség mielőbbi kihirdetésért).²² Végül a Montenegróban 2006. május 21-én megtartott népszavazás a szuverenista tábor győzelmét hozta (55,4%),²³ amelynek alapján június 3-án Montenegró deklarálta 1918-ban elvesztett államiságának helyreállítását. Szerbia ha nem is lelkesen, de tudomásul vette a döntést, és az államközösség örököseként szintén kimondta saját (értelmezése szerint 1918-ban csak Jugoszláviába „bevitt”) független államiságának a visszaállítását.

²² *Still Buying Time* 2002: 13.

²³ 2006-ban sokan az EU Montenegró-ellenességét látták abban, hogy az independisták 55%-os népszavazási győzelmét szabta annak feltételül, hogy elismerje Montenegró függetlenségét. Az Európai Unió azonban akkor már „csak” a referendum legitimitásában (az unionisták bojkottal fenyegettek) és az egyértelmű többség meglétében volt érdekelt (ami egy esetleges minimális fölény, például 50,5–51% kimutatása esetén, ismervé a helyi választási és szavazatszámhlási gyakorlatot, korántsem lett volna biztos). Az EU ezért szabta feltételként egyfajta „minimális minősített többségként” az 55% elérését.

Források és felhasznált irodalom

- Andrijašević, Živko M. – Rastoder, Šerbo 2006: *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*. Podgorica.
- Dodik: *RS uči od Krima, Škotske...* 2014: Dodik: RS uči od Krima, Škotske... b92. http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2014&m-m=03&dd=22&nav_id=827186 – letöltés: 2018. február 5.)
- Dukanović's Montenegro a Family Business é. n.: *Dukanović's Montenegro a Family Business*. (https://www.reportingproject.net/underground/index.php?option=com_content&view=article&id=6&Itemid=19 – letöltés: 2018. február 5.)
- Lukić, Reneo 2005: From the Federal Republic of Yugoslavia to the Union of Serbia and Montenegro. In: Ramet, Sabrina P. – Pavlaković, Vjeran (eds.): *Serbia Since 1989. Politics and Society under Milošević and After*. Seattle, 55–94.
- Montenegro: *Calm before the Storm?* 1999: Montenegro: Calm before the Storm? *ICG Briefing* 10. (<https://d2071andvip0wj.cloudfront.net/montenegro-calm-before-the-storm.pdf> – letöltés: 2018. február 5.)
- Ramet, Sabrina P. 2011: *Die drei Jugoslawien*. München.
- Rastoder, Šerbo 2017: Montenegro and the Montenegrins in the Yugoslavia. Statehood Loss and its Renewal. In: Perović, Latinka – Roksanđić, Drago – Velikonja, Mitja – Hoepken, Wolfgang – Bieber, Florian (eds.): *Yugoslavia from a Historical Perspective*. Belgrade, 90–125.
- Rexhepi, Faim 1997: Balkania – to be or not to be. *aim*. (<http://www.impress.ch/dyn/trae/archive/data/199703/70330-005-trae-pri.htm> – letöltés: 2018. február 5.)
- Still Buying Time 2002: Still Buying Time: Montenegro, Serbia and the European Union. *ICG Balkans Report* 129. (<https://d2071andvip0wj.cloudfront.net/129-still-buying-time-montenegro-serbia-and-the-european-union-serbian.pdf> – letöltés: 2018. február 5.)

- Traynor, Ian 2003: Montenegrin PM accused of link with tobacco racket. *The Guardian*. (<https://www.theguardian.com/world/2003/jul/11/smoking.internationalcrime> – letöltés: 2018. február 5.)
- Ustavna Povelja Državne Zajednice Srbija i Crna Gora* 2003: Ustavna Povelja Državne Zajednice Srbija i Crna Gora. *Web-site Vlade Republike Srbije*. (<http://www.arhiva.srbija.gov.rs/vesti/2003-02/05/333116.html> – letöltés: 2018. február 5.)
- Ustav Savezne Republike Jugoslavije* 1992: *Ustav Savezne Republike Jugoslavije (1992)*. (<http://mojustav.rs/wp-content/uploads/2013/04/SRB-FRY-Constitution-1992-SRB.pdf> – letöltés: 2018. február 5.)

Az antiszemitizmus és a zsidóság kommunista tabuja

Gerő András sokrétű történészi életművében nem ritkán szembesült a modern magyar társadalomfejlődésben „zsidókérdésként” aposztrofált kérdéskörrel. *A zsidó szempont* című könyvében¹ igényes, árnyaltan gazdag összegzését kísérelte meg ennek a témavilágnak. Igaz, megoldási javaslati legtöbbször ténylegesen kísérleti jellegűek, és számos kérdést – így az Erdei Ferenc által felvetett „*kettős struktúra*” problémáját – szándékosan és bevallottan nyitva hagy. Nekem is az a tapasztalati alapon szerzett meggyőződése, hogy az ilyen kérdéseket elméleti jellegük ellenére csak empirikus jelzések mozgósításával érdemes felvetni, mégpedig úgy, hogy minden jelzés saját értelmezhetőségi körében váljon gondos elemzés tárgyává. Csak így olvasható ki az előrebocsátott tétel érvényességének a különböző jelzések tanulságaiból összegezhető mértéke.

Ebben a tisztelgő írásban mindössze egy olyan vitás témához szeretnék hozzászólni, amely András munkáiban többször felmerül. Ez az antiszemitizmus definíciójával kapcsolatos, illetve avval, hogy mennyire hat erre még mindig a kommunista rendszer által bevezetett tabu a zsidóság ügyében. Ebben az összefüggésben idéznék fel néhány empirikus kutatási eredményt a tabu történelmi mibenlétére nézve.

¹ Gerő 2005.

András nyilvános vitát kezdeményezett néhány éve egyik történész kollégájával, pontosabban ellene, a kolléga egyes tanulmányainak zsidókat és zsidó csoportokat érintő megfogalmazásai kapcsán, melyekben a szerző az érintettek tevékenységét negatív történeti megítélés alá vetette. Az így kiváltott polémiaiban ugyan írásos formában nem vettem részt, de egy rádióadásban sommásan utaltam arra, miért nem osztom András véleményét, hogy az ilyen megfogalmazások antiszemita jellegűek. Emellett helytelenítettem a vita időzítését is. A kérdés érdemleges tárgyalását itt nem veném elő. Csupán a vita mögött felfejlő – s számomra sokkal lényegesebb – általános problémát vetném fel, tudniillik azt, hogy milyen összefüggés tetelezhető egyrészt a politikai antiszemitizmus közismert megnyilvánulásai, a zsidóellenes közbeszéd, illetve az érzelmi zsidógyűlölet, másrészt egyes zsidóként megjelenített személyek, közszereplők, intézmények, vagy akár Izrael állam el- vagy megítélése között. Megvallom, nincs határozott megoldási javaslatom a kérdésre, amely – leegyszerűsítve – a következő: megengedhető-e, hogy zsidókról a közbeszédben, a médiák nyilvánosságában rosszat mondjanak, vagy ez eleve az antiszemitizmus kategóriájába sorolandó, akár általában zsidókról van szó, akár egyes, de kifejezetten zsidóként jellemzett szereplőkről, akár pedig csak olyanokról, akikről vagy amelyekről (hiszen kollektívákat is érinthet mindez) tudni lehet, hogy zsidó kötöttségűek. Mint ismeretes, ez a kérdésfelvetés az utolsó évtizedekben Izrael állam politikájának megítélése kapcsán elmérgesedett. Mind a védők, mind a támadók oldalán uralkodóvá vált a zsidó állam jelenkori vezetőinek ellentétes érvelési stratégiák mentén való összemosása „a zsidósággal” a politológiai jellegű diskurzus örve alatt. Ezzel még reménytelenebbé válik „a zsidóság” témavilágának tudományos szempontból annyira kíváncsatos felszabadítása (!) – mintegy semlegesítése – a történelmileg ráakódott sokfajta kényszerképzet alól.

Az András által kiváltott vitában például a megcélzott kollégáknak szemére lett hányva, hogy a honi történettudomány bolsevista őrségváltá-

sát „*korábban sérelmeket szenvedett fiatal zsidó származású történészeknek*” tulajdonította. A tétel primer valóságtartalmát több, annak idején hozzám is közel álló érintett (legtöbbjük sajnos már nincsen közöttünk) többszö-
rösen megerősítette. Itt tehát minden bizonnyal nem valami előítéletes megfogalmazásról volt szó, legfeljebb túlzott általánosításról, lényegében egy értékítéllettel illetett tény felemlítéséről, melyben a zsidó szereplők *mai szemmel* morális szempontból rossz szerepet játszottak. Ezt antisze-
mita megnyilvánulásként kezelni meglátásom szerint téves és tarthatat-
lan. A tény tény marad, akkor is, ha az érintett zsidó származású káderek objektív jelzésekkel igazolható pártállami elvakultsága beláthatóan hely-
zetfüggő volt, azaz magyarázható, esetenként menthetően értelmezhető a soá túlélésének éppen megélt, rettentő tapasztalatával. Ám a sztálinista opció s az alkalomadtán ezzel járó részvétel például a szellemtudományok ideológiai alapú átszervezésében csak egyike volt a túlélő zsidóság korabeli egzisztenciális választási lehetőségeinek. Ennek erkölcsi ódiumát sok áldo-
zat elutasította, míg mások ez ügyben is lábukkal szavaztak, és elhagyták az országot, illetve – s ezek számát sem lehet lebecsülni – egyáltalán nem tértek vissza szülőföldjükre.

Az, hogy ebben a szövegösszefüggésben máig is felmerülhet az antisze-
mitizmus gyanúja, meglátásom szerint még mindig a soá után kialakult közgondolkodásbeli konszenzus következménye. A náciizmusban kulmi-
náló történelmi zsidóüldözések botránya legalább kétfajta – a szakiroda-
lomban eddig nem eléggé reflektált – következménnyel járt.

Egyrészt a túlélő zsidóság – méltánytalanul elszenvedett szenvedéseinek megfelelően – egyedülálló erkölcsi tőke birtokosa lett Európában, de tulajdonképpen az egész világon, legalább a véleményformáló elitek köré-
ben. Az áldozati szerepkör, érthetően, hihetetlenül felértékelődött, míg az üldözői oldalon állókat általános megvetés övezte. Ennek eredményekép-
pen 1945 után a zsidóságot a nyugati democráciákban egyfajta „morális koalíció” vette körül az államhatalmakon túl a számottevő médiumok,

sőt legtöbbször még a mindennapi közbeszéd alkotta nyilvánosságban is. Ennek értelmében zsidókról nem illett mást mondani, mint vagy jót, vagy semmit. A demokratikus Nyugat-Európa legalább az 1967-es hétnapos izraeli–arab háborúig a zsidó állam elkötelezett szövetségese maradt. De Gaulle tábornok akkori, az egész nyugati közvéleményt sokkhatás-szerűen érintő kijelentése is („[A zsidó] *magabiztos és domináns elit-nép*”) csak csekély mértékben szakította fel ezt a konszenzust. Németországban máig fennáll az uralkodó közvéleményben egy ilyen – a náci múlt után érthetően kompenzáló jellegű – hivatalos és lényegében feltétel nélküli zsidóbarátság.

Hasonló konszenzusra telepedett rá 1948 után Magyarországon és néhány kelet-európai társadalomban a zsidóság kommunista tabuja. Igaz, a tabu igencsak egyenlőtlenül érvényesült, sőt a nácizmustól való felszabadulást követő első évek után több helyütt alig vagy egyáltalán nem – például Csehszlovákiában, Romániában, Lengyelországban s magában a szovjet törzsszállamban sem –, de nálunk azért messzemenően. A tabu-nak persze itt is legalább kétfajta feldolgozása akadt. A közvélemény suba alatt továbbra is zsidóellenes indulatokat őrző részében a zsidókról való hallgatás kötelezettségét úgy értelmezték, hogy mivel a rendszert zsidók uralják, nyilvánvalóan a zsidók érdekében, a tabu a rendszer lényegét hivatott elrejtetni. A mindennapi nyilvánosság nem zsidóellenes közegeiben – legyenek volt ezek a pártállam kliensei vagy a polgári liberalizmus és jogállamiság nem zsidó hívei – viszont bevetté vált az a gyakorlat, hogy aki egyáltalán zsidókról beszél, azt reflexszerűen antiszemitának lehet tekinteni. A pártállam fenntartóinak közösségi gyakorlatában és az apparátus ideológiai szózatában ez a rendszer demokratizmusát és egyben modernitását is hivatva volt konkrétan kifejezni a régi rend előítéletességének meghaladása, felszámolása („*a múltat végképp eltörölni*”) címszava alatt. Mindezzel persze az 1950 és 1956 közötti rákosista propaganda mantarái között jól megfért az „imperializmus cionista szekértolói” elleni harc,

melyet személyes emlékeim szerint (legalább is az én korosztályomban) nemigen kapcsoltak össze a zsidóellenességgel. Talán azért sem, mivel az ilyen jelszavak terjesztése nemritkán – s minden bizonnyal triviális politikai stratégia alapján – a pártállam zsidó képviselőinek volt a feladata. A keleti blokk anticionista kampányát Ilja Ehrenburg indította be a *Pravda* hasábjain, már 1948 szeptemberében – persze elképzelhetően nem önszántából. Jól emlékszem arra, hogy Izraelre vonatkozó kérdésemet a budapesti zsidó múzeum igazgatója még az 1980-as évek elején is (tehát a honi kommunista anticionizmus igencsak letompított helyzetében) így hátrította el: „*Azzal az állammal semmi kapcsolatot nem tartunk.*”

A témában az 1980-as évektől kezdve tartott előadásaim vitái vagy utóbeszélgetései során mindkét nézettel volt alkalmam találkozni, tehát hogy a zsidókról csak jót lehet mondani vagy semmit, illetve hogy a téma egyszerű felvetése magával vonja a judeofóbia gyanúját. Ennek volt közvetett, de igen jellemző jele például, hogy sokáig az antiszemitizmust vizsgáló közvélemény-kutatásokban rendre szerepelt az a kérdés, hogy a kérdezett véleménye szerint sok zsidó tevékenykedik-e a sajtóban. Mert ha a válasz igenlő volt, ez máris a zsidóellenes beállítottságot volt hivatva illusztrálni. A középiskolai történelemkönyvek nyilvánosságában már közvetlenül 1945 után is megjelent a tabu a zsidóüldözések és a szélsőjobb politizálás egyszerű összemosása formájában. A soá történelmi egyedülállósága éppúgy eltűnt ebben a narratívában, mint a fasiszmusok sokfélesége (például az, hogy a latin országok fasiszta rendszerei majdnem sohasem osztoztak a hitleráj zsidópolitikájában). Az ilyen szövegezés eredményeképp egyrészt a régi rendszerben „*az egész nép egyaránt szenvedett*” (Molnár Erik dixit), másrészt a soában „*fasiszták üldöztek antifasisztákat*”.

A tabu sokfajta funkciói között betervezett célok és nem szándékolt vadhajtások is találtak. Egyik nyilvánvaló szerepköre szerint mindekelőtt megszűnt mindenfajta antiszemita beszéd legitimitása. Ennek vadhajtásaként tiltódott el a zsidókkal kapcsolatos nyilvánosság többi

formája is. Mindez védte, illetve megerősítette a zsidó pártkádereket abban a hitben vagy illúzióban, hogy végképp sikerült leszámolni a zsidók kirekesztésével, társadalmi megkülönböztetésével. Ez azonban egyben az ön-megkülönböztetés lehetőségét is kizárta. Evvel egyszerre igazolódott a kommunista opció, amely végre elérni látszott mindazt, ami az asszimilációs folyamat történelmi logikájából adódott, de amely a régi rendszerben több mint kudarcba, a soá tragédiájába torkollott. A tabut feltételező kommunista identitás elfogadása (*„Mi nem zsidók, hanem kommunisták vagyunk”*) nemcsak az asszimiláció, az egybeolvadás és a teljes nemzeti integráció ideológiáján alapult, de azon a nyilvánosan nemigen kifejezett belátáson is, hogy a régi típusú asszimiláció promóciós hatékonyságát a gazdasági és más érvényesülési piacokon messze felülmúlta a bolsevizált államforma biztosította pozíciók elérhetősége azoknak, akik az antifasizmus – üldözöttségükkel igazolt – politikai tőkéjével rendelkeztek. Ehhez kellett azonban az is, hogy a tabu ne csak kívülre, de belül (a zsidóság irányában) is érvényre jusson.

Itt kell szót ejteni két, nem lényegtelen kulturális körülményről, amely a múlt század közepén s valamelyest (szerintem messzemenően) azután is alátámasztotta a kommunista tabu mintegy össztársadalmi igazoltságát.

Egyrészt a modern magyarországi magaskultúra megteremtésében közismerten nagy szerepet játszó zsidó származású kultúraszervezők (alapalapítók, a *Nyugat*, Ady, József Attila mecénásai, a *Szép Szó* szerkesztői stb.) vagy alkotók (Kiss Józseftől Radnótiig, vagy akár Fényes Adolftól Moholy-Nagyig) maguk is sokfajta módon gyakorolták a zsidóság nyilvánosság előtti tabuját. A sokfajta mód skáláját az univerzális értékeken nyugvó asszimilációs magatartás módozatai képezték le a liberalizmus és a kommunista üdvideológia bűvköre között elhelyezkedő szellemi térben. Egy Radnótinál ezek az értékek egyenesen a nyugati katolicizmus – szintén univerzális igényű – értékrendjével ötvöződtek. Fényes Adolf festői világának központjában a honi paraszti világ mindennapjai jelen-

nek meg. A zsidó írók – talán az e szempontból egyedül jelentős Pap Károly, majd Zsolt Béla kivételével – nemigen tematizálták a zsidóságot műveikben.

Másrészt, mint erre már történt utalás, a tabunak volt egy kipróbált, valós történelmi legitimitása abban az értelemben, hogy a honi magaskultúrában (éppúgy egyébként, mint a dualista korban uralomra kerülő liberális politikai elitben Eötvöstől és Deák Ferenctől Tisza Istvánig) már korán megvalósult egy voltaképpen filozemita közmegegyezés arról, hogy a zsidók „földiek”, a nemzet részei. Ez, tudjuk, nemcsak gyors és a többi nemzetiséget nem vagy kevésbé jellemző magyarosodásuk, polgárosulásuk, gazdasági és szakmai teljesítményeik révén alakult így, hanem azért is, mert a legtöbb nemzeti kisebbséggel ellentétben a betelepült zsidóság hatékonyan támogatta a nemzetállam kiépülését. Ezért vont már Petőfi és Vörösmarty is pennát a zsidók védelmében az 1848 áprilisi pogromok után. Ady egyenesen azonosult a *„bélyeges sereg”*-gel. József Attila *„egy zsidó orvostól kapott kabátot”*. (Mellesleg az utóbbiakat rövid életük alatt nem kevésbé a Hatvany-Deutschok tartották el.) Ez a befogadási konszenzus egyaránt érvényesült a festészetben, a szobrászatban, az irodalomban, a színházi életben, a zenében. Bartók és Kodály pályáját közismerten és messzemenően zsidó támogatóik, tanítványaik, koncertszervezőik, mecénásaik, barátai, értékelő kritikusaik, műzsáik s közönségük egyengették. A modern magyar irodalom könyvpiaci terjesztése – s ez nemcsak a nyugatosokra (Athenaeum), hanem Herczeg Ferencre (Singer és Wolfner) is vonatkozott – majdnem kizárólag zsidó kiadóvállalatoknak köszönhető. Ebben a közegben nem csupán a zsidóság társasági megkülönböztetése, de – legalább impliciten – már a zsidó másság felemlegetése is szokatlannak, illetlennek, elítélendőnek számított. Szemben egyes szomszéd társadalmakkal (mint például Románia), ahol a nemzetépítés eleve csak idegen státust – leginkább az ellenséges és káros idegenét – nyújtott a zsidóknak (ezért sem valósították meg az emancipációt az első világháború végéig, mikor

is a szövetségesek ezt végül kikényszerítették), s a zsidógyűlölet piacán a kanonizált kultúrhősök – például Eminescu – vetekedtek a liberális és a konzervatív nagypolitika képviselőivel, nálunk a magaskultúra jó részében többé-kevésbé teljes volt a zsidóság társadalmi „receptiója”, még ha a politikai közéletben ez 1919 után már alig érvényesült. A kommunista tabu jelentéstartománya erre a pozitív történelmi konszenzusra is építhetett, illetve ezt erősítette fel mintegy negatív és kényszeres módon a bolsevista hatalom álságos ideológiai egyenlőségiének égisze alatt. Mindenesetre feltűnő, hogy Magyarországon a tabu jobban tartotta magát, mint a többi, erősebben zsidóellenes történelmi hagyománnyal rendelkező szocialista államban.

Ebben az összefüggésben fontos emlékeztetni arra, hogy a kommunista hatalmi elit által felülről kikényszerített tabunak volt egy objektív támogató tényezője magában a honi zsidóság történelmileg kialakult identitásstruktúrájában: a túlélők igencsak előrehaladott szekularizációja. Ennek egyik tragikus oka köztudottan a soá pusztításainak társadalmi egyenlőtlenségeiben keresendő, amennyiben az erősebben elvilágiasodott budapesti zsidóságnak sokkal nagyobb hányada élte túl a nácizmus üldözéseit, mint a vidékiek. A hagyományos vallásos identitástól így vagy úgy eltávolodóknak elemei – az új önmeghatározás elfogadtatása szempontjából mintegy stratégiai – érdekükben állt a rejtekezés, tehát az, hogy semmiképp se (minél kevésbé) lehessen őket összefüggésbe hozni eredeti közösségükkel. Ezt a tabu messzemenően biztosította – legalábbis az intézményes közéletben, illetve a közhatalmak által valamelyest kontrollált személyközi nyilvánosságban. Bár a vallási közömbösség már a régi rendszerben is kimutathatóan terjedőben volt, ezt a beállítottságot a soá sokkélménye és persze az ateista pártállam szellemisége egyaránt felerősítette, ami az 1945 utáni kitérés, vegyes házassági és más „disszimulációs” mozgalmakban is megnyilvánult. Az 1941-es népszámlálás az 1939-es második zsidótörvény által zsidónak minősítettek között már 17% nem zsidó felekezetűt talált

a fővárosban.² Emellett volt sok egyéb zsidó származású is a „törvényes keresztények” között (például az 1919. augusztus 1. előtti aposztaták vagy ezek leszármazottai), akiket a második székely-törvény értelemszerűen nem tekintett zsidóknak, s így ezekről nincsenek pontosabb adataink. Egy korábbi becslésem szerint a soát túlélő fiatalok között már közel 2/5 lehetett a zsidó felekezethez nem tartozók aránya.³ A túlélő zsidóság magas szintű szekularizációját lentebb az 5. táblázat adatai is illusztrálják, például az a tény, hogy Budapesten már a zsidótörvények éveiben is csak az újszülöttek alig több mint felét jelentették be a hitközségen, amely arány 1950-re az esetek közel negyedére csökkent.⁴

Mindazonáltal hiba lenne az identitás elleplezésének efféle, nem kevésbé kényszeres formáiban nem meglátni a felszabadító élmény dimenzióját az érintettek jó része számára. A zsidóság „disszimulációja” ugyanis lehetőséget biztosított megszabadulni egy addig kivédhetetlen társadalmi besorolási rendszertől – valóságos stigmától –, amely a soá tapasztalatát követően érthető módon még a korábbinál is súlyosabb teherként nehezedett az érintettek vállára. A túlélők fiatalabb korosztálya számára pedig ugyanez a szülők elleni szimbolikus lázadás lehetőségét rejtette magában, nem is annyira egyszerű „generációs” okokból: sokkal inkább az a felismerés állt ugyanis e mögött, hogy az előző rendszer nacionalizmusa iránt táplált illúziók következtében csődöt mondott a szülők önként vállalt asszimilálódása. Ahelyett tehát, hogy a tabu nehezítést váltott volna ki a zsidó káderekből, ők inkább előnyként élték meg azt, hogy származásukból fakadó adottságaik, „politikai tőkájük” (s ugyanakkor ennek felszabadító erejű megtagadása) révén végre egyértelműen állhattak egy össztársadalmi nagy ügy, a „szocializmus építése” szolgálatába. Így ők válhattak a tabu legádázabb védelmezőivé. Az asszimilációpárti kommunisták

² Kepecs 1993: 27.

³ Karády 2002: 97.

⁴ Karády 2002: 102.

identitásértelmezését kiválóan szolgálta a tabu fenntartása, és ezt az egész kommunista apparátus is támogatta, főleg azokon a területeken, ahol a régi típusú asszimiláció akadályokba ütközött. A kommunista rendszerben ténylegesen megszűnt a zsidók iskolai, lakó- vagy munkahelyi szegregációja, s ennek következtében a kérdés tabusítását az érintettek sokkal inkább pozitívan, inkább egyfajta lehetőségként, semmint kényszerként fogadták. Ezután például a kommunista családokban már nem találkoztak hatékony ellenállással a zsidó és a népi káderek közti egyre gyakoribb vegyes házasságok, sőt ez gyakran átminősült preferenciális párválasztásnak. Szekularizált körökben a másság nem jelentett többé problémát a gyerekek nevelése és oktatása szempontjából, annál is inkább, mivel az így kialakult „vegyes” családokban már sokkal hangsúlyosabban érvényesülhettek a zsidó partnerek által képviselt középosztályi és univerzalista értékek, mint korábban.

Ezek után érdemes megkísérelni empirikus jelzésekben is demonstrálni a tabu működési mechanizmusait. Ez itt többfajta jelzessor mozgósításával kerül bemutatásra, a sajtóban a zsidóságra vonatkozó megnyilvánulások gyakoriságának időbeli változásai és a „rejtekezés” Budapesten rendelkezésre álló demográfiai számai alapján.⁵

Kezdjük az elemzést azzal, hogy milyen volt a soá közvetlen sajtóvisszhangja az 1945 utáni koalíciós években a hivatkozott szövegeket közlő orgánumok ideológiai és politikai beállítottsága szerint. Mindez világosan látszik abból a táblázatból, amely az érintett újságokat vagy folyóiratokat tartalmazza csökkenő sorrendben aszerint, hogy a zsidósággal kapcsolatos kérdéseknek hány cikket szenteltek az évek során. Randolph Braham, az itt felhasznált bibliográfia összeállítója a cikkeket kizárólag tartalmuk alapján, vagyis intellektuális érdeklődésből választotta ki, és semmiképpen sem esetleges tartalmi elfogultságuk okán.

⁵ Az itteni adatok egy részét már elemeztem egy francia nyelvű (s Magyarországon gyakorlatilag elérhetetlen könyvben kiadott) tanulmányomban (Karády 2009). Az ebből átvett néhány szövegrész Fáber Ágoston fordításának felhasználásával készült.

Az 1. táblázat abból a szempontból mindenképpen érdekes, hogy rámutat azokra a rendkívül nagy eltérésekre, amelyek a különböző típusú sajtótermékek között a zsidók iránt tanúsított érdeklődés terén megfigyelhetők.

Nem meglepő a táblázat alapján, hogy átlagosan évi 40 – vagyis a vizsgált ötéves periódusban nagyjából heti egy – cikkel a témában leginkább aktív sajtótermék egy bulvárlap, s ez a szám a felszabadulást követő két évben kétségtelenül még magasabb lehetett. Hasonló, ha nem még jelentősebb aktivitást mutat e téren a legnagyobb liberális hetilap, a *Haladás*, amelynek főszerkesztője, Zsolt Béla maga is a soá túlélői közé tartozott. A *Haladást* a valóságban ez a kérdés valószínűleg még jobban érdekelte, mivel minden második vagy harmadik számában közölt a témában cikket, s a kezdeti időkben valószínűleg még ennél is gyakrabban. Jól látszik, hogy a zsidósággal kapcsolatos kérdésekkel csak a liberális beállítottságú vagy „szakmailag”, illetve téma szerint érintett (zsidó vagy jogi) lapok foglalkoztak fokozottabban, míg a baloldali lapokra ez alig vagy egyáltalán nem jellemző. A nagy pártok lapjai – legyen szó szociáldemokrata, kommunista vagy kiscgazda (mérsékelt konzervatív) orgánumokról – évente átlagosan kevesebb, mint négy (!) cikket publikáltak a témában egy olyan emberiségellenes rémtett után, amely az ország történelmében minden korábbit felülmúlt. A tabu kezdetei már a felszabadulás utáni legkorábbi években azonosíthatók a politikai sajtónyilvánosságban.

1. táblázat: A legjelentősebb újságok politikai irányultsága és a zsidósággal kapcsolatos témákban közölt cikkek száma a soá utáni átmeneti években (1945–1949)⁶

Cím	Politikai irányultság	Cikkek száma
<i>Képes Figyelő</i>	bulvár	201
<i>Haladás</i>	liberális baloldali, radikális	114
<i>Világ</i>	liberális demokrata, centrista	90
<i>Új Élet</i>	zsidó hitközségi lap	52
<i>Magyar Nemzet</i>	liberális, a koalícióhoz közelálló	41
<i>Népbírószági Közlöny</i>	szakmai folyóirat	36
<i>Demokrácia</i>	liberális	32
<i>Népszava</i>	a Szociáldemokrata Párt napilapja	21
<i>Szabad Nép</i>	a Kommunista Párt napilapja	19
<i>Szabadság</i>	napilap, baloldali népfront, közel áll a kommunistákhoz	18
<i>Jövendő</i>	a kommunistákhoz közel álló, szovjetbarát	18
<i>Kis Újság</i>	a Független Kisgazdapárt hivatalos lapja, konzervatív-demokrata	18
<i>Dolgozók Világlapja</i>	szakszervezeti kiadvány	12

Forrás: Braham 1984.

⁶ A sajtóorgánumok ideológia beállítottságának igen sommás jelzéséhez Hirschman Niszán barátom segített.

Szemmel láthatólag ez az új baloldal, amelyet 1948-ban a magyar sztálinista párt formálisan egységbe tömöríteni kényszerített, nem sok érdeklődést tanúsított a zsidósággal kapcsolatos kérdések iránt, hiszen már a kommunista hatalom végleges megszilárdulásának évében is radikálisan megcsappant a zsidókkal kapcsolatos cikkek száma. A „*Sztálin legjobb tanítványaként*” aposztrofált és köztudottan zsidó származású (ám származását a hivatalos életrajzokból gondosan titkoló) Rákosi nevével fémjelzett kemény sztálini évek alatt a témában született cikkek száma a minimumra csökken. Ezt illusztrálják a 2. táblázatban igen szemléletesen a 'zsidó' szó évenkénti előfordulásainak számai az 1945 óta az utolsó évekig meglévő politikai sajtó teljes szövegtömegében. Ezek a számítógépes átvizsgálással nyert nyers, de témánk szempontjából kulcsfontosságú számok szerencsére Nagy Péter Tibor most folyó kutatási eredményeiből a legutolsó évekig rendelkezésre állnak.⁷

⁷ A szövegtömeg összeállításáért és feldolgozásáért Nagy Péter Tibor mellett Bendzsák Csabának tartozom köszönettel.

2. táblázat: A 'zsidó' szó előfordulási számai
 évcsoportonként a korszak egészén át működő napilapokban
 (*Népszava, Magyar Nemzet, Szabad Nép/Népszabadság*) (1945–2009)

Év	<i>Népszava</i>	<i>Magyar Nemzet</i>	<i>Szabad Nép</i> <i>Népszabadság</i>
1945–1949	1,112	1,628	899
1950–1954	40	123	87
1955–1959	119	149	203
1960–1964	178	349	200
1965–1969	139	307	244
1970–1974	175	306	263
1975–1979	179	402	256
1980–1984	233	536	370
1985–1989	423	1,114	673
1990–1994	1,572	2,812	2,740
1995–1999	1,829	2,744	3,212
2000–2004	2,167	2,988	4,472
2005–2009	2,729	2,745	2,925
2010–2014	2,191	2,449	2,345

A 2. táblázat számai jó megközelítést nyújtnak a rezsim által fenntartott országos terjesztésű lapok nyitottságának a zsidósággal kapcsolatos témák irányában. A viszonylagosan demokratikus átmenet éveiben láthatóan volt még valami ebből a nyitottságból, hiszen 1948-ig bezárólag átlagosan majdnem minden napra jutott egy-egy utalás a zsidókra. Ez a szám a „fordulat éve” után (itt külön nem jelzett szinten), 1949-re

töredékére zsugorodik az 1951-es mélyponttal, és 1956-ig igen alacsony szinten marad. 1957-től a számok ugyan jelentősen elmozdulnak felfelé, de továbbra is csak az 1945 utáni évek mintegy negyedének níveljén. Ami feltűnő és ellentmond a „kádári alku” címén a történelmi emlékezetben és egyéb jelzésekben objektíválható politikai enyhülésnek, melyet a köztudat az 1960-as évek közepétől tart nyilván (az 1963-as és 1964-es amnesztia után és az „új gazdasági mechanizmust” előkészítő évektől fogva): a zsidóságra vonatkozó utalások még alig vagy csekély mértékben emelkednek az 1960-as és az 1970-es években. Ebből a szempontból csak a szocialista rendszer utolsó évtizede hoz jelentősebb változást a korábbi számok megduplázódásával, ami azonban még mindig messze az 1945 utáni évek adatai alatt marad. Áttörést igazán a rendszerváltás provokál. 1989 után az évcsoportokra bontott évtizedes átlagok már a soát követő évek számainak több mint háromszorosát képezik.

Érdemes röviden reflektálni a hazai sajtónyilvánosságban vezető szerepű három orgánum között található eltérésekre is, hiszen a *Szabad Nép* és 1956 utáni jogutódja, a *Népszabadság* végig megőrizte a rezsim hivatalos politikai szócsövének jellegét, a *Népszava* valamelyest megtartotta a 19. század végétől kialakult szakszervezeti munkáslap szimbolikus funkcióját, míg a *Magyar Nemzet*nek a szocialista korban is viszonylagos önállóságot engedtek hangnemében és témaválasztásában a változó szigorúságú politikai cenzúra keretei között. A zsidó témavilág előfordulási gyakoriságai elég jól leképezik a három lap politikai szerepköreinek sajátosságait. Egyértelmű, hogy a zsidó téma kezdettől fogva s a szocialista kor végéig a *Magyar Nemzet*ben szerepel leggyakrabban, mégpedig látványosan többször, mint laptársainál. Ezek a különbségek megszűnnek s részben visszajukra fordulnak a *Népszabadság* előnyére a rendszerváltás óta. Ez utóbbi azonban a koalíciós évektől eltekintve végig szignifikánsan többször foglalkozik a zsidósággal, mint a *Népszava*, mutatva, hogy a pártlap szerény mértékben – minden bizonnyal elsősorban a soára vonatkozó megemlé-

kezések formájában –, de kötelezően benntartotta a zsidóságot a hivatalos emlékezetpolitika kánonjában. A *Népszavára* volt mindez legkevésbé jellemző, még a rendszerváltás után is. Mindhárom lapnál megfigyelhető, hogy az 1980-as évek politikai enyhülése elég markánsan együtt járt – 1985 után elég látványosan – a zsidóság tabujának oldódásával.

Randolph Braham bibliográfiájából a soá előtti évekre visszamenőleg kiolvasható az is, hogy a sajtónyilvánosság mennyiben foglalkozott bel- és külföldön a honi zsidóságot érintő kérdésekkel. Itt csak nyers eredmények kerülnek közlésre, de ugyanezeket az adatokat érdemes lenne a kiadásért felelős orgánumok ideológiai beállítottsága és a cikkek tartalma szerint is elemezni.

3. táblázat: A zsidósággal kapcsolatban megjelent cikkek száma Magyarországon és külföldön (éves átlagban vagy számban, 1939–1984)

Év	Magyarországon	Külföldön
1939–1944	120	13,2
1945	300	19
1946	385	20
1947	225	17
1948	95	15
1949	36	13
1950–1954	4,6	10,6
1955–1957	10,7	15,6
1958–1964	19,6	18
1965–1974	13,6	16,2
1975–1984	15,6	21,6
Összesen	42,3	18,9
N	1692	755

Forrás: Braham 1984.

A 3. táblázat is szemlélteti a soá emléke és általánosságban a zsidósággal kapcsolatos kérdések szervezett minimalizálását, gyakorlatilag elfojtását a nemzeti történelemben belföldön. Itt is kitűnik az 1948–1949-es fordulat fontossága. 1950-et követően rendre több publikáció jelenik meg a kérdésben külföldön, mint Magyarországon, s mindez egészen a kádári „puha diktatúra” majdnem legvégéig. Az adatok itt is az 1950-es évek elejére teszik a folyamat mélypontját. De míg külföldön fokozatosan nő a honi zsidóságra s különösen a soára vonatkozó publikációk száma, és belföldön szintén tapasztalható némi fellendülés (különösen az 1956 körüli s még inkább a későbbi években), ez a továbbiakban csak már csak stagnáló évi számokban jelent meg a forrás 1984-es lezárásáig.

Melyek voltak a zsidóság kommunisták általi tabusításának okai, és milyen körülmények tették ezt lehetővé?

A legfontosabb ok kétségtelenül a rezsim ideológiájától idegen, történelmi hagyományokból táplálkozó, és így mintegy szellemi ellenhatalmat képviselő s feltehetően ellenállásra is képes intézményesített partikularizmusok elfojtásának politikája volt. Ez a politika a legtöbb olyan, a régi rendszerből átkerült vallási vagy kulturális szervezetre, csoportosulásra kiterjedt, amely a tömegekre hatva bármifajta ellenerőt képezhetett volna a rezsim hatalmával szemben. Az egyetlen kivételt a szocialista népeket a „béketábor” jelszava alatt egyesítő és a bolsevik államideológia kontrolljának alávetett nemzeti nárcizmus bizonyos mértékű ápolása jelentette. Ennek megfelelően a sztálinista rendszer sem függesztette fel az allogén kisebbségek nemzetiesítésének gyakorlatát, például a névmagyarosítást. A prominens zsidó káderek esetében kötelezővé vált a magyar családnév viselése, ha a német vagy szláv nevűeknél ezt már kevésbé követelték is meg. Így érthető, hogy a koalíciós években (1945–1946-ban és 1948-ban) a családnév-magyarosítóknak a soá rettentő pusztításai ellenére is több mint egyharmada (34,4%-a) zsidó háttérű volt. Ráadásul a zsidó névváltoztatók kérvényeit majdnem kivétel nélkül (csak 1,5%-ban nem) és igen

gyorsan, legtöbbjüknél (72%-nál) egy hónapon belül teljesítették, míg a többieknek negyedrészt (26%-át) visszautasították, illetve sokkal lassabban (egy hónapon belül csak 27% esetében) engedélyezték.⁸ A névmagyarosítások közel felét (49%-át) a születés kori felekezet szerinti becslés szerint 1951 és 1956 között is zsidók kérvényezték.⁹ Ha 1956 utánra nézve nincs is vallásra utaló adatunk, feltehető, hogy a szocialista rendszer későbbi éveiben is intenzíven tovább folyó névmagyarosítási mozgalomban (az éves számok 1962 és 1989 között 3890 és 1484 között ingadoztak 1962 és 1989 között)¹⁰ a zsidó származásúak részvétele magas szinten maradt. A családnév-magyarosítással megvalósított s az identitás bemutatására szolgáló „disszimulációs” stratégia mindenképpen jól kiegészítette a zsidó partikularizmusnak a közéleti nyilvánosságban megvalósított tabuját.

Ugyanez az 1940-es évek végén az intézményes térben is megvalósult, mégpedig az összes partikuláris érdekképviselői szervezet megszüntetésével. A nem hivatalos ifjúsági mozgalmak, a cserkészlet, a feminista csoportok, a szabadkőművesek stb. feloszlását vagy beolvasztását követően a vallási közösségek cselekvési szabadsága is önkényes és drasztikus korlátozás alá került. Ez alól csak a nagyegyházak egyes intézményei (a templomok és néhány iskola) élveztek látszólagos kivételt. Valójában persze a „fordulat éve” után ezek is csak szigorú felügyelet alatt működhettek. A rezsím mindenütt megbízható, a hatóságok utasításait követő embereket juttatott „kapun belülré”. Így sikerült például a Jointot 1949-től ellehetetleníteni: a cionista szervezet ugyanakkor „feloszlatta önmagát”, az izraeli kivándorlást felfüggesztették, és a három történelmi zsidó felekezeti irányzatot (ortodox, neológ, status quo ante) önkényesen egyesítették. A zsidó hitközségek a „kozmozopolita” elhajlás vádjával néztek szembe, ha a világ zsidóságával vagy Izraellel próbáltak szellemi kapcsolatot ápolni. Ez csak

⁸ Karády – Kozma 2002: 309, 312.

⁹ Karády – Kozma 2002: 323.

¹⁰ Karády – Kozma 2002: 357.

mege erősíthette a kommunizált zsidó káderek vallásellenes és különösen saját felekezeti kötődéseik elleni beállítódását, alkalomadtán pedig fellépését. Akkor is, amikor például a „kozmolitaellenes hisztériát” gyakran az antiszemitizmus áporodott bűze is körüllegte. (Leningrádhoz hasonlóan Budapesten is kezdtek előkészíteni egy koncepciót a „fehér köpenyes gyilkosok” ellen, melyet Sztálin halála után aztán leállítottak.) A partikularizmusok elleni leghatékonyabb eszköz mindenestre a rendszertől idegennek tekintett alternatív kulturális szimbolikák betiltása, az intézményes nyilvánosságban való megjelenítésük minimalizálása volt.

Hozzá kell tennünk, hogy a felekezeti identitás eltörlése és az önmegtagadás, amely a különféle – főleg demográfiai is követhető – viselkedésekben tetten érhető, a magyarországi s főképp a világháborúk között már többségében városi zsidóság, különösen a budapestiek nagy tömegeire nézve korántsem új jelenség. Ha a 4. táblázatot közelebbről szemügyre vesszük, akkor láthatjuk, hogy ez rájuk már jóval a soá előtt is jellemző volt.

Az egyszerű demográfiai adatokat tartalmazó 4. táblázatot kétféleképpen érdemes olvasni. Az egyszerűség kedvéért fel vannak tüntetve benne a hitközségi anyakönyvekben regisztrált születések és házasságok nyers számai, majd ezeknek az aránya a fővárosi statisztikákban szereplő számokhoz képest. Sajnos a bejelentett születések és házasságok százalékaiknak számítása a „fordulat éve” után esetlegessé válik, mivel állami statisztikát akkor már nem közölnek felekezeti bontásban. Ezek után tehát csak nyers számok – mindenképp látványos – eltéréseire lehet támaszkodni az életesemények feltételezhető hitközségi eltörlésének mértéke tárgyában. Az utolsó oszlopban éppen ezért csak a Chevra-könyvekben szereplő halálozások nyers számai szerepelnek, melyeknek időbeni alakulása önmagában is szignifikáns eredményt mutat.

4. táblázat: A budapesti neológ zsidó hitközség
nyilvántartásában szereplő életeseemények számszerű alakulása
(éves átlagok vagy számok, 1930–1960)

Év	Bejelentett születések száma	Bejelentett születések aránya ¹¹	Bejelentett esketések száma	Bejelentett esketések aránya	Halálozások száma (Chevra- könyvekben)
1933–1937	1001	59%	950	54%	?
1938–1943	582	45%	779	54%	3537
1944	350	30%	250	21%	7608
1945	109	21%	363	29%	6440
1946	504	36%	1495	72%	1807
1947	569	36%	839	46%	1481
1948	481	32%	734	48%	1457
1949	319	28%	421	43%	1650
1950	203	26%	161	?	1700
1951–1960	75	?	73	?	1658

Forrás: a Budapesti Zsidó Hitközség nyilvántartása.

Ezek az adatok és számítások mindenképp csak megközelítőlegesen tekinthetők, különösen 1945 után, legalább három okból. Egyrészt mivel a társadalmilag zsidónak tekintett népesség – mint erről fentebb már szó esett – az „áttérések” révén az évekkel egyre növekvő arányban kikerült a felekezeti statisztikák hatálya alól. Másrészt a budapesti állami születési anyakönyvekben ugyan 1950-ig még szerepelt a vallás, de ezt a rubrikát az évek múlásával egyre gyakrabban nem töltötték ki. Így nem lehet tudni, hogy az emelkedő számú ismeretlen vallásúak között milyen a felekezeti háttér szerinti megoszlás, bár feltételezhető, hogy közöttük sok volt a zsidó. Ez 1945-öt követően egyre inkább torzítja, illetve tulajdonkép-

¹¹ A hitközségen bejelentett születések száma a *Budapest székesfőváros statisztikai évkönyveiben* jelzett zsidó születések arányában.

pen ellehetetleníti a születések összehasonlítását a hitközségi és az állami anyakönyvek számai szerint. Végül igen fontos bizonytalansági tényezőt képvisel az, hogy adataink az évekkel jelentősen változó, de (különösen 1944 után) ismeretlen nagyságú zsidó népességre vonatkoznak, a továbbra is intenzív vallásváltási mozgalom, a ki- és bevándorlások (nevezetesen a deportáltak és hadifoglyok egy részének visszatérése), valamint a vidéki túlélők viszonylag nagy arányú fővárosba költözése következtében.

A táblázat elemzését kezddhetjük a születésszámokkal. Már a két világháború közötti időszakban is a zsidó újszülöttek legalább kétötöde nem kerül be a fővárosi zsidó hitközségek nyilvántartásába (lásd a táblázat második oszlopát). Ez az arány a zsidótörvények bevezetésének éveiben (1938–1941) még 59% körül volt, de a háború alatt tovább zsugorodott. Ugyanakkor a születések abszolút száma is hozzávetőlegesen a korábbiak felére esett vissza. A háború, a munkanélküliség, a törvényi diszkrimináció időszakában és a zsidó családok életkörülményeinek általános romlása közepette az egyébként sem túl nagy számú születések többsége elképzelhetően a zsidóságukhoz leginkább ragaszkodó családoknak tulajdonítható. A hitközségnél regisztrált születések abszolút számai (első oszlop) 1938-tól kezdve radikális csökkenést mutatnak, és az 1944-es és 1945-ös adatokból a soá tragédiája is jól kivehető. Ezt a felszabadulás utáni két évben aztán érthetően egyfajta kompenzációs emelkedés követ. A „fordulat éve” után tapasztalható csökkenés azonban csak a származás eltitkolásának fokozódásával magyarázható. 1950 után a születések feltehetőleg csak elenyésző részét (a korábbi évekhez képest legfeljebb ötödét) jelentik már be a hitközségi hatóságoknak.

Ebben a tekintetben a házasságokkal kapcsolatban (harmadik oszlop) még egyértelműbb megállapítások tehetők. A szertartásos házasságkötések száma már a zsidótörvények éveitől fokozatos csökkenést mutat, és az üldözések időszakában éri el – érthetően – mélypontját. Ezután 1946-ban nagy kompenzációs házasodási hullám indul, közel 1500 hitközségnél

regisztrált házassággal, a statisztikailag megragadott egybekelések igen magas, 70%-os arányával. Ez a szám, amely a zsidótörvények előttieket is meghaladja, a háború alatt elmaradt házasságkötések és az üldözések áldozatául esett házastársak mintegy „bepótlásának” tulajdonítható. Az olvadás a következő években áll be, és a bejelentett házasságok száma a Rákosi-korszak idejére alig néhány tucatra csökken. Ezen a téren tehát a rituális „disszimuláció” a születésekhez hasonlóan feltehetően majdnem teljesnek bizonyult.

Ahhoz, hogy ezeket az adatokat a származás eltitkolása szempontjából figyelembe tudjuk venni elég, ha egybevetjük őket a megegyező években regisztrált szertartásos temetések számával (ötödik oszlop). Jól kivehető itt is a mortalitás (minden bizonnyal erősen alábecsült) mértéknövekedése 1944-ben és (talán kisebb alábecsléssel) 1945-ben. 1946-ban a számok a zsidótörvények előttinek körülbelül felét mutatják, ami elképzelhetően arányos lehetett a fővárosi zsidó népesség pusztulási hányadával (ha eltekintünk a fent jelzett bizonytalansági tényezőktől). Igen feltűnő, hogy a többi rituális aktussal szemben a zsidó temetők tevékenységében a kommunizmus éveiben sem mutatható ki semmiféle törés vagy csökkenés. Természetesen a halálozás inkább az idősebb életkori csoportokat érinti – különösen a zsidóságban, melynek normális körülmények között, tudjuk, a többi népességnél átlagosan sokkal magasabb volt az életvárandsága a modern kor kezdetétől fogva. Az idősek ugyanakkor közismerten nagyobb mértékben kötődtek a hitközségi hagyományokhoz, legalábbis leszármazottaikhoz képest. Ezt láthatóan a temetéseket intéző utóbbiak ugyancsak tiszteletben tartották, még a hivatalos ateizmus körülményei között is. Így érthető, hogy a temetkezési rítusok számaira sokkal kevésbé hatott a kommunista tabu kínálta konformizmus, mint a fiatalabb s már részben az új rendszer alatt szocializált nemzedékeket érintő születési és házassági rituálékra. A szertartásos temetések számának állandósága eléggé nyilvánvalóvá teszi, hogy a zsidók esetében a házasságkötések

és a születések hitközségi bejelentésének elmulasztása csak a kommunista szekularizáció által követelt stratégiai viselkedésként értelmezhető. S ezzel párhuzamosan az is érthető, hogy a rejtekezés hagyománya, ami a pártkáderek esetében elemi beidegzettségekre támaszkodott, hogyan válhatott a zsidóság egy – immár többségi – részében a cenzúrázott önértelmezés, a tabu támaszává.

Külön tanulmányt érdemelne jelen munka indító feltevése, tehát az, hogy milyen – és valóban szívós – következményei lettek annak, hogy a zsidókérdés a kommunista érában végig többé-kevésbé erősen tabusítva maradt. Az intézményesített és sok érdekelt által önként vállalt felejtés, úgy látszik, hosszan elnyújtva fejt ki hatását, és még a rendszerváltás után is átítatja a magyar nyilvánosságot. Mindennek eredményeképpen a rendszerváltás óta egy olyan antiszemita diskurzus megjelenésének lehetünk tanúi, amelynek nyilvános legitimitását mintha az is megerősítené, hogy leggyakrabban kódolt formában jelentkezik. Az antiszemitizmus vádja továbbra is olyan súlyosnak ítéltetik, hogy ezt a politikai üzeneteikben nyíltan zsidóellenes mozgalmak vagy pártok többsége is elutasítja magától. A Csurka-párt – amíg létezett – utolsó választási programja annak deklarációjával kezdődött, hogy ők ugyan nem antiszemiták. Hasonlóan a tabusítás továbbélésének lehet minősíteni a közhatalmak által felállított soá-emlékművek „zsidótlanítását” is, amikor a vészorszak áldozataira emlékeznek anélkül, hogy utalás történne azok zsidóságára.¹² A zsidóság kérdése még a történetírásban is folyamatosan és többé-kevésbé diszkréten szőnyeg alá van söpörve, még akkor is, amikor esetleg ’izraeliták’-ról esik szó. Mintha a modern zsidóság túlnyomó része valláshoz kötődő lett volna, vagy mint hitközségi tag jutott volna arra a sorsra vagy olyan társadalmi szerepkörökhöz, melyeket ismerünk. Az ilyen történelmi kérdések szakértői legtöbbször például továbbra sem hajlandók elismerni azt

¹² Schőner 2014.

a Magyarországon talán világviszonylatban is egyedülálló szerepet, amelyet a zsidóság a modern elitek kialakulásában és a modernség égisze alatt a szellemi kreativitás formáinak kibontakozásában betöltött. A magam részéről ezt látom az Erdei által kissé sommásan megfogalmazott „*kettős struktúra*”-hipotézis harcos tagadása mögött is, holott ilyen kettős strukturális elemeket, melyekben az asszimilált zsidóság pozíciója mindig eltér a többitől, a társadalomtörténet minden közelebből vizsgált terén azonosítani lehet: az egyenlőtlen demográfiai átmenetben, a városiasodásban, a gazdasági-szakmai mobilitásban („polgárosodás”), a modernitás ideológiai kidolgozásaiban és azt ezt támogató mozgalmakban, nem beszélve az iskoláztatásról (az utóbbinál lett légyen szó a zsidóság látványos mennyiségi „túliskolázásáról” vagy az alig kevésbé jelentős teljesítménybeli kitűnőségéről). Rendszeresen felemlégetik a sajtóban Nobel-díjasainkat, akik (talán két kivételtől eltekintve) mind zsidók voltak, és külföldön futottak be karriert. Az ő „magyarításuk” azért sem okoz gondot, mivel származásukat még a munkásságukat ismertető művek egy része is elhallgatja. A zsidósággal kapcsolatos témák a nyilvánosságban leginkább csak a soával kapcsolatos hivatalosan megszervezett megemlékezések formájában élnek tovább. Ezek azonban, akaratlanul, maguk is a többi idevágó kérdéssel kapcsolatos intézményesített felejtés fenntartását szolgálják.

Források és felhasznált irodalom

- Braham, Randolph L. 1984: *The Hungarian Jewish Catastrophe, A Selected and Annotated Bibliography*. New York.
- Gerő András 2005: *A zsidó szempont*. Budapest.
- Karády Viktor 2002: *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után*. (Múlt és Jövő könyvek. Szociológia) Budapest.
- Karády Viktor 2009: Traumatisme, refoulement, oubli volontaire, tabou. La mémoire de la Shoah dans la Hongrie Soviétisée. In: Vauday, Patrick – Zupanc, Paula (éds.): *Histoire de l'oubli en contextes postsocialiste et postcolonial*. Koper, 173–187.
- Karády Viktor – Kozma István 2002: *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Budapest.
- Kepecs József (szerk.) 1993: *A zsidó népesség száma településenként (1840–1941)*. Budapest.
- Schőner Alfréd 2014: Eufemizmus a Duna-parti emlékműveken? In: Babits Antal (szerk.): *Magyar Holokauszt 70. Veszteségek és felelőségek*. (Historia diaspora 14.) Budapest, 19–28.

Skiccek a 19. századról

Gerő Andrással a barátságon túl a 19. század, azon belül is a dualizmus korának kutatása köt össze. Az 1980-as évek elején ismerkedtünk meg az ELTE Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszékén. Születésnapjára köszöntésül elmondok néhány gondolatot a 19. századról.

Mi, történészek korszakokban gondolkodunk, egy-egy jelentős eseménnyel lezárunk egy korszakot. Az emberélet persze ritka kivételektől eltekintve – szerencsére – nem alkalmazkodik a korszakokhoz. Igaz, mi sem hisszük, hogy alkalmazkodik. A generációk ölelkeznek az időben. Gratz Gusztáv például számomra és bizonyára általában a dualizmuskorász történészek számára, szakirodalom. Teller Ede azonban, akinek hosszú élete révén sokan kortársai voltunk, ismerte személyesen. Gratz Gusztáv lánya, Gratz Lizi gyerekkori jó barátja volt. A Gratz család az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után Bécsben telepedett le. A Horthy-korszakban itthon is éltek.

A 19. századhoz még nekünk is, akik a 20. század közepén születtünk, közünk van, belátható távolságra van. (A 19. századot hosszan értelmezem, az én tudatomban 1914-ig tart.) A nagyszüleink vagy dédszüleink nemzedéke még akkor született, egy olyan generáció, akit még személyesen ismerhettünk. Nekem mind a négy nagyszülőm, sőt apósom is az Osztrák–Magyar Monarchiában született, Ferenc József alattvalójaként. Nagyszüleim 1895 és 1902 között. Mind a négyen éltek már, amikor Tisza Kálmán meghalt. (Anyai nagymamám igaz, csak kéthetes volt, 1902. március 7-én született. Apósom pedig 1914-ben.)

Az emberek mellett összekötnek bennünket a tárgyak, elsősorban az épületek és az építmények. Budapest különösen alkalmas annak demonstrálására, hogy mi mindent hagytak itt nekünk elődeink a dualizmusból, de a vidéki városokban is ott vannak az építmények abból a korból. Ha szétnéznék a városközpontban, ott áll a városháza, a postapalota, a színház, múzeumok és iskolák épületei, és valahol, esetleg egy kicsit messzebb a központtól, a vasútállomás. Mi is használjuk azokat a tereket, amelyeket az elődeink a 19. században megálmodtak és megvalósítottak. És utazunk a vasútvonalakon, amelyek jelentős részben a dualizmusban épültek.

A 20. század jelentős személyiségei közül sokan még a 19. században születtek és az Osztrák–Magyar Monarchiában jártak iskolába. Politikusok, művészek, tudósok.

Nemcsak a 20. századnak van technikai forradalma, csodái, a 19. századnak is volt. Aki az 1860-as, 70-es, 80-as évek Pestjén, Pest-Budáján és Budapestjén élt, sokat tudhatott a saját világáról. Nem volt rádió és televízió, de volt – és akkor az volt az információközlés forradalma – újság, napilap és ismeretközlő hetilap. Az akkori ember is lépést tarthatott a világgal, és meg lehetett győződve arról, hogy egy nagyon előrehaladó, modern korban él, ismeri a világszínvonalat. Az emberek érdeklődése egyre jobban ráirányult a technikára és a tudományra, elfordulóban volt a nagy eszméktől. Gyakorlatiasabbá vált a gondolkodás. Az élet pedig sokkal kényelmesebbé.

A sajtót alapvetően a politika határozta meg, de például a Jókai Mór által szerkesztett balközépi napilap, *A Hon*, „közgazdasági és politikai napilap”-ként határozta meg magát, és valóban jelentős teret szentelt gazdasági, gazdálkodási kérdéseknek is. Jól szervezett és gyors volt a posta. Nagyon fontos kommunikációs eszköz volt a távirat, ami a legkisebb településekre is eljuthatott, és lovasfutárral még este 11 órakor is kivitték Tisza Kálmánnak Gesztre. Később, már Tisza Kálmán miniszterelnöksége idején, Baross Gábor egyesítette a postát és a távírdát. Ő alapította a Postatakarékpénztárat is.

A hírközlés nagy ütemben és egyre gyorsulón fejlődött. Puskás Tivadar (1844–1893) volt a telefonközpont és a telefonhírmondó feltalálója. Iskoláit Bécsben végezte, de a bécsi Politechnikumot apja halála miatt nem fejezhette be. 1877-ben Amerikába utazott Edisonhoz, aki felkarolta a telefonközpont ötletét, és Puskás Tivadar néhány éven át Edison munkatársa volt, később ügyeinek európai képviselője. Puskás 1878-ban Bostonban, 1879-ben Párizsban létesítette az első telefonközpontot. 1887-ben bevezette a multiplex kapcsolószekrényeket, ami korszakalkotó jelentőségű találmány volt a telefonközpontok fejlődésében. 1893-ban Budapesten helyezte üzembe a vezetékes hír- és műsorközlő berendezését, a Telefonhírmondót, ami a rádió előfutárának tekinthető.

A 19. század második felében egyre látványosabbá vált a technikai fejlődés. Jókai ennek a regényeiben is hangot adott. A nyomdászat is egyre színvonalasabb volt, nőtt a könyvek száma. A közlekedés felgyorsult, a távolságok rövidültek. Ezekkel az élet tempója is felgyorsult. Baross Gábor nevéhez fűződik a vasútvonalak nagy részének az államosítása, a vasúti hálózat, a vagon- és mozdonypark további fejlesztése. Ő dolgoztatta ki és vezette be a vasúti zónatarifa-rendszert, amellyel a nagy távolságokra le szállította a személyi viteldíjat, hogy sokan tudják igénybe venni a vasutat. A teheráru-díjszabást is átalakította, hogy a mezőgazdasági termények is versenyképesek legyenek a piacokon. Ez a rendelkezése az iparfejlesztés és a kereskedelem érdekeit is szolgálta. Az ő minisztersége idején építették ki Fiume kikötőjét, folytatták a Vaskapu szabályozását. Baross gondot fordított a dunai hajózás és a magyar tengerhajózás fejlesztésére. Ekkor született az első modern úttörvény is. Tanonciskolákat és ipari szakiskolákat létesített, amivel az ipari szakoktatás fejlesztésének ügyét szolgálta.

A polgárosodás része a taníttatás. A 19. század első felében elterjedt nevelési intézmény volt a „cseregyerek”. Jókai 10 éves volt, amikor Pozsonyba küldték egy családhoz azért, hogy jól megtanuljon németül. Ez már egy kipróbált, bejáratott kapcsolat volt, bátyja és nővére is ott volt

cseregyerek, annál a családnál. Valóban jól megtanult németül. A cseregyerek-intézmény azért volt nagyon hasznos, mert minden anya úgy bánt a cserébe kapott gyerekekkel, mint a sajátjával; nyilván arra gondolt, hogy cserébe az ő gyerekével is jól bánnak idegenben.

Jókai jól megtanult franciául (és angolul is valamilyen szinten), mert tanára, későbbi sógora és gyámja, Vály Ferenc rászorította az idegen nyelvek tanulására. Jó középiskolákat választottak számára. Előbb Pápára járt a református gimnáziumba, majd Kecskemétre a jogakadémiára. Pápan diáktársa volt Petőfi Sándor és Orlay Petrich Soma, a képzőművész, akinek a Petőfiről alkotott képünket köszönhetjük. Petőfi és Jókai nagyon különböző vérmérsékletű és lelki alkatú emberek voltak, mégis nagyon szoros barátság kötöttetett köztük.

Jókai édesapja művészi hajlamokkal megáldott jogászember volt, aki nem akart ügyvéd lenni, hanem a közigazgatásban dolgozott gyámügyi előadóként. Ez felelt meg a habitusának. Támogatta, hogy a fia művész legyen. Jókai Mór jól rajzolt, és a család nem ellenezte, hogy fejlessze rajztudását. A nadrágot a mama viselte otthon. Ez szerencsés helyzet volt, mert Jókai édesapja korán és váratlanul elhunyt. A mama képes volt fenntartani magukat, és összetartani a családot. Ahhoz ugyan már nem volt elég befolyása a fiára, hogy az ne vegye feleségül Laborfalvi Róza színésznőt, ami akkor botránykő volt az ő társadalmi helyzetükben, egy polgárosodott nemesi családban. Ki is tagadta a fiát. Végül a mama alkalmazkodott, megenyhült, mert látta, hogy menye jó háziasszony. A híres művésznő otthon kötényt köt, megkopasztja a libát, süt-főz. Azon kívül, hogy Laborfalvi Róza színésznő volt, ami a 19. század közepén még nem tartozott a társadalmilag megbecsült foglalkozások közé, volt a frigynek még egy szépséghibája: Laborfalvi Rózának már volt egy kislánya.

Érdekes, hogy Jókai, aki túl modernnek találta Szendrei Júliát, mert irodalmi ambíciói voltak, rövid haját hordott és nem főzött, az ételt úgy hozatták, nem akadt fönn Laborfalvi Róza foglalkozásán, társadalmi hely-

zetén és törvénytelen gyermekén. Sőt a nevére vette a kislányt, és ezzel törvényesítette. Persze az nyilvánvaló, hogy igaz a mondás: a szerelem vak.

Azzal sem foglalkozott Jókai, hogy Laborfalvi Róza szalonját nem látogatták az ő politikus társai, elvbarátai, mert az rangon aluli lett volna. Jókaihoz csak olyankor mentek el, amikor a felesége nyaralni ment a balatonfüredi házukba. A társasági élet a mentalitásnak, az emberi kapcsolatoknak nagyon fontos eleme. Jókait, az író, a politika minden további nélkül befogadta. Politikai újságot szerkesztett, a balközép párt megbecsült politikusa volt, országgyűlési képviselő, Tisza Kálmán barátja, később szabadelvű párti képviselő, részese például a híres tarokkpartinak. Nem bántották a felesége miatt, akit a színpadon megtapsoltak, jeles művésznőnek tartottak, a társaságban azonban levegőnek néztek. Jókai udvarképes volt, bemutatták Erzsébet királynénak, Rudolf főherceg baráti körébe fogadta. Jó munkakapcsolatba kerültek *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* című sorozat készítésekor.

Magyarországon a 19. század második felében kezdődött a népoktatás. Eötvös József és munkatársai 1868-ban alkották meg a népoktatási törvényt. A politikai élet, a demokrácia szempontjából is óriási jelentősége volt a műveltségnek, az írni-olvasni tudásnak. Eötvös és munkatársai abból indultak ki, hogy csak az írástudó, művelt ember képes társadalmi kérdésekben felelősséggel dönteni, a választójog szempontjából is fontos kérdésnek tartották az alfabetizációt.

Európában a 19. században még nagyon alacsony volt az írni-olvasni tudók aránya, 50% körül mozgott. Észak- és Nyugat-Európában sokkal többen tudtak írni és olvasni, mint Közép-Európában vagy pláne Kelet- és Dél-Európában. 30% alatt volt az írástudatlanok aránya Dániában, Németországban, Hollandiában, Svájcban, Svédországban, Finnországban, Norvégiában. 30–50% között Angliában, Belgiumban, Franciaországban és Ausztriában. És 50% fölötti volt az írástudatlanság Görögországban, Olaszországban (Itáliában), Spanyolországban, Portugáliában,

Magyarországon, Romániában, Bulgáriában. Oroszországban pedig a lakosságnak csak 5–10%-a tudott akkor írni-olvasni. Ahol jók az adatok, az a 18. század végén és a 19. század elején kibontakozó népoktatásnak is betudható. A svájci Pestalozzi és a német Diesterweg voltak a népoktatás eszmei atyjai.

A népiskolai törvény után 1869-ben elkészült a népiskolai, majd a középiskolai tanterv. Időnként megújították a tanterveket, de a szerkezetüket megőrizték. A tantervhez mindig csatoltak egy *Utasítások* című kötetet, amely a módszertant tartalmazta. A magyar pedagógiának 1868-at követően választania kellett a sokféle lehetséges módszer között az olvasástanításban. Már a 19. század elején is létezett globális módszer, akkor Jacotot–Vogel-módszernek hívták. Hazai követői is akadtak Farkas Dezső és Márki József személyében. Volt e mellett a silabizáló módszer, amely betűztetve és hangoztatva tanított, 1862-ben pedig Gönczy Pál, a neves pedagógus kidolgozta az analitikus-szintetikus, hangoztató módszert. Eötvös József természetesen szakemberekre bízta a döntést, hogyan kell az olvasást tanítani Magyarországon. 1869 augusztusában összehívott egy szakbizottságot, amely kiadta az alapelveket. Amellett döntöttek, hogy az olvasástanításban a hangoztató, analitikus-szintetikus módszert kell követni, vagyis azt, ahogy attól kezdve egészen 1978-ig eredményesen megtanították a magyar gyerekeket olvasni: egy előkészítő szakasszal, az írást az olvasással együtt tanítva, szótagolva olvasva, majd összeolvasva, előbb a kisbetűket, aztán a nagybetűket tanítva. Ez a hangoztató-elemző-összetevő módszer kiegyensúlyozott módszer, amelynek 1868 és 1978 között sokféle megoldása született. Eötvös Józsefnek az volt az elve, hogy az oktatást nem szabad a kordivatoknak kitenni, és az állami oktatásnak mintaadónak kell lennie.

Eötvös József a tanítók számára alapított egy folyóiratot, a *Néptanítók Lapját*, amelyet ingyen küldetett meg a népiskoláknak. Ebben igen színvonalas tanulmányok jelentek meg, a liberalizmus szellemében. Eötvös

a *Néptanítók Lapja* első számának vezércikkében ezt írta: „Annyit azonban ki kell mondanom, hogy nézetem szerint a nevelésnek szabadsága alkotmányos országban éppoly lényeges, mint a sajtószabadság, ugyanazon okból és ugyanazon feltételek alatt. E szabadság nélkül a polgárok szellemi kifejlődése erőszakosan egy bizonyos irányba szoríttatnék. [...] Az állam nem mondhat le befolyásáról a közoktatásra, de a befolyást nem rendeletek, hanem azáltal gyakorolja a legsikeresebben, ha az oktatást egy bizonyos irányba vezetve, a siker által, melyet előmutathat, másokat is ezen irány követésére kényszerít.”¹

A középiskolák fejlesztése csak jóval később, az 1880-as években vette kezdetét, Trefort Ágoston minisztersége alatt. Akkor is először a város belső kerületeiben, és csak jóval később a külsőbb kerületekben. Példámat Óbudáról hozom. Az Árpád Gimnáziumot, akkor még nem ezen a néven, 1902. szeptember 11-én alapították az VII. kerületi Állami Főgimnázium fiókiskolájaként. Mindössze egy osztállyal, ahova 34 diákot iskoláztak be 5 tanárral. Az új gimnázium létrehozása hosszabb küzdelem eredménye volt, amelyben Vészi József országgyűlési képviselőnek nagy szerepe volt. Wlassics Gyula volt ekkor a vallás- és közoktatásügyi miniszter, az ő hozzájárulásával kerülhetett sor az új intézmény megalapítására, méghozzá a fővárosi középiskolák zsúfoltsága miatt. A gimnáziumnak nem volt saját épülete, a Tímár utcában működő polgári és elemi iskolában helyezték el ezt az egy osztályt, és a tanárok számára kialakítottak egy irodát.

Az új iskola vezetésével dr. Morvay Győző rendes tanárt bízta meg, akinek akkor már 17 tanév volt a háta mögött. Addig a VII. kerületi Állami Főgimnáziumban tanított. Nem volt könnyű a kezdet, mert az iskolának nem volt felszerelése sem. A diákok pedig nem a jómódú családokból kerültek ki. A 34 szülőből 20 tisztviselő, 5 kisiparos és kiskerekedő, 2 ipari alkalmazott, 2 magánzó, 1 katona, és 4 nagyiparos. A diákok között

¹ Idézi Adamikné Jászó 2006: 43.

7 német anyanyelvű volt. A tantárgyak, amelyeket tanítottak: magyar nyelv, latin, földrajz, természetrajz, számtan, rajzoló geometria, szépírás, torna és hittan. Összesen 28 óra hetente. A diákok közül 24 római katolikus volt, 7 izraelita, 2 evangélikus és 1 görögkeleti. Az első év sikeres volt, 30-an be tudták fejezni, és csak 4 diák bukott meg. A második tanévre az osztálylétszám megszaporodott, 46 diák iratkozott be, és mellettük két első osztályt indítottak 44 és 41 fővel. Most már tehát 131 diák volt, és 8 tanár tanította őket. Még mindig a Tímár utcai épületbe jártak. Végül 118-an el is végezték azt az évet.

Mi a történelem menetében haladást, fejlődést látunk. Úgy gondoljuk, hogy a céhek felszámolása mérföldkő volt az ipar történetében, amely szabaddá tette az utat az iparúzés előtt, és a szabadversenyes kapitalizmus magával hozta a gyáripar és vele a munkásosztály kialakulását. Keveset beszélünk azonban arról, hogy a céhek felszámolása nem minden munkavállalót érintett előnyösen.

Az egyént személyében tényleg teljesen szabaddá, ugyanakkor kiszolgáltatottá is tette. Elvesztette a hagyományos közösség támogatását, és egy atomizálódott, individualizálódott társadalomban kellett megélnie. Segítségre senkitől sem számíthatott. A kapitalizálódás folyamata a korábbi családi, patriarchális viszonyokat megtörte. Addig például a kéményseprőinas is a mester családjához tartozott, az asztalánál étkezett. 1872-től az első ipartörvény után azonban a viszonyok átalakultak.

Az első ipartörvény teljesen liberális volt, felszabadította az iparúzést. Ezzel a kéményseprők helyzete nagyon átalakult. A szabadverseny néhányuk kiemelkedését hozta. Elsősorban a városi mesterek gazdagodtak, viszont a vidéki kéményseprők helyzete romlott, és már segédjeiket sem tudták megfelelő körülmények között tartani. A falvakat járó kéményseprősegédek, legények helyzete pedig egyre rosszabb lett. Létrás koldusoknak hívták őket az 1880-as évek elején. Örülhettek, ha istállóban alhattak, mert ott legalább meleg volt, vagy ha valaki takarót adott nekik éjszakára.

A kapitalizmus nagyon átalakította az emberek közötti viszonyokat, az életet több tekintetben kegyetlenné tette sokak számára.

Mindent összevetve a dualizmus korában élő városi emberek élete jóval színesebbé és mozgalmasabbá vált, mint a szüleik, nagyszüleik élete volt.

A köszöntő kötetbe kapott felkérés szerint írhatunk emberekről, természetéről és kutyákról, mert Gerő Andrást sok minden érdekli. Ezért végezetül még elmesélem, hogy Bláthy Ottó Titusz gépészmérnök, aki miután elvégezte a bécsi Műegyetemet, egész életében Magyarországon dolgozott, előbb a MÁV gépgyárában, majd 1883-tól mindvégig a Ganz gyárban, rendkívül színes egyéniség volt. A fejszámolás és a sakkeladványok mellett érdekelte a kerékpározás és féket fejlesztett a biciklire, majd az autósporttal foglalkozott. Ezek mellett a keleti szőnyegek szakértője volt, valamint egész életében nagy kutyabarát és híres ebtenyésztő, akit még Ferenc József is ismert erről az oldaláról.

Felhasznált irodalom

- Adamikné Jászó Anna 2006: *Az olvasás múltja és jelene. Az olvasás grammatikai, pragmatikai és retorikai megközelítésben.* Budapest.
- Buzinkay Géza 1979: A Vasárnapi Újság a dualizmus kor első felében. 1867–1890. *Magyar Könyvszemle* (95.) 1. 25–42.
- Czére Béla 1992: Baross Gábor közlekedéspolitikája. *Közlekedéstudományi Szemle* (42.) 11. 401–416.
- Frisnyák Zsuzsa (szerk.) 2000: *Baross Gábor.* Budapest.
- Gratz Gusztáv 1934: *A dualizmus kora. Magyarország története. 1867–1918.* 1–2. kötet, Budapest.
- Gyömrei Sándor – Vértessy Miklós 1937: *Baross Gábor.* Budapest.
- Jókai Mór 2011: *Budapestnek emlékül.* Buza Péter (szerk.) (Budapest könyvek 5.) Budapest.
- Jókai Mór 1914: *Egy nagy élet apró emlékei. I–IV. kötet.* Kéki Lajos (szerk.) (Olcsó Jókai) Budapest.
- Jókai Mór 1971: *Jókai Mór levelezése I. (1833–1859).* Kulcsár Adorján (szerk.) (Jókai Mór összes művei) Budapest.
- Kozári Monika 2009: *A dualizmus kora.* (Magyarország története 16.) Budapest.
- Kozári Monika 2003: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere.* Budapest.
- Kókay György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor 1994: *A magyar sajtó története.* (Sajtókönyvtár) Budapest.
- Mikszáth Kálmán 1982 [1905–1906]: *Jókai Mór élete és kora.* Budapest.
- Nyeste Sándor 2010: *A váltóáram bűvöletében: Bláthy Ottó emlékalbuma.* (http://mult-kor.hu/20100810_a_valtoaram_buvoleteben_blatthy_otto_emlekalbuma – letöltés: 2017. december 18.)
- Rácz Tibor: *Bláthy Ottó Titusz. Kronológiai szemelvények életéről és munkásságáról.* (<http://w3.hdsnet.hu/exert/blathy/bot.htm> – letöltés: 2017. december 18.)

Szulovszky János 1992: *Füstfaragók. Könyv a kéményseprőkről*. (Studia Folkloristica et Ethnographica 32.) Debrecen.

Teller Ede 2002: *Huszádik századi utazás tudományban és politikában*. Budapest.

Az államszocializmus: a fogalomalkotás problémája

Esszé

1.

A mainstream történetírás a maga fogalmaival is ezer szállal kötődik ahhoz a rendszerhez, amely finanszírozza, eltartja. Persze létezik nagyon komoly rendszerellenes történetírás, amely a rendszerkritikai gondolkodás hagyományaihoz kapcsolódik. Ám a mindenkori történetírás színvonalát számos tényező között a fogalmi kultúra színvonala határozza meg. Tudjuk, hogy a történettudomány, a történetírás a legitimációs erőter centrumában van, s az a veszély fenyegeti, hogy e tér teljesen magába szippantja.¹ Minél jobban elmerül a politikai világban, annál kevésbé kifinomult elméleti téren.

Az államszocializmus fogalma ama kelet-európai (beleértve természetesen a szovjet és az ázsiai rendszereket is) szisztéma leírására szolgál, amely a maga idején a „reálisan létező szocializmus”, később, a 70-es évek végétől a szovjet elméleti fejlődés egyik csúcspontjával, „fejlett szocializmusként” írtak le.

A probléma lényege – most tisztán elméleti-elmélettörténeti síkon – abban áll, hogy a rendszerváltással hazánkba is visszatért a szocializmusról-kommunizmusról szóló sztálini „elmélet”, csak most visszájára fordított

¹ Vö. Szigeti 2003.

formájában: az államszocialista rendszert a „kommunizmus” megtestesüléseként ábrázolják, mintha az szervesen fakadt volna Marx és követőinek elméletéből.² Hogy a „szocialista 70, illetve 40 évünk” a kommunizmus volt maga, azt először a rendszerváltás után hallottuk Magyarországon. Hiszen korábban, a „reálisan létező szocializmust” még Brezsnyev és Szuszlov vagy Kádár és Aczél sem nevezte kommunizmusnak. Maga a kommunizmus mint a bukott rendszer elnevezése sem a kelet-európai botcsinálta propagandisták agyszüleménye volt, hanem exportált fogalmi csúsztatásról, egy tudományosan-tárgyilag romlott szellemi exporttermékről volt és van szó: az amerikai politológiából került át Európába éppen úgy, mint a „történelem vége” és a „fasizmus-kommunizmus lényegi azonosságának” hasonlóan abszurd hipotézise az ún. totalitarizmuselmélet gyümölcseként. Ezeket a hipotéziseket komolykodó, nyakkendős emberek hozták be fontoskodó ábrázattal a politikai médiamainstreambe mint valami eredeti felfedezést, noha a totalitarizmuselmélet már a hidegháború kezdeti korszakában virágjába borult. Majd a rendszerváltást követően addig-addig „népszerűsítették”, amíg ismét szárbá szökkent, hovatovább a tudományos gondolkodás fő iránya is magáévá tette.³

Így az a mára közhelyessé vált „hipotézis”, hogy a régi rendszer a kommunizmus lett volna – sok más hasonló termékkel egyetemben – sem a történeti valóságba, sem a helyi szellemi kultúrák közegébe nem illeszkedik, hiszen e tekintetben ennél már évtizedekkel korábban is előbbre tartottunk. Az idősebb generáció még emlékszik: az 1970–80-as években szinte minden egyetemi hallgató – még ha leegyszerűsítve is – fejből idézte fel Marx gondolatát a kommunizmusról mint a társadalmi önkormányzás rendszeréről: az önkéntesen társult termelők közösségében mindenki képességei szerint vesz részt az anyagi javak termelésében és szükségletei szerint részesedik azokból. Tehát a modern társadalomban megismert

² Lásd Kornai János ilyen irányú értelmezésének kritikájára Krausz 1994.

³ Vö. Bartha 2003.

munkamegosztási szerkezeten, tulajdon- és elosztási viszonyokon, a tőkén túllépve Marx egy olyan antikapitalista alternatíva kereteit vázolta fel, amelynek megvalósítása egy lehetőség az emberiség előtt, de amelyet politikai elhatározással, egyetlen, mégoly fontos politikai aktussal, a politikai forradalommal bevezetni nem lehet.⁴ Marx világosan állást is foglalt e tekintetben: *„A kommunista társadalom felsőbb fokán, miután az egyének már nincsenek szolgáian alárendelve a munkamegosztásnak és ezzel a szellemi és testi munka ellentéte is megszűnt; miután a munka nemcsak a megélhetés eszköze, de maga lett a legfőbb életszükségletté; miután az egyének mindenirányú fejlettségével a termelőerők is növekedtek és a kollektív gazdaság minden forrása bővebben buzog – csak akkor lehet majd a polgári jog szűk látóhatárát egészen átlépni és írhatja zászlajára a társadalom: Mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint!”*⁵

Aligha gondolta volna akkor valaki, még ha utópiának fogta is fel a marxi tézist, hogy évtizedekkel később még ez is meghamisítható lesz, és a „reálisan létezett szocializmust” kommunizmusnak fogják nevezni – visszatérve ezzel Sztálinhoz, aki *per definitionem* a maga 1936-os szovjet alkotmányában szocializmusnak nevezte az akkori berendezkedést a Szovjetunióban. A mai liberális és konzervatív szerzők Sztálin nyomában járnak.

Ez a „fogalomhasználat” pontosan a lényegét fedi el. Talán ez is a célja. Ugyanis az orosz forradalommal kezdődött szocialista kísérlet meghatározott történelmi körülmények, okok következtében éppenséggel – mint már Lenin nyomán Gramsci kifejtette – „letért” az itt említett eredeti elméleti útról. Vagyis nem a háromlépcsős (forradalmi szakaszt követő átmeneti korszak, a szocializmus és a kommunizmus) fejlődési pályát futotta be – ellentétben legitimációs ideológiájának, a marxizmus–leninizmusnak

⁴ Minden nagy, valódi forradalom legmélyebb, legbensőbb kérdése a hatalom kérdése, amely mindenekelőtt a tulajdonviszonyok radikális megváltoztatására törekszik, hogy a régi rendszer uralkodó osztályait megsemmisítse. Az angol, a francia vagy az orosz forradalom e tekintetben igazán klasszikus fejlemény.

⁵ Marx 1953: 13–14. Marx szocializmus-kommunizmus-koncepciójáról lásd Tütő 1993.

az állításával –, hanem ahogyan az a történelemben gyakran előfordul, a „normális” fejlődés előre nem látott és meg nem tervezett specifikus formát, formákat öltött. Minderre később, a 60-as években olyan gondolkodók hívták fel a figyelmet, mint Lukács és Mészáros, Sartre és Marcuse, Heller és Márkus, nyomukban számos más gondolkodó és historikus. Az elmélet szerint már maga az orosz októberi forradalom is kész csoda volt, mivel a szocialista forradalomnak a legfejlettebb országokban „kellett volna” kitörnie-győznie. Márpedig a forradalom előtt Oroszország lakosságának mintegy 80%-a írástudatlan volt. Sokat tanulhatunk e tekintetben Trockij, Gramsci és Lukács, I. Deutscher, E. H. Carr vagy E. Hobsbawm történeti munkáiból is, akik ezt az ellentmondást igazán differenciáltan megmutatták, noha nem azonosan értelmezték.⁶ Tehát minden elméleti számítás szerint az orosz forradalomnak el is kellett volna buknia, mihelyt magára maradt. Részben persze el is bukkott, hiszen – bár a kapitalizmus visszaállítása nem történt meg 1991-ig – a forradalom végcélja, a szocializmus megvalósítatlan maradt. A forradalmi szocialista kísérlet tehát arra kényszerült, hogy – a fejlődési alternatívák végletes beszűkülése nyomán – az első perctől élet-halál harcat vívja igen különféle ellenségeivel és saját belső ellentmondásaival –, hogy azután e harc keretei között egy új, senki által előre meg nem tervezett, a szocializmus elméletéhez képest eltorzult társadalmi forma szilárduljon meg majd évtizedekre: az államszocializmus.

Úgy tűnhet manapság, hogy a szocializmus mint a kommunista társadalom egy alsóbb szakasza, vagyis a társadalmi önigazgatás elvont „vallási” tétellé szelődött, hiszen a tőkés piacgazdaság mindent uralma alá hajtott, márpedig a régi nyugati szociáldemokrata pártok mai maradványai (nem szólva itt a kommunista pártokról) – a sikeres kapitalizmus reményében – minden elméleti perspektívát már régen elveszítettek, régen levették a napirendről a szocialista átmenet problémáját⁷ azzal, hogy

⁶ Vö. Krausz 2017.

⁷ Mészáros 2004: 99–100.

az átmenetet már '89 előtt az „európai csatlakozással”, magával a Nyugat utolérésével érhetik el Kelet-Európában. Marxot a kapitalizmus „humanizálásának” utópiájával cserélték fel. Annak ellenére így van, hogy a német szociáldemokrácia bizonyos körei ismét kacérkodnak „Marxszal, a nagy tudóssal”.

2.

Természetesen világnézeti kérdés is az, hogy a társadalmi formák változását egyáltalán elismerjük-e, s ha igen, a társadalmi formák marxi elméletét használjuk-e eszközként a történeti magyarázatokban vagy nem.⁸ Azt hiszem, nem túlzás azt állítani, hogy ennek az elméletnek e tekintetben nemigen van komoly konkurens. Persze – ismétlem – vannak szerzők, akik már a kapitalizmus fogalmát sem használják, nemhogy a feudalizmusét vagy az ázsiai termelési módét, s előnyben részesítik a Marx előtti tudományosság kiindulópontjait. Végére meg lehet maradni egy teljesen „elmélettelen” pozitivista alapon is. A rabszolgatartó, feudális (hűbéri), ázsiai és polgári társadalmak, „termelési módok” Marxnál – ellentétben a sztálini felfogással – nem mechanikusan, időrendben követik egymást, és nem is (kizárólag) tiszta formában léteznek. Ebbe a gondolatsorba beleilleszthető az államszocializmus rendszere is, amely Oroszországtól Kínáig, Kelet-Európától Kubáig megjelent a világrendszer különböző régióiban, a periférián és a félperiférián.

Ám ha elfogadjuk is a társadalmi formák elméletét, akkor is ott a kérdés: vajon a „létezett szocializmust” (amit mi államszocializmusnak nevezünk)

⁸ A marxi formációelmélet vonzásában íródott újabb kapitalizmusértékezők/-értelmezések segítik az államszocializmus-fogalom módszertani és elméleti kidolgozását is, amennyiben a kapitalizmus helyes specifikálása megmutatja az „államkapitalizmusnak” az államszocialista rendszertől való radikális különbségét. Vö. Szigeti 2017; Artner é. n.; Fisher 2009.

miféle társadalmi formaként határozzuk meg, pre- vagy posztkapitalizmusként? Ez már a rendszerváltás időszakában felmerült.⁹ Azok a marxisták, akik hittek a régi rendszer szocialista irányú átalakíthatóságában vagy éppenséggel azért harcoltak, hogy ez megtörténjen, előnyben részesítették a posztkapitalista értelmezést. Ám akik az államszocialista rendszert a „szocializmuba vezető átmeneti korszak” marxi–lenini eredetű fogalmával azonosítják, figyelmen kívül hagyják a tényeket, amelyek szerint az államszocializmus szó szerint a kapitalizmusba, nem pedig a szocializmusba vezetett. Vagyis a régi rendszer valóban a szocializmus megvalósítását tűzte ki célul, de máshová, a kapitalizmusba kormányozták a fejlődést egy bonyolult érdekküzdelem keretei között, amelynek kifejtésére itt nem nyílik mód.

Valamikor a 60-as években lejátszódott egy másfajta vita, amely úgy vitatta el a szovjet fejlődés szocialista jellegét, hogy az ázsiai termelési mód fogalmával próbálta leírni – nem függetlenül attól a ténytől, hogy ezt a reálisan létező marxi fogalmat a 30-as években Sztálin közvetlen beavatkozásával ad acta tették a Szovjetunióban. Karl Wittfogel viszont három évtizeddel később közönséges politikai koncepciót rakott össze abból az elméletből, amelyet Tőkei Ferenc ázsiai termelési módként azonosított Marx ez irányú nézeteinek rekonstrukciója során.¹⁰ Ám ha az államszocializmus rendszerét az ázsiai termelési mód fogalma alapján azonosítjuk, megint éppen az a történelmi eredetiség vesz el, amelyet eredendően a vizsgálat tárgyává tettek. Az ázsiaiság fogalma ilyen ahistorikus értelmezésben szintén a történetiség „kötelező” princípiumát dobja félre, akárcsak a totalitarizmuselmélet.

Megint mások, akik semmiféle szocialisztikus vonást nem ismertek fel a régi rendszerben, az államszocializmust – hasonló és bántó leegysze-

⁹ Vö. Krausz – Tütő 1988.

¹⁰ A pártviták és történettudomány című könyvemben (Krausz 1991) e viták történetét részletesebben kifejtettem. E kérdéskörrel több összefüggésben is foglalkoztam itt: Krausz 1996.

rűsítéssel – államkapitalizmusként definiálták, mert úgy vélték, nincsen lényegi különbség a tőkés rendszer és az államszocializmus között. Még annak az ellentmondásnak a vizsgálatára sem tértek ki, hogy miféle államkapitalizmusról lehet ott szó, abban a rendszerben, amely a szocializmust tűzte ki fejlődési végcéljaként és megszüntette a profitorientált termelést. Magának az államkapitalizmus fogalmának gyökerei – eltekintve most a 19. századi előzményektől – visszanyúlnak a 20-as évekig, noha a hazai „marxizáló” irodalomban a 80-as évek végén, a 90-es évek elején bukkant fel angol importként, Tony Cliff és utódai koncepciója alapján.

3.

Nyilvánvaló, hogy a Szovjetunióban a 20-as és 30-as évek fordulóján létrejövő rendszer, amely alapszerkezetében 1991 végéig létezett, a korabeli nemzetközi és belső feltételek által történelmileg meghatározott fejlődés volt. Mindennek nem mond ellent, inkább megerősíti az alapvető determinációkat, hogy a forradalom utáni fejlődés története úgy is felfogható, mint a történelmi alternatívák viharos gyorsaságú összeszűkülésének története. Ennek talán legdöntőbb oka az volt, hogy a sajátságos társadalmi és politikai feltételek következtében minden nagy kérdés a forradalmi hatalom védelme, azaz az új állam fennmaradásának nézőpontjából merült föl. Ez azonban történeti értelemben önmagában még nem lenne különös jelenség. Ami a helyzetet az óriási állam számára különössé teszi, az a jelzett belső és külső feltételrendszer és a forradalom vállalt céljai között állandósult diszkrepancia, végső soron megoldhatatlannak bizonyult elentét. Vagyis az 1917 és 1922 között Oroszországon végigsöpört forradalom és polgárháború semmit sem hagyott a régiben, ám a nagy változások közegében sok minden változatlan maradt. A régi az emberek fejében éppúgy ott munkált, mint az új struktúrák mélyében. A legkülönbözőbb

kulturális fokon élő több mint száz nép óriási többsége gyakorlatilag írástudatlan volt. Ebből a társadalmi állapotból kilódítani a sok tízmillió embert egy centralista állam létrejöttének körülményei között, külső ellenségek gyűrűjében példátlan, úgyszólván egyedi történelmi kísérlet. A sztálini korszak szovjet fejlődésének sikerességét hangsúlyozók az iparosítást, a tömegkultúra fejlődését, a II. világháborúban a náci Németország fölött aratott világtörténelmi győzelem jelentőségét emelik ki, míg a rendszer zsákutcs természetét hangsúlyozók a „nagy terrorra”, a GULAG-ra helyezik a hangsúlyt.

A sztálini rendszernek mint az államszocializmus fejlődése első korszakának eredendően nem volt semmilyen elmélete. Az oroszországi szociáldemokraták, majd a bolsevikok éppenséggel elkerülni igyekeztek egy ilyen fejlődést, bár a „nem tudják, de teszik” marxi gondolatnak megfelelően sokat tettek egy ilyen fejlődés megvalósulása érdekében, miközben úgy gondolták, hogy azzal szemben cselekszenek. Amikor a rendszer magát szocializmusként definiálta (1936), Trockij és a régi bolsevik gárda számára világossá vált, hogy a szocializmus megvalósíthatatlan maradt és a Szovjetunióban valami más rendszer honosodik meg, amely az állami tulajdonra és a központi tervgazdaságra, a központi elosztásra épül; az alsó néposztályokat szociálisan és kulturálisan felemelő centralizált, „jótevő” állam különleges történelmi szerepbe emelkedett. Mindennek megfelelően a Szovjetunióban (és később a vele szövetséges államokban) az állam politikai működtetése céljából egypártrendszer épült ki. Mindez végső soron azt jelentette, hogy egy specifikus intézményi pluralizmus mellett a kommunista párt leválthatatlan a hatalomból. Az egypártrendszer alapvető funkciója a tőkés magántulajdon felszámolását követően az állami tulajdon megőrzése volt. Az állami tulajdon per definitionem – a forradalom nacionalizáló (társadalmasító) akaratából – nem volt adható és vehető, egyszerűen nem volt piaci tényező, természetesen az összes nagy termelőeszközt, magát a földet is beleértve. Noha az állam és

a szocializmus, amely eredetileg Marxnál, Engelsnél, Leninnél egymás ellentétéként fogalmazódott meg, ily módon maga az államszocializmus fogalma adekvátan tükrözi a végbement valóságos fejlődés legmélyebb ellentmondását.¹¹ A társadalmi és osztályszerkezet szempontjából ez azt jelentette, hogy az uralkodó osztályként definiált munkásság, maga a szovjet társadalom szervezeti és gazdaságilag egy olyan bürokrácia, olyan bürokratikus intézményrendszer ellenőrzése alá került, amelynek hatalma csak annyiban volt legitim, amennyiben az „uralkodó munkássosztály”, a „dolgozó osztályok” érdekeit realizálja, védelmezi. Nem véletlen, hogy az egész korszakban maga a bürokratikus uralom a bürokrácia elleni ideológiai és kulturális harc jegyében működött – eljutva ön maga megtizedeléséig, majd sok évtizeddel később „ön maga mint osztály” felszámolásáig. Vagyis a szervezeti és szociálisan sem homogén bürokrácia hatalma egyáltalán nem volt korlátozatlan: hiszen különböző frakciói között állandó harc folyt a költségvetési javak ellenőrzéséért, saját státuszuk megőrzéséért, a különböző apparátusok hatalmi befolyásának növeléséért, illetve csökkentéséért, egymás kontrollálásáért. Egyfelől a burzsoázia, a földbirtokos uralkodó osztály és általában a régi osztályelnyomás intézményeinek felszámolása lehetetlenné tette a kapitalizmus újjászületését – annak ellenére, hogy a tőkerendszer bizonyos elemei természetesen módon fennmaradtak. Itt nem az állami tulajdon bürokratikus ellenőrzéséből fennmaradó gazdasági-szociális egyenlőtlenségekről van pusztán szó, hanem mindenekelőtt arról, hogy megmaradt a kapitalizmus történetében megismert munkamegosztási szerkezet legtöbb vonása; valamint arról, hogy a világrendszerhez való alkalmazkodás és általában a „szocialista eredeti felhalmozás” (Preobrazsenszkij) szükségszerűségeiből elkerülhetetlenül adódott: a „szocialista” állam a tőkés országokkal és saját, elsősorban paraszti lakosságával szemben egyenlőtlen piaci cserére

¹¹ A marxi elmélet alapján elsőként rekonstruálta az államszocializmus fogalmát az azóta elhunyt kiváló filozófus, Szabó András György (1990).

kényszerült az erőltetett iparosítás érdekében. A termelés maga, a tervgazdaságnak megfelelően, nem a piaci, nem a profitgazdálkodás szempontjai szerint folyt, a magántőke-felhalmozás rendszerszerűen lehetetlenné vált: az állami tulajdon nem volt örökölhető, az elosztási viszonyokat szabályozó állam saját fennmaradásának szempontjait tekintette elsőrendűnek. Mindebbe beletartozott a lakosság szociális és kulturális igényeinek olyan mértékű kielégítése, amely a társadalmi integrációt – a rendszerre jellemző intézményi pluralizmussal – és az államhatalom társadalmi támogatását hosszú ideig lehetővé tette.

Az államszocializmus tehát elvileg új társadalmi formaként emelkedett fel, amely a marxi elméleti tradíció fényében nem volt sem kapitalizmus, sem szocializmus. A burzsoázia bizonyos funkcióit részben átvette az állam, amely teljes ellenőrzést gyakorolt mind a felhalmozott tőke, mind a felhalmozott munka tekintetében. Míg a kapitalizmusban (legalábbis annak tiszta formájában, például és mindenekelőtt az Egyesült Államokban) lényegében minden közösség pénz közvetítette közösségként létezhet, maradhat fenn, az államszocializmusban minden közösségi létezés állami közvetítéshez kapcsolódik. Az üzemek és gyárak, a föld, a gépek stb. állami tulajdona a legitimációs ideológiával ellentétben kizárta azok társadalmi-közösségi működtetését, amelyre egyébként 1956 munkástanácsai kifejezetten felhívták a figyelmet.

Mindez tükröződött a politikai rendszerben, amely végső soron mindazokat az egyéneket és társadalmi csoportokat megfosztotta politikai jogaitól vagy politikai jogaik egy részétől, akik a rendszert kapitalista vagy öngazgató-szocialista átalakítás révén kívánták megreformálni. Végül azonban az államgazdasági és piaci reformok története azt mutatja, hogy a rendszer túlsúlyosan a piaci reformok irányába mozgott, mert a bürokrácia és a társadalom felső rétegei működésének anomáliáit, pontosabban a magántőke-felhalmozás előtt álló akadályokat saját érdekeiknek és persze az objektív feltételeknek megfelelően kívánták felszámolni.

4.

Elvben a formációelmélet alapján megfogalmazódott elméleti rendszerkritika az az elmélet is, amely a „reálisan létező szocializmust”, azaz az itt bemutatott államszocializmust tulajdonképpen már a 30-as évek óta államkapitalizmusként írja le.¹²

Ennek az elméletnek a rendszerváltást követően a kelet-európai ideológiai térben való megjelenését találóan jellemzik az alábbi sorok: *„Napjainkban széleskörűen elterjedt az a nézet, hogy a szocialista kísérletek nyomán egyfajta államkapitalista berendezkedés szerveződött meg. Mindazok az ún. reformerök, amelyek szembekerültek a korábbi szocialista kísérletekkel, saját álláspontjukat részben azzal legitimálták, hogy a diktatórikus és nem hatékony államkapitalizmust egy demokratikus és hatékony magánkapitalizmussal kívánják/kívánták felváltani. Ezen az alapon vallják azt, hogy tulajdonképpen nem is történt rendszerváltás, csak a kapitalizmus egyik formájáról áttértek annak egy másik típusára.”*¹³ Van azonban e polémiának egy elméleti váza is, amely nem csupán a mindenkori jelen aktuálpolitikai racionalizálására fut ki, hanem magában foglalja az ún. szocializmusprobléma múltjának, jelenének és jövőjének elméleti igényű megközelítését és a szocializmus perspektívájának felvetését is.

Ilyen elméleti kihívás például Stephen A. Resnick és R.D. Wolff *Class Theory and History. Capitalism and Communism in the USSR* című könyve, amelyben a szerzők korábbi kutatásaikat foglalják össze. Konceptiójuk lényege, hogy a szovjet rendszer alapvető működési módja azonos volt a kapitalista országokéval, nevezetesen a többletmunka és a többletérték elcsajátítása az állam által éppen úgy meghatározó volt a Szovjetunióban egészen fennállásáig, mint a nyugati államokban, ahol szintén az államkapitalista berendezkedés jött létre: *„E könyv megmutatja – írják –, hogy a szovjet*

¹² E vita hazai tapasztalataira lásd Krausz – Szigeti 2007.

¹³ Wiener 2003: 54.

forradalom tulajdon- és hatalommegosztási változtatásai nem szüntették meg a többlet alapvető szervezetét [nyilvánvalóan az értéktöbblet megtermelésének és elsajátításának struktúráiról van szó – KT], azt az utat, amelyen a szovjet embereket termelőkre és a többlet elsajátítóira osztották [...] Az ipari többlet megszervezése a Szovjetunióban, a szovjet gazdaságpolitika alapvető fókusza egész történetén át kapitalista maradt. A Szovjetunió a kapitalista osztályszerkezet formáját magánkapitalistából államkapitalistává változtatta. Például az ipari munkások által termelt többlet felosztását kisajátító igazgatók magántesületeinek helyét állami hivatalnokok mint kisajátítók foglalták el. Az ipari munkások tömege által megtermelt többletet, akárcsak 1917 előtt, mások sajátították el utóbb mások számára. Úgy véljük, a Marx munkásságát alkotó központi lényegét, osztályelemzését az utána következő marxista hagyomány nagyjából elveszítette [...] A marxista elméletek a tulajdon és hatalom fogalmaiban határozták meg az osztályt [...] Mivel mi tagadjuk az osztály olyan fogalmát, amely a tulajdon és a hatalom megosztására épül, és ehelyett a többlet meghatározását alkalmazzuk, a kapitalizmus és a szocializmus konfrontációjának meghatározása és a Szovjetunió történetében való megtestesülése mindezekétől különbözik.”¹⁴

Sokan már a 70-es évek ellenzéki marxista irodalmában is elvetették a „többletre” épülő érvelés osztály- és struktúrameghatározó szerepét mint kiindulópontot, noha az idézett szerzők abszolút eredetiségre tartanak igényt. Az 1980-as években azonban a szovjet lakosság egyharmadát kitevő, családtagokkal együtt mintegy 70 milliós apparátusi tömeget homogen társadalmi tömbként, a „többletet kisajátító bürokráciaként” felfogni az abszurd határát súroló leegyszerűsítés, nem szólva arról, hogy Marx egész kapitalizmuselméletének teljes félreértelmezéséről van szó. Az egész koncepció arra a vulgármarxista megközelítésre emlékeztet, amely a proletariátust egységes tömbként írta le.

¹⁴ Resnick – Wolff 2002: XII–XIII.

Igaz persze, hogy a szovjet fejlődésben a munkamegosztás szerkezete, a termelési munkamegosztás a tőkés formához képest nem ment át radikális átalakuláson, amint azt az idézett szerzők be is mutatták. Ám a Szovjetunióban és annak későbbi kelet-európai szövetségeseinél a többletmunka, a többletérték elsajátításának egészen specifikus rendszere jött létre, amely mind társadalomszerkezeti, mind politikai-hatalomtechnikai szempontból sokban különbözik attól, amit Marx a tőkés fejlődés természetéről leírt; és persze formációelméleti értelemben is különbözik attól az államkapitalista praxistól, amely Nyugaton megszilárdult. Társadalomtörténetileg a problémafelvetés hagyományosan a bürokrácia mint uralkodó réteg vagy osztály kérdésére összpontosul. A szerzők alapvető üzenete e téren: a bürokrácia mint társadalmi csoport rendelkezett a többletérték fölött anélkül, hogy tulajdonos lett volna. A tulajdonproblematikát kidobni az „osztályképződés” fogalmából egyszerűen nemhogy a marxi elemzési keretek közé nem fér be, de a mindennapi tapasztalattól, a mindennapi élettől is teljesen idegen elképzelés. Egyszerűen nem derül ki, hogy miért lenne az osztálymeghatározás szempontjából differenciáltabb megoldás a többlet felett rendelkezők és az abból kizárítottak „kétosztályos” beállítása, mint a tulajdonviszonyok alapján megfogalmazott tulajdonosok és tulajdonnal nem rendelkezők – egyébként szintén leegyszerűsítő – meghatározása, hiszen a társadalom szerkezetét számos más tényező is befolyásolja, meghatározza. Ugyanis ha az államszocializmusban elvben, az alkotmány szerint mindenki tulajdonos, a gyakorlatban a tulajdonosi funkciókat kisajátítók, a „bürokrácia” nem örökölhető társadalmi funkció. Tehát nem lehet belőle tőkésoosztály a rendszer keretein belül, mint azt fentebb megmutattam.

Marx elemzésére hivatkozni és ugyanakkor a tőkés magántulajdont mint osztályképző tényezőt kikapcsolni a logikai lehetetlenség határait feszegeti. Az amerikai szerzők tulajdonképpen megkerülik terjedelmes, szinte minden részletkérdésre kiterjedő munkájukban az alapkérdést:

azt ugyanis, hogy az általunk államszocializmusnak nevezett rendszerben az állami tulajdon nem a tőkés magántulajdon uralmára épül – ami sem az osztályok megformálódása, sem az osztályok létezése szempontjából nem mellőzhető összefüggés. Végül is a burzsoázia mint osztály megszüntetésével mind a gazdasági rend, mind az osztálystruktúra, mind a szellemi-kulturális élet rendszere radikális átalakuláson ment keresztül, amely olyan struktúraformákat hozott létre, melyek elemzése a szerzők egytényezős elméleti magyarázatába nem fér bele. Abban ugyanis konszenzusra juthatunk velük, hogy az állami tulajdon társadalmasítása, a többletmunka fölötti társadalmi ellenőrzés nélkül nem beszélünk szocializmusról. De ebből nem következik módszertanilag, hogy az államkapitalizmus fogalma alkalmas volna a szovjet valóság lényegének leírására.

Ha pontosak akarunk lenni, akkor a marxi elemzés kiindulópontja – Resnick és Wolff elgondolásával ellentétben – éppenséggel nem a többlet fogalma, hanem a tőke és az áru fogalma, a termelés fogalma, hiszen a többlet a tőkés újratermelés folyamatában jön létre, s mint ilyen a tőkeviszony eleme, része, de nem azonos vele. Nem „véletlenül” történt meg ez az aprónak látszó csúsztatás. Ha ugyanis a tőkés újratermelési folyamat, vagyis a profittermelés, a tőkefelhalmozás modern történelmi formái felől indulunk el, világosan megmutatkoznak a szovjet rendszer radikális, formációjellegű eltérései a nyugati államkapitalizmustól. Elemzésükben éppen a fejlődésnek az a posztkapitalista eleme tűnik el, amely elvben lehetővé teszi a társadalmi önigazgatásba való átmenetet: a termelők, a munkástanácsok, a dolgozók választott szakmai testületei tűnnek el az elemzésből. Ha minden beletartozik a tőke fogalmába, akkor nem tartozik bele semmi. Ha nincsen magántőkés kizsákmányolás, ha nem örökölheto az állami tulajdon, ha lehetetlen vagy nagyon korlátos a magántőkés felhalmozás, akkor az elkülönült bürokrácia maga is instabil helyzetben van, retteg a „proletárlétbe” való lesüllyedéstől; végül is ezért vált nyitottá a kapitalista restauráció irányába.

Az államkapitalizmus-elmélet hívei figyelmen kívül hagyják a fejlődés egy másik, posztkapitalista elemét: az államszocializmusban az állam mint tulajdonos – és mint ilyen a többletmunka fölötti rendelkezést is kézben tartó szervezet – nem a tőkés magántulajdon viszonyaira telepedett rá, hanem a politikai forradalom által megtisztított terepre. Így az államkapitalizmus-elmélet híveivel szemben az alapvető módszertani kifogás az, hogy önkényesen figyelmen kívül hagyják: a többletmunka fölötti rendelkezés *in statu nascendi* egyúttal a hatalommal és a tulajdonnal kapcsolatos kérdés is, azok által meghatározott szerkezettel rendelkezik. Tulajdon és hatalom kérdése még pedagógiai szempontból sem választható szét, olyannyira immanens az összekapcsolódásuk. Ugyanannak a jelenségnek a különböző oldalairól van szó. Ezt azért „kell” figyelmen kívül hagyniuk, hogy „elkonspirálhassák” az államszocializmusra jellemző társadalmi alapszerkezetnek a nyugati társadalmaktól való lényegbevágó különbözőségét. Az államszocializmusban a fejlődés alapvető megkülönböztető sajátossága az volt, bármely társadalomtudományt válasszuk is kiindulópontnak, hogy a többletmunka fölötti ellenőrzés nem a profitmaximalizálás jegyében valósult meg, sőt az állam (és a párt) igen sok nem profitábilis tevékenységet (oktatás, felsőoktatás, egészségügy, üdülés stb.) finanszírozott olyan mértékig és mélységben, ami Nyugat-Európában sem fordulhatott volna elő, nemhogy a világrendszer más félperifériáin. S noha Szelényi és Konrád predikciójával ellentétben az értelmiség mint olyan sehol sem jutott osztályhatalomra, kétségtelenül felemelkedett a munkásosztályból egy réteg (értelmiségi-hivatalnoki stb.), amely a társadalom vezető, parancsnoki pozíciót megragadta – noha el is veszíthette azt, hiszen milliók vártak arra, jórészt munkássorban, hogy a helyükre lépjenek.

Természetesen csupán az elosztás alapján a szocializmus (és semmilyen társadalmi forma) meghatározása nem lehetséges. Ám annak ellenére, hogy az államszocializmus nyilvánvalóan nem a szocializmus mint társadalmi forma inkarnációja, helytelen volna bizonyos elosztási megfontolásokat

és gyakorlati megoldásokat a (állam)szocializmus történeti és elméleti fogalmából kidobni. A dolog a termelés céljain és általában az állami tulajdon funkcióján, vagyis társadalmazhatóságának minőségén múlik. Elvben az államszocializmus kínálkozott a rendszerváltás, az öngazgatói szocializmus irányába is. A modern kapitalizmus szintén fényesen bizonyítja, hogy a „szocialisztikusság” azon is múlik, hogy bizonyos termelési tevékenységek „nem profitábilisak” vagy nem szolgálhatnak értéktöbblet létrehozásának közvetlen alapjául. Éppen ezeket a területeket államosítja vagy semmisíti meg a modern kapitalizmus. Még jól emlékezünk a kelet-európai dezindusztrializálásra, amikor 1989 után a privatizációs folyamatban a termelési struktúrák nem profitábilis részeit a tőke, a burzsoázia rögtön ebek harmincadjára hagyta. A régióban megindult az emberi egzisztenciák sokmillióinak olyan típusú és rendkívül gyors felszámolása, amely az államszocializmusban megvalósíthatatlan lett volna.

A szocialista tendencia az államszocializmusban abban nyilvánult meg a legpregnansabban, hogy *„a társadalomban állami-jogi eszközökkel kényszerítették ki a javak átcsoportosítását a »szocialisztikus elemek« [a kultúra, a »közjó«] erősítésére”*. Míg a kapitalizmus mindezeket a szférákat mint profitot hozó területeket szemlélte-szemléli, s ennek megfelelően piacosította-piacosítja. Tehát az államkapitalizmus-elmélet hívei nem értik vagy nem tudják értelmezni, hogy az államszocializmusban a többlet kisajátítása nem magáncélra történt, tehát helytelen lenne a magán- és közcélú elsajátítás között a különbséget elfelejteni. Nem veszik számba a többlet fölötti rendelkezés „előtörténetének” tapasztalatát: a politika elsődlegességét, vagyis azt a körülményt, hogy a gyárakban, a munkahelyeken előbb létre kell jönnie a munkásellenőrzés szerveinek és intézményeinek, s csak ezt követően lehetséges a többlet fölötti közösségi rendelkezés megvalósítása. Mindenekelőtt hatalom- és tulajdonváltásról van szó, amelynek első nagy történelmi megvalósulása az orosz forradalom volt. S bár a forradalmi fejlődés eltorzulása következtében az állami tulajdon intézményesült

formában megszilárdult, a kétféle – kapitalista és államszocialista – állami tulajdon nemcsak eredetében, de funkcióiban és működésében, társadalmiságában is egymás ellentétének tekinthető.

Éppen a többletmunka kisajátítása és a felhalmozás módjában van a két rendszer, a (állammonopolista) kapitalizmus és az államszocializmus közötti alapvető különbség, amelynek negligálása egyszerűen tárgyilag tévedés.

A szovjet állami felhalmozás sem történeti, sem strukturális értelemben nem volt azonos a nyugat-európaival, hiszen az utóbbiban az állami felhalmozás a magánfelhalmozás rendszeréből nőtt ki, míg a szovjet fejlődésben éppen ellenkezőleg: a magántulajdon és a magánfelhalmozás, a magánelsajátítás és a profittermelés rendszerének megszüntetéséből fakadt. Bármennyire is „lényegtelen” kérdésnek tekintsük a tulajdon kérdését, az mégis csak megkerülhetetlen, mert a szovjet rendszerben nem volt mód a magánelsajátításra. A rendszerváltás éppen azért következett be, hogy egy szűk réteg az állami tulajdont saját magántulajdonává alakíthassa át. Ez volt az alapja a kapitalizmus oligarchikus típusú visszaállításának. E szisztéma történelmi feltétele volt persze az is, mint erre másutt utaltunk, hogy a sztálini fordulat (1929–1933) a maga elnyomó apparátusával felszámolta a társadalmi termelés öngazdátói és valóban szövetkezeti-társulási formáit is, és ezzel tízmilliókat tett érdektelenné abban, hogy mi történjék majd az állami tulajdonnal egy válságos történelmi helyzetben, amikor az uralkodó rétegek saját privilégiumaikat látják veszélyben.

Ezt a gondolatmenetet, ezt a problémát az amerikai szerzők fantasztikus módszertani fordulattal iktatták ki: irrelevánsnak ábrázolták a többletmunka elsajátításának szempontjából azt a fordulatot, amelynek során a piacot az állami tervgazdaság váltotta fel, és így annak sem tulajdonítottak nagyobb jelentőséget, hogy 1991-ben éppen ennek fordítottja történt meg. Ebben az összefüggésben is eljelentéktelenítik azt a tényt, hogy az állami elosztás gazdasági hátterét egészen más viszonyrendszer alkotja, mint a valódi kapitalizmusban.

A többletre épített mechanisztikus elméletük figyelmen kívül hagyta az antikapitalista, sőt szocialista szellemi-kulturális értékek felhalmozódásának egész problematikáját. Egytényezős történetmagyarázatuk másik súlyos gyengesége, hogy például nem képes megmagyarázni az antikapitalista legitimációs ideológia uralkodó pozícióját, hét évtizedes történetét. Végtére is mivel magyarázzuk azt, hogy a rendszer minden nagyobb átalakulási periódusában – ha félénken is, ha korlátozottan is, de nem is egyszer – visszatérés történt ahhoz az osztály- és szocializmuskoncepcióhoz, amely a társadalmi öngazgatás felé mozdulást helyezte kilátásba, beleértve az SZKP XXII. kongresszusát (1961). Vajon a peresztrojka periódusában nem jelent meg újra a válság megoldásának olyan kísérlete, amely a termelői kollektívák nem hierarchisztikus társulásainak kibontakoztatására irányult – egyidejűleg harcolva a piac és az állam kizsákmányoló „törvényei” ellen? Még emlékezünk Andropov pártfőtitkár 1983-as fordulatára, aki látván a rendszer belső ellentmondásait – talán 1956 szomorú tapasztalataiból is okulva – ismét felvetette a termelői öngazgatás antikapitalista elméletét. Más kérdés, hogy Gorbacsov „réálpolitikusként” a munkás tömegmozgalmaktól rettegve az elituralmat, az államfüggő burzsoázia oligarchikus uralmát megalapozó piacgazdasághoz tért meg, amely a Nyugat egyetemleges támogatását élvezte; kiegyezett Jelcinnel az államszocializmus és a szocializmus híveivel szemben, akiket differenciálatlanul sztálinistáknak, konzervatívoknak bélyegeztek. Vagy talán merő véletlenségből törölte 1990-ben a „forradalmas” többpárti magyar parlament a Magyar Köztársaság alkotmányának 12. §-ába felvett szakaszt, amely kimondta: *„Az állam elismeri a termelői öngazgatás és önkormányzat tulajdonának létrejöttét és működését”*?

Természetesen nem véletlen. Azok, akik leszavazták, jobban tudták, mint sok történész, hogy valójában akkor szavazták le a kommunizmust, pontosabban a kommunizmus lehetőségét. Kísértet járta be a magyar parlamentet, a kommunizmus kísértete, hogy végezetül Marxot parafrázeáljuk.

Források és felhasznált irodalom

- Artner Annamária é. n.: *Marx öröksége és a munka helyzete a globális kapitalizmusban*. (Kézirat.)
- Bartha Eszter 2003: A sztálinizmus a régi és új historiográfiában: a jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái. In: Krausz Tamás (szerk.): *Tanulmányok és dokumentumok a sztálinizmus történetéből*. Budapest, 15–40.
- Fisher, Mark 2009: *Capitalist Realism. Is there no alternative?* Winchester.
- Krausz Tamás 1991: *A pártviták és történettudomány. Viták „az orosz történelmi fejlődés sajátosságairól”, különös tekintettel az 1920-as évekre*. (Értekezések a történelmi tudományok köréből) Budapest.
- Krausz Tamás 1994: A történelmietlen politikai gazdaságtan. *Eszmélet* (6.) 24. 157–178.
- Krausz Tamás 1996: *Szovjet Thermidor. A sztálini fordulat szellemi előzményei. 1917–1928*. Budapest.
- Krausz Tamás 2017: Deutscher, Lenin and the East-European Perspectives. On the History of the Theory of Socialism. *Historical Materialism* (25.) 2. 3–28.
- Krausz Tamás – Szigeti Péter (szerk.) 2007: *Államszocializmus. Értelmezések – viták – tanulságok*. (Eszmélet könyvtár) Budapest.
- Krausz Tamás – Tütő László (szerk.) 1988: *Választúton. „Létező szocializmus” – politikai átmeneti időszak? Szocializmus? Kapitalizmus?* (Politikatudományi füzetek 7.) Budapest.
- Marx, Karl 1953: *A gothai program kritikája*. Budapest.
- Mészáros István 2004: Szocializmus vagy barbárság (III.) Az „amerikai évszázadtól” a válaszütig. *Ezredvég* (14.) 8–9. 89–104.
- Resnick, Stephen A. – Wolff, R. D. 2002: *Class Theory and History. Capitalism and Communism in the USSR*. New York – London, 2002.

- Szabó András György 1990: Marx és az államszocializmus. *Eszmélet* (2.) 4. 103–114.
- Szigeti Péter 2017: Kapitalizmusfogalmak és a tőkés termelési mód elmélete. *Eszmélet* (29.) 115. 1–59. (Melléklet.)
- Szigeti Péter 2003: Államszocialista kísérletek – történelmi tanulságok. *Eszmélet* (15.) 58. 37–73.
- Tütő László 1993: A „kommunista társadalom első szakasza” Marx elméletében. In: Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (szerk.): *Egy remény változatai I. Elmélet és realizáció.* (Gyorsuló idő) Budapest, 56–99.
- Wiener György 2003: Hozzászólás az államszocializmus-vitához. *Eszmélet* (15.) 60. 52–67.

Egy csokor *tréfli*, ajándékba

1944, te csillag

Hirsch Jenő nem volt temetőbe látogató fajta. Nem mintha nagy utat kellett volna megtennie, de mindig félt, hogy túlmegy a kereszteződésen. Később ugyan jól kiszélesítették, és egy lámpát is kihelyeztek a sarokra, de még így sem volt könnyű odatalálni. Óriási gaz verte fel az út szélét, az évek során benőtte a villamossíneket, a temető kapuja pedig olyannyira álcázottá vált a nagy rendetlenségben, hogy beletalálni is bajos volt. És persze jobbról azért továbbra is jöttek a villamosok – igaz, a bejárat előtt hirtelen lecövekeltek. Hirsch Jenő pedig, mi tagadás, félt tőlük: erősebbek is, a tetejébe még jobb kéz felől is támadnak.

Persze mindez, lehet, csak kifogás volt számára. Még nem hívő emberként is valami csákófélét illetett volna a fejére tenni a belépéskor, amit, persze, nem vállalt, de azért kissé mégis feszélyezte. Ilyen gondja a szomszédos temetőben nem lehetett, az út is normálisabb volt abból az irányból – a járdán sorakozó virágos boltok látványa pedig azt is majd elfeledtette, mi célból autózik itt, az isten háta mögött az ember fia.

Bár apját már régen nem látogatja, édesanyjához csak-csak kijár a másik temetőbe. A sírkövet mégis emitt rendelte meg, tudniillik jól megjegyezte ősmaszkek barátja örökérvényű bölcsességét: csak olyan út menti büfébe térj be, ahol tele a parkoló! Márpedig az utca innenső végében húzódó

¹ A szerző Szvák Gyula történész, aki ezúttal történeteket *mesél* Gerő Andrásnak és barátainak.

keresztény temető előtt szépen sorjázta a sírkőfaragók, a zsidó oldalon pedig csak egy-kettő, s az áraik is borsosak voltak. Hiába no, a monopolhelyzet már csak ezt eredményezi. Ha legalább szebbek lettek volna, de a portéka éppen hogy csúnyácskábbra sikerült. Fiatalkorában ennek nem tulajdonított volna különösebb jelentőséget, hiszen a sírkövek esztétikuma már aligha tudja a jobblétről jobbkedvre deríteni az ott nyugvókat, korosodván azonban kevésbé volt ereje az enyészet misztikumát a racionalitás felől szemlélni.

Elment hát, hogy megrendelje édesanyjának a „túloldali” mestereknél a követ. Volt azoknál mindenféle, vitézi, kisangyalkás, nagykeresztes (a dolgok természetéből adódóan ezekre nem alkudott), de a zöld színű, mintha villámcsapás sújtotta volna márvány látványától nem tudott szabadulni. Korántsem volt biztos egyébiránt abban, hogy az ilyesfajta tárgyi emlékek feltétlenül magába kell sűrítene egy ember életét (plusz pontosan tudta, hogy Elza ezt az ötletet magasról ejtené), de úgy érezte, saját önbecsülésének adózik, ha Auschwitzot csak-csak becsempészi a halál szimbolikájába. Mert ugyan Elza állapotos létére még a Mengele nevű orvos és mészáros kampói közül is kimenekült, túlélte, hazajött, lett új családja, gyerekei, sok unokája, de azért életét inkább egy villám sújtotta fa, mint valamiféle pálmaligetes oázis példázta.

Mondhatnánk, Hirsch Jenő a maga lelkiismerete, de inkább gyerekei számára gondolta ki az egészet: ha már nem, vagy alig látogatják a nagyanyjukat jelölő földkupacot, legalább egy kő örökítse meg emlékét. Így hát megrendelte, kifizette és átvitette a konkurenciától a hasadt gránitlapot – és nagy örömét lelte benne. Onnantól gyakrabban tért be anyjához, nem sokat időzött ugyan nála, tán ha 5–10 percet, de jó érzés volt látnia, hogy a temetői ösvény szélén ott magasodik az ő szülőanyja kettéhasított emlékműve is. Különböző táblákon, idehaza és a tetthelyen egyaránt bevették ugyan elpusztult családtagjai nevét, de Hirsch Jenő nem bízott a hivatalos megemlékezőkben.

Az ő anyjának csak ő állíthatott emléket. Ettől aztán megbékélt, és amikor egy szál virággal meglátogatta őt, hirtelen mindig nyugalom szállta meg. Gyorsan és célirányosan ténykedett: a növényt betette a kövázába, kezével – mindig elfelejtett magával hozni valami takarítóeszközt – letisztogatta, vagy inkább lesimogatta a sírra tapadt mocskot és faleveleket, majd odébb ment az ösvény végi csaphoz. Ott megállt, pad nem volt, hogy leüljön, ezért csak úgy álldogált, és nézte Elzát a távolból. Szomorú volt, persze hogy az volt. De mégis boldogság járta át lelkét, hogy édesanyja ezt nem érte meg. Már a kövér írónak sem volt hajlandó még csak ki mondani sem a nevét, mit szólt volna hát a hétköznapi fasizmus lopakodó terjeszkedéséhez vagy a Horthy-szobor mellé tervezett náci emlékműhöz? Jó volt ez így. Hirsch Jenőn ugyan mit sem segített, de legalább anyját békében tudhatta, ha a földben is.

Máskülönben sohasem hozakodott elő családja történetével. Mondhatni megszokta, hogy nem ismerhette anyai nagyanyját és nagyapját, sem a két nagynénit és nagybácsit, akikre persze soha nem is gondolt ilyen minőségükben, mert hát furcsa lett volna, hiszen Vera csak nyolc, Józsika pedig 11 éves volt. Talán ezért is vésette fel mind a hatuk nevét, születési és halálozási évszámukkal együtt anyja kövére. A teljesen elpusztult Hirsch családból maradjon legalább ennyi, legalább az ő emlékeiben. Néhány név és dátum, kőbe faragva.

És Hirsch Jenő ennyivel bőven meg is elégedett volna. Tett ő a nemzeti bocsánatkérésre, nem várt ő egyetemleges meakulpázást, hamut se szórjon senki az elődök nevében a fejére. Történt, ami történt.

Csak az a telefon ne csörrent volna meg egy nyárvégi délután, amikor a követ a helyére tették. Szegény kőfaragó segédek szóltak bele riadtan: „Főnök, ezt elbasztuk. Mind a hatnál 44-et véstünk be!”

Nem volt könnyű megnyugtatni a szegény tudatlan magyar legényeket, hogy nem ők „baszták” el a 44-et.

Elza, 1956

Ki a megmondhatója annak, hogy egy alig több mint hároméves gyerekek milyen emlékei maradnak meg felnőttkorára?

Hirsch Jenő maga sem értette, hogy miért ugranak be neki konkrét képek 1956-ról. Nem is egy, de legalább három. Sosem álmában jöttek elő – ezekről nem álmodott soha –, hanem ha tanítványainak vagy nagyritkán lányainak beszélt az „56-os eseményekről”. Érdekes, hogy az emlékek mindig fordított kronológiai sorrendben követték egymást. Először a tompa ágyúdörej, és ahogy fekszik Elza hasa alatt, majd az oldalkocsis motorkerékpár, amelyen Szentmihályra menekültek, és csak a legvégén a géppisztoly Mádi utcai szobájuk sarkában.

Ezek nem „tanult” emlékek voltak. A család később sosem beszélt ezekről a napokról. Ahogy Elza Auschwitzról is hallgatott.

Hirsch Jenő alig több mint háromévesen nem volt tudatában annak, hogy egy forradalom szem- és fültanúja. Ő egyszerűen csak félt a lakásban tárolt fegyvertől. Olyannyira, hogy apja kénytelen volt megkérni Bélát, az egyik ágyrajárójukat, hogy ugyan tüntesse már el azt a puskát, de rögvest, mert kislánya retteg tőle. Ha idősebb Hirsch Jenő megérte volna a rendszerváltást, bizonyosan magyarázkodnia kellett volna amiatt, hogy egy derék proletár magyar ifjút fegyverestől kikergetett a lakásából. Akkor azonban ez annál célszerűbbnek látszott, mivel ugyan egy ágyrajárával kevesebbjük lett, de nem bánták, hiszen máig rejtély, hogyan fértek el hatan a szoba-konyhában. Béla sem soká búsakodott, felpattant egy teherautóra, csupa ugyanolyan micisapkás és géppisztolyos siheder mellé, és elrobogott, bele a forradalomba.

Amely ott, a külvárosi lumpen környezetben nem éppen a szebbik orcáját mutatta. Talán ha egy-két napja tartott a népfelkelés, de már a szomszédasszony az udvar közepén ordította, hogy az ilyen bűdös zsidókurvát mind meg kell ölni, amivel Hirsch Jenő anyjára kívánt célozni, lévén

egyetlen zsidó a házban. *Sikszé* nagyanja minden házmesteri tekintélyére, no meg előkapott baltájára is szükség volt ahhoz, hogy a szavakat tettekre ne váltsák. Hirschék ezek után mindenesetre jobbnak látták felpakolni és a szintén keresztény nagynénihez menekülni. (Más nagynéni nem is jöhetett szóba, mert a család zsidó fele mind ott pusztult Auschwitzban.) A hároméves kisfiú mindebből csak a süvítő szelet és a metsző hideget érzékelt a motoron. Anyja lekurvázásából és megfenyegetéséből, csakúgy mint apai nagymamája harcias fellépéséből, szerencséjére, kimaradt.

A rákosszentmihályi házban aztán, mint kiderült, a lincselés tekintetében ugyan biztonságban voltak, de az ágyúlövések túl közelinek tetszettek, ezért édesanyja hasra vágódást parancsolt fiának, majd maga is ráfeküdt, hogy testével oltalmazza. Egy magzatát már a lágerben a szemébe fojtották, nővére kislányát a gázba vitték, Elza hát anyaoroslánként védte gyermekét, és alig egy évtizeddel Auschwitz után kész volt végérvényesen is meghalni érte. A lövések később elhalkultak, majd teljesen megszűntek, és a család lassan haza-, a zsidózó lakótárs meg elköltözött. Minden visszazökkent a rendes kerékvágásba. Elza a következő évtől kezdve nyaranta lement pincérnek a Balatonra, hogy a borraivalókból összekeresse a másfél szobás szövetkezeti lakás beugrójára valót. Ez öt évébe telt, és Hirsch Jenő is buzgón kivette a részét a munkából: épphogy felérte, de lelkesen szedte le az asztalról a söröskrigliket. Nővére kenyereslánykodott, apjuk meg Pesten húzta az igát. Mindenki megtette a tőle telhetőt, hogy arról a helyről örökre elmehessenek.

Hirsch Jenő, amikor felnőtt és visszaemlékezett a történetekre, sosem kérdezte édesanyját, hogy mire gondolt akkor, vajon eszébe jutott-e neki 1944. Mert mit értek volna a szavak? Amúgy is tudta a választ. Neki ugyanis mindig eszébe jutott.

Ám ha nem ötlött volna is eszébe, egy időben gyakran eszébe juttatták. A katonaságnál például, amikor arról kellett értesülnie, hogy személyesen ő, valamint az egész jóraivaló, csupa idealista filozófól álló bölcsészszázad

„tépte ki 56-ban Asztalos ezredes szívét”. Ennek aztán utánaolvasott. Valóban voltak lincselések, és volt bizony szívkitépés is. Bár speciel nem Asztalos ezredesé. Pogromokról viszont nem olvasott, a zsidózást sem igen emlegették a történelemlkönyvek. Igény azonban mutatkozott volna rá, legalábbis Kőbányán, a Mádi utca 126-os szám alatt.

Az évek teltek, és Hirsch Jenő ideológiailag jelentős fejlődésen ment át. Szamizdatban olvasta például Bill Lomax 56-ról szóló könyvét és más dolgokat, így nem érte meglepetésként, amikor a rádióban meghallotta azoknak az „eseményeknek” új politikai értékelését, amelyet ugyan jobban szeretett volna valaki más hangján hallani, de amely még így is kétséget kizáróan hitelesebben hangzott, mint a majd’ két évtizeddel azelőtti politikai tisztí eligazítás.

Elza bölcs asszony volt. Tudta ő, hogy jönnek még majd újabb vélemények ugyanarról, szép számban, ezért erről is hallgatott. Azonkívül nem volt ő sem politikus, sem történelemtanár. Neki csak a saját kurva életére volt rálátása.

Balkáni történet

És neked mikor mondták meg, hogy zsidó vagy? – szokták kérdezni, és valami drámára gondolnak. Igaz, ami igaz, Hirsch Jenő is hallott néhány elképesztő történetet e tárgyban. Először is van, akinek sose mondták meg. Aztán az vagy haláláig tudatlanul él, de rossz sejtésekkel, vagy mégis közli vele (szólja el magát) valami idegen, a leggyakrabban egy jóindulatú szomszéd, vagy az osztálytársa vágja képébe, amit rajta kívül amúgy mindenki tudott. Ennek nagyon is el tudta képzelni katartikus hatását, ugyanis a közelében is megtörtént, hogy bőszen zsidózva jött haza az alsó tagozatról a rokonlány, mire kénytelenek voltak leülni vele a szülei, és finoman tájékoztatni arról, hogy nem a megfelelő közegben jártatja a mocskos száját.

Megtudván a keserű igazságot, traumatikus reakció tehát bőven akad, amely nemritkán dühkitörésekkel, az egész világra (de legalább a családra) való megsértődéssel jár, és hosszú, gyötrelmes a megbékélés útja vagy a kibékülés a megváltoztathatatlannal.

Aztán van, ahol az ember mindig is tudta, bár sose beszélték meg. Az ilyen helyeken még a gondolat is abszurdnak tűnik: minek a szót fecsérelni arra, ami oly magától értetődő. Természetesen nem a *behóved* zsidó családok itt az érdekesek, hiszen a vallásos, de legalább a főbb hagyományokat tartó és tisztelő közegben ez születéstől fogva evidencia. A kikeresztelkedett vagy „csak” félig zsidó famíliáknál lehet ez egy rejtélyesebb folyamat, amelyben az érzéseknek, suttogásoknak, a beszédes hallgatásoknak, a testbeszédnek és a metakommunikációnak jut a meg(vagy fel)világosító szerep.

Jenő például nem emlékezett arra, hogy neki valaha is megmondták volna. Viszont mindig is tudta. Auschwitzot is tudta, bár Elza sosem beszélt róla. Legalábbis nagyon sokáig, egész felnőttkoráig nem mesélt, és igazából akkor sem neki, hanem unokáinak. A holokauszt, a zsidóság nem volt téma, aminek természetesen megvolt a maga közismert politikai oka, de az elhallgatások alapvetően belülről jöttek. A sebeket nem feltépni, hanem begyógyítani akarták, és békén hagyni velük a gyermekeiket, akik már – szerették volna hinni – egy új, jobb világba születtek. Ezt remélték, és ezért hallgattak. (Meg persze gyávaságból, még inkább féltésből, hiszen 1944 után már alapos okuk volt félni és féltetni.) Csak genetikailag és gesztusokban adták át az örökséget, verbálisan sosem. Vagy legalábbis sokan sosem.

Hirsch Jenő így hát mindent tudott és semmit sem, mindent érzékelt, de semmit sem érzett. Történelemkönyv volt számára az egész, nem édesanyja – még kevésbé a saját – története. Ezért is bukkant fel emlékeiben hirtelen, öt évtized után az a balkáni eset.

A család Polski Fiatján Bulgáriába utazott. Kissé gyanútlanul, ugyanis Pesten, rövid távon még nem derülhetek ki idősb Hirsch igencsak

korlátozott úrvezetői képességei, plusz a térképet sem nagyon tanulmányozták előzetesen. Ezért csak fokozatosan derült ki, hogy Trnovo – minden festői szépsége ellenére – bizony messze van, és igen kanyargós, ámde szűk hegyi utak vezetnek arrafelé. Kalandokban így nem szenvedtek hiányt, gyakran megpihentek egy-egy kempingben vagy parasztházban – volt, hogy akaratuk ellenére, ugyanis Hirsch papa vagy száz kilométeren át behúzott kézifékkal autózott, amit aztán kissé időigényes volt helyrehozni a bolgár hegyi faluban. De semmi sem szegte kedvüket, élvezték az idegen tájat, a furcsán beszélő, ám kiváltképp vendégszerető ottani népeket.

Még azt a luxust is megengedhették maguknak, hogy akár beüljenek egy vendéglőbe. A 60-as évek közepének balkáni valóságában, persze, ez nem számított akkora fényűzésnek, de Jenő tudta értékelni, mert Magyarországon legfeljebb az Örs vezér téri étteremig jutottak (és oda is csak ünnepi alkalmakkor). Kis falu, kisvendéglő, lugasokban megbúvó asztalok, piros tetejű vidám kis házak, melengetően sütő nap. Mindegyikük igen elégedetten ült és itta a – már nem tudja milyen – italát, ette a csevapcsicsát. Csak Elza akadékoskodott valamit a pincérrel, ez nála merő szakmai ártalomnak számított, ugyanis korábban évekig kolléga volt. Talán az adagot kevesellte, talán az árat sokallta, mindegy is, de akkor valamelyikük – tényleg nem emlékszik már, hogy ő vagy a nővére, vagy talán mindketten egyszerre – anyjukra szóltak: „Hagyd már ezt a zsidóvircsaftot!” (Amiből mégis csak az következik, hogy egyfajta előképzettséggel azért rendelkezniük kellett a témában, csupáncsak a szofisztikált szóhasználat okán is.)

Apjuk hirtelen csapott le. Azzal, ami legelőször a keze ügyébe került: a kanállal. Nővére bánta, meg az egész család, mert az ebédnek vége szakadt, az apa szitokáradata viszont szünni nem akaróan kísérte őket további útjukon.

A kis Hirsch talán ekkor értette meg igazán, hogy mibe keveredett ő a zsidóságával, hogy milyen sebeket téphetnek fel, milyen érzéseket sérthetnek az oktanul és akaratlanul használt szavak. Mert dehogyis akartak ők

szülőanyjuk lelkébe gázolni. Erre egy *gój*, az apja tanította őt meg, aki tudta és megkövetelte a tisztességet, ötven évvel ezelőtt, valahol a Balkánon.

Zsidó standard

Hirsch Jenőt nem szokták lezsidózni. Tulajdonképpen hatvan évet kellett várnia rá. Aztán az is megtörtént. Váratlan helyről és váratlan időben.

A peremkerület iskolájában, ahová járt, ez nem volt szokásban. Ott cigánygyerekek is akadtak bőven, de még csak cigányozni sem cigányoztak. Volt bajuk elég, utcakölyökként nevelkedtek, a cukros zsíroskenyér gyakran helyettesítette errefelé a parizert, a bőrszín, a vallás vagy a származás ezért nem játszott szerepet. Egyformán szegények voltak.

A hatvanas években az elitgimnáziumokban sem volt szokás zsidózni. Hirsch Jenő csak sok évvel az érettségi után értesült arról, hogy voltak egyáltalán zsidó osztálytársai. Az ő esetében pedig, az úri gyerekek között, kapóra jött a vagányság, amelyre a külváros nevelte. Nem ijedt meg a saját árnyékától, amint az osztály legnagyobb mellű szőke bombázójától sem, plusz továbbra is ontotta a gólokat a tesiórán, miért is nézték volna zsidónak? Végtere is a neve alapján akár sváb is lehetett volna.

Munkahelye szabad szelleméről volt híres, sosem ismerte az alá-fölérendeltségi viszonyokat, tette a dolgát, araszolgatott előre a szakmájában, sikereket ért el. Soha nem vádolták azzal, hogy ezeket zsidóságának köszönheti. Amin roppant csodálkozott is volna. A zsidóságot vallási kérdésnek tekintette, márpedig ő nem hitt istenben. Azt azért nem állítjuk, hogy naivabb lett volna az átlagnál, és ne érzékelte volna a rendszerváltást követően, hogy kiszabadult a szellem a palackból. Ám a legutóbbi időig Magyarországon nem volt *komilfó* nyilvánosan lezsidózni valakit.

De úgy, általánosságban éppenséggel lehetett. Mely tény nagy örömmel és elégedettséggel töltötte el magyar embertársai egy meghatározatlan

nagyságrendű részét. Baloldali telekszomszédja ebbe a halmazba tartozott. Amúgy rendes, dolgos műszaki eladó volt, amíg a céget ki nem privatizálták, őt el nem bocsájtották, és deres fejjel át nem képezték valami nemszeretem szakmára. El is ment, amint mehetett, nyugdíjba, a hirtelen rászakadt sok idejében a teraszon egy-két (néha több) pofa sör mellett ráérősen beatzenét hallgatott, mi mást, hisz a „nagy nemzedék” tagja volt. No meg a tihanyi visszhangot idéző csatornát nézte véget nem érően és megunhatatlanul.

Télidőben gyakran összeértek hólapátjaik, ilyenkor a portájuk előtt eldiskuráltak, néha egy kis lélekmelegítő kupicát is legurítottak. Jó szomszédok voltak. Annyira jók, hogy még Hirsch Jenő apósának temetésére is eljött a feleségével, először kissé zavartan gyűrögette az ott kapott *kapedlit*, de végül a fejére tette, hősiesen viselte és végigállta a szertartást. Aztán a nagy hó évében, amikor sűrűn kellett a járdát kotorni, egyszer nekibátorodott, és megkérdezte, hogy Hirsch Jenőéknél is szokás-e fenyőfát állítani. Már miért ne, hangzott a válasz, hisz nekünk is vannak unokáink, ezek is csak olyan gyerekek, mint a többiek, várják a fa alatt az ajándékot. Jó, jó – folytatta gyerekes vagy kapatos zavarodottsággal –, ne haragudj, hogy megkérdeztem, de régebben nem volt szabad ilyesmikről beszélni. Most meg a tévében is annyit hallok rólatok, jó dolog ez, hogy végre a zsidókról is beszélnek, meg a kommunistákról is ki lehet mondani az igazságot.

Míg ezeket a mondatokat lassan és tagoltan kipréselte magából, a lapát-ra támaszkodva, alulról felfelé néző lapos pillantással, Hirsch Jenőnek volt ideje felfogni, hogy a bűzös csatorna valóban visszhangra talált. Húszéves szomszédság ide, közös mézespálinka-iszogatás oda, a „ti” és a „mi” különbségtétel kinyilvánított. Budapest egy zöldövezetes, eldugott utcájában, 2012 hófűtta március idusán.

Ezután már csupán egy évet kellett várnia, hogy írása is legyen arról, ő „etnikai zsidó”. A *dokumentet* nem itthon, hanem egy külföldi portálon állították ki róla, hogy semmi kétsége ne maradjon: a fasizmus áldozatainak

leszármazottai is lehetnek fasiszták. Hirsch Jenő ezt már nem hagyhatta annyiban. A náciizmus félmillió magyar és 27 millió szovjet áldozata miatt nem tehetett. Szóban és írásban, formálisan és informálisan is tiltakozott a megbélyegzés ellen. Sajnálta is érte nagyon, részvevően lapogatták a válát, és buzgón tördelték a kezüket az illetékesek – a leggyakrabban éppen az illetékességük hiányával magyarázkodva, majd – ne legyünk igazságtalanok – néhány igazán szép gesztust is kapott.

Karácsonyra pedig hártypapírra írt üdvözlőlapot és díszes csomagolásban jókora üveg vodkát az érintett ország egyik magas rangú diplomatájától. Hirsch Jenő elégedetten bontogatta az ajándékot. Egyáltalán nem becsülte le a figyelmesség apró megnyilvánulásait, különösen nem ilyen előzmények után. Nem mintha szerette volna a vodkát, de egy Jurij Dolgorukij címkéjű italt, mint amilyet a kollégájának küldtek, ő is szívesen a bárszekrényébe tett volna.

Hirsch Jenőt azonban a külképviselet kiemelt figyelemben részesítette. Neki nem a fejedelmi nedűt postázták. Ő a *Zsidó standard* nevű vodkát kapta. Krisztus születésének nagyobb dicsőségére.

Újlipótvárosi fiúk

„Mint aki halkan belelépett”

Nem tehetett róla, de neki mindig a kutyaszar jutott először eszébe Újlipótvárosról. Ha, persze, a fitymát nem számítjuk. Az ugyanis merőben véletlenül került szóba, éppen a ma Firkásznak nevezett akkori sörözőben. Barátja ajánlotta néhány konyak után egy magas tisztségre kiszemelt ismerősüknek, hogy nyugodtan álljon elő vele, ha valaki is zsidónak merné nézni neve és újlipótvárosi illetékessége okán. „Ha csak ez az akadály a kinevezésednek, akkor bátran fedd fel magad” – javasolta fennhangon, amivel a helyszínen ugyan komoly tetszést aratott a törzsvendégek

körében, de merjük remélni, ivócimborájuknak végül mégsem kellett megmutatnia ahhoz, hogy nagy ember legyen.

Amikor sok év elteltével újból a Pozsonyi úton sétálgatott, rögvest *déjà vu* érzés fogta el, midőn majdnem belelépett. Ám korához képest meglepő hajlékonysággal kikerülte – és egy minutum alatt hatalmukba kerítették a régi emlékek. Az udvarról a gangra felordító házmesternő, akitől az egész ház rettegett, olyannyira, hogy Hirsch Jenő nem is nagyon mert este 10 után hazamenni, bármekkora kapupénz leperkálása árán sem. És azok a felejthetetlen csőtörések! Hol az alatti szomszéd plafonját kellett kifestetni őmiatta, hol az övét, a fenti lakó miatt. De a szocialista IKV (a fiatalabb nemzedéknek: Ingatlankezelő Vállalat) körültekintő és gyors munkájának köszönhetően valahogy mindig az ő fürdőszobáját verték szét, majd hagyták hónapokig szétvert állapotban. Vagy a törekeny strangokon felkúszó méretes svábbogarak! (Hirsch Jenő csótányügyben igazán szakértőnek számított, hála szovjetunióbeli kollégiumi élményeinek, ezért bizton állíthatta, hogy a mi kis háziállataink kenterbe verték a nagy testvér legméretesebb példányait is.) Hej, azok a körök, amelyeket naponta többször megtett a Fürst Sándor, Raoul Wallenberg, Rajk László és Katona József utcák között, míg parkolóhelyet nem talált!

De ne csak a benzingőzről, hanem az utánozhatatlan újlipótvárosi hangokról is emlékezzünk meg! A gurgulázó vízcsapról, amikor központilag elzárták a vizet, vagy az emeleteken végiggyűrűző rángásról, majd robajlásszerű reccsenésről-fröccsenésről, midőn órák múlva újra megnyitották. A szomszéd nyögéseiről, hányásairól, kurvanyádozásairól, közkinccsé vált magánélete összes zöreijéről a papírvékony elválasztó fal mögül. A fülledt, nyitott ablakos nyáréjszakák hajnalig tartó riasztó szirénázásairól, amikor a beton sugározta hőség elől a lakók jó része kívül merészkedett, kikapcsolódni kissé, Újlipótváros határain, és maga után hagyta autóját.

Hosszan ecsetelhetne volna még csapongó gondolataiban hősünk e különös mikrokörzet színeit, bűzeit és szirénhangjait, de sehogy sem tudta

bennük felfedezni druszája, Gold Jenő szép, szomorú, békebeli Újlipóciáját. Pedig ő is ismerte, sőt be-bejárt hozzá, a szegény Pétert, Ágit, a zöldségest, a Kiskakas kontyos élet-halál úrnőjét, sőt még Deutsch bácsit is, aki jó párszor szózott rá rohadt gyümölcsöket. Hirsch Jenő boldog volt, hogy kiköltözhetett a zöldbe a trolimegálló előtti házból, Gold bizonyára örült annak, hogy visszatérhetett ifjúkora helyszínére. Egyikük sem volt őslakos, de mindketten újlipótvárosi fiúk voltak. Vagy inkább lettek, mint még oly sokan sorstársaik közül, akiket lassan-lassan, de visszafordíthatatlanul annak nevezett az Újlipótvároson kívüli társadalom. Ezen mit sem változtatott, hogy Hirsch Jenő példának okáért kőbányai volt, és prolikörnyezetből jött, senkit nem érdekelt az így megjelöltek öndefiníciója, valóságos identitása. Még az sem kellett, hogy itt lakjon valaki ahhoz, hogy „újlipótvárosi fiú” legyen.

Hirsch Jenő már több mint két évtizede elhagyta e vidéket, de annak ellenére, hogy ott mindig idegenül érezte magát, ő már csak újlipótvárosi maradt a külvilág szemében. Hiába mondta, hogy csak benősült oda, másutt szocializálódott, ráadásul az első adandó alkalommal ott is hagyta, e besorolás ráégett. Azt, persze, méltánytalanság lenne állítani, hogy küzdött volna ellene, volt egyéb dolga és prioritása épp elég. Ám lassan-lassan ez is megváltozott. Az eredetileg viccesnek szánt, legfeljebb egy hamiskás kacsintással kísért jelzőt kezdték komolyan használni, egyre többen halálosan komolyan. Az őt körülvevő közeg élesen újlipótvárosiakra és nem újlipótvárosiakra osztódott. A hovatartozás kérdése etikai (ha nem etnikai) kérdéssé nőtt, ezért a választás elkerülhetetlenné vált. Hirsch Jenőnek ez a legkevésbé sem esett nehezére, hiszen úgy nevelték, hogy ha a magyarokat bántják, akkor magyarnak kell lennie, ha a zsidókat, akkor zsidónak, ha a cigányokat, akkor cigánynak.

Azon vette észre magát, hogy szabad óráiban egyre többször megy vissza a Pozsonyi útra, találkozóit igyekszik ott megszervezni, és akárcsak Gold Jenő, a saját helyeit meglelni. Megáll egy-egy csillagos ház előtt, elolvassa

az itt-ott felhelyezett emléktáblákat, újból betér Éva könyvesboltjába, mert ott biztos megtalálja a neki való könyvet, beszél emberekkel, akiket régtől fogva ismer, de akikkel rég nem váltott szót. Lassacskán felfedezi benne a szépet, az emberit is. Megérinti a sajátos, csak rá jellemző atmoszférája, állandó lüktetése. Hogy valóságos emberek lakják, akik igyekeznek élni normális életüket, akármi történik is a kinti világban. Itt eszi a legjobb Jókai bablevest és túrógombócot, az itteni postán adja fel a leveleit, és újból idehozza a nadrágját tisztítani. Várja az Újlipóciai Napot, hogy együtt nyüzsgjön az ünneplő tömeggel, hogy eggyé váljon vele.

Történelmet ismerő emberként, persze, időnként feltette magának a kérdést: ez a működő kis enklávé a városban vajon nem válhat egyszer a láger „legvidámabb gettójává”? És ilyenkor szépen visszament Zuglóba, a kis utcájába, amelyben összesen hat családi ház állt, és egyik lakója sem járt át a másikhoz kicsit szomszédolni.

Magyar Zoltán

Egy nemzetközi hőstípus magyar redakciói¹

A sárkányölés története már hosszú évszázadok óta előkelő helyen szerepel a keresztény kultúrkör elbeszélőinek repertoárjában. Nagyszámú és a képzőművészet szinte minden ágára kiterjedő ábrázolása pedig csak tovább erősítette az orális hagyományt. A századok folyamán elsődlegesen Szent György alakjához kapcsolódott narratív tradíció április táján, illetve a Gonosz elleni harc példázataként a templomi szószékekről is gyakran elhangzott. S miközben a kora újkorra Szent György kultusza fokozatosan háttérbe szorult, és képi megjelenítései is lassanként kikoptak a szakrális szférából, a lovagszent emlékét, a sárkányviadal történetét a néphagyomány – némi hangsúlyváltással – középkori színességében és elevenségében tartotta fenn.

Szent György ellenfelében a mítoszi rétegek egyik archetípusára ismerhetünk. A rossz, a sötét erők szimbóluma ő, akit csak isteni segítséggel lehet legyőzni. Georges Dumézil a hős és a szörny csatáját voltaképpen egy archaikus beavatási rítus szimbólumaként értelmezte.² Ettől jelentősen eltér az eurázsiai térségen kívüli (kelet-ázsiai, itáliai, afrikai) értelmezés,

¹ E tanulmány bővített változata két korábbi, a tárgyalt témakörben született dolgozatnak: Magyar – Hála 2012; Magyar 2017.

² Dumézil 1968–1973; Dumézil 1986. Lásd még Schweitzer 1922; Röhrich 1981: 787–791.

mely hagyományokban a sárkány kozmogóniai szimbólum.³ Idővel a mítoszi alaprétegzettség a keresztény kultúrkörben jelentős mértékben egyszerűsödött: a mitikus ellenfél többnyire zoomorf szörnyeteggé, mesei figurává vált, egyikévé a hiedelemvilág állati tulajdonságokkal rendelkező természetfeletti lényeké.

Erdész Sándor a magyar kígyókultusszal foglalkozó összefoglaló munkájában a magyar néphagyomány négy alapvető sárkánytípusát különböztette meg. Az első csoportba a zomoknak nevezett, mocsárban lakó, kígyószerű állatot sorolta. A második típusba véleménye szerint a fellegekben járó, vihkeltő szörnyeteg, a sárkánykígyó tartozik, amely a magyar hiedelemmondákban főként mint a garabonciás hátaslova jelenik meg. A sárkányölő hősről, sárkányölő vitézről szóló történetek sárkánya egy további csoportba tartozik: ez az elsősorban a mesékben oly gyakori többfejű sárkány, sőt az egyes helyi mondákban említett vízörző sárkány is ilyen. Végül – a honfoglalás előtti folklór örökségeként – a magyar néphagyományban ismeretes antropomorf sárkány is, aki ember módjára harcol, cselekszik és olykor külsejében is hasonlít az ellenfeleire.⁴

Az antik mítoszok Telet szimbolizáló sárkánya, melyet a sárkányölő hős által megtestesített Tavasz űz el, az eurázsiai népek folklórában már többnyire egy nevesített hős/félisten ellenfele. Ilyen az egyiptomi Hórusz, aki a démonok (ikonográfiai ábrázolásaikon egy krokodil) pusztító hatalma fölött győzedelmeskedett; Mithrász a perzsa, Indra az indiai, Odin-Woutan és Siegfried a germán mitológiában; az ókori görögök történetében Bellerophontész, aki a Pegazuson ülve megölte Khimairát, Héraklész, továbbá Perszeusz, aki megszabadította a tengeri szörnytől Andromédát. A sárkányölés története a keresztény világképbe, a keresztény legendáriumba is kiválóan beilleszthető volt. S bár idővel a motívum számos szentéletrajznak része lett (a hagiográfia közel harminc olyan szentet ismer,

³ Eliade 1993: 70.

⁴ Erdész 1984.

akinek legendáiban szerepel a sárkányharc),⁵ legjellemzőbb sajátosságai-
ban a kora keresztény mártírok egyikének alakjával összefüggésben ma-
radt fenn. Olyannyira, hogy idővel egyes régiók legfőbb védőszentjüket
tisztelték benne, kultusza pedig korokon ívelt át, kulturális értelemben
meghatározva azokat.

Jóllehet a keresztény egyház már a korai időkben is többször kétség-
be vonta Georgiosz/Szent György létezését, és a legendát már a niceai
zsinat (325) is az apokrif iratok közé sorolta, a trullai zsinat (692) pedig
egyenesen tilalmazta,⁶ annak archaikus rétegét, a sárkányölés epizódját
hallatlan népszerűsége miatt nem sikerült száműzni Szent György legen-
dáriumból, sőt éppen az vált a legfőbb életrajzi vonatkozásává. Szent
György alakja másfél évezreden át a hit diadalmas hőseként, győzhetetlen
katonájaként és emberi példaként élt tovább, a kultuszát pedig a lovag-
kor (Magyarországon is) még inkább felerősítette. Csak a barokk korban,
a felvilágosodás eszméinek hatására (a sárkányölés képtelensége) vált álta-
lános tisztelete újra terhessé a katolikus egyház számára. S mivel György
személyének hitelességét (valamikori létezését) a tudományos kutatás
továbbra sem tudta egyértelműen igazolni, az illetékes pápai kongregá-
ció a 20. században törölte őt a szentek jegyzékéből. Mindez azonban
György tovább élő tiszteletét alig (az ortodox világban pedig egyáltalán
nem) érintette, amit kultúrtörténeti példák sokasága ösztönzött továbbra
is, sőt éltet máig.

E tanulmány keretében nem célunk a középkori Szent György-kultusz
történetének és gazdag magyarországi vonatkozásainak a taglalása, hiszen
azt egy korábbi munkánkban már monografikus igénnyel megtettük.⁷

⁵ A középkor nagy hatású gyűjteményében (*Legenda Aurea*) hét szent legendájában (Szilveszter, György, Fülöp, Márta, Donát, Máté, Antiochiai Szent Margit) szerepel a sárkányölés története (például de Voragine 1942: 19–21; de Voragine 1990: 315–320). Francia példák: Szent Sámson, Szent Bié (Sébillot 1906: I. 468; Sébillot 1916: III. 298–299).

⁶ Bálint 1974: 213.

⁷ Magyar 2006: 7–103.

E helyen elsősorban – ha nem is a teljesség igényével – a sárkányölés történetének magyar redakcióit kívánjuk áttekinteni, kihangsúlyozva, hogy az a nagyszámú vonatkozás ellenére is egy széles körű európai, sőt Európán is túlterjedő narratív hagyománykör része. E tekintetben célszerű már az elemzés elején szétválasztani e narratív hagyományok mesei, illetve mondai rétegét, már csak azért is, mert míg a mesei szövegváltozatok a nemzetközi kánon részét képezik, a mondák nagyfokú tipológiai variánsait esetenként már csak az alapeszme és az alapmotívum köti össze. Mindkét műfaj vonatkozó szöveghagyománya a már említett mítoszi előzményekből sarjadt ki, s noha nem nyert egyértelmű bizonyítást, a mesei változatok a bizánci legendáknál nagy valószínűséggel később alakultak ki, esetenként egyértelműen a hagiográfiai irodalom „alámerült” szövegváltozatai. Mint azt a nemzetközi mesekatalógus is igazolja, a sárkányölő vitéz története egyike a kimagaslóan legnépszerűbb és legelterjedtebb mesetípusoknak.⁸ A történet szüzséjét a *Magyar népmesekatalógus* vonatkozó kötetében a tündérmeséket rendszerező Dömötör Ákos foglalta világos rendszerbe:

„I. Alaphelyzet. A hős természetfeletti származása, képességei, körülményei.

II. A hős vándorútra kel. Segítő állatok szegődnek hozzá.

III. A gyászba vont városhoz érkezik a mesehős, és a városvégi házban (fogadóban) száll meg. Megtudja, hogy a város kútját egy többfejű (hét-, tizenkét fejű) sárkány tartja lefoglalva. Csak akkor ad a szörnyeteg vizet, ha egy fiatal lányt kap. Már az utolsón van a sor, a királylányon, akit megmentőjének ígérnek.

IV. A királykisasszonyt a sárkány kútjához kísérik. Megismerkedik a hőssel, és a vitéz megígéri, hogy megküzd érte a sárkánnyal.

⁸ Uther 2004: 174–176. Az ír folklórgyűjtések például 652 szövegváltozatát tartják számon az 1963-ban publikált ír mesekatalógus szerint (Ó Súilleabháin – Christiansen 1963).

V. *A viadal. A hős állatai segítségével a sárkányt megöli. Bizonyítékokra tesz szert:*

1. *Kivágja a sárkány nyelveit vagy levágja a körmei hegyét.*
2. *Gyűrűt vagy kendőt kap.*

VI. *Az álhős.*

1. *A hős a királykisasszony ölében mély álomba merül. A fán leselkedő Vörös Álnok Vitéz levágja a fejét.*
2. *A hős további kalandokra indul. Megígéri, hogy egy év múlva visszatér. Vörös Álnok Vitéz kényszeríti a királykisasszonyt, hogy őt vallja megszabadítójának. Maga is bizonyítékokra tesz szert: levágja a sárkány fejeit vagy körmei.*

VII. *A hőst állatai feltámasztják. Kígyóepizód. A fordított fej.*

VIII. *A hős visszatér szálláshelyére és megtudja, hogy a királykisasszony és az álhős most tartja a lakodalmát. Elküldi állatait ételekért, végül maga is megjelenik. Párnaepizód.”*

A sárkányölő vitéz fenti története a magyar népmeseanyagban többnyire egyéb típusokkal kontaminált formában fordul elő, és a magyar nyelvterület teljes területéről kerültek elő szövegváltozatai. Legkorábbi magyarországi előfordulása a 12. század első felében íródott *Nagyobbik Szent Gellért-legendában* őrződött meg, az oroszlámosi monostor alapításmondájaként (Csanád-monda),¹⁰ mely noha mondai adaptáció, a szövegben szereplő mesei motívumok (álhős, kivágott nyelv mint bizonyíték) a korabeli mesei szövegvariánsok meglétére engednek következtetni. A Gellért-legendában előforduló kivágott nyelv motívuma – amely a népmeséknek szintén része – azon epikai építőkövek egyikeként bukkan fel, melyek e monda kialakulása idején az indoeurópai kultúrkörben általános ismertségnek örvendtek. Ilyen a görög Péleusz-monda, amelyben a mondahős vadak kivágott nyelvével bizonyítja igazát. Hasonló történetet mesél

⁹ Dömötör 1988: 43.

¹⁰ Érszegi 2001: 74–76.

el az ógörög Alkathaosz-monda is. Mint narratív motívum szerepel Trisztán és Izolda történetében, Firdauszi pedig a Gusztapsz perzsa királyfiról szóló eposzában dolgozta fel.

Noha csak közvetett támpontjaink vannak (a Szent György-legenda ikonográfiai ábrázolásai, a Károly Róbert által alapított Szent György Lovagrend, Zsigmond király Sárkányrendje, a Báthoriak és más nemesi nemzetségek heraldikai hagyományai), szinte bizonyos, hogy a magyar sárkányölő típusú mondák a magyar folklórban már a középkor századaiban is ismertek, sőt széleskörűen elterjedtek lehettek.¹¹ Több más nemesi famíliához hasonlóan a Báthoriak ismeretlenségbe vesző eredetét, a család felemelkedését is alapítási mondák magyarázzák. E minden jel szerint több száz éves népköltészeti alkotások a honismereti irodalomban azok heraldikai vonatkozásai miatt terjedtek el, lévén, hogy a család címérének kialakulását is megokolják. E hagyományok Északkelet-Magyarország és a Partium viszonylag nagy területein honosodtak meg, legtovább a Hajdúságban, a Szilágyságban és a Nyírség néhány településén maradván fenn, és bár egyaránt egy bizonyos Báthoriról szólnak, több személlyel összefüggésben is előadják e tradíció lényegét: a család őse által véghez vitt hőstettet.

A legkorábbi időkre azok a múlt századi történeti munkák utalnak, melyekben egy bizonyos, Szent István idejében élt Videt tesznek meg a család őseinek, s a monda fő motívumát is az ő nevéhez kapcsolják. Ezen elmélet ősforrása alighanem Bethlen Farkas Erdély történetéről írt munkája, melynek ide vonatkozó adatait utóbb több más honismereti szerző is átvette, majd immár a 19. században helyi jellegű kiadványokba is bekevert. Bethlen Farkas ekképpen meséli el a vélhetőleg már általa is a szájhagyományból ismert történetet:

¹¹ A szomszédos népek folklórhagyománya is közvetve ezt támasztja alá, utalhatunk a krakkói Wawel alapítási mondájára (Snopek 1988: 18), Dobrinya Nyikitics hőstetétére a kijevi bilinában (Eliade 1993: 70), vagy a délszláv epikus népköltészetben a sárkányölő Vuk és Kraljevics Marko példájára (Eliade 1993: 67–69).

„Ezt a nemes és régi jelvényt [a család Salamon királytól jutalmul kapott zászlaját] Báthori Vid, egy bátor és szilaj ember három sárkányfogra változtatta, amelyeket a sárkány körbe forogva és farkát szájával elnyelve keretez be, azért, mert azt tartották róla, hogy az ecsedi mocsarakban megölt egy sárkányt.”¹²

A Báthori család a Péter király idejében feltűnt Gutkeled nemzetségből származott, amelynek tagjai – német eredetű, idegen nemzetségként – bizonyára maguk is szorgalmazták a honi törzsökös voltukat igazoló mondák kialakulását, illetve terjedését. Ezt a célt szolgálta a nemzetség első névről ismert tagjának, Oposnak szerepeltetése legkorábbi gesztáinkban és krónikáinkban. Opost „Bátor Opos” néven mint Salamon király hű emberét a *Képes Krónika* említi a trónviszályok korát feldolgozó részben, elbeszélve a „*miles gloriosus*”-nak nevezett vitéz több hősi tettét Nándorfehérvár ostroma, a nyitrai ütközet kapcsán, a kemeji csata leírásakor, ahol a herceg Péter nevű vitézét győzi le párviadalban, vagy a csehek elleni megtorló hadjárat dicső tettét, ahol viadalban egy óriás természetű csehet öl meg. Kérdéses persze, hogy e kiemelkedő erejű vitéz alakja mennyiben fedi a történeti személyt, avagy itt is a Szent Lászlóról szóló elbeszélésekből átszűrődő pogány kori hősénekek és immár keresztény színezetű joculátorénekek hatásáról, továbbéléséről van-e inkább szó?¹³ Igaz, elemzésünk szempontjából ez majdhogynem mellékes is, hiszen a mondai Videt, illetve a legendás Opost egyaránt ideális birtokszerző őszökként tisztelhatték a Báthori-utódok.

Tekintve hogy Opos, nem pedig a mondai Vid (ámbar a Gutkeled nemzetség két Vid nevű tagja ténylegesen is ismert – 1263-ban, majd 1310-ben) kapta a Bátor melléknevet, valószínű, hogy eredetileg az ő alakjához

¹² Közli Sebes 1982: 11.

¹³ Magyar Kálmán figyelemre méltó történeti adatokat említ Opos lehetséges történeti azonosításához. Mint írja, Aurai Ekkehard krónikás az 1101-es évnél beszámol egy Boto nevű bajor comes haláláról, akit Oposhoz hasonlóan Bátornak nevezett a közvélemény, és aki azonos lehet a Salamon uralkodása idején Magyarországra jött Poth vitézzel (Magyar 1973: 124–126).

kapcsolták a család birtokainak részét képező Bátor előtagú helységek elnevezését, így Nyírbátorét is. Ugyanakkor törvényszerű volt, hogy idővel a nemzetségi hagyományban a két hős rendkívüli tulajdonságai egybeolvadtak. Mint Lövei Pál írja: *„a sárkányölő mondai hős-ös megteremtésével és a birtokközpont nevének (Bátor) ehhez kapcsolódó magyarázatával jól összhangba lehetett hozni a címert körülvevő sárkány figuráját”*.¹⁴ Véleménye szerint ennek a már humanista ízü konstrukciónak lett azután a fejleménye a címer három oldalékének sárkányfoggá válása.¹⁵ Meglátásunk szerint azonban a Gutkelek nemzetségi címerében szereplő három fog (ék) is a Szent György mintájára sárkányt ölő családi ősz hagyományozódott hőstettére utal.¹⁶ A 12–13. században a Gutkelek több ágánál megfigyelhető Szent György tisztelete, legerősebben a Nyíradony környéki nemzetségi birtokon és a család első fészkeként számító Gut falu (Szent György titulusú egyházzal) környékén jelentkezett.¹⁷

A nemzetség nyírbátori ágának első, név szerint ismert őse, Báthori András a 13. század második felében élt. IV. László uralkodása idején, a morvamezei csatában tanúsított vitézségének köszönhetően emelkedett ki, amikor jutalmul birtokot (Bátort és Kisbátort), illetve új birtokai után nemesi előnevet (*Báthori*) kapott.¹⁸ Ennek igazolására aztán újra felfrissülhetett a régi eredethagyomány, és a családi sárkányölő-panoptikum hamarosan újabb hőssel bővült. Szirmay Antal a Báthoriak címerének magyarázatakor még a 19. század elején is úgy tudta, hogy a *„közvélemény szerint”* első Bátor András ölte meg az ecsedi tóban lakó kártékony

¹⁴ Lövei 1987: 151.

¹⁵ Lövei 1987: 151.

¹⁶ A Gutkelek nemzetségi címere még nem tartalmazza a sárkányt, a három, jobbról balra álló fog azonban már ott szerepel a címerpajzsán. Ellenben a jelentős középkori erdélyi nemesi családok közül a Herman nemzetség tagjainak címerében valóban szerepel egy egész alakos sárkány (Kelemen 1926: 10).

¹⁷ Magyar 1973: 124.

¹⁸ Magyar 1973: 128.

sárkányt, amely szerinte krokodil vagy különös nagyságú sárkány volt.¹⁹ Maga a sárkányölés helye, Ecsed (Nagyecsed) birtoka a 14. század elején jutott a Báthoriak kezére, ahol egy mocsaras, nehezen megközelíthető helyen 1325-ben várat építettek. Talán csak véletlen egybeesés, de mégis figyelemre méltó adalék mindehhez, hogy az Ecsed környékén a 14. század elején birtokos Mikolay család egyik tagja a Károly Róbert alapította Szent György Lovagrend tagja volt.

A Báthoriak somlyói ágának egyik első őse a 14. században szerzett birtokot Erdélyben, illetve a szilágysági részekben, ott is elterjesztve a mondai históriát. Aligha meglepő, hogy a család Szent Györgyöt választotta patrónusának, a címerükben szereplő három sárkányfog azonban csak a 15. század elején, a sárkányrendi jelvény hatására egészült ki az azt körülölelő, saját farkába harapó sárkánykígyó képével. A rend egyik alapítójának, Báthori István országbírónak nagyméretű, reprezentatív pecsétjén a családi címer már ebben a formában szerepel. A Sárkányrendnek utóbb több Báthori is a tagja lett. Jelzésértékű az a híradás, miszerint Báthori István a törökökkel vívott 1444-es várnai csatában mint a Szent György-zászló őrzője esett el. Fia, II. István országbíró 1479. október 13-án Szent György lovag módjára és segítségével bizakodva győzött Kenyérmezőnél a „török sárkány” felett, s e diadal emlékére építette fel és szenteltette Szent György és Mária tiszteletére 1484-ben Nyírbátor ma reformátusok használta pompás templomát.²⁰ Az építkezés emlékét a templom falán sárkányfogas címer jelzi máig is.²¹

A nyírségi Szent György-kultusz továbbélésében szerepe lehetett annak is, hogy a nyírbátori obszerváns ferences szerzetesek 15. századi térítőjelképe a Napbaöltözött Asszony és Szent György volt. Ez a felfogás látható Giorgione da Castelfranco (1477–1510) festményén, ahol az oltáron

¹⁹ Szirmay 1810: 79.

²⁰ Magyar 1973: 129.

²¹ Ilyen sárkányos címerek díszítették a Báthoriak szatmári és somogyi várait és egyházait is.

látható Szűz Mária előtt Szent György lovag és Szent Ferenc áll „*a huszizizmus és a török pogányság elleni térítő és fegyveres harc egyházvédő szimbólumaként*”.²²

A Báthoriakhoz fűződő sárkányos mondák következő rétege a család utolsó jelentős alakjához, Báthori Gáborhoz kapcsolódik. Mi több: ez esetben már nem is csak az Ecsedi-láp sárkányának legyőzéséről van szó, hanem egész mondakör szerveződik a Nyírbátor környékén birtokos erdélyi fejedelem személye köré (egyetlen csapással levágja egy bika fejét, majd áthajítja a templomtorony felett; kardját elküldi a királynak; veres barátok mondája stb.).

Mint Dankó Imre írta, nemcsak a heraldikai és családtörténeti vonatkozások, hanem a monda fennmaradása és elterjedése szempontjából sem volt közömbös, hogy a Bocskai-címer átvette a Báthoriaktól a farkába harapó sárkány motívumát, majd kiváltságlevelek részeként letelepített hajdúi számára tovább is örököltette azt (lásd például Hajdúböszörmény címerét).²³ E sárkányos hajdúcímer és a hajdúknak juttatott Vid falu neve indokolja a monda hajdúsági kialakulását – ahol az lényegében a legtovább és legteljesebb változatában maradt fenn.

Az északkelet-magyarországi és partiumi sárkányölő-történeteket már zömmel a Báthoriakhoz köti a néphagyomány, néhány szatmári változatban mindazonáltal Bethlen Gábor a sárkány legyőzője. A Báthoriak mondabeli őse, a hagyomány szerint a még István király idejében élt Vid az Ecsedi-láp sárkányának megölésével alapozta meg maga és családja jövőjét. A monda kialakulására elsősorban a nyírségi Szent György-legendák hatottak, további formálódásában pedig, mint utaltunk rá, meghatározó szerepe volt a sárkányfogás Báthori-címernek. E mondahagyomány földrajzi elterjedését illetően jelzésértékű, hogy az a család legjelentősebb középkori birtokközpontjaihoz fűződik (lásd: Nagyecsed, Nyírbátor, Szi-

²² Magyar 1973: 130.

²³ Dankó 1973: 328–331.

lágysomlyó, részben még Szinerváralja is), s noha jellegzetes nemzetközi, „vándorló” narratívátípust képviselnek, szinte kivétel nélkül helyi mondák formájában honosodtak meg. A legrégebbi és legnépesebb mondacsoport az Ecsedi-láp sárkányának legyőzését, elpusztítását meséli el. Mint láttuk, értesüléseit már Bethlen Farkas is e szatmári hagyományokra vezette vissza, és Nagyecsed vidékére utal – immár részletesebben – II. Rákóczi Ferenc is az 1710-es években papírra vetett emlékirataiban:

„Ez a három nagymérföld kiterjedésű terület kívülről náderdőnek látszott, belsejében azonban nagyon szép, igen tiszta és – a lakosok talán hamis hite szerint – feneketlen tó terül el. Volt, aki már száz ölnél hosszabb kötelet eresztett bele, mégsem ért feneket. Ez a tó rendkívül gazdag halakban. Halai mind kemények és szörnyen nagyok. A nevezetes Báthori-család egyik ága Ecsedről vette nevét, s e vár akkor jutott öröklés útján családom birtokába, mikor ez a család apai részről való nagyanyámmal kihalt. Címerében három sárkányfog volt, a fogak körül egy sárkánnyal. Minden időben az volt a hagyomány, hogy amikor a szkíták letelepedtek az országban, egyikük az Opos nemzetségből megölt egy sárkányt azon a helyen, ahol aztán ezt a várat, jobban mondván házat építette, mert az erősséget csak néhány századdal később építették. Ekkor kapta a Bátor nevet. Emlékszem, hogy a kincstárunkban őrzött ritkaságok között láttam egy buzogányt, amellyel Bátor a szörnyeteget megölte. De a fegyver kicsisége nagyon kétséssé teszi ezt a hagyományt.”²⁴

Akárcsak Bethlen Farkas („azt tartották róla”) és II. Rákóczi Ferenc („minden időben az volt a hagyomány”), nevezetes életrajzi lexikonjában Budai Ferenc is mindenekelőtt a szájhagyományt jelölte meg a monda forrásául, ám utalt arra is, hogy az a maga korában az irodalmi tradíciókban is örökletes volt már.²⁵ Budai kortársa, Szirmay Antal némiképp másként

²⁴ Rákóczi 1985: 207.

²⁵ Budai 1805: 751.

tudta. Nála a sárkányölő családös nem Vid, hanem egy Bátor András nevű vitéz, a helyszín azonban az általa feljegyzett mondaváltozatban is az Ecse-di-láp és környéke.²⁶

A 19. század közepétől megsokasodó utalásokban egységesen Nagyecsed szerepel, és azok javarészt Budai művére vezethetők vissza.²⁷ Némiképp eltér e jelzett irodalmi forrásoktól a Pesty Frigyes-féle helynévtár azon Szatmár megyei adata, amelyben a Báthori-ös sárkányölő hőstetének említésén kívül néhány környékbeli településnév naiv etimológiája is szerepel.²⁸ E névmagyarázatok utóbb Báthori Gábor mondkörében tűnnek fel újra. Szatmár megye néphagyományairól szólván Szendrey Zsigmond már e szatmári hagyományok bizonyos mérvű elhalványulásáról is szót ejtett, utalva arra, hogy a tóban élő szörnyeteg hiedelme már korántsem olyan eleven, mint régebben: *„a sárkányról ma már csak a nagypapákra hivatkozva beszél az ecsedi láp környéke, pedig a mult század közepéig még minden pákász látta vörös taróját”,*²⁹ mint azonban kihangsúlyozta, *„a sárkányölő Báthori mondája ma is elevenen él”.³⁰*

A jeles folklorista ez utóbbi állításában semmi okunk kételkedni, ám meg kell jegyeznünk, hogy intenzív terepmunkát Szendrey csak Nagyszalontán végzett, és szatmári értesüléseit javarészt másodkézből szerezte. Logikusnak tűnik, hogy a monda fokozatos kikopása a recens szájhagyományból az Ecsedi-láp 20. századi lecsapolását követően ment végbe.³¹ E civilizációs fejleményt megelőzően azonban a monda – a családös Vid kapcsán – nagyobb területen is elterjedt lehetett, s mind a Nyírségben,

²⁶ Szirmai 1810: 79.

²⁷ Lásd: Erdélyi 1851: 347; Kőváry 1854: 28; Ipolyi 1854: 577; Nagy 1857: 217; Müller 1885: 189; Kandra 1897: 197. E szatmári hagyomány további – főbb – 20. századi említései: Petri 1901: II. 360; Borovszky 1908: 26; Szendrey 1928: 35; Móra 1982: 29.

²⁸ Pesty Frigyes kéziratosa helynévtára, 1864. Szatmár vármegye, 52. Utal rá Szendrey 1925: 51.

²⁹ Szendrey 1925: 51. További említése Luby 1985: 23.

³⁰ Szendrey 1925: 51. Egy 19. század végi hírlapi közlemény utal arra, hogy Nagyecsed mellett a láp egy mélyebb részének Sárkánytó a közkeletű neve (*Nagykároly és Vidéke* 1890. augusztus 30.).

³¹ Az eredeti Ecsedi-lápról és e vidék hagyományos gazdálkodásáról lásd Morvay 1940.

mind pedig a Hajdúságban már a 20. századi feljegyzéseket megelőzően is ismert kellett legyen. Sőt mint azt a 20. századi folklórgyűjtések mutatják, éppen ezeken a területeken, azaz a monda centrumától valamelyest távolabb maradt fenn a legtovább e több száz éven át kontinuus történet. Így Hajdúnánásról írt történeti monográfiájában Barcsa János is már egy hajdúsági folklórhagyományt rögzített.³² E monda a hajdúk hagyományaiban még a 20. század második felében is gyűjthető volt – mint azt Dankó Imre megörökítette.³³ Dankó leírja, hogy e hajdúböszörményi népi elbeszélésen felbuzdulva a hajdúk által lakott környékbeli településeken is próbált kutatni a monda után – nem sok sikerrel. Mígnem immár az 1960-as évek végén a Hajdúböszörményhez közeli Hajdúviden a történet egy további szövegváltozatára is rálelt: ismereteink szerint a monda utolsó előfordulására a kelet-magyarországi szájhagyományban.³⁴

A Báthoriak eredetmondájának egy másik szála a nemzetség szilágysomlyói ágának birtokközpontjába vezet. Az e szilágysági mondákban említett Bátor nevű hős valószínűleg szintén kitalált személy, de teljességgel az sem kizárható, hogy a család történelmi ősei között tisztelt Bátor Oposnak vagy a Báthori nevet elnyert Andrásnak az emlékét őrzi. Bár a monda feltehetően Szatmár megyéből került át, e szilágysági tájakon is korán meggyökereszhette, hiszen a környékbeli nép a szilágysomlyói váron ugyancsak láthatta a sárkányos Báthori-címert, a várossal átellenben, a Púpos-hegy északi lejtőjén pedig egy kiálló szikla alatti pince alakú üreget már emberemlékezet óta Sárkánylyuknak neveznek.³⁵

Kőváry László Szilágysomlyóról szólván még nem tudott e mondáról, de a jelek szerint a Báthoriak címerét is félreértette, mert a somlyói vár egyik bástyáján látható címerben három oroszlánkörmöt vélt látni – a három

³² Barcsa 1900: 82. Nyilván Barcsa nyomán utal a mondára, illetve a hajdúnánási Vidiföld nevű határrész névmagyarázatára Draviczy 1990: 14.

³³ Dankó 1973: 327.

³⁴ Dankó 1973: 327.

³⁵ P. Szathmáry 1886a: 806; P. Szathmáry 1886b: 2.

sárkányfog helyett.³⁶ Márpedig a monda alapja a Szilágyságban is ez, mint ahogy a Bethlenek kígyós címerének magyarázatai is hasonló sárkányölő-típusú helyi mondákat hívtak életre Erdélyben (lásd: Bethlen, Nagybún, Alsórákos, Bethlenszentmiklós, Bonyha, Keresd).³⁷ A szilágysomlyói Púpos-hegy oldalában említett barlang népi elnevezése (Sárkánylyuk) is valójában már a monda része, nem pedig annak kiváltó oka. E monda legteljesebb szövegváltozatát a tájegység monográfusa, Petri Mór gyűjtéséből ismerjük, akinek egy viszonylag ritka altípus formájában mesélték el.³⁸

Az oltatlan mésszel elpusztított sárkány mondatípusa a magyar nyelvterületen Zalától a Barcaságig mintegy másfél tucatnyi szövegváltozatban ismert, és kétségkívül a magyar mondahagyomány archaikus rétegét képviseli.³⁹ Erdély belső vidékein eddig a Bethlen-kastélyról nevezetes Alsórákoson, továbbá szintén Dél-Erdélyben Halmágyon, Krizbán és Brassóban jegyezték fel.⁴⁰ A szilágysomlyói monda egy további variánsa Veress Endre Báthori Istvánról szóló regényes életrajzában tűnik fel, s noha maga a folklórtörténet a feljegyző által stilizált formában került papírra, mint kommentárjában jelzi, azt fiatalkori emlékei alapján, halálom után örököltette meg.⁴¹

Szilágys vármegyét bemutató monográfiájának negyedik kötetében – ugyancsak szilágysomlyói hagyomány alapján – Petri Mór e monda egy további változatát közli: eszerint egy, a somlyói várban raboskodó, halálra ítélt fogoly a várból egy jól irányzott ágyúlövessel pusztította el a Sárkánylyukban tanyázó fenevadat, és ezért kegyelmet nyert.⁴² E történetvariáns először Pesty Frigyes helynévtárában tűnik fel, s noha a Bátho-

³⁶ Kőváry 1984: 366.

³⁷ Landgraf 1998: 199–201; Magyar 2005a: 123–124.

³⁸ Petri 1901: II. 233–234. Bogdán István elbeszélése 1900 körül.

³⁹ E narratív típus irodalmához lásd Szendrey 1922: 60.

⁴⁰ Kőváry 1852: 147; Pesty 1888: 15; Román Akadémia Kolozsvári Folklor Archívuma Mg. 1919. d. – Faragó József gyűjtése, 1988.

⁴¹ Veress 1937: 316.

⁴² Petri 1902: IV. 578.

riak aktív szerepéről e mondaszövegben sem esik szó, sokat sejtető, hogy a sárkány áldozatai között a fejedelem lánya is szerepel.⁴³

Mint népköltészeti téma mind ATU 300 típusú tündérmeseként, mind pedig helyi mondai adaptációk formájában a szilágyosomlyói hagyományokon kívül is elterjedt e tájegységen, ám a völcsöki Boldizsár-kút mondájában és a zálnoki sárkánykígyó elpusztításáról szóló történetben egyaránt nagy valószínűséggel az idézett somlyói hagyományok filiációjára ismerhetünk.⁴⁴ A mondakör utolsó történeti sztrátuma pedig a szatmári hagyományok újabb rétegeként már Báthori Gábor alakjához köti az Ecsedi-láp sárkányának legyőzését.⁴⁵ E mondaváltozatok azonban már csak halvány emlékét őrzik az eredeti történetnek, s mint folklóralkotások, a téma végső profanizálódását mutatják.

Bár más történelmi család és más fejedelmi család, érintőlegesen mégis szükségét érezzük utalni arra a tényre, hogy az Erdély történelmében hasonlóképpen központi szerepet játszó Bethlenek családi címermondája, illetve részben eredethagyománya lényegében azonos a Báthoriak sárkányölő történetével. A Bethlenekkel kapcsolatban e monda vélhetőleg ugyancsak már évszázadok óta része a szájhagyománynak, bár először csak Kőváry László 1857-ben megjelent mondagyűjteményében tűnik fel (elbeszélésében a család egyik őse egy almával csalogatja elő rejtekhelyéről a kígyót).⁴⁶ E mondák szinte minden esetben a család várain, kastélyain látható kígyós Bethlen-címerek hatására, illetve azok magyarázatául születtek, amit a Báthoriakhoz hasonlóan nyilvánvalóan maguk a Bethlenek is elősegítettek. A dél-erdélyi Alsórákoson az ottani Bethlen-kastély

⁴³ Pesty Frigyes kéziratos helynévtára, 1864. Kraszna vármegye, 110. Közli Magyar 2007a: 267.

⁴⁴ Magyar 2007a: 268–269.

⁴⁵ Az Ipolyi Arnold 1914-es folklórgyűjteményében szereplő mondaváltozat annyiban invariáns, hogy a 17. századtól a környéken birtokos Károlyi nemzetség egyik őséhez fűződik a történet, ám szintén az Ecsedi-láppal kapcsolatban (Ipolyi 1914: 500–501; Ipolyi 2006: 835–836. – Lévai Lajos gyűjtése, 1855, felsőbányai szájhagyomány nyomán).

⁴⁶ Kőváry 1857: 153–154.

kapucímerének hatására több falubeli ház oromzatán – mint díszítő elem – kígyóornamentika is megfigyelhető. Ugyanitt egy helyi monda meséli el, hogy a Bethlen-ős a vidéket pusztító sárkánnyal egy mésszel kitömött állatot falatott fel, úgy pusztítva el azt.⁴⁷

A Kis-Küküllő mentén, a bonyhai Bethlen kastély címeréről szintén „*azt tartja a monda, hogy az utolsó gróf, Bethlen Ádám öse, Bethlen Elek udvarában volt egy halastó, s mellette volt egy kút. E körül élt egy kígyó, amelyetől az emberek féltek, nem mertek a közelébe menni. Az öreg gróf az erkélyről figyelte a kígyót. Egy nap, amikor az erkélyen pihent, a kígyót meglátta, elkerlte a puskáját, s meglőtte. Hogy a gróf lelőtte a kígyót, a kastély címerének a kígyót választotta. Így lett a kastély címere a kígyó.*”⁴⁸ A közeli Mikefalván ugyanezen mondát már a történetíró Bethlen Farkashoz fűzte egy adatközlő, és tudomása szerint ezen hőstettért kapta meg Izabella királynőtől e Kis-Küküllő menti domíniumot.⁴⁹ Ugyancsak ezen a vidéken a bethlenszentmiklósi Bethlen-kastély címerének a látványa s a család ottani birtoklástörténete ihlette az ottani történetvariánsokat: a helyi szájhagyományban hasonlóképpen a gróf végez a falu melletti tóban élő fenevaddal, az egyik adatközlő szerint félig-meddig mágikus módon: ezüstgolyóval.⁵⁰

A Nagy-Küküllő menti Nagybúnban ugyancsak a Bethlenek bethleni ágának állt kastélya. Helyi sárkányölő történet e településen végzett folklórgyűjtéseink során is felszínre került,⁵¹ sőt a búi Bethlenek ősenek egy hasonló hőstette már Orbán Balázs monográfiájának is részét képezi: a közeli Magyarzsákod határában fakadó Sárkány csorgója nevű forrás névmagyarázata kapcsán.⁵² A történet konklúziója is ugyanaz: a Bethlen-ős így jutott

⁴⁷ Imreh Barna gyűjtése, 1968. In: Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archívuma ltsz. 16383/43.; továbbá saját kéziratoss gyűjtések (2009).

⁴⁸ Közli Landgraf 1998: 201; Magyar 2005a: 126.

⁴⁹ Magyar 2005a: 126.

⁵⁰ Magyar 2005a: 123.

⁵¹ Saját kéziratoss gyűjtés, 2006.

⁵² Orbán 1868: 156.

a nemességet jelentő címer és az uradalom birtokába. Az ugyancsak Segesvár környéki, javarészt szászok lakta, ám magyar lakossággal is bíró Keresden álló Bethlen-kastély egyike Erdély legszebb reneszánsz építészeti emlékeinek. Az itteni eredetmonda sokban rokonítható a bethlenszentmiklóssival, és a helyi folklórnak még a 21. század első éveiben is része volt.⁵³ Végül a Nagy-Szamos mentén, a család bethleni ágának törzsbirtokán a szájhagyományban a monda egy sajátos, invariáns változata is fennmaradt. Többnyire persze Bethlenben is a családős a mondabeli hős, akad azonban olyan népi olvasat is, miszerint a gróf egy disznópásztora vitte végbe a nevezetes tettet, ám busás jutalom ellenében a dicsőség végül is az uraságé maradt.⁵⁴

A magyarországi sárkányölő hősök sora azonban e két nemesi család őseinél, illusztris tagjainál jóval számosabb. A magyar mondahagyományban maga Szent György lovag hasonlóképpen létező és a Kárpát-medencében is megfordult mondahős, aki a Balaton-felvidéken, a Fejér megyei Iszkaszentgyörgy határában, Pozsonyszentgyörgy mellett, az Alduna vidékén stb. győzi le és pusztítja el a vidéket rettegésben tartó félelmetes sárkányt. E hagyományok közül Mednyánszky Alajos feldolgozása révén különösen a dél-bánsági redakció⁵⁵ vált széleskörűen ismertté, különösen azon lokális változat által, amely szerint a Szent György által levágott és a galambóci barlangba vetett sárkányfökből sarjadtak utóbb a mérges csípésű kolumbácsi legyek. Ugyancsak a bánsági, dél-erdélyi – elsősorban román – folklór sárkányölő hőse az a Jorgován, akinek alakjában az antik Héraklész/Herkules él tovább más néven. Jorgován mondaköre Szent Györgyhez hasonlóan nem korlátozódik csupán a sárkányölés hőstettere: táltos lova hátán az egyik hegyről a másikra ugrat, lovának patkónyoma megmarad egyes nevezetes sziklákon, egyetlen kardsuhintással leszeli egy hatalmas hegy tetejét stb. Némiképp talányos, hogy Szent György

⁵³ Saját kéziratoss gyűjtés, 2008.

⁵⁴ Közli Landgraf 1998: 199–201. – Balla Tamás és Orbán Mária gyűjtése, 1995.

⁵⁵ Mednyánszky 1829: 457–460; Mednyánszky 1834: 32–34.

hagyományköréből más magyar szentek legendáriumába nem került át a sárkányölés hőstette. Az egyedüli kivétel Szent László, ám az ő mondakörében is mindössze egyetlen egyházi ihletettséggű búcsúszentlászlói hagyomány utal arra, hogy a lovagkirály megölte a környéken garázdálkodó sárkányt.

Egy invariáns adat Károly Róbertet is úgy említi, mint aki végzett egy óriáskígyóval. A Kraljevics Markóról szóló vajdasági gyűjtés pedig nyilvánvalóan a szerb folklórhagyományok átvétele. Sokkalta organikusabbak azok a történetek, melyek a Báthoriak és a Bethlenek már említett hagyományaihoz hasonlóan egy-egy nemesi családös nevéhez fűzik a hősi-es cselekedetet. Ilyen név szerint is említett sárkányölő hős Nógrádban a Balassák őse, Szatmárban a Károlyi-ős, a székelyvéckei szájhagyományban egy Kornis gróf, Munkács környékén Korjatovics Tódor herceg, Biharban pedig Zólyomi Dávid és Bályoki Szilveszter. És hasonló hagyományok ismertek még Bódon András kuruc kapitányról, Brassó város egyik főbírájáról, a bürgezdi Géczik ősről is. A hagyománykör „profanizálódását” jelzi, hogy a sárkányölő típusú mondák többségében (melyek immár a hagyománykör legújabb rétegét képezik) a fenevad elpusztítója nem előkelő rangú személy, hanem egyszerű ember: bátor katona, leleményes pásztor, erdész, avagy halálra ítélt rab. Több mondában pedig az szerepel, hogy az elrabolt lány szeretője, illetve egy bátor nő a szörnyeteg elpusztítója.

A félelmetes fenevad típusait illetően a magyar néphagyomány nagyfokú változatosságot mutat. Zömmel persze rettegett sárkányról, illetve sárkánykígyóról esik szó, ám nagyszámú és az igaz történetekhez közelítő folklórszövegek szólnak egy, a lábasjóságokat pusztító óriáskígyóról is. Egy Trencsén megyei monda az ottani Oroszlánkő vára kapcsán orosz-lán formájú sárkányról tesz említést, Biharban egy hatalmas griffmadár, Biharban és a Szilágyságban egy vérmedve a lakosságot félelemben tartó fenevad. Egy 19. századi egerszóláti feljegyzés „szörnyeteg vadkan disznó” kapcsán közöl hasonló mondát, számos szövegben pedig mindössze egy pontosan meg nem határozott szörnyről/hatalmas állatról esik szó.

Jelentős eltérés mutatkozik a mondákban a vidéket rettegsben tartó fenevad rejtekhelyét illetően is. A legkorábbi vonatkozó feljegyzések (Bethlen Farkas, II. Rákóczi Ferenc) a feneketlennek hitt Ecsedi-lápban tanyázó sárkányról szólnak. A beregi Szernye-mocsár és a dunántúli Hanság szintén egy lápi szörnyeteg búvóhelye. Más hagyományok egy hegyen/a havasokon, illetve egy nevezetes barlangban tanyázó sárkányról számolnak be. Különleges mondavariánsoknak tekinthetők azok a folklórszövegek, melyek szerint a sárkány a várkastély vizesárkában, egy kútban, valamint egy templom, illetve tömlöc alatt tanyázik. A szörnyeteg számára kiszolgáltatott szüzek motívuma a néphagyományból számos helyi mondába is átkerült, s a sárkány emberevő voltán kívül legfélelmetesebb kártétele a víz elvétele, a kutak elapasztása.

A sárkányölő típusú mondák legfontosabb narratív motívumai értelemszerűen a fenevad megölését elbeszélő epizód részét alkotják. A Szent György-ábrázolások ikonográfiai egyöntetűségével (kard, lándzsa) ellenében a folklórszövegekben a szörnyeteg legyőzése a legkülönbélebb variánsokban jut kifejezésre. Szent György (vagy a sátánt eltipró Szent Mihály arkangyal) mintájára a sárkányölő hős persze a népmondákban is küzd lovagi fegyverzettel (karddal, lándzsával, buzogánnyal), minél alacsonyabb rendű azonban a vakmerő vállalkozó, annál profánabb a fegyver fajtája is (balta, kasza, furkósbot). Számos mondában puska, illetve megszentelt/mágikus puskagolyó által sikerül elpusztítani a szörnyeteget.

A sárkányölő típusú mondák külön csoportját alkotják azok a folklórszövegek, melyeknek az a lényege, hogy a hatalmas erejű fenevadat valamilyen csellel pusztítják el. Több mondaszöveg is arról szól, hogy tűz vagy füst által, egy tükör segítségével, a szörnyeteg megrészegítésével vagy valamilyen leleményes szerkezet igénybevételével. Mindegyiknél elterjedtebb az a típus, amelyben arról esik szó, hogy a sárkány mohóságát fordítják a fenevad ellen. Mielőtt azonban az oltatlan mésszel elpusztított sárkány mondatípusának helyi variánsait és magyar redakcióit számba vennénk,

néhány nemzetközi előfordulására is felhívjuk a figyelmet. E külhoni példák sorában az egyik legismertebb és legnevezetesebb Krakkó alapítási mondája. E délkelet-lengyelországi hagyomány, amely a Wawel-hegy egyik üregében, a Sárkány-barlangban tanyázó fenevad Krak fejedelem általi cseles elpusztítását beszéli el, először a magyarországi Csanád-monda megfogalmazásával egy időben, a 12. század elején tűnik fel a *Chronica Polonorum* lapjain, s a középkor folyamán a történetíró Jan Długosz és Marcin Bielski is említette egy-egy művében. A krakkói Sárkány-barlang (Smocza Jama) helynév először 1551-ben, az említett Bielski *Kronika wszystkiego świata* című munkájában szerepel. A felsorolt források a történet elbeszélésekor egységesen a Krakkóban és környékén honos szájhagyományra utalnak, s a mondát a 19–20. századi folklórgyűjtések is megörökítették.⁵⁶

E lengyel monda ismerete a magyar kultúrtörténetben a 17. század elejétől adatolható, minthogy azt Szepsi Csombor Márton 1620-ban Kassán megjelent *Europica Varietas* című útleírásában, a *Silesia* című fejezetben maga is lejegyezte:

„CRACKO. Lengyel Országnak szép kies helyen valo Metropollya, Kiraly lako helye, mellette az nagy Viszla vize mely az derek varost az Sido és Casimir neuo varostol egy fa hiddal különbözteti és valasztja el. Erös kö kerítése gyakor bastyackal vagyon de csak szinten egy szer, arokia semminek nem io, az házak szép iratosok ne[ne]ne. Névezetet vöt egy Crakus nevö Nemes embertöl. Mert régen az hol mostan az var vagyon csak egy pusztta hegy volt, az varos helyen penigh egy roszt falu, abban az hegyben nagy üresség vagyon, ugy hogy eggyüt ha be megyen ember más oldalan viszontag ki mehet, ez rut szörnyü lyukban lakot egy nagy Sarkany (kinek formaiára az várban mostis egy rész czatorna vagyon epitetuel mindennap az közel valo tartomanybelieknek edeldt kellett szerezni az Sarkannak, és midön nagy sok barmokat im[m]ar meg eméztette

⁵⁶ Matusiak 1898: 290; Siemierński 1975; Ivanov 1984: 125–127; Snopek 1988: 18.

volna, á közel léuö falukból emberek kezdet volt ragadozni, azonközben egy Crakus nevö nemes ember az ő jobbagýnak allapattyat meg keserüluén, modot keresse benne, miképen az sarkant el veszthetne. Az Daniel Prophetanak azért cselekedeti szerint, ki öös Dan[ielis] 4 el veszttette vala a Babilloniai Istent az nagy Sarkant, vön az Crakus Saletromot, fenyő viaszt, kénkövet, és egyéb affele geriedező természetü szerszámokat, öszve czinála, az börit egészen egy Iuhnak le vonata, abban töltötte az tüzes szerszámokat el vetette az sarkany lyuknak eleibe, amaz rágatta az juhót és egyszers-mind el nyelte, kezdet az gyomrába az oltatlan mész kénkö és saletromos szérszám geriedezni, ki futot á Sarkany és midön az Viszla vizében szomjuságot akarna oltani, annak inkább be[ne]ne meg gerit, és nagy hirtelenséggel az tűz miatt gyomra két féle szakadot és meg holt. Vgy kezdették volt osztan egy Castelyt epiteni á hegyen ahol most az var vagyon és neveztek ez ember nevéül Crackonak.”⁵⁷

A délkelet-lengyelországihoz hasonlóan intenzív magyar–morva kulturális és gazdasági kapcsolatok miatt nagy valószínűséggel hatott a tárgyalt mondatípus honi ismeretére és elterjedésére a brünni mondahagyomány is, amely e morva városban már a 15. századtól egységes és máig változatlan szüzsével ismert: a város határában élt és a lakosságot rettegettségben tartó sárkányt egy vándor mészároslegény pusztította el, egy ökör bendőjébe varrt oltatlan mésszel.⁵⁸ A rettegett fenevad (valójában egy preparált krokodil) a nagyszámú középkori analógia alapján korántsem társtalan relikviaként ma is a brünni városháza óratornya alatti átjáróban van kifüggesztve: a régi idők tanújaként már a 15–16. századtól dokumentálhatóan a városházán őrzik.⁵⁹

E mondatípusnak egy további, nyugat-európai előfordulása is ismert. Az Ibériai-félszigeten, a spanyol néphagyománynak markáns része a „ma-

⁵⁷ Szepsi Csombor 1620: 392–394.

⁵⁸ Pesty 1888: 15; Šrámková – Sirovátka 1982: 160; *Brünni mondák* 2005: 19.

⁵⁹ <http://wangfolyo.blogspot.com/2009/11/sarkanyjaras.html> (letöltés: 2017. december 17.)

lénai gyík” (*lagarto de la Malena*) mondája. Az andalúziai történet szerint e fenevad az ottani Jaén városának Malena (vagy Magdaléna) nevű negyedében egy kútban lakott, és a víz megvonásával büntette a helyieket, ha nem vittek neki elég élelmet. Akárcsak Brünmben, a monda szerint itt is egy vándorlegény végzett vele oltatlan meszes csalétekkel. A mondahagyomány fennmaradására az andalúziai városban is jótékony hatást gyakorolt a tény, hogy a szörnyeteg kitömött bőrét sokáig a helyi San Ildefonso-templomban őrizték, bár ma már csak a Malena kútja mellett kifaragott képmása emlékeztet rá és mondájára. A nagy földrajzi távolság ellenére feltételezhető némi genetikai kapcsolat a brünni és jaéni hagyományok között, hiszen a már említett párhuzamokon kívül a monda egyik ritka, sajátos változatát is mesélték mindkét településen: a vándorlegény nem oltatlan mésszel, hanem tetőtől-talpig tükörbe öltözve téveszti meg és győzi le a szörnyeteget.⁶⁰

A jelzett nemzetközi példák ellenére az oltatlan mésszel elpusztított sárkánykígyó története nem szerepel Stith Thompson egyébként rendkívül alapos motívumindexében.⁶¹ Az első magyar mondakatalógus-vázlatban mindazonáltal már ott található – igaz, Szendrey Zsigmond mindössze két előfordulását (Brassó és Szilágysomlyó) jelzi az 1922-ig rendelkezésére álló etnográfiai irodalom ismeretében.⁶² A 20–21. századi folklórgyűjtések azonban e monda viszonylag széles körű ismeretét tárták fel, s noha mint narratívát továbbra is ritka és sok tekintetben archaikus jellegű folklóralkotásként hat, már csak földrajzi elterjedtsége miatt a magyar mondahagyomány nemzetközi viszonylatban is párját ritkító gazdagságát mutatja.

⁶⁰ <http://wangfolyo.blogspot.com/2009/11/sarkanyjaras.html> (letöltés: 2017. december 17.)

⁶¹ Thompson 1955–1958. Mind a „*dragon*”, mind pedig a „*lime*” címszó alatt is más narratívák szerepelnek.

⁶² Szendrey 1922: 60. Mint mondatípusnak Szendrey a *Mésszel elpusztított sárkány* típuscímet adta.

Jelenlegi ismereteink szerint a magyar folklórban a tárgyalt mondatípus 22 szövegváltozata került elő, mely mondaszövegek 12 egymástól független helyi hagyománykört fednek: azaz e történet a Kárpát-medencében tucatnyi helyen helyi mondaként, lokális hagyományként szerepel – többnyire történeti mondai, esetenként hiedelemmondai árnyalatú megfogalmazásban. Kronológiailag az első magyarországi híradások viszonylag késeinek mondhatók, hiszen adatolásuk csak a 19. század közepétől lehetséges. A legkorábbi a Kőváry László által 1852-ben leírt brassói monda,⁶³ amely nagy valószínűséggel azonos azzal, amire Pesty Frigyes Brassó vidéki hagyományként utal.⁶⁴ Még szintén 19. századi feljegyzésűek, ám nyilvánvalóan sokkal régebbiek azok a szilágysági mondák, melyek a Báthoriak ottani – szilágysomlyói – birtokközpontjával összefüggésben, alapítási mondaként, illetve címermondaként honosodtak meg.⁶⁵ A többi jelenleg ismert adat már a 20. század második felében, illetve a 21. század elején került felszínre, részint a magyar mondaanyag tudományos rendszerezésének előfeltételét jelentő intenzív folklórgyűjtések és archívumépítés eredményeképpen.⁶⁶

Noha a magyar előfordulások sorában kimutatható néprajzi recepciója csak a leginkább történeti jellegű szilágysomlyói és alsórákosi mondáknak van (a Báthoriakhoz és a Bethlenekhez fűződő hagyományként), e narratív típus földrajzi eloszlása a magyar nyelvterület egésze kivetítve viszonylag egyenletes képet mutat. Bár az kétségtelen, hogy már csak a jelzett erdélyi fejedelmi családok eredetmondáinak örökségeként is az előfordulások között az erdélyi és partiumi gyűjtőpontok vannak többségben:

⁶³ Kőváry 1852: 147.

⁶⁴ Pesty 1888: 15.

⁶⁵ Kussajos 1886: 3–4; Petri 1901: II. 233–234. E monda feldolgozásai, illetve későbbi említései: Mikszáth 1890: 60; Kincs 1901: 126; Hary 1928: 30; Veress 1937: 60; Szabó 1999: 590–591; Magyar 2007a: 266–267.

⁶⁶ Magyar 2005b; Magyar 2007b.

a délkelet-erdélyi Brassó,⁶⁷ Halmágy,⁶⁸ Alsórákos⁶⁹ és Krizba,⁷⁰ valamint a partiumi részekén Szilágysomlyó,⁷¹ továbbá a szatmári Kaplony⁷² és Kocsord.⁷³ E mondát feljegyezték a Kiskunságban (Kiskunhalason),⁷⁴ továbbá a szintén az alföldi nagyrégióba tartozó zempléni Felső-Bodroghközben (Bodrogszentmárián) is.⁷⁵ A felföldi részekről a tárgyalt mondatípus két esztétikailag figyelmet érdemlő szövegváltozata került elő: a borsodi Bükkaranyosról,⁷⁶ továbbá a magyar–szlovák nyelvhatáron fekvő gömöri Sajóházáról.⁷⁷ A három dunántúli szövegváltozat egyaránt Göcsejből származik, sőt bár három különböző – ám egymáshoz közel fekvő – településről (Pálfiszeg,⁷⁸ Nagylengyel,⁷⁹ Babosdöbréte⁸⁰) lettek feljegyezve, ugyanazon helyi hagyományra utalnak, amely a nagylengyeli templom alapítási mondatajaként ismert a környéken.

Az alsórákosi monda Imreh Barna volt alsórákosi református lelkész *Alsórákos története* című művében szerepel első ízben, s minthogy e máig kéziratos monográfia 1968-ban készült el, a folklórszöveg feljegyzése ér-

⁶⁷ Kőváry 1852: 147; Pesty 1888: 15.

⁶⁸ A Román Akadémia Kolozsvári Folklor Archívuma (AFAR) Mg. 1919 II. d. – Faragó József gyűjtése, 1968. További lelőhelye: Magyar Zoltán Archívum 10510.

⁶⁹ Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archívuma ltsz. 16383/43. – Imreh Barna gyűjtése, 1968. E folklórszöveget közli Magyar 2006: 124; Magyar 2011a: 276. További alsórákosi szövegváltozatokra lásd Magyar 2011a: 276.

⁷⁰ Seres András lappangó kéziratos gyűjtése, 1970-es évek.

⁷¹ A monda előfordulásainak felsorolásához lásd a 37. számú jegyzetet.

⁷² Babeş-Bolyai Egyetem Magyar Intézetének Kézirattára D–215/28., 84., 84. – Pete-Komáromy Sára gyűjtései, 2006; www.kaplony.ro/node.hu (letöltés: 2015. október 15.)

⁷³ Erdész 1995: 24. – Ferenczi Imre gyűjtése.

⁷⁴ Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archívuma ltsz. 12969/109. – Nagy Czirok László gyűjtése, 1961.

⁷⁵ Magyar 2009: 142–143.

⁷⁶ Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archívuma ltsz. 2374/35. – Szoboszlai Istvánné gyűjtése, 1951. Hivatkozik rá a magyar kigyóokultuszról írt monográfiában Erdész Sándor (1984: 112) is.

⁷⁷ Magyar – Varga 2006: 140–141; Magyar 2011b: 210.

⁷⁸ Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archívuma ltsz. 6305/25. – Szentmihályi Imre gyűjtése, 1958.

⁷⁹ Magyar 2006: 120. – Bosnyák Sándor gyűjtése, 1989.

⁸⁰ Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archívuma ltsz. 2699/13. – Szentmihályi Imre gyűjtése, 1951.

telemszerűen az ezt megelőző évekre-évtizedre tehető – adatközlője egy 1885-ben született helybeli asszony volt.⁸¹ E mondaváltozat, amely az évtizedekkel későbbi helyi gyűjtések fényében meglehetősen egységes, állandósult szüzsét képvisel, a típus majd minden meghatározó motívumát tartalmazza:

„A Bethlen grófok őse kocsis volt. A vár a Teleki grófoké volt. A vár vizében élt egy sárkánykígyó, mely minden nap megevett egy juhót. Az udvari kocsis fogadkozott urának, hogy ő megöli a sárkánykígyót. Teleki azt felelte, hogy: »Ha elpusztítod, fele grófságom a tied!« A kocsis megnyúzott egy juhót, bőrét kitöltötte oltatlan mésszel, s visszavarrta juhformára. A sárkánykígyó elnyelte, de a felforrott mész széjjelpattantotta. A kocsis grófságot s kígyós címet kapott.»⁸²

Ha a hagyományanyag egészét tesszük vizsgálat tárgyává, e narratív-típus jellemző jegyei még plasztikusabban rajzolódnak ki, ugyanakkor számos lokális variáns, helyi specifikum is egy ilyen összehasonlító folklorisztikai áttekintés által válik szemléletessé. Mint azt a tanulmány végén közölt táblázat is mutatja, a ma ismert 22 mondaváltozat szöveggközpontú elemzését hét fő epikai csomópont, illetve meghatározó motívum alapján végeztük el, s a továbbiakban ezek tanulságait, megfigyeléseit ismertetjük.

A hagyománykör egészen belül is elsődleges jelentőséggel bír a monda szereplőinek a kiléte. Mint azt már korábban is jeleztük, e mondatípus magyar redakcióinak legkorábbi rétegét a sárkányölő hős személyében nemesi (fejedelmi) őst szerepeltető folklórszövegek alkotják. Ilyen mindenekelőtt a két 19. századi szilágysomlyói mondaszöveg, melyekben a Báthoriak őseként egy Bátor nevű helybeli legényről tétetik említés, továbbá az alsórákosi hagyományok többsége, melyek az ott birtokos Bethlen családhoz

⁸¹ Tercilla Istvánné Dimény Mária nevű idős asszony.

⁸² Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archívuma ltsz. 16383/43. – Imreh Barna gyűjtése. Nyomtatott formában: Magyar 2006: 124; Magyar 2011a: 276.

kötődnek. A közölt, Imreh Barna-féle szövegváltozatban a Bethlen-ős mint a Telekiek szolgálatában álló kocsis szerepel, a recens gyűjtésekben pedig Betlehem Samut, illetve egy közelebbről meg nem nevezett Bethlen grófot említene. Konkrét név ezen kívül csupán a Nagy Czirok László gyűjtötte kiskunhalasi folklórszövegben tűnik fel (egy Keresztúri nevű ember). A mondaszövegek egy jól körülhatárolható csoportjában (Kaplony 1–2., 4.; Bodrogszentmária, Sajóháza) pásztorokról (öreg juhászról, öreg magyar juhászról, pásztorlegényről esik szó), köztük ama memorát jellegű sajóházi elbeszélésben, melyben az egész életét pásztorként leélő és tudós pásztor hírében álló mesemondó, Darmo István a juhnyájban kárt okozó „nagy kígyó” elpusztítását tulajdon apjával és nagybátyjával hozta összefüggésbe. Darmo István egyik klasszikus szépségű, fabuláttá érett történetére⁸³ emlékeztet a bükkaranyosi monda, melyben egy halálra ítélt katona pusztítja el a község temploma alá befészkelte sárkányt a jól ismert csellel. A hős nők mondabeli népes csoportját gyarapítják a göcseji mondaváltozatok, melyekben a babosdöbrétei uraság szentéletű szolgálójáról, illetve egy közelebbről meg nem nevezett asszonyról esik szó (Nagylengyel 1., 3.). Több szövegváltozatban pedig vagy nem tétetik említés a sárkányölő személyéről (Brassó 1–2., Halmágy, Krizba, Kaplony 3., Kocsord), vagy a bátor tette vállalkozó falusiak mint kollektív hősök szerepelnek a történetben (Alsórákos 2., Nagylengyel 2–3.).

A nép életét megkeserítő kártékony fenevadról azonban értelemszerűen minden folklórszövegben szó esik, hiszen az ő elpusztítása áll az epikus folklóralkotás centrumában. A szörnyeteg pontos megjelölését illetően azonban a mondaszövegek korántsem egységesek: leginkább sárkányt (Szilágyosomlyó 1–2., Brassó 2., Krizba, Halmágy, Kocsord, Nagylengyel 2–3.), sárkánykígyót (Alsórákos 1–2., Kiskunhalas), valamint nagy kígyót, óriás méretű kígyót (Alsórákos 3–4., Brassó 1., Kaplony 1–4., Bodrogszent-

⁸³ Magyar – Varga 2006: 139–140; Magyar 2011b: 209–210.

mária, Bükkaranyos, Sajóháza, Nagylengyel 1.) emlegetnek. A Petri Mór által közölt mesei színezetű szilágysomlyói változatban a sötét erők mondai princípiumaként a tündérmesékből ismert „*hétfejű sárkány*” szerepel (Szilágysomlyó 2.), míg a kocsordi mondában sárkányként az Ecsedi-láp és a Szernye-mocsár környékén zomok néven is emlegetett egyfejű, kígyó-szerű szörnyeteg tűnik fel.⁸⁴ Társtalan helyi variáns a kaplonyi Kígyósi-ér névmagyarázó mondája, melyben következetesen két hatalmas kígyót emlegettek az adatközlők.

A fenevadtól elszenvedett károk fajtái a mondákban ugyancsak meglehetősen széles skálán mozognak. Többnyire különféle négylábú haszonállatok (juhok, lovak, tehenek, hízott ökrök, disznók, kismalacok) pusztulnak el áldozati járandóságként vagy a sárkány garázdálkodása következtében. Számos monda szól arról, hogy a sárkány az embereket is pusztította (Alsórákos 3., Halmágy, Kocsord, Bodrogszentmária, Bükkaranyos), kivált az elkódorgó gyerekeket kellett féltetni tőle (Szilágysomlyó 1., Brassó 1.). A Petri Mór-féle szilágysomlyói és az egyik kaplonyi szövegváltozat szerint a sárkány a megölésére induló katonákkal is végzett, és rettegett réme volt az egész környező vidéknek. Tündérmesei árnyalatú (lásd: ATU 300) az a Brassó-vidéki, valamint nagylengyeli folklórszöveg, amely a szörnyetegnek áldozati adományul rendszeresen kiszolgáltatott szüzlányok és fiatalasszonyok narratív motívumát is magába foglalja.

E mondatípus központi motívuma a sárkány elpusztításának a módja, az oltatlan mész „rejtekhelyét” illetően azonban ugyancsak mutatkoznak eltérések. A folklórszövegekben többnyire tehén, borjú, hízott ökör (Alsórákos 2., 4., Brassó 1–2., Halmágy, Kocsord, Bükkaranyos), valamint bárány (Alsórákos 1., Kaplony 1–4., Sajóháza) tűnik fel ilyen szerepkörben, de szórványosan szó esik malacról (Szilágysomlyó 1., Bodrogszentmária), nyúlról (Szilágysomlyó 1., Krizba), valamint közelebbről meg nem jelölt

⁸⁴ A zomokhoz fűződő néprajzi hagyományokról részletesen lásd Erdész 1984: 98–112.

vadállatokról, illetve kisebb állatokról (Szilágyosmlyó 2., Kiskunhalas) is. A mondatípuson belül markáns táji változatot képviselnek a göcseji folklórszövegek, ugyanis azokban nem valamely állat bőrébe, gyomrába, hanem frissen sült cipókba és zsömlékbe rejtett oltatlan mészről esik szó (Nagy-lengyel 1–3.). A monda végkifejlete szempontjából logikus narratív motívum, hogy a szövegek egy részében a csalétek részét képezi az élelem mellé egy dézsában/cseberben/sajtárban odatett víz is (Bükkaranyos, Nagylengyel 1., 3.). Lényegében ugyanezt a megoldást képviseli a sajóházi monda is, mely szerint direkt egy forrás mellé teszik a szörnyetegnek szánt csalétket. Közvetve az alsórákosi, a halmágyi, valamint a szilágyosmlyói mondaszövegek is utalnak a két folklórelem szoros összefüggésére, hiszen azokban a sárkány végül is a szomszédos folyó (Olt és Kraszna) vizétől pusztul el.

A sárkányölő hős megérdemelt jutalmának motívumát a magyar folklórszövegeknek mindössze alig fele tartalmazza. A nemesi címermondák, alapítási mondák értelemszerűen igen (Alsórákos 1., 3–4.; Szilágyosmlyó 1–2.), többnyire összekapcsolva a birtokadományt és a kígyós/sárkányfogás címer eredetét. Birtokadományról ezen kívül mindössze az egyik göcseji (Nagylengyel 1.) mondában esik szó: ott száz hold föld illeti meg hőstettéért a leleményes szolgálót. A kaplonyi mondákban (Kaplony 1–2., 4.) busás pénzösszeg a jutalma a sikerrel járó helyi pásztoroknak, míg a halálra ítélt katona (Bükkaranyos) az óriáskígyó elpusztításának következtében menekül meg az akasztófától és válik újra szabaddá.

A mondák egy részében a mondai helyszín is meghatározott szereppel bír. Az esetenként beszédes helynevek formájában szublimálódott hagyományok mindannyiszor a szörnyeteg lakhelyére, búvóhelyére utalnak. Ilyen földrajzi név a szilágyosmlyói Sárkányluk és a Púposhegy (mely alá temetik), a babosdöbrétei Sárkányrét (Nagylengyel 3.), továbbá a kaplonyi Kígyósi-ér (Kaplony 1–4.). Brassói hagyomány szerint a Cenk-hegy sziklahasadéka, DarMO István szerint pedig a karsztos Pelsőci-hegy volt a szörnyeteg tanyája (Brassó 1., Sajóháza). A göcseji mondák erdőt, illetve

egy odvas fűzfát említenek (Nagylengyel 1–2.). A Kígyósi-érhez hasonlóan viszonylag gyakori az arra történő utalás, hogy a sárkány tavakban, holtágakban tanyázik előszeretettel: Alsórákoson a várkastély vizesárkában (Alsórákos 1–2.), illetve az Olt-szorosban a két Tepő közötti részen (Alsórákos 4.), a bodrogszentmáriak szerint a Latorca holtágában, a kocsordiak szerint az Ecsedi-lápfán, és a község határában található tóban a kiskunhalasi és a halmágyi mondák tanúsága szerint is. Faragó József halmágyi adatközlője úgy vélte, hogy a közeli Sárkány falu neve is e hagyományokból ered.

Ez tehát az, ami a tárgyalt mondatípus hagyományvilágának alaprétegéhez tartozik. Esetenként azonban a folklórszövegek tanúsága szerint egyéb epizodikus részletek, narratív motívumok is részét képezhetik. A Kussajos Pál által versbe foglalt szilágyosomlyói mondának (Szilágyosomlyó 1.) az is hangsúlyos eleme, hogy a sárkány fegyver által sebezhetetlen, ezért volt szükség az oltatlan meszes cselre. A már többször citált másik szilágyosomlyói változat (Szilágyosomlyó 2.) népmesei árnyalatát erősíti az is, hogy a Báthoriak őse egy tündérlány kezéért vállalkozik a sárkánnyal megvívándó küzdelemre, s noha megölni eleinte ő sem tudja, a fenevad állkapcsából kitört három sárkányfog válik fő attribútumává a Báthori-címernek. A bükkaranyosi monda társtalan motívuma szerint a sárkány az ottani templom alatt él, és a templom épülete összeroskad, amikor a vadállat kimászik alóla. A kaplonyi mondák szerves része, hogy a két szörnyeteg garázdálkodását hírül véve a király, illetve Károlyi Sándor gróf doboltatja ki, hogy a kígyók elpusztítására bátor vállalkozókat keres, s utóbb a pásztorok megérdemelt jutalmukat is tőlük nyerik el. A monda szerint a földesúr által adott jutalom egy részéből épült a nagylengyeli templom (Nagylengyel 1.), mely utóbbi hagyományt az hitelesíti, hogy az egyház tornyának keresztjén megmintázására került az alapító által elpusztított kígyó.⁸⁵

⁸⁵ A mondatípus részletes kifejtése: Magyar – Hála 2012.

A monda	A sárkányölő hős	A fenevad	A kártétel módja	A mész helye	A jutalom	Földrajzi helyek	Egyéb
Alsórákos 1.	Bethlen-ős mint kocsis	Sárkánykígyó	Minden nap egy juhót eszik	Juh	Teleki gróf fele grófsága és címer	A várkastély vizesárka	–
Alsórákos 2.	Az alsórákosiak	Sárkánykígyó	Hízott ökröt kell adni neki állandóan	Tehén/hízott ökör	–	A várkastély vizesárka	–
Alsórákos 3.	Bethlehem Samu	Kígyó	Az embereket is pusztítja	Az élelmébe teszik	Címer	–	–
Alsórákos 4.	Bethlen gróf	Nagy kígyó	–	Borjú	Címer, hírnév	Az Olt-szorosban a két Tepő között	–
Szilágy-somlyó 1.	Bátor nevű legény (a Báthoriak őse)	Sárkány	Állatokat, sőt még embereket is megevett	Malac, nyulak, egyéb állatok	Birtok, címer	Sárkánylyuk, Púpos-hegy (alá temetik)	Fegyver nem járta a bőrét
Szilágy-somlyó 2.	Bátor nevű legény (a Báthoriak őse)	Hétfejű sárkány	Réme az egész vidéknek, a katonákat is megöli	Vadállatok bőre	Birtok, címer	Sárkánylyuk	Egy tündérlány kezéért vállalkozik a küzdelemre, a sárkány állkapcsából három fogat levág
Brassó 1.	–	Óriáskígyó	Állatokat nyel el, a gyerekeket is fenygeti	Borjú	–	Cenk-hegy	–
Brassó 2.	–	Sárkány	Szüzeket kell áldozni neki	Borjú	–	(Brassó vidéke)	–
Krizba	–	Sárkány	–	Nyúl	–	–	–
Halmágy	–	Sárkány	Embereket is öl	Borjú	–	Tó a sárkányi határban	Sárkány falu nevének eredete
Kaplony 1.	Öreg juhász	Két hatalmas kígyó	Tehenek, lovak, bárányok elpusztítása	Két bárány	Hatalmas pénzjutalom	Kígyósi-ér	A király doboltatja ki a feladatot
Kaplony 2.	Pásztor legény	Két kígyó	–	Bárány	Busás pénzjutalom	Kígyósi-ér	A király jutalmaz

A monda	A sárkányölő hős	A fenevad	A kártétel módja	A mész helye	A jutalom	Földrajzi helyek	Egyéb
Kaplony 3.	–	Két hatalmas kígyó	Élelmet kell vinni nekik, ha nem visznek, lerombolják a falut, a vitézeket megölik	Bárányok	–	Kígyósi-ér	–
Kaplony 4.	Öreg magyar juhász	Két hatalmas kígyó	Tinók, kancák, emberek elpusztítása	Két bárány	Busás pénz-jutalom	Kígyósi-ér (Ecsedi-láp)	Károlyi Sándor gróf hirdeti ki a feladatot és ő is jutalmaz
Kocsord	–	Sárkány (egyfejú zomok)	Jóságok, emberek elpusztítása	Borjú	–	Ecsedi-láp	–
Bodrogszentmária	Pásztorok	Hatalmas kígyó	Kismalacok elpusztítása	Malac	–	A Latorca holtága	–
Bükkaranyos	Egy halálra ítélt katona	Óriási kígyó	Tehenek, emberek elpusztítása	Marhabőr, dézsa víz	Nem akasztják fel	–	A templom alatt él, amikor kijön alóla, a templom összeroskad
Sajóháza	Az adatközlő apja és nagybátyja	Nagy kígyó	Bárányok vesznek el	Bárány, forrás mellé teszik ki	–	Pelsőci-hegy	–
Kiskunhalas	Egy Keresztúri nevű ember	Sárkánykígyó	Rettegésben tartja a környékebelieket	Valamely kisebb állat	–	Tó az Inokai-réten	–
Nagy-lengyel 1. (Pálfiuszeg)	A babosdöbrétei uraság szent életű szolgálója	Nagy kígyó	Birkák, disznók elpusztítása	Zsömlék, cseberben víz	100 hold föld	Odvas fűzfa	A jutalomból épül a nagy-lengyeli templom, keresztjén is rajta van a kígyó képe
Nagy-lengyel 2.	A falusiak	Sárkány	Szüzek, fiatal asszonyok áldozati adományul	Frissen sült cipók	–	Erdő	–
Nagy-lengyel 3. (Babosdöbréte)	Egy asszony tanácsára amikor felpuffad a sárkány, a falusiak agyonütik	Sárkány	–	Zsömlé, sajtárban víz	–	Sárkányrét	–

Források és felhasznált irodalom

Nagykároly és Vidéke, 1890.

Bálint Sándor 1974: Szent György kultuszának maradványai a hazai néphagyományban. *Ethnographia* (85.) 2–3. 212–230.

Barcsa János 1900: *Hajdú-Nánás város és a hajdúk történelme*. Hajdúnánás.

Borovszky Samu (szerk.) 1908: *Szatmár vármegye*. (Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája) Budapest.

Brünni mondák 2005: Brünni mondák. *Brünni Magyar Futár* (11.) 1. 18–19.

Budai Ferencz 1804–1805: *Magyar Ország polgári históriájára való Lexicon*. 3. kötet, Nagy-Váradonn.

Dankó Imre 1973: Egy történeti mondánk vándorlása. *Ethnographia* (84.) 3. 325–331.

Dömötör Ákos 1992: *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*. (Folklor Archívum 19.) Budapest.

Dömötör Ákos (szerk.) 1988: *Magyar népmesekatalógus 2. A magyar tündérmesék típusai (AaTh 300–749)*. Budapest.

Draviczky Imre 1990: *Hajdúnánás földrajzi nevei. I. rész. Határ*. Hajdúnánás.

Dumézil, Georges 1968–1973: *Mythe et Épopée. Tome I–III*. (Bibliothèque des Sciences humaines) Paris.

Dumézil, Georges 1986: *Mítosz és eposz*. (Ford.: Fridli Judit.) (Társadalomtudományi könyvtár) Budapest.

Eliade, Mircea 1993: *Az örök visszatérés mítosza*. (Ford.: Pásztor Péter.) Budapest.

Erdélyi János 1851: *Magyar közmondások könyve*. Pest.

Erdész Sándor 1984: *Kígyókultusz a magyar néphagyományban*. (Studia Folkloristica et Ethnographica 12.) Debrecen.

- Erdész Sándor 1995: Báthori Gábor a történeti mondákban. *Néprajz és Nyelvtudomány* (36.) 23–26.
- Érszegi Géza (szerk.) 2001: *Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból I.* (Millenniumi magyar történelem. Források) Budapest.
- Hary Márton 1928: A Báthory-család regéje. *Cimborá* (7.) 9. 30.
- Ipolyi Arnold 1854: *Magyar Mythologia*. Pest.
- Ipolyi Arnold 2006: *A tengeri kisasszony. Ipolyi Arnold kéziratos folklórgyűjteménye egész Magyarországról. 1846–1858.* Benedek Katalin (szerk.) (Magyar népköltészet tára 6; A Néprajzi Múzeum forráskiadványai 8.) Budapest.
- Ivanov, Vjacseszlav 1984: *Nyelv, mítosz, kultúra.* Hoppál Mihály (szerk.) (Ford.: Kovács Zoltán – Orosz István.) Budapest.
- Kandra Kabos 1897: *Magyar mythologia*. Eger.
- Kelemen Lajos 1926: Egy erdélyi sárkányölő a XVIII. században. *Ellenzék* (47.) 71. 10.
- Kincs Gyula 1901: Szilágymegye. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen. Magyarország VII. kötete.* 20. kötet, Budapest, 115–136.
- Kövár László 1852: *Erdély régiségei*. Pest.
- Kövár László 1854: *Erdély nevezetesebb családai*. Kolozsvártt.
- Kövár László 1857: *Száz történelmi rege*. Kolozsvár.
- Kövár László 1984 [1840]: *Tájképek utazási rajzokban.* Bálint József (szerk.) (Téka) Bukarest.
- Kussajos Pál 1886: Az utolsó sárkány. Néprege. *Szilágy-Somlyó* (3.) 13. 3–4.
- Landgraf Ildikó (szerk.) 1998: „Beszéli a világ, hogy mi magyarok...” *Magyar történeti mondák*. Budapest.
- Lövei Pál 1987: A Sárkányrend fennmaradt emlékei. In: Marosi Ernő – Wehli Tünde (szerk.): *Művészet Zsigmond király korában. 1387–1437. I. Tanulmányok.* 148–179. Budapest.

- Luby Margit 1985: *Népmondák Szabolcs-Szatmárból*. (Folklor és etnográfia 21.) Debrecen.
- Magyar Zoltán 2005a: *Népmondák a Kis-Küküllő mentén*. Marosvásárhely.
- Magyar Zoltán 2005b: A magyar történeti mondák katalogizálásának kérdései. In: Vargyas Gábor (szerk.): *Ethno-Lore. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve. XXII*. Budapest, 345–386.
- Magyar Zoltán 2006: *Szent György a magyar kultúrtörténetben. A Kárpát-medence Szent György-hagyományainak néprajzi és művelődéstörténeti rétege*. Budapest.
- Magyar Zoltán 2007a: *A Szilágyság mondahagyománya*. (Magyar népköltészet tára 7.) Budapest.
- Magyar Zoltán 2007b: Adottságok és lehetőségek a történeti mondák rendszerezésében. In: Vargyas Gábor (szerk.): *Ethno-Lore. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve. XXIV*. Budapest, 51–88.
- Magyar Zoltán 2009: *A Rétiember. Bodrogi népi elbeszélések*. Dunaszerdahely.
- Magyar Zoltán 2011a: *Erdélyi népmondák I*. Marosvásárhely.
- Magyar Zoltán 2011b: *Bebek juhász kincse. Népmondák Rozsnyó vidékén*. Dunaszerdahely.
- Magyar Zoltán – Hála József 2012: Az oltatlan mésszel elpusztított sárkány Egy alsórákosi monda népi hagyományköre. In: Sárkány Mihály (szerk.): *Ethno-Lore. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve. XXIX*. Budapest, 313–342.
- Magyar Zoltán – Varga Norbert 2006: *Három szem klockoska. Egy gömöri pásztor hiedelemvilága és történetei*. (Örökség) Budapest.
- Magyar Zoltán 2017: Sárkányölő hősök. In: Czövek Judit – Szulovszky János (szerk.): *Közvetítő. Tanulmányok Hoppál Mihály 75. születésnapjára*. Budapest, 129–154.

- Matusiak, Simon 1898: A lengyel nép élete. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben*. 16. kötet, Budapest, 248–373.
- Mednyánszky Alajos 1829: *Erzählungen, Sagen und Legenden aus Ungarns Vorzeit*. Pesth.
- Mednyánszky Alajos 1834: *Elbeszélések, regék 's legendák a' magyar előkorból. Második kötet*. (Ford.: Nyitske Alajos – Szebeny Pál.) Pesten.
- Mikszáth Kálmán 1890: *Magyarország lovagvárai regékben*. Budapest.
- Móra Ferenc 1982: *Sokféle. Utazás a föld alatti Magyarországon*. Budapest.
- Morvay Péter 1940: Az Ecsedi-láp vidékének egykori állattartása és pásztor élete. *Ethnographia* (50.) 2. 123–142.
- Müller, Friedrich 1885: *Siebenbürgische Sagen*. (Siebenbürgisch-deutsche Volks-Bücher 1.) Wien – Hermannstadt.
- Nagy Iván 1857: *Magyarország családai cízmerekkel és nemzékrendi táblákkal. Első kötet*. Pest.
- Orbán Balázs 1868: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból. Első kötet*. Pest.
- Ó Súilleabháin, Seán – Christiansen, Reidar Thoralf 1963: *The Types of the Irish Folktale*. (Folklore Fellows Communications 188.) Helsinki.
- Pesty Frigyes 1888: *Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben. I. kötet*. Budapest.
- Petri Mór 1901–1904: *Szilágy vármegye monographiája. I–VI. kötet*. Zilah.
- P. Szathmáry Károly 1886a: A Báthoryak bölcsője. *Vasárnapi Ujság* (33.) 50. 803–806.
- P. Szathmáry Károly 1886b: Báthory István bölcsője. *Budapesti Hírlap* (6.) 343. 1–2.
- Rákóczi Ferenc 1985 [1717]: *Emlékiratok*. (Ford.: Vas István.) Budapest.
- Röhrich, Lutz 1981: Drache, Drachenhkampf, Drachentöter. In: Ranke, Kurt (Hg.): *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung. Band 3. Chronikliteratur – Engel und Eremit*. Berlin – New York, 787–820.

- Schweitzer, Bernhard 1922: *Herakles. Aufsätze zur griechischen Religions- und Sagen Geschichte*. Tübingen.
- Sebes Katalin (szerk.) 1982: *A Báthoriak kora*. (Olcsó könyvtár) Budapest.
- Sébillot, Paul 1904–1906: *Le Folk-lore de France. Tome I–III*. Paris.
- Simieński, L 1975 [1845]: *Podania i legendy polskie, ruskie i litewskie*. Warszawa.
- Snopek, Jerzy (szerk.) 1988: *Alvó lovagok. Lengyel regék és mondák*. (Ford.: Csordás Gábor – Gedeon Márta – Reiman Judit – Szenyán Erszébet.) Budapest.
- Šramková, Marta – Širovátka, Oldřich 1982: *Brněnské kolo a drak. Pověsti z Brna*. Brno.
- Szabó Zsolt (szerk.) 1999: *Szilágysági magyarok*. Bukarest – Kolozsvár.
- Szendrey Zsigmond 1922: Magyar népmonda-típusok és tipikus motívumok. *Ethnographia* (33.) 45–64.
- Szendrey Zsigmond 1925: Történeti népmondáink. (Második közlemény.) *Ethnographia* (36.) 1–6. 48–53.
- Szendrey Zsigmond 1928: Szatmár megye néphagyományai. II. *Ethnographia* (39.) 1. 27–38.
- Szepsi Csombor Márton 1620: *Europica Varietas*. Kassa.
- Szirmay Antal 1810: *Szathmár vármegye fekvése, történetei, és polgári esmérete II. rész*. Budán.
- Thompson, Stith (ed.) 1955–1958: *Motif-Index of Folk-Literature. A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books and Local Legends. Volume I–VI*. Copenhagen – Bloomington.
- Uther, Hans-Jörg 2004: *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. Part I. Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales, and Realistic Tales, with an Introduction*. (Folklore Fellows Communications 284.) Helsinki.

- Veress Endre 1937: *Báthory István király*. Budapest.
- de Voragine, Jacobus 1942: *Arany Legenda*. W. Petrolay Margit (szerk. és ford.) Budapest.
- de Voragine, Jacobus 1990: *Legenda aurea*. Madas Edit (szerk.) (Ford.: Bárczi Ildikó et al.) Budapest.

Az ifjabb Andrássy és az első világháború

A háborús felelősség kérdése

Az első világháború alatt és után a hadviselő országok számos politikusát foglalkoztatta az a kérdés, hogy miért robbant ki a Nagy Háború és kit terhel ezért a felelősség. Az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó közös külügyminisztere, ifjabb Andrássy Gyula¹ is több munkában foglalkozott az első világháborúval, az okok és a felelősség kérdésével.² Tanulmányunkban két munkáját vizsgáljuk meg, *A világháború problémái*, valamint a *Diplomácia és világháború* című könyvét. Előtte azonban kitekintünk s megnézzük, nemzetközi téren hogyan merült fel a felelősség és a háború kirobbanásának kérdése.

„Németország annak ellenére, hogy ez nyilvánvaló, annak ellenére, hogy vereséget szenvedett, hét év óta elutasítja annak elismerését, hogy Ausztria–Magyarországgal összehangolva indította el az 1914-es véres vállalkozást, nem azért, hogy megvédje magát, hanem azért, hogy alávesse Európát s talán az egész világot saját céljainak. Elismeri ezt valamikor?” – olvashatjuk Émile Bourgeois és Georges Pagès 1922-ben publikált, több mint ötszáz oldalas

¹ Az ifjabb Andrássyról lásd Szalai 2003.

² *Considérations sur les origines de la Guerre*. Lausanne, 1915; *Kinek a bűne a háború?* Budapest, 1915; Németül: *Wer hat den Krieg verbrochen?* Leipzig, 1915; Angolul: *Whose sin is the world-War?* New York, 1915; *A háború okai. Hadi beszédek*. Budapest, 1915; *A világháború problémái*. Budapest, 1916; *Le problème de la Paix*. Lausanne, 1917; *A háború és a béke*. Franklin, Budapest, 1918; Németül: *Die Friedensfrage*. Leipzig, 1918; *La Hongrie et la Paix*. Lausanne, 1919; *Diplomácia és világháború*. Budapest, 1920; Németül: *Diplomatie und Weltkrieg*. Berlin, 1920; Angolul: *Diplomacy and War*. London, 1921.

könyvében a Nagy Háború eredetéről, a felelősség kérdéséről.³ A szerzők az utóbbival kapcsolatban idézik európai államférfiak véleményét. René Viviani francia miniszterelnök szerint az igazságtalanul provokált Franciaország *„nem akarta a háborút. Mindent megtett azért, hogy ezt elkerülje. Aztán ezt rákényszerítik és magát védi Németországgal szemben”*. Idézik II. Vilmos karácsonyi nyilatkozatát is 1914-ből: *„Isten a tanúm, egyáltalán nem vagyok felelős. Én nem akartam a háborút. Ezt ránk kényszerítették.”* Kancellárja, Bethmann-Hollweg hasonlóan nyilatkozott 1916-ban: *„Amikor a katasztrófa kitört, csak egy célunk volt, megvédeni magunkat, feltartani az ellenséget és távol tartani a határainktól.”* Tisza István véleménye hasonló: *„Ezt a háborút nem mi provokáltuk. Ránk kényszerítették. A háború időtartama azoktól függ, akik ezt provokálták.”* Idézik aztán a cárt, aki szintén mindent megtett, hogy elkerülje a háborút. Miután azonban az kitört, II. Miklós abban bízott, hogy Anglia támogatni fogja Franciaországot és Oroszországot. Asquith angol miniszterelnök is el akarta kerülni a háborút, miközben védte a kis nemzetek érdekeit. V. Mehmed szultán azért fogott fegyvert, hogy védje magát Oroszországtól, a bolgár király, I. Ferdinánd pedig az álnok szerbektől, akik nem akarták elfogadni a bolgár követeléseket Macedóniában.⁴

A fenti nyilatkozatok szerint senki sem felelős az emberiség történetének addigi legnagyobb háborújáért, s mindenki áldozatnak tekinti magát, mondván, ezt a háborút rákényszerítette valaki országára. A fegyveres konfliktus azonban kitört, ezért a háború alatt és főleg utána szinte minden hadviselő országban felvetették a felelősség kérdését, s mindenki igyekezett ezt elhárítani magáról. Ennek érdekében még a háború alatt több kormány adott ki diplomáciai dokumentumgyűjteményt. Ezek voltak az úgynevezett színes könyvek: az oroszoké volt a narancsszínű könyv, a franciáké a sárga, a belgáké a szürke, az angoloké a kék, az Osztrák–Magyar

³ Bourgeois – Pagès 1922: V.

⁴ Bourgeois – Pagès 1922: 2–4.

Monarchiáé a vörös. A németek még 1914. augusztus 3-án publikálták a *Fehér Könyvet*, s 1915 májusában újra kiadták, hogy igazolják a hadüzenetet.⁵ Eszerint az oroszok felelősek a háborúért. A németek több gyűjteményt is kiadtak a háború után. A külügyminisztérium megbízásából Karl Kautsky volt az egyiknek a szerkesztője, s a munkát 1918 novemberében kezdte meg. Kapott két munkatársat: a pacifista Walter Schückinget és egy diplomatát, Maximilian Montgelas-t. Kautsky meg volt győződve a központi hatalmak bűnösségéről. A külügyminisztérium azonban elutasította a Kautsky által összeállított dokumentumok publikálását, technikai, de főleg politikai okok miatt. A dokumentumoknak ugyanis azt kellett bizonyítaniuk, hogy Németország nem akart európai háborút, de ezt nem tudta elkerülni, mivel Oroszország mozgósította a hadseregét.⁶ Új bizottságot állítottak fel, Kautskyt sem távolították el belőle,⁷ s a német dokumentumok öt kötete 1919-ben jelent meg. Ezt követően a többi kormány is elkezdte publikálni dokumentumait, hogy védje a saját háború előtti politikáját és befeketítse az ellenfelekét. A német külügy több mint negyven kötetet tett közzé *Die Grosse Politik der europäischen Kabinette* címmel. 1926-ban Pierre de Margerie, berlini francia nagykövet javasolta Aristide Briand miniszterelnöknek, hogy válaszoljanak a német kiadásokra. A franciák éppúgy, mint a német szerkesztők az 1871 és 1914 közti időszak dokumentumait publikálták. Az angolok kezdő dátuma 1898, az osztrákoké 1908.⁸

Franciaországban a publikációs munka 1927-ben kezdődött meg. Az első kötet (*Documents diplomatiques français 1871–1914*) 1929-ben jelent meg, s a teljes sorozat 1958-ban fejeződött be 41 vaskos kötet publiká-

⁵ Durkheim – Denis 1915: 4–5; Droz 1973: 12; Mulligan 2010: 3.

⁶ Droz 1973: 14.

⁷ Kautsky a saját véleményét külön kötetben jelentette meg 1919-ben: *Wie der Krieg entstand?* (Hogyan jött létre a háború?).

⁸ Mulligan 2010: 8.

lásával, amelyet három szériába rendeztek.⁹ A franciákkal kapcsolatban meg kell említeni Pierre Renouvin nevét,¹⁰ aki 1925-ben jelentette meg *Les origines immédiates de la guerre* (A háború közvetlen eredete) című munkáját. A professzor ezt megelőzően 1922–23-ban előadásokat tartott a Sorbonne-on a Nagy Háborúról, s már néhány következtetést is megfogalmazott. Szerinte a központi hatalmak a háború lokalizálását akarták, s nem egy általános háborút. Az orosz beavatkozás azonban valószínűnek tűnt, s ez bekerült a német számításokba. A német kormány ezért elfogadta az európai háború lehetőségét, mert ekkor még azt hitte, hogy Anglia távol marad a fegyveres összecsapástól. Július 28. után viszont már reálisnak tűnt Anglia részvétele a konfliktusban. A német kancellár ezért attól tartott, hogy a háború Németország számára kedvezőtlen feltételek közt indul meg. Így azt kellett elérnie, hogy a konfliktus elindításának a felelősségét Oroszország viselje. Július 30-án Bethmann-Hollweg kapitulált a vezérkar előtt, s az orosz döntés az általános mozgósításról akkor következett be, amikor a központi hatalmak már lemondtak a tárgyalásokról. A német vezérkar hadjáratterve aztán meghatározta az utolsó döntéseket, amelyek elkerülhetetlenül háborúhoz vezettek. A vezérkar olyan tervet vázolt fel, amelyen semmit sem lehetett változtatni. Ezért, ha ezt a legjobb feltételek közt akarták végrehajtani, meg kellett támadni Franciaországot és le kellett rohanni Belgiumot. A civilek így magukra vállalták egy olyan terv felelősségét, amely arra kényszerítette őket, hogy a támadás kezdeményezői legyenek.

Renouvin és mások tevékenysége nem csupán arra irányult, hogy rekonstruálják az eseményeket, hanem arra is, hogy ellensúlyozzák azokat a törekvéseket, főleg Németországban, melyek cáfolják a német bűnösség

⁹ Droz 1973: 24. Az első szériába az 1871 és 1900 közötti időszak iratai kerültek (16 kötet). A második az 1901 és 1911 közötti periódussal foglalkozik (14 kötet). A harmadik pedig az 1911 és 1914 közti években keletkezett dokumentumokból válogatott (11 kötet).

¹⁰ Renouvin maga is részt vett az első világháborúban, ahol megsebesült, s elveszítette bal karját.

tézisét. A francia kutatások végül azt állapították meg, hogy 1914. július 5. és augusztus 2. között zajlott le az a dráma, amelyben Németországot a legnagyobb felelősség terheli.

A versailles-i szerződés 231. cikkelye mondja ki a németek felelősségét, s a győztesek erre alapozták a jóvátétel kérdését is. A németek ezért igyekeztek ártatlannak beállítani magukat. Renouvin és kollégája, Camille Bloch azonban egy 1932-ben megjelent tanulmányban kimutatta, hogy a 231. paragrafus nem a morális felelősséget állapította meg, hanem az agresszió tényét, ami olyan veszteségeket, károkat okozott, amelyeket anyagilag kellett jóvátenni.¹¹

A felelősség elutasításának a kérdése német részről nem csupán a jóvátétel miatt volt fontos, hanem azért is, mert a győztesek háborús bűnösként akarták felelősségre vonni a német politikai és katonai elitet. Ez azonban ellenállást szült, amely német részről 1920 elejétől felerősödött. Ennek az volt az oka, hogy a szövetségesek 1920. február 3-án jegyzékben kérték II. Vilmos, valamint további 895 német kiadatását, akik között Hindenburg, Ludendorff, Mackensen, Falkenhayn, Tirpitz, Bethmann-Hollweg stb. is szerepelt. E követelés hatására Lüttwitz tábornok még háború árán is ellenállást hirdetett. Von Seeckt tábornok aztán február 7-én hangsúlyozta: amennyiben a kormány nem utasítja vissza ezt a követelést, az új Reichswehr akár fegyveres konfliktus árán is ellenáll. Ha pedig a szövetségesek a terv érdekében elárasztják az országot, „a Németország nyugati részén állomásozó német csapatok harcolva vonulnak a Weser és az Elba mögé. S amíg ez a késleltető akció megvalósul, keleten állomásozó csapataink megtámadják Lengyelországot, és a Szovjet-Oroszországgal való kapcsolatra fognak törekedni. Mihelyt a lengyeleket eltapostuk, Oroszország segítségével Franciaország és Anglia ellen fordulhatunk” – jelentette ki Hans von Seeckt, az új német hadsereg, a Reichswehr ujjaszervezője és parancsnoka a vezérkar

¹¹ Droz 1973: 23–26.

tisztjei előtt.¹² A felelősségre vonás elmaradt, senki sem került bíróság elé. A háború kirobbanásával, a felelősség kérdésével kapcsolatban azonban számos dokumentumkiadás, tézis, publikáció született. Németországban említsük meg Lutz tábornokét, aki megosztotta a felelősséget. Ennek döntő súlyát szerinte Oroszország viseli elhamarkodott mozgósításáért, aztán jön Ausztria–Magyarország, majd a három további nagyhatalom.¹³ A német ártatlanság tézisét elsősorban Alfred von Wegerer egykori tiszt és miniszteri tanácsos hangoztatta, aki egészen addig elment, miszerint Németországnak sem hódító szándéka, sem haditerve nem volt.¹⁴

Az első világháború kitörésének és a felelősség kérdésének jó összefoglalóját adja Jacques Droz, már hivatkozott könyvében. Az egyik legújabb összegzést Richard John Evans tollából olvashatjuk.¹⁵ Írásában hangsúlyozza: „*A legújabb megközelítésben 1914 a nagy összefüggések és a közvetlen kiváltó okok [triggers] ötvözeteként jelenik meg.*”¹⁶ A háború kitörésének és a felelősség kérdésének a vizsgálatát ugyanis a szerzők vagy úgy közelítették meg, hogy csak 1914 nyarát, elsősorban júliusát vizsgálták, vagy visszanyúltak egészen az 1870–71-es francia–porosz háborúig. A University College Dublin történésze, William Mulligan azt is hangsúlyozza, hogy a szerzők összefüggést kerestek a német egység küzdelmei és az első világháború között. S nemcsak a szűk értelemben vett diplomáciát vizsgálták, hanem a katonai kérdések, a gazdaság, a kereskedelem, a pénzügyek vagy a közvélemény hatását is megnézték a nemzetközi kapcsolatokra.¹⁷

Megállapíthatjuk, hogy az első világháború kitörésének a győztesek mellett a történészek is a nyertesei, hiszen a Nagy Háborúnak köszönhetően a források tömege jelent meg, könyvtárnyi irodalmat, vitákat pro-

¹² Benoist-Méchin 1984: 340–341; Duroselle 1985: 22.

¹³ Droz 1973: 15.

¹⁴ Droz 1973: 17.

¹⁵ Evans 2015: 43–49.

¹⁶ Evans 2015: 45, 47.

¹⁷ Mulligan 2010: 9.

dukált, és sok-sok konferenciát szerveztek az elmúlt egy évszázad során. És a történészek komplex vizsgálati eljárásokat alkalmaztak a vitás kérdések megoldására. Kissé karikírozva azt is mondhatjuk, hogy az első világháború is azon kérdések közé tartozik, amelyért sok tinta és nyomdafesték folyt el.

A háború kitörésével kapcsolatban az első reagálásokban, mint láttuk, a hadviselő felek igyekeztek elhárítani magukról minden felelősséget, s az ellenfelet tekintették a háború okozójának. A háború után aztán Németország lett az egyedüli felelős, jóllehet a versailles-i szerződés a szövetségeseit is említette, de ez utóbb háttérbe került. S aztán megjelent az a tézis, hogy a nagyhatalmak kollektíve felelősek az első világháború kitöréséért. Ezt a Francia–Német Történész Bizottság állapította meg. Nem véletlen, hogy az egykori ellenfelek történészei erre a kompromisszumos megoldásra jutottak: a hidegháború korában a franciák és a németek szövetségeseek voltak, így az új politikai helyzetben ezen a téren is szükség volt a konszenzusra.¹⁸

E rövid kitekintés után nézzük meg, hogy ifj. Andrássy Gyula hogyan közelítette meg a háború kitörésének a kérdését, s mi volt a véleménye a felelősségről, a nagyhatalmak magatartásáról 1914 nyarán s ezt megelőzően.

Andrássy már 1916-ban publikálta *A világháború problémái* című több mint 300 oldalas könyvét. *A háború oknyomozása* cím alatt vizsgálja meg a Nagy Háború okait, a felelősség kérdését, Oroszország szerepét, a háborús jelszavakat. A könyv hátralevő részében az 1914 előtti nemzetközi életet is szemügyre veszi, s megnézi a keleti kérdést, a Balkánt, az olaszok magatartását, Közép-Európát és a háborúnak a magyarságra, a dualizmusra gyakorolt hatását.

„*A háborút nem kerülhettük el!*” – írja Andrássy. Azért nem, mert „*Szerbia húst és vért akart szívünk tájékából kihásítani*”, s ezt a törekvését Oroszország fedezte, teszi hozzá.¹⁹ Andrássy így a német vezetés véleményéhez

¹⁸ Mulligan 2010: 11.

¹⁹ Andrássy 1916: 19.

csatlakozik. A későbbi magyarázataival aztán megerősíti ezt a nézetét: „A háború tulajdonkép a moszkovitizmus háborúja. Igazi oka az a körülmény, hogy Oroszország a japán-háború óta elnapolta ázsiai hódító terveit s teljes erővel a balkáni ambíciók szolgálatába állt...”. S a balkáni ambíciók szolgálata itt azt jelenti, hogy Oroszország támogatta a Karagyorgyevics-dinasztia nagyszerb irányzatát. Így, véli Andrássy, „*Pasics kezébe tette le Oroszország a világ sorsát, saját magának békéjét, milliók életét és halálát*”.²⁰ Az okfejtésnek ezzel még nincs vége, mivel ebből a politikából akkor keletkezett háború, amikor Oroszország mozgósított, s ezzel a világbékének megadta a végső döfést. Németország ugyanis erre az orosz lépésre reagált hadüzenetével, s ezt Oroszország kényszerítette ki. Mivel Németországot a hadüzenet miatt támadta az antant sajtója, s tette a háború felelőssévé, Andrássy történelmi példákat mutat arra, hogy nem mindig a hadat üzenő ország a felelős a háború kitöréséért. A hétéves háborút hozza egyik példának, amelyet Kaunitz akart II. Frigyes ellen, hogy visszaszerezze Sziléziát, a háborút mégis a porosz király indította el, hogy megelőzze az ellene tervezett támadást. Másik példája az 1859-es itáliai háború, amelyet Cavour akart az olasz területek egyesítése érdekében, de az ultimátum mégis Bécsből jött.²¹

Andrássy egy másik vádpontot is igyekszik megcáfolni. Az antant ugyanis azzal vádolta Bécset, hogy a szarajevói merénylet után olyan követeléseket támasztott Szerbiával szemben, amelyek sértették annak szuverenitását, ezért ezeket nem fogadhatta el. Megjegyzi, hogy nem ez az első eset, amikor az egyik állam beavatkozik egy másik ügyeibe. Példaként az oroszok fellépéseit említi a keleti kérdésben, ahol a keresztények védelme volt az ürügy a beavatkozásra. Belgrád pedig 1914 előtt azt követelte a Portától, hogy Macedóniában idegen csendőrség jöjjön létre, a szerb követnek pedig ellenőrző szerepe legyen a török kormányzatnál. Ha ez nem

²⁰ Andrássy 1916: 22.

²¹ Andrássy 1916: 28.

sértette a török szuverenitást, akkor a Monarchia fellépése sem tette azt Belgrádban, teszi hozzá. Annyit azonban elismer, hogy Bécs követelése eltérő volt a szokásostól. Mindjárt hozzáteszi: *„de kérdzem, rendes, szokásos volt-e az a helyzet, amely követeléseinket elkerülhetetlenné tette?”* E kérdést a megjegyzésével is erősíti, hogy még a Monarchia ellenfelei is elismerték Bécs jogos sérelmeit. Grey brit külügyminiszterre hivatkozik, aki a német nagykövetnek 1914. július 29-én azt mondta: *„Szerbiát bizonyos fokig meg kell alázni”*.²²

Andrássy ezután megnézi, ki mennyiben felelős a háborúért. A konfliktus hátterét szerinte az angolok és a németek között már évtizedek óta folyó gazdasági versengés adja. A *„végső és igazi oka”* a háborúnak azonban az orosz hatalmi vágy, amely a szláv szolidaritást és az ortodox vallásosságot felhasználja hatalmi céljaira. Megerősíti azt a véleményét, hogy a háborút rákényszerítették a Monarchiára. *„A mi felelősségünk tehát – írja Andrássy – a háború kitörése körül semmi!”* Mentegeti aztán Németországot, mivel Berlin sem akarta a háborút, s kiemeli a németek becsületességét, megbízhatóságát, amely szerinte *„a német faj egyik legkiválóbb sajátása”*. Megállapítja, hogy Oroszország után Angliát terheli a legnagyobb felelősség, s hozzáteszi: *„Rosszul esik ezt megírnom, mert Angliának bámuloja voltam mindig ...”*.²³ Hibának tartja, hogy Anglia csatlakozott az antanthoz és németellenes politikát folytatott. Úgy ítéli meg, hogy Németország katonai hatalmával sem veszélyeztette Angliát, s háborúi a 19. században csak a németiség nemzeti egységének megteremtésére irányultak. Anglia azzal, hogy az antant mellé állt, magatartásával a háború egyik okozója lett. Andrássy Franciaország felelősségét tartja a legkisebbnek. S emberileg még meg is érti, hogy Párizs sem maradhatott semleges, amikor a cár hadai megindultak Németország felé. A felelősség kérdését keresve változatlanul azt hangsúlyozza, hogy a háború és a béke kérdésében Oroszország

²² Andrássy 1916: 30.

²³ Andrássy 1916: 40.

döntött. Július 24-én ugyanis a szerb trónörökös azt írja a cárnak, hogy „*kész a mi feltételeink közül mindazokat elfogadni, amelyek megegyeztethetők az önálló állam helyzetével és azokat is, amelyek elfogadását ő felsége a cár tanácsolni fogja*”. Andrassy következtetése: „*Tehát a cár tanácsától függött a béke*.” A cár pedig nem azt a tanácsot adja, hogy Szerbia vesse alá magát a Monarchia követeléseinek, hanem az a válasz érkezik július 27-én, hogy „*Oroszország semmilyen esetben sem vesztí el érdeklődését Szerbia sorsa iránt*”. „*Ezután Pasicstól függött a világbéke*” – írja Andrassy. Ismerjük a választ, Belgrád elutasította Bécs követeléseit. Oroszország pedig július 27-én határozta el a világháborút,²⁴ írja Andrassy, majd levonja a következtetést: „*A világtörténelem legnagyobb háborúja tehát Szerbia állami tekintélyéért tört ki...*”.²⁵ Nem folytatjuk Andrassy oknyomozását ebben a könyvben, hanem megnézzük, mit ír a *Diplomácia és világháború* című munkájában²⁶ az előbbi kérdésekről.

Andrassynak ez a könyve nem az 1916-ban megjelentnek az ismétlése vagy bővítése, mivel más szempontokat vizsgál. A három részre tagolt munkában először a háború előzményeit mutatja be, s felvázolja az 1914 előtti évtizedek diplomáciai mozgását, minek célja, hogy megmagyarázza a Monarchia részvételének okait az első világháborúban. A második rész foglalkozik a háborúval, s a Monarchia külpolitikai és katonai hibáit elemzi. A harmadik rész *A katasztrófa* cím alatt az 1918–1919-es éveket vizsgálja, s bemutatja külügyminiszterségét is. Az első rész második fejezetében teszi fel ugyanazt a kérdést, amelyet már 1916-ban is felvetett: „*Kit terhel a vétkesség a háborúért?*”

Megerősíti, hogy sem Németország, sem Ausztria–Magyarország nem akarta a háborút, „*de abban megegyeztünk mindketten – teszi hozzá –, hogy*

²⁴ Andrassy 1916: 49–50.

²⁵ Andrassy 1916: 57.

²⁶ Andrassy 1990.

Szerbiát meg kell alázni és gyengíteni”.²⁷ Sőt Szerbia letörését akarták, hogy a szerb kérdést gyökeresen oldják meg. S Németország is végezni akart a „szerb veszéllyel”, mert az antant országai Szerbián keresztül akarták Németországot gyengíteni. Szerbia szerepe az volt, hogy elvágja Németországot a tengerszorosoktól és a Kelettől. Tschirsky bécsi német nagykövet ezért azt érzékeltette Béccsel, hogy Ausztria–Magyarország elveszítene szövetségi értékét Berlin számára, ha a Monarchia nem tudná megoldani a szerb kérdést.

A német vezetés legelőnyösebbnek a gyors katonai fellépést tartotta. Andrássy hivatkozik az új *Vörös könyvre*, amely szerint Bécs és Berlin egyaránt a háborút tekintette a legjobb megoldásnak. A volt külügyminiszter azonban kiemeli, hogy ez a könyv azt is bizonyítja, nem akartak világháborút. S ezt azzal bizonyítja, hogy az agg uralkodó sem akarta, s azzal is, hogy a kezdeményezést Bécs ragadta magához, ez pedig azt bizonyítja, hogy céljai szerényebbek voltak, mint a németeké. Azt azonban Andrássy is elismeri, hogy a világháború mint lehetőség benne volt a szerb konfliktusban, De hozzáteszi: *„Egész diplomáciai tevékenységünk abban a kísérletben merül ki, hogy az európai kérdést elválasszuk a szerb kérdéstől.”*²⁸ Ez a magyarázkodás azonban naivitásnak tűnik egy volt külügyminiszter részéről, ezért maga is beismeri, hogy a szerb kérdést nem lehet elválasztani az európai ügyektől, s a szerb konfliktus világháborúhoz vezet. De még mindig arról ír, hogy miután ez kiderült, módosult a politikájuk. Július 29-ére helyezi ezt a változást, amikor Oroszország mozgósított Ausztria–Magyarország ellen, Grey pedig megüzente a német kancellárnak, hogy ne számítson Anglia semlegességére.²⁹ Ez a megjegyzése azért érdekes, mert a németek Anglia felelősségét hangsúlyozták a háború kitörése miatt, hiszen későn döntött semlegessége feladásáról. Ez tehát nem igaz. Berlin erről

²⁷ Andrássy 1990: 41.

²⁸ Andrássy 1990: 43.

²⁹ Andrássy 1990: 43.

időben értesült, mivel Lichnowsky londoni német nagykövet többször figyelmeztette a német kormányt a júliusi krízis során arra, hogy a britek csatlakozni fognak egy európai háborúhoz.³⁰

Bécs és Berlin politikájában a változás július 29. után az volt, hogy a német császár a világháborútól megriadva engedékenységet tanácsolt a szerb kérdésben. Bethmann-Hollweg pedig szinte követelte a Monarchia csapatainak leállítását s azt, hogy fogadják el a nagyhatalmak közvetítését Oroszország és Bécs, illetve Berlin között. Ilyen körülmények közt rendelték el az oroszok az általános mozgósítást, s ez Andrássy szerint *„egy csapásra véget vetett a békelehetőségeknek”*. Németország ugyanis előre jelezte, hogy ilyen esetben neki is mozgósítania kell, s nála az általános mozgósítás háborút jelent. Andrássy hangsúlyozza: az orosz mozgósítás minden lehetőséget megsemmisített. Ezután megnézi az antant államok szándékait, *„nem találjuk-e meg közöttük a keresett gonosztevőket”*.³¹

Franciaországgal kapcsolatban megjegyzi: volt oka a világháborúra, mert Elzász-Lotaringiát csak így szerezhette vissza. Szerinte Franciaország a marokkói válság óta egyre jobban érezte a háború közeledtét, *„a nagy történeti igazságszolgáltatás”* eljövételét. Felidézi Károlyi Mihály és Poincaré köztársasági elnök beszélgetését néhány héttel a merénylet előtt, melyben a francia elnök arra ösztönözte a grófot, hogy Magyarország álljon az antant mellé abban a háborúban, melyet az elnök 1916-ra várt. Andrássy számára ez azt bizonyítja, hogy Párizs elkerülhetetlennek tartotta háborút. Idézi Szazonov Szerbiának szánt megjegyzését az 1913-as balkáni válság idején: *„Szerbiának a jövő számára kell dolgoznia, mert sok földet fog kapni Ausztria–Magyarországtól.”* A próféta szólt az orosz külügyminiszterből, de 1913-ban senki sem láthatta a jövőt. Andrássy példái, idézetei, főleg a Balkánnal kapcsolatban azt érzékeltették, hogy egy általános európai háború veszélye fenyeget.

³⁰ Mulligan 2010: 5.

³¹ Andrássy 1990: 43.

Angliáról az a véleménye: nem volt oka egy világháborúra, mert például a gyarmatokért fegyveres konfliktust vállalni nem lett volna kifizetődő. A németekkel folyó gazdasági és flottaverseny miatt azonban olyan táborot gyűjtött maga köré, amely bátorította Németország ellenfeleit, s ezzel a nőtt a konfliktusveszély.

Andrassy még számos példát idéz. Megvizsgálja a sajtó szerepét, a kultúrák harcát, s a végkövetkeztetése így szól: *„A világháború szándékos előidézésének vádját nem merem tehát senki ellen sem emelni. Az a benyomásom, hogy Európa felelős állásban levő államférfiainak egyike sem akarta a világháborút.”* S ehhez még azt is hozzáteszi: *„... és még Oroszország sem akarta mindenáron a háborút erőszakolni”.*³² Akkor hogyan tört ki, miért tört ki a világháború, és ki felelős ezért? – tesszük fel önkéntelenül is a kérdést, hiszen joggal várnánk el ennyi elemzés után, hogy a végkövetkeztetésben egy olyan tapasztalt külpolitikus, mint az ifjabb Andrassy határozott véleményt mondjon. 1916-os könyvében még egyértelműen mondta ki: a háború és béke kérdésében Oroszország döntött. 1921-es könyvében is először azt írja, hogy a béke lehetőségének Oroszország vetett véget, ám aztán mintha felmentené. Ez persze nincs így, mert: *„A nagyhatalmak közül – írja – Oroszországot terheli a legsúlyosabb felelősség, mert ő tenyésztette éveken át a szerbek agresszivitását, és ő adta meg az utolsó lökést a háború kitöréséhez.”* Az igazi okot mégsem ebben látja Andrassy. *„A világegés igazi oka azonban mégis az általános gyűlölködés és az az általános meggyőződés, hogy a háború nemsokára kitör, és hogy ezért az a politika, amely a momentán béke kedvéért hatalmi pozíciót adna fel, az engedékeny államon irtózatosan megbosszulná magát.”*³³ A volt külügyminiszter ezzel eljut ahhoz az általánosításhoz, amihez a hidegháború korában a Francia–Német Történész Bizottság, miszerint a háborúért mindenki felelős. Azaz senki sem.

³² Andrassy 1990: 53.

³³ Andrassy 1990: 57.

Egy olyan eseménysorozat, mint az első világháború, számos tényező együttes hatásának az eredménye. S ebben benne van a nagyhatalmak politikája, törekvései, a hibák, a gyűlöletek, a bizalmatlanságok, az egyéni ambíciók s még lehetne sorolni okokat, tényezőket. Ahhoz azonban, hogy egy ilyen eseménysorozat elkezdődjön, valakinek el kellett kezdenie. R. J. Evans oxfordi történész már idézett tanulmányában azt írja, hogy újabban 1914 júliusának aprólékos vizsgálatán van a hangsúly. „*És ez megerősíti Ausztria–Magyarország felelősségét a háború kirobbantásáért.*”³⁴ Igen, a háború elindításának felelősségét Bécsben kell keresni, mert 1914. július 28-án Bécs üzent hadat Szerbiának. S ezzel a szövetségi blokkok láncreakciója beindult, a nagyhatalmak egymás után léptek be a konfliktusba, a háborús gépezet megkezdte működését.

³⁴ Evans 2015: 47.

Források és felhasznált irodalom

- Andrássy Gyula 1916: *A világháború problémái*. Budapest.
- Andrássy Gyula 1990 [1921]: *Diplomácia és világháború*. Budapest.
- Benoist-Méchin, Jacques 1984: *Histoire de l'armée allemande. 1918–1937*. Paris.
- Bourgeois, Émile – Pagès, Georges 1922: *Les origines et les responsabilités de la Grande Guerre. Preuves et aveux*. Paris.
- Droz, Jacques 1973: *Les causes de la Première Guerre mondiale. Essai d'historiographie*. Paris.
- Durkheim, Émile – Denis, Ernest 1915: *Qui a voulu la guerre? Les origines de la guerre d'après les documents diplomatiques*. Paris.
- Duroselle, Jean-Baptiste 1985: *Histoire diplomatique de 1919 à nos jours*. Paris.
- Evans, Richard John 2015: Az első világháború keletkezése új megközelítésben. In: Majoros István – Antal Gábor – Hevő Péter – M. Madarász Anita (szerk.): *Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára*. Budapest, 43–49.
- Mulligan, William 2010: *The Origins of the First World War*. (New Approaches to European History) Cambridge.
- Szalai Miklós 2003: *Ifjabb Andrássy Gyula élete és pályája*. Budapest.

A Pragmatica Sanctio történetéhez¹

1740. október 20-án, VI. Károly császár (1711–1740) halálának napján úgy tűnt, hogy lánya, Mária Terézia (1740–1780) átveheti birtokait: az osztrák örökös tartományokat, a Cseh–Morva Királyságot, a Magyar Királyságot, Erdélyt, a spanyol örökösödési háborúban (1701–1714) szerzett Osztrák–Németalföldet és Lombardiát, továbbá a lengyel örökösödési háborúban (1733–1738) kapott Parmát és Piacenzát. Az 1713. április 19-i Pragmatica Sanctiót ugyanis, amely úgy rendelkezett, hogy férfitud nélkül halála esetén birtokait elsőszülött lánya örököli, birodalma tagországai tudomásul vették, illetve elfogadták. Elfogadták Európa érintett vagy mérvadó országai is. Az alábbi írás adalék a jeles dokumentum történetéhez, amelyről a magyar történeti szakirodalomban tévedések is rögzültek. Az előtörténetéről pedig vagy hiányoznak, vagy többnyire értelmezhetetlenek a rendelkezésre álló információk.

A Pragmatica Sanctio

A Pragmatica Sanctiót, amely egy 1713. április 19-i délelőtti történéseinek az összefoglalása, J. G. F. Schickh udvari tanácsos, az erre az ünnepélyes alkalomra felkért közjegyző jegyezte le, és csak ő írta alá.² Lássuk!

¹ Ez az írás a kézirat leadása után némi bővítéssel megjelent a Gerő András és Nagy Beatrix által szerkesztett *Mária Terézia a magyarok királynője (1740–1780)* című kötetben.

² Németül és a magyarul is közli Ökröss 1866: 24–27.

VI. Károly 1713. április 19-én 10 órára titkos tanácstermébe hívatta Bécsben tartózkodó titkos tanácsosait és minisztereit. (A szövegben 23 jelen lévő személy van felsorolva, köztük három magyar: gróf Illésházy Miklós magyar kancellár, gróf Pálffy Miklós országbíró és gróf Kornis Zsigmond erdélyi alkancellár.) Tudtul adta, összehívásuk oka az, hogy eléjük tárja: elhunyt apja, I. Lipót császár (1658–1705), szintén elhunyt bátyja, I. József római király (császár: 1705–1711) és közte (aki a szöveg szerint akkor Spanyolország elismert királya volt) titkos tanácsosok és miniszterek jelenlétében korábban bizonyos egyezmények, rendelkezések és örökösödési szerződések léptek életbe. Mivel azonban az akkor ott jelen lévő miniszterek és tanácsosok közül már csak kevesen vannak életben, szükségét érzi annak, hogy az említett rendelkezéseket és szerződéseket közzétegye és felolvastassa, amit udvari kancellárjának, gróf Johann Friedrich Seilernnek meg is parancsolt. Idézem, mit olvasott fel Seilern:

„Ennek folytán tehát a gróf a kezébe adott, akkoriban királyi, jelenleg már Cs. Felségétől aláírott, királyi függő pecsétjével megerősített spanyol királyi eredeti elfogadási okmányból a spanyol bevezetést; ennek folytán a Leopold császártól s József római királytól aláírt és kettős császári s királyi függő pecsétekkel megerősített örökösödési okmányt is teljes tartalmához képest elejétől végeig, a mellé csatolt jegyzői függelékkal; végre ismét a királyi spanyol okmányból elfogadását s a benne foglalt kölcsönös kötelezettségeket a végeig, ugyancsak szinte a jegyzői függelékkal értelmesen és nyilván felolvasta, mely okmányok Bécsben 1703-ki szeptember 12-ről keltek.”

A jelenlévők nyilván tudták, mit olvasott fel a kancellár, a fenti szöveg olvasói számára azonban csak az derül ki, hogy 1703. szeptember 12-én kelt okmányokról van szó, amelyek a Pragmatica Sanctio előtörténetét képezik, ám amelyek az 1713-as dokumentumba nincsenek belefoglalva. Csak felolvasták. Felolvasásuk után a császár – hogy mindenki számára világos legyen, mit is hallott – értelmezte.

A felolvasott okmányokból, mondta, a jelenlévők tudomásul vehették,

hogyan szabályozták az örökösödés rendjét 1703-ban József és Károly főherceg között akkor, amikor a Spanyol Királyságot Lipót császár és – annak minden osztrák, cseh és magyar birtokában örököse – József főherceg rá, Károly főhercegre ruházta. 1711-ben, I. József halálakor, mivel nem volt fiúutóda, minden örökös királysága és tartománya őrá, a magát spanyol királynak tekintő és akkor még Spanyolországban tartózkodó Károlyra szállt. Az örökösödés rendje pedig a továbbiakban – így az uralkodó – a következő: az ő halála után a birtokokat oszthatatlanul és elválaszthatatlanul, az elsőszülöttség rendje szerint férfitódaik öröklik. Amennyiben nem születik fiúutóda, a birtokokat, szintén elválaszthatatlanul, az elsőszülöttség rendje szerint a lányai öröklik. Károly mindkét ágának kihalása esetén József lányai – két lánya volt: Mária Jozefa (1699–1757) és Mária Amália (1701–1756) – és utódaik következnek. Amennyiben József ága is kihalna, úgy Lipót lányai (Károly és József testvérei) következnek, utánuk pedig a ház valamennyi többi tagja. Nagyon fontos, hogy a császár leszögezi: azt, amit elmondott (ezeket az örökké tartó rendelkezéseket) néhai apja és testvérbátyja hittel erősítette meg. Ezért ő maga is be fogja tartani, és erre inti a jelen lévő tanácsosokat és minisztereket is, akiket egyúttal felment a titoktartási kötelezettség alól. Ezzel arra utal, hogy az, ami 1713. április 19-én publikussá vált (lásd fent), 1703 óta titokban volt.

A továbbiakban – újra jelezve és egyelőre el nem oszlatva az 1703. szeptember 12-i okmányok körüli homályt – azt mutatom meg néhány példán, mit lehet megtudni az osztrák Pragmatica Sanctióról a magyar nyelvű szakirodalomból.

Változatok a Pragmatica Sanctio értelmezésére

A kronológiai rendet nem tartva, nézzük először Salamon Ferenc monográfiáját, amely kifejezetten a Pragmatica Sanctióval foglalkozik! E szerint

Lipót császár, aki magát spanyol királynak is tekintette (hogyan is, arra alább visszatérek), jónak látta megosztani két fia közt a spanyol és az osztrák birtokokat. Osztrák birtokai – az osztrák örökös tartományok, Csehország és Magyarország – Józsefekre vártak. Spanyolországot kisebbik fiának, Károlynak adta. Továbbá úgy döntött, hogy ha József fiúörökös nélkül halna meg, országai átszállnak Károlyra. Ha Károly fiúörökös nélkül halna meg, öröksége József lányaira száll. Csak ezek kihalta után következnek Károly lányai. A döntést a két főherceg aláírta.³ Lipót a szóban forgó döntést, amely tehát az öröklés rendjében József lányainak az elsőbbségét állapította meg Károly esetleges lányaival szemben, 1703-ban hozta, de a szerződés titkos volt. Mindenesetre József 1711-ben abban a tudatban halt meg, hogy ha öccse, Károly, aki birtokait átveszi, fiúörökös nélkül halna meg, akkor az ő (József) lányai következnek az örökösödési rendben. Károly azonban – folytatja a szerző –, aki 1711-ben József örökébe lépett, már 1712-ben új örökösödési rendről álmodozott.⁴ Az álmodozást meg is valósította. Az 1703-as szerződést az 1713-as okmány úgy hozta nyilvánosságra, hogy egyúttal meg is semmisítette, ugyanis József lányaival szemben Károly lányainak adott elsőbbséget.⁵

Mit tudunk meg Salamon Ferencről? Azt, hogy 1703-ban készült egy titkos szerződés a főhercegek kölcsönös örökösödéséről. József halála után az öccse kapja a birtokokat. Ha Károly fiúörökös nélkül halna meg, akkor nem az ő, hanem József lányai következnek az országok élén. 1713-ban Károly megváltoztatta az 1703-ban megállapított rendet. Saját születendő lányait József lányai elé helyezte.

Kifejezetten a Pragmatica Sanctióval foglalkozik Ökröss Bálint értékes tanulmánya is.⁶ Németül és magyar fordításban is közli annak szövegét,

³ Salamon 1866: 71–72.

⁴ Salamon 1866: 85–86.

⁵ Salamon 1866: 102–106.

⁶ Ökröss 1866.

áttekinti birodalmi és európai elfogadtatását (közli az elfogadó dokumentumokat), de az 1703-as előzményekről nincs szó benne.

Lássuk Mária Terézia monográfüsa, Marczali Henrik mondandóját!

Nagy napja volt a császári család, az örökös tartományok és Magyarország történetének is 1713. április 19-e – írja. VI. Károly császár és király Bécsben ünnepélyesen kihirdette a család új örökösödési rendjét. Ez azért volt új, mert Lipót, József és Károly már korábban, amikor Károly még spanyol király volt, egyezsége lépett egymással. Az örökösödési rend lényegesnek nevezett megváltoztatását aztán Károly elismertette az érintettekkel, József lányaival és minden európai udvarral.⁷ Marczali nem magyarázza meg, miért új az 1713-as szerződés a korábbihoz képest (amelynek a dátumát nem is említi). Nyilván azért, amiért Salamon Ferenc szerint is új, jelesül annyiban, hogy Károly fiúutód hátrahagyása nélküli elhalálozása esetén az ő leendő lányai, nem pedig József lányai, Mária Jozefa és Mária Amália következnek a birodalom élén. A lényeg: az 1703-as dokumentumokról nem tudunk meg semmit.

Későbbi munkájából sem tudunk meg sokat. A szerint Károly, mielőtt elindult Spanyolországba, 1703. szeptember 12-én kölcsönös örökösödési szerződést kötött bátyjával. József átruházta rá a spanyol monarchiára való jogait. A német és más örökös tartományok Józsefekre szállnak. Ha valamilyen férfiág kihal, a birtokait a másik veszi át. Ha férfitudók nem lesznek, a női ágak következnek. A sorrend: József lányai, majd Károly lányai. A szerződés szent és sérthetetlen, és Károly külön oklevélben ismeri el, hogy a pápa sem mentheti fel megtartása alól.⁸ Miután Marczali közli a Pragmatica Sanctio szövegét, megállapítja, hogy az, tehát a 10 évvel későbbi okmány az akkor uralkodó vonal (tehát Károly) női ágának biztosítja elsősorban az örökösödés jogát.⁹ Összefoglalva: az 1713-ban felolvasztatott

⁷ Marczali 1891: 12–14, 18.

⁸ Marczali 1898: 190–191.

⁹ Marczali 1898: 200.

1703-as okmányokról annyit tudunk meg, hogy kettő volt belőlük. Az egyikben a két testvér szerződött egymással, a másikban Károly elfogadja a spanyol monarchia magára ruházását és az örökösödés rendjét. Amelyet 1713-ban saját ága javára megváltoztatott.

A kifejezetten a Pragmatica Sanctióval és Mária Teréziával foglalkozó munkák után, az időrendben visszalépve, nézzük meg néhány tekintélyes kézikönyv mondandóját a témáról! Előbb Horváth Mihályét.

Lipót szerint – olvassuk – a két ág közötti szerződések folytán II. Károly spanyol király (1665–1700) halála után a spanyol királyi cím őt illeti. Űgy döntött azonban, hogy nem tartja meg magának, hanem fiatalabb fiát, Károlyt ülteti a trónra. 1703. december 3-án¹⁰ két szerződést kötött fiaival. Az egyik szerint Spanyolország Károlyé és fiúörököseié. A többi tartományok Józsefet és a fiait illetik.¹¹ Ugyanekkor kötöttek egy másik szerződést is. Ha valamelyik férfiág kihal, a másik férfiág az örökös. Ha mindkettő kihal, *„az örökösödés az elsőszülöttség rendje szerint a nőágra szálljon”*.¹²

1713. április 19-én Károly nagytanácsot tartott. 24 titkos tanácsos vett rajta részt, köztük néhány magyar főúr is. (23 személy neve van felsorolva, köztük 3 magyar is, lásd fent.) Felolvastatta elődeinek örökösödési szabályait, különösen a fent említett szerződést 1703. december 3-áról, amelyet ő maga kötött Lipóttal és Józseffel. Majd kijelenti, hogy ő e szerződés értelmében az alábbi módon szabályozza az örökösödési rendet: örökösei a fiai. A birtokok feloszthatatlanok. Ha a férfiág kihal, akkor a női ágra szállnak. Ezek híján József lányaira, aztán Lipót lányaira. Azt követően a fejedelmi ház minden egyéb nőágra. Ennek az új örökösödési rend-

¹⁰ A dátum itt is, és alább is elírás, szeptember 12-e a helyes.

¹¹ Itt is megjegyzem, József leendő birtokairól nem kellett döntést hozni. El volt „döntve”, mi az övé. A német örökös tartományokat I. Lipót halála után örökli majd, Magyarországnak pedig koronás királya volt 1703-ban.

¹² Miután 1703-ban Józsefnek két lánya volt, Károly pedig még nem is volt házas, ez József ágának az elsőbbségét jelenti.

nek az elismertetése lett aztán legbuzgóbb törekvése.¹³ Horváth Mihály szerint tehát 1703-ban két szerződést kötöttek. Az örökösödést szabályozó okmány szerint József lányága megelőzi Károlyét. 1713-ban több okmányt olvasnak fel, köztük az 1703-as szerződést (nem adja meg, melyiket, de nyilván a másodikra gondol), és Károly erre hivatkozva szabályozza az örökösödési rendet másként, mint az 1703-ban történt.

Szekfü Gyula közlése szerint Lipót 1703-ban több titkos házi oklevelet adott ki. Ezek szerint spanyol királyi jogairól lemondott fiatalabb fia, Károly javára. A két fiú, József és Károly meg abban egyezett meg, hogy Károly férfiága után Lipót és József ága örökösödik Spanyolországban. A német–magyar–cseh országokat birtokló József és férfiága után pedig Károly fog örökölni. A *pactum mutuae successionis*nak nevezett okmányra, amelyet Seilern kancellár szerkesztett, a két fiú esküt tett. Ezt a főhercegnőkkel (nőtestvéreikkel) sem közölték. Az 1703-as *pactum* Károly halálával József lányainak adta volna a birodalmat. Ez azonban nem felelt meg Károly ízlésének. 1711-i végrendeletében fiúörökös hiányában saját lányainak hagyta a trónt, és csak ezek kihalása után következtek volna Lipót és József lányai. A titkos szerződést 1713. április 19-én titkos tanácsosai előtt kihirdette. A Pragmatica Sanctio szerint – Károlynak gyermeke nem lévén – a birodalom örököse Mária Jozefa lett. Ő Mária Terézia születése után, 1719-ben lemondott a trónról.¹⁴

Szekfütől azt tudjuk meg, hogy 1703-ban keletkezett egy okmány, amely nem felelt meg Károly ízlésének (nyilván mert József lányait preferálta). Ezért adta ki a Pragmatica Sanctiót 1713-ban.

¹³ Horváth 1863: 7–15, 58.

¹⁴ Szekfü é. n.: 98–100. Jegyezzük meg: igaz, hogy 1713-ban József idősebb lánya volt az örökös, 1717. május 13-án azonban, megszületésekor, már Mária Terézia volt az. Annak, hogy két év múlva Mária Jozefa lemondott az örökösödésről, semmi köze sincs Mária Terézia elsőbbségéhez, az ugyanis a lemondás előtt is őt illette.

A Molnár Erik által szerkesztett Magyarország története a Pragmatica Sanctiőról szólva nem említi 1703-as előzményeket,¹⁵ és nem teszi ezt a korszakot taglaló egyetemi tankönyv vonatkozó fejezete sem.¹⁶

A tízkötetes Magyarország történetének 4. kötetében a vonatkozó részt Ember Győző írta. Lássuk!

Az osztrák ház örökösödési jogának a kiterjesztését a spanyol ág birtokaira 1700 után Lipót kísérelte meg. 1703-ban két oklevélbe foglalt családi szerződés jött létre közte és fiai között. E szerződésben József a spanyol birtokokat illető minden jogáról lemondott Károly javára. Ha valamegyik férfiág kihalna, az öröklés joga a másikra száll. Ha mindkettő kihal, akkor a lányág örököl: előbb József, majd Károly lányági leszármazottai, az elsőszülöttség jogán. Az 1703-ban kötött családi szerződést nevezték *pactum mutuae successionis*-nak. A szerződésről csak néhány tanácsos tudott, 1713-ig titokban tartották. Károly, miután megkapta az osztrák birtokokat, szükségét érezte annak, hogy újrászabályozza a birtoklás és az örökösödés kérdését. Felolvastatta az addig titokban tartott okleveleket. Károly értelmezése: előbb ő (és mindkét ága), aztán József, aztán Lipót lányai következnek. Oszthatatlanul. Károly rendelkezései és az 1703. évi *pactum* között nem lényegtelen az ellentmondás: az előbbi szerint ugyanis Károly férfiága után József lányága örökölt volna.¹⁷

Ember Győző tehát két 1703-as oklevélről tudósít, de a kettőt nem különbözteti meg egymástól. E szerződésről szól akkor, amikor azt írja, hogy József Károly javára lemondott a spanyol birtokokat illető minden jogáról. Nem különbözteti meg akkor sem a kettőt, amikor azt írja, hogy az 1703-ban kötött családi szerződést nevezték *pactum mutuae successionis*-nak. Látjuk majd, hogy nem minden 1703-as oklevél volt titkos, ezért az sem világos, melyek az Ember Győző szerint 1713-ig titokban tartottak.

¹⁵ Molnár 1971: 334.

¹⁶ H. Balázs – Makkai 1962: 415.

¹⁷ Ember – Heckenast 1989: 367–368.

Nem szól továbbá arról sem, hogy az 1713-as okmány az örökösödést az említett három ágon túlra is kiterjesztette.

A Deák Ferenc 1865-ös magyar közjogról szóló munkájának¹⁸ 1987-es reprint kiadásához írt utószóban Kovács István nagy jegyzetben foglalkozik a Pragmatica Sanctióval. 1700-ban, írja, I. Lipótot illette volna meg a spanyol korona, de miután annak átvétele olyan mértékben veszélyeztette volna az európai egyensúlyt, hogy azt megtartani lehetetlenségnek látszott, megegyezett a két fiával. Az idősebb kapja az örökös tartományokat és Magyarországot, a fiatalabb Spanyolországot. Úgy rendelkezett, hogy ha József fiúutódok nélkül halna meg, országai és tartományai szálljanak Károlyra. Ha Károly is fiúutód nélkül halna meg, akkor országait és tartományait József lányai öröklik, és csak utánuk következnek Károly lányai. A rendelkezést a két fiú apja jelenlétében aláírta, és közöttük létrejött kölcsönös megállapodásnak tekintette. Az 1703-as megállapodást Károly 1713-ban módosította.¹⁹ Az 1703-as iratokról nem tudunk meg mást, csak azt, hogy Lipót akkor rendelkezett fiai birtokairól. A historiográfiai hagyományba illeszkedik az a megállapítás, hogy Károly 10 év múlva módosította az 1703-as öröklési (sor)rendet.

A fentiekből kiderül: ha elolvassuk a Pragmatica Sanctiónak azt a részét, amely arról tudósít, hogy 1713. április 19-én Seilern kancellár felolvasott bizonyos dokumentumokat, és nem értjük, hogy mit olvasott fel, ezt a fenti – a Pragmatica Sanctiót, Mária Terézia életét vagy korát taglaló – munkákból sem fogjuk megérteni. Annyit tudunk meg, hogy 1703. szeptember 12-én keletkeztek bizonyos dokumentumok. Amiben a szerzők véleménye egybeesik, csupán az, hogy az 1703-as örökösödési rendet VI. Károly császár 1713-ban megváltoztatta, ám sehol sem találunk pontos hivatkozást arra, melyik az a szöveg, amelyet megváltoztatott vagy másként értelmezett volna.

¹⁸ Deák 1865.

¹⁹ Kovács 1987. (Az utószó nincs oldalszámozva.)

A meglehetősen homályos, ám szinte általános álláspont képviselői támaszkodhattak a Mária Terézia-kor legtekintélyesebb kutatója, Alfred Arneth munkájára. Nála olvashatjuk, hogy Károly császár fő törekvése az volt, hogy új örökösödési rendet vezessen be, amit meg is tett. A Pragmatica Sanctio szerint József lányai csak az ő női ágának kihalása után következnek, ami ellenkezik a korábbi, Lipót által rögzített renddel, amely szerint József lányai megelőzik Károly lányait. Az 1703-as történések pedig nála is homályban maradnak.²⁰

Ugyanarról másként

1906-ban és 1912-ben megjelent monográfiáiban és 1913-as forráskiadványában Gustav Turba egészen másként értelmezte a Pragmatica Sanctiót és annak 1703-as előzményeit.²¹ Eredményeit a magyar közjogról szóló monográfiájának vonatkozó részében (itt-ott vitatkozva) lényegében átvette és magyarul közzétette Csekey István.²² Meglepő, hogy az e művek megjelenése után írt (fenti) magyar munkák nem vettek tudomást sem Turbáról, sem Csekeyről. Mielőtt rátérnék a fent említett dokumentumok más megvilágítására, tegyünk egy kitérőt!

A homályban rejtőzködő 1703-as bécsi okmányok nem jöttek volna létre, ha 1700-ban nem halt volna ki a spanyol Habsburg-dinasztia. II. Károly spanyol király utódok hátrahagyása nélkül halt meg. Végrendelétében birodalmát – Spanyolországot (a Kasztíliai és a Katalán–Aragón Korona országait), Spanyolország európai birtokait (Spanyol-Németalföldet, Lombardiát, Nápolyt, Szicíliát, Szardíniát, földközi-tengeri szigeteket stb.) és gyarmatait – V. Anjou Fülöpre (1700–1720, 1724–1746),

²⁰ Arneth 1863: 5.

²¹ Turba 1906; Turba 1912; Turba 1913.

²² Csekey 1917.

XIV. Lajos francia király (1643–1715) unokájára hagyta. Döntése (óhaja) lehetséges álláspont volt arról, kit illet a spanyol örökség, de léteztek más álláspontok is. Mindenekelőtt lássuk a spanyol örökösödés 14. századra már rögzült szabályait!

Spanyolországban férfi és női örökösödés is van. Ugyanazon az ágon a férfi megelőzi a nőt. (Az uralkodó fia tehát elsőbbséget élvez az uralkodó lányával szemben.) Az egyenes ági női leszármazott megelőzi az oldalági férfirokont. (Az uralkodó lánya elsőbbséget élvez az uralkodó öccsével szemben.) Reprezentációs jog van: a törvényes örökös trónra lépés előtt bekövetkezett halála az ő örökösét nem zárja ki az örökösödésből. Ezeket az elvileg egyébként nem bonyolult szabályokat 1700-ban az akkori helyzetre kellett alkalmazni. Ez sem túl bonyolult, de megkívánja az olvasó türelmét. Mielőtt ugyanis a lényegre térnénk (ki Spanyolország örököse 1700-ban?) rögzíteni kell, kik ennek a családfakutató-játéknak az alanyai! Aztán majd rátérhetünk arra, ki Spanyolország legitim királya II. Károly halála után.

A játéknak két főszereplője van (akik „hozzák magukkal” a többi szereplőt). Az egyik XIV. Lajos francia király. Témánk szempontjából fontos információk róla az alábbiak: anyja Anna (1601–1666) III. Fülöp spanyol király (1598–1621) lánya volt. Első felesége, Mária Terézia (1638–1683) IV. Fülöp spanyol király (1621–1665) lánya volt. Az ő unokájuk a már említett Anjou Fülöp, aki 1700-ban nem mindenki által elismert királya lett Spanyolországnek.

A másik főszereplő I. Lipót császár. Anyja, Mária Anna (1606–1646) – ahogyan XIV. Lajos anyja is – III. Fülöp lánya volt. Első felesége, Margit Terézia (1651–1673) IV. Fülöp lánya volt, mint XIV. Lajos felesége is. Lányuk, Mária Antónia (1669–1692) révén unokájuk volt a bajor József Ferdinánd (1692–1699). Lipót harmadik felesége a pfalzi Eleonóra Magdolna (1655–1720) volt. Ebből a házasságból született a fent már sokszor említett későbbi I. József és VI. Károly császár.

És most ismételjük meg: 1700-ban meghalt II. Károly spanyol király, IV. Fülöp fia. Ki lesz Spanyolország uralkodója?

Ha a spanyol örökösödési rendet tartjuk szem előtt, akkor a fenti lehetséges trónigénylők között megtarthatjuk az eredményhirdetést. Az első helyen Anjou Fülöp áll. Miért? Mert ő II. Károly féltestvérének, Mária Teréziának, XIV. Lajos első feleségének az unokája. A spanyol örökösödési jog szerint II. Károly legközelebbi rokona ő, Mária Terézia. Jóllehet ő már 1683-ban meghalt, de halála a reprezentációs jog révén nem zárja ki az örökségből az unokáját. A második helyen haláláig, 1699-ig József Ferdinánd állt. A harmadik hely XIV. Lajosé, anyja révén, a negyedik I. Lipóté, szintén anyja révén.²³ Természetesen ez akkor van így, ha a spanyol örökösödés rendjét nem írták felül későbbi dokumentumok.

Lipót szerint felülírták. Nincs itt terjedelem arra, hogy a vitát és Turba részletes elemzését ismertessem, ezért csak annak végeredményre szorítkozom. E szerint XIV. Lajos anyja, Anna és felesége, Mária Terézia is lemondott a spanyol trónról, és lemondásuk utódaikra is érvényes. Következésképpen XIV. Lajosnak, Anna fiának nincs joga Spanyolországra. Nincs joga rá unokájának Anjou Fülöpnek sem, lévén hogy Lajos felesége, Mária Terézia lemondása is abszolút érvényű.²⁴ Ezt I. Lipót is így gondolta. Ebben az esetben a spanyol trón várományosa 1699-es haláláig az ő unokája, József Ferdinánd volt, halála után pedig ő maga. A császár tehát nem ismerte el spanyol királynak Anjou Fülöpöt, magát tartotta annak, és mint spanyol király rendelkezett Spanyolország sorsáról 1703-ban.

Teljesen érthető, hogy a spanyol birtokokat nem akarta saját kezébe venni. Azt nem tűrte volna el Európa, hogy a német örökös tartományok, Magyarország, Spanyolország, annak európai birtokai és gyarmatbirodalma mind egy kézre kerüljenek, ráadásul annak a kezébe, aki választott német-római császár is volt. A Spanyolországról való lemondásába azonban

²³ Turba 1912: 6.

²⁴ Turba 1912: 42–47.

be kellett vennie idősebb fiát is. Tudnivaló volt ugyanis, hogy az minden méltóságában követni fogja. Az örökös tartományokban és Csehországban öröklési jogon, Magyarországon azért, mert megválasztották magyar királynak, a Német Birodalomban azért, mert 1690 óta József választott római király volt. Így jutunk el a fent sokszor emlegetett 1703. szeptember 12-i dokumentumokhoz, de még mindig szükséges néhány előzetes megjegyzés.

Lipót nem nyitott vitát arról, hogy ő a spanyol király, de úgy akarta átvenni a spanyol birodalmat, hogy a spanyol monarchia egységességére sem óhajtott tekintettel lenni. Feltételezve, hogy II. Károlyral a spanyol Habsburgok kihalnak, Spanyolország örökösének – amíg éltek – lányát, Mária Antóniát, majd annak fiát, József Ferdinándot tekintette. Mint fent láttuk, tudott érvelni e mellett. Amikor Mária Antónia 1685-ben (akkor lett a bajor választó felesége) lemondott a spanyol örökségről, mintegy a lemondás ellentételezéseként fenntartotta magának az igényt Spanyol-Németalföldre (Belgiumra).²⁵ De Lipót nemcsak Spanyol-Németalföldet akarta kiszakítani a Spanyol Birodalomból, hanem az itáliai spanyol birtokokat is. Egy 1703. szeptember 5-i titkos szerződés szerint, amelynek csak négy tanúja volt, a Károly főhercegnek szánt spanyol birtokokból ki akarta venni Milánót és Finalét, és azokat az osztrák ágagnak óhajtotta adni.²⁶ És most már tényleg elérkeztünk 1703. szeptember 12-éhez.

Négy szerződést kötöttek azon a napon. Kronológiai sorrendjüket meg kell fordítani, különben nem lesznek értehetőek a történések. Az I. számú dokumentumban²⁷ Lipót császár és idősebbik fia, József főherceg (mint spanyol és mint leendő spanyol király) lemondott Spanyolországról és Belgiumról fia, illetve öccse, Károly főherceg és leszármazottai javára. A lemondó nyilatkozatot Lipót és József is aláírta, és 35 tanácsos jelenlétében

²⁵ Turba 1912: 87–89.

²⁶ Turba 1906: 6. skk.; Turba 1912: 140, 142, 145–146.

²⁷ Turba 1912: 380–385. Az aláírók Lipót és József.

felolvasták. A jelenlévők listája is csatolva van, illetve ott van Joannes Ignatius Albrecht közjegyzői aláírása. A II. számú irat Károly főherceg a fentieket elfogadó, saját kezűleg aláírt nyilatkozata.²⁸ Szintén csatolva van a jelenlévők listája és a közjegyzői aláírás.²⁹

Mindazok számára, akik abból indultak ki, amiből I. Lipót, hogy ugyanis II. Károly spanyol király halála után Spanyolország az övé és utódaié, a fentiek elfogadhatók voltak. Az osztrák Habsburg-birodalom urának (I. Lipótnak) és minden birtokában utódának (Józsefnek) a lemondása Spanyolországról elhárította azt a „veszélyt”, hogy az osztrák és a spanyol birtokok egyesüljenek, és V. Károly egykori birodalmánál is nagyobb konglomerátum jöjjön létre.

A fenti eseményt azonban megelőzte egy másik, amelynek csak 11 tanúja volt. Előttük olvasták fel a III. számú dokumentumot³⁰ – azt, amely a nyilvánoshoz hasonlóan tartalmazza Lipót és József lemondását a spanyol monarchiáról.³¹ A fontosabb része azonban az, amelyik a két főherceg között szabályozza az örökösödés rendjét. Nem véletlen, hogy a *pactum* titkos volt. Míg a nyilvánosságnak szánt szerződés fő célja, mint láttuk, az volt, hogy eloszlassa azokat az aggodalmakat, hogy Spanyolország és az osztrák Habsburg-birtokok egy kézre kerülnek, a titkos szerződés ezt lehetségessé tette. Az örökösödésnek a titkos szerződésben leírt rendje ugyanis a következő volt: amennyiben Károly, a spanyol király férfiorökös hátrahagyása nélkül hal meg, Spanyolország József főhercegre, a Habsburg-birtokok leendő urára, leendő német-római császárra és utódaira szállnak. Mégpedig mindkét nembeli utódaira. Ha ugyanis férfiorökös nem lesz, az egy kézen egyesült birtokok a lányára szállnak. Így van

²⁸ Az elfogadó okmányba be van szúrva Lipót és József I. számú lemondó nyilatkozata.

²⁹ Turba 1912: 385–386.

³⁰ Turba 1912: 386–392. Az aláírók Lipót és József, a közjegyző ugyanaz.

³¹ Szemben a nyilvános szerződéssel, amelyben a spanyol monarchia mellett Belgiumról is lemond Lipót és József, ebben a spanyol monarchiáról való lemondás szerepel. Az pedig értelmezhető úgy, és ez is volt a cél, hogy abba – a spanyol monarchiába – nem feltétlenül tartozik bele Belgium.

fordított esetben is. Ha József halna meg férfiörökös hátrahagyása nélkül, akkor az osztrák Habsburg-birtokok a spanyol királyra, Károlyra szállnak, és mindkét nembeli örökösei kezén maradnak. A fentiek ellentmondának a spanyol örökösödés rendjének. A szerint ugyanis, szintén láttuk, az uralkodó halála esetén, ha annak csak lánya lenne, akkor az követi, nem pedig az uralkodó férfitestvére. Az, ami a *pactum*ban áll, hogy ugyanis a férfiörökös nélkül elhunyt uralkodó utóda az uralkodó férfitestvére – és nem a lánya – osztrák szabály. Leegyszerűsítve: a kölcsönös örökösödési szerződés az osztrák szabályokat alkalmazza Spanyolországra. Érthető, hogy titokban tartották.

A Lipót és József által aláírt titkos családi szerződést, szintén 11 tanú jelenlétében Károly elfogadta. Ez a IV. számú dokumentum 1703. szeptember 12-éről.³² Ebben Károly a II. számú dokumentum szóhasználatával (a vonatkozó rész átemelésével) közli, hogy átruházták rá Spanyolországot és Belgiumot.³³ Ezt követi az I. számú dokumentum szó szerint beszúrva. Majd megjegyzés nélkül be van szúrva a III. számú dokumentum, szintén szó szerint. Végül a II. számú dokumentumból átemelve ott áll Károly elfogadó nyilatkozata, aztán az aláírása, a jelenlévők felsorolása és a közjegyzői aláírás úgy, mint a III. számú dokumentumban. (A IV. számú dokumentumba tehát bele van foglalva az I. és a III. számú, továbbá részletek a II. számúból.) Ezek voltak azok az okmányok, amelyek 1703. szeptember 12-én keletkeztek, és amelyekre az 1713. április 19-i szöveg utal.

Témánk szempontjából a III. számú dokumentum a legfontosabb, amelyet Seilern a császár utasítására 1713-ban teljes terjedelmében felolvasott, úgy említve, mint a *„Leopold császártól s József római királytól aláírt és kettős császári s királyi függő pecsétekkel megerősített örökösödési okmányt”*

³² Turba 1912: 392. Az aláíró Károly, a közjegyző ugyanaz.

³³ Itt Belgium külön említve van. A III. számú dokumentumban, mint láttuk, nincs (Turba 1912: 392).

(lásd fent).³⁴ Ez volt az, amelynek egy szöveghelye a magyar (és nemcsak a magyar) szakirodalomban rögzült félreértésre okot adott. Szerzők sora vélte úgy, hogy a kölcsönös örökösödést szabályozó felolvasott szövegrészt VI. Károly császár átértelmezte a maga javára. Nem így van, a császár pontosan interpretálta a szöveget. Nevezetesen: a szabály az, hogy ha az 1703-ban szerződött felek (József és Károly) közül valamelyik férfiutód nélkül halna meg, a másik átveszi a birtokait. Ez történt 1711-ben. Ezt követően a birtokok ezen az ágon öröklődnek, mind férfi, mind női ágon. Akkor ugyan Károlynak még nem volt gyermeke, de tudnivaló volt, hogy leendő fia, ha pedig az nem lesz, akkor leendő lányai az egyetemleges örökösök. Miután csak lányai maradtak életben, az egyetemleges örökös 1740-ben Mária Terézia volt.

Vajon miért vélték sokan úgy, hogy a császár az örökösödési rendet saját leendő lányai javára megváltoztatta? A kölcsönös örökösödési szerződés egy kitétele miatt. A szerződés előbb azt a feltételezett esetet taglalja, mi történik akkor, ha Károly férfiörökös hátrahagyása nélkül hal meg. Akkor országai Józsefre és annak mindkét ági örökösire szállnak, Károly lányairól pedig illendően gondoskodni kell. A vonatkozó szövegrészben szerepel egy kitétel, miszerint József lányai mindenütt mindig megelőzik Károly lányait: „*quae [József lányai] eas [Károly lányait] ubivis semper praecedunt*”.³⁵ Az adott helyen ezzel a kitétellel nincs semmi baj. Ugyanis, mint láttuk, annak a konkrét esetnek a taglalásáról van szó, hogy mi az örökösödés rendje a József kezén egyesült birodalmakban. A válasz: az, ami a szövegben áll. József lányai megelőzik Károly (leendő lányait).

³⁴ A felolvasott dokumentumokról Turba 1913: 50.

³⁵ Feltételezve azt, hogy Károly főherceg meghal, és csak lányokat hagy maga után, a teendő/a szabály a következő: „*si legitimas foeminas ex Filio Nostro Rege Carolo Tertio eiusve Descendentibus legitimis superesse contingeret, iis debito modo prospiciatur, prout in Domo Nostra hactenus moris fuit, integro etiam illis iure, quod, deficientibus nostrae stirpis maribus legitimis et, quae eas ubivis semper praecedunt, Primogeniti Nostri foeminis iuxta Primogeniturae ordinem quandocunque competere poterit*” (Turba 1912: 389).

A félreértés/értelmezés abból adódott, hogy a kitételt kiragadták a szövegösszefüggésből, úgy vélve: általában (és nem a konkrét esetben) van szó József lányainak elsőségéről. A félreértelmezhetőség problémája már a korban, a császársban is felmerült. Az aggályoskodás ellenére a kölcsönös örökösödési szerződés egyértelmű: József lányainak az elsőségéről abban az esetben szól, ha József túléli Károlyt (és egy kézbe veszi a birtokokat). Fordított esetben, ha Károly egyesíti azokat, a továbbiakban az ő lányai előzik meg bátyjáéit. Igaz, hogy ott a szövegben az a kitétel, hogy „*quae eas ubivis semper praecedunt*” nem szerepel, de értelemszerű, hogy József halála esetén ugyanaz a teendő Károly lányainak az elsőbbségével. Megerősíti ezt az egy héttel korábban keletkezett, már említett, szeptember 5-i, az itáliai birtokok kölcsönös örökösödésről alkotott okmány, amely az utolsónak uralkodó férfi női ágának az elsőbbségét állapítja meg. A szeptember 12-i titkos okmány pedig nem más, mint a szeptember 5-i szabály kiterjesztése mindkét monarchiára.³⁶ VI. Károly császár tehát 1713. április 19-én pontosan interpretálta az 1703-as kölcsönös örökösödési szerződést. Nem változtatta meg saját női ága javára.³⁷

³⁶ Turba 1912: 147–148; Csekey 1917: 168–171.

³⁷ E kisebbségi (Turba–Csekey) álláspont egyébként jelen van a magyar történettudományban (Kalmár 1990: 77–78; Soós 2017; Poór 2006: 21–27). Én korábban a többségi álláspontot képviseltem. (Poór 1992: 19).

Felhasznált irodalom

- Arneth, Alfred 1863: *Maria Theresia's erste Regierungsjahre. I. 1740–1741.* Wien.
- Csekey István 1917: *A magyar trónöröklési jog. Jogtörténelmi tanulmány oklevélmellékletekkel.* Budapest.
- Deák Ferencz 1865: *Adalék a magyar közjoghoz.* Pest.
- Ember Győző – Heckenast Gusztáv (szerk.) 1989: *Magyarország története 1686–1790. I.* (Magyarország története tíz kötetben 4/1.) Budapest.
- Horváth Mihály 1863: *Magyarország történelme. Ötödik kötet.* Pest.
- Kalmár János 1990: *Magyarország története a 16–18. században.* Budapest.
- Kovács István 1987: Utószó. In: Deák Ferencz: *Adalék a magyar közjoghoz.* Pest, 1865. (Reprint, 1987)
- Marczali Henrik 1891: *Mária Terézia. 1717–1780.* Budapest.
- Marczali Henrik 1898: *Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig (1711–1815).* (A magyar nemzet története 8.) Budapest.
- Molnár Erik (szerk.) 1971: *Magyarország története. I.* Budapest. (3. kiadás)
- Ökröss Bálint 1866: A sanctio pragmatica. *Jogtudományi Közlemények* (1.) 1. 11–13, 2. 23–28, 4. 61–62, 6. 90–95, 8. 120–128, 9. 137–140.
- Poór János 1992: *A kompromisszumok kora.* Budapest.
- Poór János 2006: *Az osztrák örökösödési háború.* Budapest.
- Salamon Ferencz 1866: *A magyar királyi szék betöltése és a Pragmatica Sanctio története.* Pest.
- Soós István 2017: *Mária Terézia és a Pragmatica Sanctio.* (http://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/maria_terezia_es_a_pragmatica_sanctio)
- Szekfű Gyula é. n.: *A tizennyolcadik század.* (Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet VI.) Budapest.
- Turba, Gustav 1906: *Die pragmatische Sanktion mit besonderer Rücksicht auf die Länder der Stephanskronen.* Wien.

Turba, Gustav 1912: *Die Grundlagen der Pragmatischen Sanktion. II. Die Hausgesetze*. Leipzig – Wien.

Turba, Gustav (Hg.) 1913: *Die Pragmatische Sanktion. Authentische Texte samt Erläuterungen und Übersetzungen*. Wien.

Revizionista töredékek és áthallások az 1874. évi XXXIII. törvénycikk ürügyén

„Én azt hallottam, hogy az utolsó választás óta Nógrádmegyében, midőn két nográdmegyei képviselő találkozik, már nem úgy szólitják egymást, hogy t. barátom; hanem úgy, hogy drága barátom! (Derűltség.)”¹

Simonyi Ernő (1872)

„a tömeggeli kaczerkodás a szabadságra nem oly veszélyes, mint a bérencz-tudósoknak s íróknak a despotismus zsoldjába szegődése, és az annak való hízélgés.”²

Vajda János (1872)

“If you want venality, if you want ignorance, if you want drunkenness, and facility for being intimidated; or if, on the other hand, you want impulsive, unreflecting, and violent people, where do you look for them in the constituencies? Do you go to the top or to the bottom?”³

Robert Lowe (1866)

¹ Nagy 1872: XXII. 79.

² Nagy 1872: XXI. 372.

³ Lowe 1867: 74.

Ki merné kétségbe vonni oly szavak igazságát, hitelességét és alkalmazandóságát, mint jogegyenlőség, népfelség, democratia, népképviselet? És ki ne látná, miféle esendő intézmények születtek e nemes, legszentebb elvek nyomán? Ki ne érezne elégedetlenséget, olykor jogos megvetést a parlamentek, az országnak Háza iránt, bármely országban?

S nem áll-e, ha megvallani szégyeljük is, mindezen tökéletlenségek mögött az állampolgár és ember gyengesége. Nem a Mindenható teremtménye esendő, hanem a politikai státuslény, a nép tagja. S vajon a nép, minden respublicai igazság talpköve és letéteményese maga nem válik-e a tökéletlen emberek összességeként maga is tökéletlenné, s eképp a nevében követelt és ma elvitathatatlanra tett democratia is kétes? Avagy, még inkább az emberek, akár honfitársaink is, mint más népek közösségének alkotói, épp népként, e gyakorlatban vagy éppen csak a fejekben rosszul megképzett közösségben éppen attól és abban a mértékben tökéletlenek, ahogy népként viselkednek. Vagy méginkább.

Ki viselhetné e gondoknak terhét erős vállakon, mint t. barátunk, Gerő András? Hiszen munkásságának sok évtizedes tengelye népképviselet és választójog, egyként historiai és practikus-jelenkori aspectusokból. Egyazon a tengely, mert hiszen az 1874. évi XXXIII. tc. vitáinak áttekintése során a hatalom gyakorlásának practikus történelmi kérdésén túl az alkotmányosság intézményét felszámoló hatalom-fenntartás foglalkoztatja, vagyis azon probléma, amit t. barátunk 2009-es javaslatában is orvosolni akart, a populizmus népbetegsége ellenében.⁴

Amely problémát már Petőfi Sándorunk is megtapasztalta bukott képviselőjelöltként: a gond a néppel, az istenadta néppel van.

⁴ Gerő 2011. Különösen 47. Gerő javaslata – bár ezt nem említi – beilleszkedik a magyar történelmi hagyományba, tudniillik az 1848. évi V. tc alapján, nyilvántartás hiányában fel kellett iratkozni, megfelelő cenzusigazolással. Az 1872-es javaslat szükségességét egyebek közt az ezzel kapcsolatos technikai nehézségekkel igazolta Szilágyi Dezső (Nagy 1872: XXI. 329).

Engedtessek meg nékem, hogy t. barátunknak az 1874-es választójogi törvény vitáiról írott szép munkájához⁵ összehasonlító alkotmányjogi megjegyzéseket fűzzek. Hiszem, hogy ez a vita mai napig érvényesen fogalmazza meg a népképviselési *democratia* esendőségére és nélkülözhetetlenségére és e nélkülözhetetlen esendőség öngyengítő és önpusztító voltára vonatkozó dilemmákat. T. barátunk kedvére szolgálendő, szerény iparkodásom célja némileg történelmi színezetű észrevételeket tenni.⁶ Ámbár amint a bölcs mondja, nem mind történelem, ami a múlt és tapasztalat tollából származik, s nem mind történetírás az, ami a tegnapi eseményeket rajzolja.

Milyen jogcímen merészkedik egy alkotmányjoggal foglalkozó iparos, egy menthetetlenül peremberke, akinek minden szorgalmát összedönti a törvényhozó három új mondatcskája, felütni a történelem fíliánsát? Egy divatos, de ennek ellenére talán nem oktan feltevés tesz merésszé: a történelmi érdeklődés, mint minden szakérdeklődés, egyoldalú – még ha a történész személyében éppen nem is az. Helye lehet tehát párbeszédre hívó

⁵ Gerő 2017.

⁶ Mivel a jelen publicistai töredékek ünnepi alkalomra morzsolódtattak, engedtessek meg egy személyesebb megjegyzés. Mint sokan mások, én is nagy élvezettel olvastam *Az elsőprő kisebbséget* (Gerő 2017). Az élvezetet egy kis pikantéria fokozta: az, hogy tudniillik mennyire mást lát a (morális érdeklődésű) történész egy eseményben, mint egy politika-elmélet vagy a jogtudor. Hogy mi minden másféle következtetés adódik szakmák szerint. Én úgy éreztem, Gerő számára a hatalom-megőrzés sajátos erkölcsromboló, hazugságelfogadtató hatása a legérdekesebb: ugyanazon tények és idézetek alapján más megírhatná, hogyan alapozódott meg a liberalizmus lejáratása, vagy amint az alábbi reflexiók jelzik, vizsgálhatná, mennyiben volt elvi értéke a magyar liberalizmus(ok)nak, mennyiben volt provinciális a magyar közpolitika? Elszakadt a fősodortól, bár néhány tisztességesebb és tisztábban látó szakpolitikus időnként visszarugdosta Ciszlajtániát (ahonnan nézzük) az európai térkép közepére, köztük a választójogi törvény antihőse, Szilágyi Dezső. Amit Gerő hazugságként jelenít meg, azt a (korabeli értelemben) emberi jogi alapon általános választójogot kívánó Schvarcz Gyula „*alkotmányjogi fogalomzavar*nak” nevezte két évtizeddel a vita után, „és éppen azért, mert 1848-diki törvényeink szövege mélyen hallgat e nagyfontosságú alkotmánypolitikai kérdés fölött: éppen ezért támadt azután az 1848 óta lefolyt évtizedek folyamában egy oly fogalomzavar, a melyhez hasonló fogalomzavarban nem leledztek még egyfelől sem a rendszeres alkotmányjogi alaptörvénynyel bíró modern államok társadalma, értelmisége, sőt államjogi írói sem nem leledztek hasonló fogalomzavarban a tisztán történelmi fejlődésű angol alkotmányosságban sem a társadalom, sem a közszellem mozgató tényezői” (Schvarcz 1889: 9).

másfajta, nem történelmi szempontoknak, még ha múltbeli eseményekről esik is szó. A történész a maga szakmai kánonja szerint közelíti, alakítja anyagát. Ha például – mint t. barátunk vizsgálat alá vont munkája esetében – a történész a Monarchia-korabeli választási rendszert és az általa teremtetett parlamentarizmust vizsgálja, a hatalomgyakorlás és -megőrzés áll majd az elemzés középpontjában, és nem normatív vagy alkotmányelméleti kérdések. Holott amit a történész feltár, az hozzájárulás – a javából – a gyakorlati alkotmánytanhoz és az alkotmányelmélet forrása – vagy az kellene legyen.

Engedtessek meg hát jeleznem, miféle alkotmányelméleti kérdésekre adott választ az 1874. évi törvény vitája, és mennyiben illeszkedett ez a látszólag magyar vita a korabeli alkotmányelméletbe. Mert mégoly sajátos okokból ez a vita számottevően elvi volt, és alapkérdésekről szólt (túl azon is, hogy gyakorlatilag megerősítette, talán eldöntötte, mi lesz ez az állam és nemzet mint *magyar* identitású intézmény. És az lett a magyar identitás, amit ez a választójogi szelekció magyarrá tett...).⁷

*

Az 1848-as törvények közt előkelő helyen találjuk a választási törvényt, mely a jogegyenlőség szellemében, de eléggé elnagyoltan rendelkezett a választásokról. Ennek alapján zajlott a kiegyezés utáni első szabad választás 1869-ben. A kormány a trónbeszédben foglaltak szerint javaslatot tett az újraszabályozásra, pontosabban „szabatosításra”. A javaslat, amelyet aztán a képviselőházban alaposan átírtak, a választójogot, az eljárási rendet és különösen a választásra jogosultak körét az 1848-as állapotában kívánta konzerválni.

⁷ Mint látni fogjuk, az angol választójogi reform ideológiai indoklása alapján minősíthető a nemzeti identitásra épülő közösség megvalósításának, befogadó kiterjesztésnek. De a nemzet és a nemzeti karakter megőrzése a szavazati jog korlátozásával nem volt idegen az angoloktól. Amikor emancipáltak a katolikusokat, egyúttal csökkentették az írországi szavazásra jogosultak körét.

Az 1848-as, elveiben a jogegyenlőséget és népfelséget képviselő, gyakorlatában a maga idejében viszonylag „populáris”, viszonylag széles körnek szavazati jogot megadó törvény *de facto* fenntartása 1874-ben már elmaradt a korabeli modern államokban érvényesülő állampolgári inkluzivitástól. Míg más országok fokozatosan bővítették a választójoggal rendelkező férfiak körét, a századfordulóra a szavazásra jogosultak aránya Magyarországon már alacsonynak mondható.

Amúgy, mint arra egyes 1872–74-es ellenzéki képviselők (és más szempontból Gerő is) rámutattak, a szavazati jog korlátozása hatalmi szempontból szinte másodlagos volt.⁸ A hatalom megőrzését a nyílt szavazás biztosította, ami *de facto* számos választás kimenetelét eldöntötte, a vesztegetésekkel és helyi függőségekkel együtt. Mindezt az államfenntartás kényszerével igazolták. A kiegyezés utáni években a választójogi rendszer konzerválásával uralmi monopólium, tartós rezsim alapozódott meg, cinikus tudatossággal. Gerő egy zseniális Klein-idézettel összegzi a helyzetet: „Az államfenntartás volt a cél [...] Ha az államfenntartásért feláldozzuk életünket és véreinket, akkor a korrupciót, ha az hozzájárul az állam fenntartásához, a politika mint kisebbik rosszat védheti.”⁹ A véráldozat-készség eltűnhet, a korrupció marad. A kormánytöbbség alapvetően az alkotmányosság aláásásán dolgozott, amikor a párt uralmát választások útján örökkévalóvá tenni kívánta, míg az alkotmányosság azzal van elfoglalva, hogy milyen választójogi rendszer akadályozza meg a fennálló hatalom önreprodukcióját.¹⁰ Legalábbis ez a modern értelemben vett alkotmányossági – azaz

⁸ Amúgy a politikatudósok szerint a választójog megnyílása nem feltétlenül vezet republikánus demokráciára: a lehetőséggel élők aránya egyáltalán nem nő a választójog kiterjesztésével csak abszolút számban, illetve 1978 óta csökkenni látszik. A választójog kiterjesztése nem teszi robusztusabbá a demokráciát (Przeworski 2009: 10–11).

⁹ Gerő 2017: 212.

¹⁰ „[A]zt nyilvánította ki, hogy a kormányon lévő pártnak az uralomban és hatalomban való maradása van céljában, s sem ő, sem más statusférfit Angliában, sem semmi más alkotmányos országban nem tartotta sem jónak, sem kívánatosnak vagy megengedhetőnek, hogy egy nagy párt az ország kormányzatában! részvételből kizárassék; minden oly törvényjavaslatot tehát, mely arra céloz, hogy egy párt

hatalomkorlátozási – kérdés. Megengedjük, 1872-ben az alkotmányosság részben mást jelentett a történelmi alkotmány és az államfenntartás szellemében.

A nem történész számára nem világos, miféle közvetlen politikai oka volt az egyébként jogtechnikailag kétségkívül pontosítást igénylő 1848-as „ideiglenes” törvény lecserélésének. A 48-as törvény szerint fennálló rendszer is jó esélyt kínált a kormánytöbbség megőrzésére, még ha a jegyzékek összeállításának szabályozása és a visszaélések (korrupció) szankcionálatlansága rendkívül sok konfliktus forrása is volt, amint ahogy például Angliában. Tény, hogy a kormány időben benyújtotta a javaslatot, de a kormánytöbbség más dolgok tárgyalását fontosabbnak találta. Az esedékes választás előtt alig fél évvel kezdték csak érdemben tárgyalni, ami a mai alkotmányos felfogás szerint igen aggályos, bár nem szokatlan.

Az 1872–74-es képviselőházi vita (különösen 1872 tavaszán) mindekelőtt hatalommegtartásról és hatalomszerzésről, valamint ennek bírálatairól szólt. Joggal: minden résztvevő látta, hogy a fenntartani kívánt rendszer a kormánypárt uralmának megőrzését szolgálja, kizárva a kormányra esetleg veszélyes rétegek szavazati joghoz jutását, illetve fenntartva azon kormányzati és társadalmi befolyások érvényesülését, amelyek „megfelelő” irányba terelték a szavazók hajlandóságát (például a nyílt szavazás). Az ezzel kapcsolatos pártpolitikai csatározás, a véget nem érő választási statisztikai viták mellett volt a verbális csörtéknek egy mélyebb rétege. Ezen a szinten a nemzet gyakorlati (végzetes? – főleg mert egy idő után már változtathatatlan) meghatározásáért harcoltak, a magyar alkotmánytörténet egyik legszínvonalasabb eszmecseréjében. A szónokok érintették szinte mindazon alapkérdéseket, amelyek a mai napig meghatározók az alkotmányelmélet és a demokrácia számára.

uralma megőrkítették, hogy más pártnak uralomra jutását lehetlenné tegye : minden ily intézkedés az alkotmányosság és az ország érdekeinek szempontjából kárhozzátandó. (Helyeslés bal felől.)” Simonyi Ernő hozzászólása (Nagy 1872: XXII. 79).

Ez a vita különösen érdekes – alkotmányelméleti szempontból legalábbis –, ha összevetjük a választójog kiterjesztésére vonatkozó más korabeli reformokkal, különösen az angliai 1867-es *Reform Act* körüli uralkodó eszmékkel. Ez annál is inkább indokolt, mert az angol eszmék közvetlenül hatottak és referenciának számítottak. (A általános választójogra épülő francia tapasztalat nemcsak a túl 48-as, túl forradalmi népképviselő miatt nem jött figyelembe autoritásként, hanem azért sem, mert III. Napóleon rendszere nem volt parlamentáris rendszer. 1872-ben az új III. Köztársaság, amiből aztán szuperparlamentáris rendszer lett, még bizonytalan és cseppfolyós, éppen alakul, Németország végképp nem parlamentális. Amerika – az meg Amerika...)

Az angol választójogi vita a történész számára talán csak mint befolyásoló tényező érdekes, ám a kétféle megközelítés és az, hogy a teljesen eltérő angol politikai helyzet és ideológia ellenére az angliai vita mégis relevánsnak számított a magyar képviselők számára, igazi csemege a mentalitáskutató számára. Csemege azoknak is, akik a magyar társadalmi-politikai problémakezelés évszázados folytonosságait szeretik rögzíteni.

Miben különbözött a választójogi politikai törekvés Angliában a magyartól?¹¹ Az 1867-es angol reform közismerten a nemkívánt következmények egyik legszebb parlamenti példája: a liberális és a konzervatív párt egyaránt a maga számára kedvező szavazóbázis-bővítésre törekedett, egymásra lícitáltak, és Disraeli, aki eredetileg ellenezte a választójog kiterjesztését, túljárt Gladstone eszén (vagy elképzelésén): egy kaotikus törvényalkotási folyamatban helyt adott minden választójogot kiterjesztő ötletnek,

¹¹ Eltekintünk itt az angol választójogi reformot mozgató külső erők ismertetésétől, különösen attól, hogy Angliában számottevő politikai súlya volt a munkásságnak, a chartista mozgalomnak és a választójog kiterjesztését követelő tömegmozgalomnak, valamint közvetlenül az 1867-es zavargásoknak. E társadalmi dimenzió politikai súlyát látták a kortársak is – a választójogi vita nemcsak elvek és pártpolitikai dominancia kérdése, hanem mindenekelőtt elit vállalkozás a fenyegető társadalmi veszély elhárítására: „a kül-nyugalom palástja alatt még a büszke Albion is több ollyas elemeket rejt, melyeknek lenyűgözése sikerült eddiglen, de melyek aggodalommal töltik el a gondolkozót” (Eötvös 1981: 12).

csak hogy a közvélemény és a szavazathoz juttatottak – kellő érdem nélkül – őt tekintsék a reform atyjának (és neki legyenek a következő választáson hálások).¹² A végén aztán csak annyit ért el, hogy a saját javaslata szerinti rendszerben vesztette el a választást, pedig nem is nőtt radikálisan a szavazáson részt vevők száma. A választásra jogosultak köre azonban nemcsak szélesebb lett, mint amit a két politikai vezető óhajtott, hanem óhatatlanul megindította az Egyesült Királyságot az általános választójog felé – amit Gladstone elvileg helyeselt, de a hatalmi elitből szinte senki sem kívánt a közeljövőben, Gladstone-t is beleértve.

A magyar paradoxon szinte az angol fordítottja. Az 1848-as törvény a jogegyenlőség alapján állt (ámbar bizonytalanul, mert a márciusi lelkesedésben ott volt ugyan a „szabadság–egyenlőség”, de a törvényt mégis a pozsonyi országgyűlés hozta az ismeretes eredeti összetételben és tekintettel a *practicus constellationokra*).

1848 hagyománya, legalábbis az ellenzék szerint, jogegyenlőséget kívánt: „[...] *mindenki átláthatja, hogy míg a kormánypárt a közös ügyes politika biztosítására kívánja a törvényt akkép módosítani, változtatni és pótolni, miszerint a democraticus elemeket lehetőleg kiküszöbölván, a szavazatot párt-*

¹² A hatalom, a parlamenti többség megőrzése szempontjából nem annyira a választásra jogosultak köre, mint a szavazás módja, a választókerületek kialakítása, a választói jegyzék, a számlálásmód, a vesztegetési és befolyásolási lehetőségek számítanak. „*Egyébiránt bidd meg, Klárcsi, az egész választás az apparátustól függ: a főispánoktól, szolgabíróktól, jegyzőktől, falusi bíróktól; ha az apparátus jó - akkor olyan biztosan működik, mint az automata gépek. Ha az egyik nyíláson sok pénzt dob sz be, a másik nyíláson sok mameluk jön ki. Hiszen láttál már olyan gépet, amibe egy hatost kell bedobni, mire alul egy csokoládé-doboz ugrik ki.*” (Mikszáth 1980: 110.) Disraeli elfogadta a munkásság szavazati jogát, de a választókerületek egyenlőtlensége tekintetében hajthatatlan volt, akárcsak a magyar Szabadelvűek. Theodore Hoppen megjegyzi, hogy Disraeli célja nem az volt, hogy többen szavazzanak a konzervatívokra, hanem hogy egy olyan rendszert hozzon létre, amelyben a konzervatív szavazóknak nagyobb volt a súlya (Hoppen 1998: 253). Ami a választókerületeket illeti, abban Gladstone sem feledkezett meg a párt- és osztályérdekekről. Az 1866-os, a munkásosztály felső rétegét szavazati joghoz juttató javaslatának része volt, hogy *növelte volna* a nem városi választókerületek számát, ami a helyi *gentry* befolyása alatti további parlamenti helyeket eredményezett volna, ellensúlyozva az esetleges „munkásfrakciót”. – Az 1867-es reformról jó áttekintés Carlisle é. n. A klasszikus feldolgozás: Smith 1966.

hívei részére megnyerhesse: addig-az ellenzék tiszta meggyőződéséből részint a históriai jogokat óhajtja megvédeni, részint pedig azokat az 1848-ik évi törvényben letett egyenlőség elvének alapján e haza minden polgárával ténylegesen, nemcsak mint eddig eszményileg megosztani, – s ez által-a nép véleményének szabad nyilváníthatására módot szolgáltatni; mely válasz megtétele után a kérdést megfordítva, hasonlóképp kérdezni bátorkodom, hogy miután a kormány az eddigi választási rendszer és fölosztás mellett is nagy többséget szerzett magának, s arról jövőre is biztosított: mi szüksége van arra, hogy a censust felemelve, a históriai jogok megsemmisítését kimondja, és a választók köréből a népszerű, demokratikus elemeket kiszorítsa?”¹³

A kiegyezés közjogi rendszere és 48-as politikai legitimációja miatt nem tagadhatta volna meg a választójog kiterjesztését. A kor uralkodó eszméje a szabadság és egyenlőség volt, és ez alól a magyar elit sem vonhatta ki magát.¹⁴ A kormány ezzel teljesen tisztában is volt, és a rendszer *de facto* fenntartásával ideológiai defenzívába kényszerült, amikor arra – az eszmék szintjén lehetetlen – feladatra vállalkozott, hogy a választójogot a jogegyenlőség mindenki által elismert érvényessége ellenére se terjessze ki jobban. *„Régi divat a politicában, valamelly elvet megismerni, és alkalmazásakor nyakát szegni.”*¹⁵ A törvényhozó (a kormánypárt) a régi törvényt csiszolva meg kívánta akadályozni az 1848-as törvény szellemének, az általános választójognak az érvényesülését. Az elvet kiteljesítő kiterjesztést tehát valami újnak minősítették, aminek még nincs itt az ideje. Ez klasszikus álkonzervatív érv. A törvényt kidolgozó képviselő, Szilágyi Dezső ehhez azt az őszintén konzervatív liberális érvet tette hozzá, hogy a demokráciát és a majd annak megfelelő választójogot elfogadja

¹³ Vajda János hozzászólása (Nagy 1872: XXI. 372). Vajdánál az általános választójog ugyan a jogegyenlőségből következik, de (talán francia forradalmi hatásra) *nép*jog (a kollektíva az alanya). Szintén vallja az Irányi–Mocsányi-féle „kötelesség jogot terem” elvet (lásd alább).

¹⁴ Vö. Eötvös Józsefnek (1981: 135) már a 48-as európai forradalmak vége utáni években írt sorával.

¹⁵ Eötvös 1981: 145.

elvileg – ha, ahol és amennyiben „természetesen fejlődik”. De nem a törvény dolga gyorsítani a folyamatokat.

Az angol és magyar kormányzati hozzáállás tehát ellentétes. Míg Magyarországon – már amennyiben a kiegyezés alkotmányos rendje az 1848-as törvényekre épült – alkotmányos követelmény lett volna a jogkiterjesztés, 1866–67-ben az angol törvényhozót a bizonytalan mibenlétű angol alkotmány nem kényszerítette jogkiterjesztésre. Ez volt az ellenzéki toryk és a konzervatív liberálisok (jellemzően Palmerston miniszterelnök) álláspontja. Úgy vélték, a választásra jogosultság kiterjesztése ellentétes a társadalmi egyensúlyt szolgáló angol alkotmánnyal.¹⁶ A liberális politikusok fiatalabb nemzedékének egy része (Lord Russell, Gladstone és a radikális képviselők) viszont ezt a kiterjesztést különböző elvi okokból indokoltnak látta.

*

A magyar képviselőházi vita¹⁷ magas szintű és – a gyakorlati politikai összefüggések hangsúlyozása mellett is – elvi jellegű volt. Ebből adódik alkotmányjogi érdekessége, még ha el is kell ismernünk Eötvös József igazát: *„az állam intézményeinek célja nem az, hogy bizonyos elméleteknek megfeleljenek; és ha a nép hevesen követeli a népfelség elvét, s ha a kormányok ezt elismerik és valóztatására törekcszenek, akkor ez a fogalomnak egyáltalában nem a szépsége, hanem gyakorlati haszna miatt történik”*.¹⁸

Szilágyi Dezső előterjesztése (egy szűzbeszéd!) részben szakmai jogtechnikai javaslatként került vitára, de nemzetközi tapasztalatokra hivatkozott.

¹⁶ Alkotmányjogászok közt terjengő anekdota szerint valahányszor a kormányülésen Gladstone előállt az általános választójog fokozatos megvalósításával, Palmerston végighallgatta, majd csak annyit mondott, hogy akkor most áttérhetünk a business-re.

¹⁷ Nem csak eszmetörténeti, hanem alkotmányelméleti szempontból is érdekes lenne egy olyan munka, amelyik az általános választójog felé tett parlamenti áttörések érvrendszerét, a kölcsönhatásokat, az alkalmi taktikai megfontolásokat és véletleneket összehasonlító módon vizsgálják.

¹⁸ Eötvös 1981: 150.

Ez nem meglepő: az európai összehasonlítás a reformkori hagyományok szerint szinte kötelezőnek számított. Már Szilágyi előadásában előkerül azonban az utalás a magyar viszonyok sajátosságaira, ami persze egy választójogi rendszer esetében, s különösen ott, ahol a nemzetiségi többség veszélye fenyeget, érthető. Amint Eötvös is írta, „*azon kérdés: mily eredményei lesznek valamely választási törvénynek? elméletileg meg nem fejthető. Itt az egyes állam viszonyaitól függ minden.*”¹⁹ Az a megoldás, amely egyik országban a stabilitás forrása, másutt erőszakos felforgatásra vezet. (Ennyit arról a mai évről, különösen választójogi területen, hogy valamely megoldás másutt bevált, tehát nálunk is legitim.)

Ez a nemzeti sajátosság és büszkeség a reformkori „hogy is van ez Európában” érvét lassan elgyengítette a Monarchia idején (de például a büntetőjogi reformokban mindvégig jelen volt).

Simonyi Ernő szerint a konzervatív megoldást támogató érvelés az angol és nemzetközi tapasztalatok szelektív, torzító összeállítása volt. (Szilágyi arra a Robert Lowe képviselőre támaszkodik, aki a whigek közt, Gladstone-nal szembefordulva gigászi harcot vívott a választójog kiterjesztése ellen.)²⁰

¹⁹ Eötvös 1981: 158.

²⁰ A képviselőházi napló „Low”-ként említi Lowe-t. Mivel az Országgyűlési Könyvtárban megvan a *Commons and Lords Hansard, the Official Report of debates in Parliament*, elképzelhető, hogy ezt használták egyes képviselők. A függetlenségi párti (egykoron 49-es gerilla) Simonyi egyébként Angliában élt a *Reform Act* vitája idején. Szilágyi néhány évvel később volt egyéves tanulmányúton Angliában. Ez a Lowe, aki egyébként a modern társasági jog atyja, a kapitalista érdekek klasszikus védelmezőjeként a Gladstone-reform ellen fordult, mivel az demokráciát (és a munkásosztály despotizmusát, kommunizmust – lásd még Eötvös 1981: 195) hozott volna, és ezzel az érzelmileg befolyásolt osztályok képviselését és a realpolitika kizárását. Az érvelés magyar vonatkozása miatt különösen pikáns: „*Nothing would have been more popular in England than a war on behalf of Hungary in 1849, or one lately on behalf of Poland, Wherever cruelty or injustice exists, the feelings of the humbler class of Englishmen – to their honour be it said – revolt against it, and not possessing the quality of circumspection their impulse is to go straight at the wrong and redress it, without regard to ulterior consequences. Therefore, to suggest that in making the institutions of the country more democratic we have any security from war, that we do not greatly increase the risk of war, seems to me supremely ridiculous.*” (http://hansard.millbanksystems.com/commons/1866/apr/26/adjournal-debate-seventh-sight#S3V0182P0_18660426_HOC_38 – letöltés: 2017. december 20.)

Más kérdés, mennyire eredeti a vita a politikai szempontból legalább ilyen kisszerű 1866–67-es angol vitához képest. Simonyi Ernő az egyoldalúságát kifogásolta, mivel a kormány az ellenzék ellenvetéseire nem válaszolt. Az ellenzéki érv azonos a ma is hallhatóval: *„Az igaz, hogy nálunk azon különös jelenség mutatkozik, hogy az ily viták legnagyobb részben egyoldalúak; mert nálunk nem úgy foly a vita, mint más parlamentekben, hogy midőn egyfelől felhozatik egy érv, a másik fél ügyekeznek azt megczáfolni. Itt az érvek megczáfolásáról szó sincs: itt a vita mindig csak egyik oldalról jó; felhoznak a legfontosabb érvek a törvényjavaslatnak ily módon elfogadása ellen [...]”*. Tisza Kálmán szintén észlelte, hogy Szilágyi külföldi szerzőket használt név nélkül, és kvázi plágiumot emlegetett. Amire a belügyminiszter (Tóth Vilmos) rögtön rávágja, hogy Tisza maga is csak egy 1839-es beszéd fordulatát használta, forrás nélkül. (Szent Kathángy Menyus!)²¹ Szilágyi szerint a javaslat nem kíván újítani, tehát minden érv irreleváns. Ez a klaszikus antireform-érv – majd akkor beszéljenek az urak, ha eljön az átfogó reform ideje: *„főntartani [sic!] a reform megoldását egy alkalmasabb időre”*.

A felszólalók tájékozottak a korabeli szakirodalomban. A legérdekesebb az, hogy az uralkodó eszmék számítanak is. Szilágyi Dezső, egy *közbekiáltásra válaszolva* J. S. Millre hivatkozik, hogy igazolja magát.²² Kit hatna meg a mai ellenzéki közbekiabálók közül, ha a kormánypárti előadó Dworkinra hivatkozna? És mikor hivatkozna a mai parlamentben az előterjesztő Dworkinra (bár feltehetőleg többen is ismerik a nevét)? Vajon meghatotta-e volna Dworkint, ha a magyar kormány álláspontjára hivatkozott volna valaki a szemináriumán – lásd Dworkin budapesti előadását.

²¹ Nagy 1872: XXI. 323–324, XXII. 72, 104, 115.

²² Vajda János egészen hosszasan olvasott föl *„Stuart Millnek Képviselői Kormány című világhírű munkájából”* (Nagy 1872: XXI. 381. – „szavazati jog jár saját ügyeink intézésére” érv). Ugyancsak hosszán idéz Franz Lieber *Über bürgerliche Freiheit und Selbstverwaltung* című könyvéből. A szerző Francis Lieber néven a Columbia jogászprofesszora lett, és egyebek közt a modern hadijog egyik atyja.

Hogy szakmai és esetenként elvi vita folyt, annak oka persze jellemző a parlamenti politikára. Az ellenzék szerette volna elkerülni, hogy a számára kedvezőtlen új törvény szerinti rendszerben mérettesse meg magát a hónapokon belül következő választásokon, tehát obstruált. De ez az obstrukció nem üres szócséplésből, a kormány és tagjai szidalmazásából vagy a nagymama süteményreceptjének ismertetéséből²³ állt. Hogy kitöltsék az időt, a választójog és a népképviselő elveire hivatkoztak. A vitapontok (nem érintve itt a gyakorlati és sajátosan magyar kérdéseket, mint például választókerületi egyenlőtlenség, Erdély, a megbízható censusadatok hiánya és mindenekfölött a nemzetiségi kérdés) azonosak a mai alapkérdésekkel,²⁴ ha egyszer elvileg a jogegyenlőség elve elfogadtatott. Az elvi vita a körül forog, milyen alapon jár a választójog. Ettől függ ugyanis, hogy kit illet, és miként kell azt gyakorolni. A tényleges vita fő pontjai alkotmányelméleti szempontból a következők voltak: Mire való a választójog?

Az alternatívák közt említhetjük:

- hogy képviselni lehessen a választókat (illetve egy más, radikálisabb, republikánus verzióban a népet vagy nemzetet), akiknek így érvényesül az akarata (Rousseau);²⁵

²³ Lásd Strom Thurmond szenátor 1957-es több mint 24 órás beszédét az amerikai szenátusban, amivel a *Civil Rights Actet* próbálta megakadályozni.

²⁴ Az a nem elvi érv, hogy az érvek helyesek, csak itt és most nem érett rá az idő, ami a kormánypárt talán fő érve volt, korántsem magyar sajátosság. Ez örök álzsentség és hivatali önvédelmi taktika – ami megkülönböztetendő az őszinte konzervatív állásponttól, mely fontolva, de ha kell, halad a megőrzéshez.

²⁵ A modern szakirodalom is tele van a képviselet lehetőségeinek korlátairól szóló munkákkal. Ezek többsége azonban magát a népszuverenitástól elválaszthatatlan képviselet elvét nem vonják kétségbe. Ugyanakkor létezik a modern politika-tudomány szakirodalomban olyan felfogás is, mely a választási rendszert a választók bizalmának a kifejezéséként vizsgálja. Ez a *trust*-kutatások szempontja (például Russel Harding). Eötvösnél ez lesz a népképviselő igazolásának alapja és egyben az általános választójog terjedelmének elvi meghatározója: a választás célja a *közbizalom* kialakítása. Így a választás nem akaratformáló, hanem legitimál és autoritást teremt. Ennek a rendkívül korszerű elgondolásnak nem találtam visszhangját a vitákban. „És miután a törvények hatalma nem elméleti tökélyüktől, hanem attól függ, hogy vonakodás nélkül fejet hajtsanak nekik mindenki; miután továbbá az államviszonyok inkább azáltal nyerik szilárdságukat, mivel tökéleteseknek tartatnak, mint azáltal, mert valóban tökéletesek: ezen meggyőződés egyike az állam leghatalmasabb biztosítékainak” (Eötvös 1981: 161).

- vagy a választók csak arra valók, hogy kiválasszák és esetleg a választás útján irányítsák érdekeik és hajlandóságaik képviselésében a megválasztottakat (amely elképzelés elitista változata szerint a választás a vezetésre legalkalmasabbak kiválasztására szolgál, a választó tehát másodlagos);
- hogy a választás célja a közérdekű döntések meghozatalára legalkalmasabbak megtalálása;²⁶
- vagy – mint a Mill-féle *representative government* állítja – a választójog pusztán egy végső politikai ellenőrzési lehetőséget biztosít, ami felelős viselkedésre ösztönzi a ki- (és meg-) választottakat (amint J. S. Mill vélte).

Egy más megközelítésben a választójog célja, mibenléte a megválasztott testület *funkciójától* függ: „[...] azt hiszem, hogy miután a választói jog nem önmagában véve cél, hanem a census hatását nagyban és egészben azon választó-testület után kell megítélni, melyet az megalkot”.²⁷ A választójog a parlament kialakításának eszköze, „funkcionális” jog, vagyis igazodik azon intézmény feladatához, amelyet a választás kialakít (lásd mai napig a választójog eltéréseit helyi és nemzeti képviseleti intézmények esetében).

²⁶ Ezek független és bölcs emberek. 1858-ig csak az lehetett képviselő Angliában, akinek 300–600 font éves jövedelme volt (a képviselők nem kaptak fizetést). Ez az elitista felfogás, amely feltételezi, hogy van egy *fit to govern* képesség (az 1872–74-es vitában ez a nemzeti értelmesség kategóriája) a modern pártpolitika előtti viszonyok közt volt lehetséges. A modern pártpolitikában és a tömegkommunikációs manipuláció mellett viszont azt kell kiválasztani, aki a legtöbb szavazatot tudja megszerezni a pártnak. A 19. századi választási rendszerek egy részében egy olyan becsület vagy önértétfelfogás működött, mely teljesen akklamativvá tette a választást. Ugyanis nem volt többes jelölés, önértetes ember nem vállalta, hogy egy versenyben kiderüljön róla, hogy nem ő a legalkalmasabb képviselőre, kormányzásra. Az egyjelöltes választásra Spanyolországban és Dél-Amerikában lásd Przeworski 2009. Magyarországon, noha a táblára küldendő megyei követállításkor a reformkortól gyakori a verseny, Mikszáth (1980: 125–126) szerepeltet egy főispánt, aki szerint

„– ... A személy előttem mindegy... Hogy kik, az schmarn.

Gögös, sajátos észjárású arisztokrata volt, aki lelkében rettenetesen lenézte a parlamentarizmust és a népakaratot.

– Énnám még sohasem szavaztak – szokta mondani, és ilyenkor fölfújta magát, mint egy kakadu, és kevélyen ütügeté a mellét, mint egy spanyol grand.”

²⁷ Szilágyi Dezső hozzászólása (Nagy 1872: XXI. 329).

Ebben a korban a parlamentáris monarchiákban a parlamentet a nemzeti közösség érdekét szolgáló intézménynek tekintették, ehhez nem fért két-ség.²⁸ Az angol alkotmányfelfogás szerint az angol parlament a társadalmi osztályok politikai egyensúlyát biztosítja a törvényhozásban, egy szuverén szervben.²⁹

A magyar vitákban erőteljesen érvényesült a funkcionalizmus, amint az egyfelől a bal és szélbal Mocsáry, Irányi és a szintén *suffrage universelt* (sic!) kívánó Mocsonyi Sándor,³⁰ illetve a kormányálláspontot védő Szilágyi közti vitában tükröződik.

Szilágyi szerint a parlament a közösség érdekét szolgálja. Az adott magyar politikai viszonyok közt ez a közös érdek mindenekelőtt a „nemzet-államfönntartás”: *„Mi, akik [...] részben még azon aristocraticus társadalomban élünk, a kiknek államlétünk megőrzése is kívánja, hogy óvatosak, de következetesek legyünk.”*³¹ Ezt a közérdek-előmozdítást nem az összes osztályok közvetlen képviselte biztosítja, hanem a parlamentbe kerülők kellő értelmessége (Mill-nél is így van, de szerinte a képviselők értelmessége nem elég, kell a *civil servants* hozzáértése. A kiválóságok szüksége nem ellentétes a széles választójoggal és az arányos képviselettel). A közérdek szolgálatában a nem képviselt osztályok szempontjai, érdekei is érvényesülhetnek. Szilágyi szavaival: *„én évről-évre növekedő hajlamot látok a parlamentekben azon osztályok ügyeivel foglalkozni, a melyek közvetlen a képviselet*

²⁸ Németországban, ahol a parlament(ek) szerepe korlátozott volt, az egyik uralkodó felfogás szerint a parlament egy absztrakt közösséget testesít meg (*Volk* a Német Császárságban).

²⁹ Ez már a 18. században elfogadott jogi ideológia volt (Blackstone 1765–1769).

³⁰ Mocsonyi Sándor és Jenő (román „írányultságú” képviselők) általános választójogi követelése individualista: *„Én részemről a suffrage universelt különösen azért óhajtom, nehogy a politikai befolyás mértékének szabályozásánál valamely osztályfelosztás vagy vagyoni census szolgáljon zsinórmértékül; hanem egyes egyedül minden egyénnek többi polgártársainak való befolyása, s ennek, nézetem szerint, az által nyitottatik meg a legtagasabb tér. Ez a legjobb, mert legtermészetesebb mérője a politikai befolyásnak, t. i. az, melyet mindenki szabadon gyakorolhat a választókra”* (Mocsonyi Jenő hozzászólása – Nagy 1872: XXI. 253). Ez megfeleltethető egy modern kommunikatív republikánus (habermasi jellegű) érvek.

³¹ Szilágyi Dezső hozzászólása (Nagy 1872: XXI. 329).

*összealkotásába nem folynak be. Miért? mert az úgynevezett privilegiált, azaz a censuson belül eső osztályokban általános a meggyőződés, hogy a cultur érdekek, a fölvirágzás és a békés fejlődés, szóval a közjó csak így biztosítható.”*³²

A második klasszikus parlamentfunkció-felfogás Mocsárynál jelenik meg, paradox módon az egyéni jogként felfogott választójog megalapozására. A parlament arra van, hogy adót állapítson meg, az adóteher (különös tekintettel a közvetett adókra) mindenkit terhel. Mocsáry minden teherviselő (adózó) választójogát követeli, tekintettel a törvényhozás mindenkit érintő funkciójára, elsősorban az adóztatásra: *„Nem tudom belátni, micsoda oknál fogva lehet valakit az államnak teherviselő polgárai közül megfosztani attól, hogy a választási jog útján a »semmit rólunk nélkülünk« alkotmányos alapjogát gyakorolja.”* Az eredeti amerikai követelés, a *„no taxation without representation”* a klasszikus parlamenti jogkörre, az adó megszavazására vonatkozott. Ebben a logikában nyilván csak az adófizetők ügyéről dönt a parlament, ők viszont mind jogosultak a döntésben a részvételre (ami – és Szilágyi ezt fel is hozza – eltérő szavazati súlyt kellene eredményezzen, ez pedig a municípiumok esetében érvényesült is). A parlament azonban a 19. században már minden (bármely) egyéb kérdésről is döntött és mindenkire kiható hatállyal, amiből általános választójog következik.³³

1. Milyen elvi alapon jár a választójog? Egyéni alapjog-e (esetleg kötelesség)? Vagy pusztán „függvénye” a politikai közösséghez tartozásnak, s nem jogosultság (lásd J. S. Millt is ilyen értelemben)? Ez volt a második, mind a mai napig releváns vitapont.

Amire az egyik válasz az, hogy állampolgári jogon, a jogegyenlőség nevében jár, tehát egyéni jog. A másik felfogás (Gladstone és Disraeli) szerint

³² Szilágyi Dezső hozzászólása (Nagy 1872: XXI. 332).

³³ Szilágyi Dezső (Nagy 1872: XXI. 330) ezt a közteherfelfogást logikai ellentmondásként bírálja: *„Mert ha az általános szavazati jog azon elven alapszik, hogy »semmit rólunk nélkülünk« nihil de nobis sine nobis» [sic!]: akkor miért fogadja el a teherviselést általános határul?”*

viszont az alkotmányos közösségbe tartozás az alapja, egyfajta alkotmányos identitásnak megfelelésből következik (lojalitás az államhoz és társadalomhoz, az államközösséghez tartozás, ahol a közösséghez tartozás értékkritérium, a kapcsolat mindenekelőtt valamiféle lojalitásjel alapján dől el).

A választáson részvétel (ellentétben a magyar ellenzék egy részének felfogásával, amely egyéni jogról beszél, és ennyiben a francia forradalmi hagyományhoz áll közel) még Gladstone szerint sem minősült feltétlen egyéni jognak. A választójog (elvileg) megillet minden megfelelő *szellemi kapacitással* rendelkezőt: minden férfi „*who is not presumably incapacitated by some consideration of personal unfitness or of political danger, is morally entitled to come within the pale of the constitution*” (1864-es parlamenti beszéd).³⁴ A morális jogosultság azonban nem alapjog, nem egy általános választójog alapja, és nyoma sincs a megközelítésben a jogegyenlőségnek. A „*capacity*” jelentése nem egyszerű felfogóképesség, hanem sajátos angol nemzeti hűséggerény: „*self-command, self-control, respect for order, patience under suffering, confidence in the law, regard for superiors*”. Ez egy klasszikus állampolgári erényelmélet (protestáns kiadásban), és annyi osztályelfogultsággal, amennyi a legigényesebb marxistát és posztkolonialistát is megelégedettséggel tölthet el. Mindezen követelményeknek, vélte Gladstone, mindazok megfelelnek, akik hét font értékű vagyont után fizetnek adót (*rental*). Hogy a szavazati jog – az elit igénye szerint meghatározott – politikai közösségbe tartozástól függ, azt Disraeli is elismerte.³⁵ Disraeli az angol (e tekintetben egyáltalán nem liberális, hanem organikus-kulturális) alkotmányfelfogással indokolta a szavazati jog kiterjesztését, mintegy elfogadva, amivel Mill az előző ciklusban a Gladstone-verziót próbálta

³⁴ Jenkins 1995: 246–247.

³⁵ Bár a szakirodalom hajlik arra, hogy a kiterjesztés Disraeli részéről merő hatalomszerzési opportunizmussal magyarázandó, Gertrud Himmelfarb amerikai történész szerint a toryk nemzeti identitásfelfogásából következett a kiterjesztés, míg a liberálisok a választókat egyéni érdekeiket követő polgárnak tekintették, akik nem törődnek a közérdekkel, és emiatt van szükség mindenféle közvetítő és korlátozó megoldásra.

„eladni” – éppen a toryknak. Ha az angol parlament társadalmi osztályok egyensúlyát fejezi ki, akkor a parlamentből még hiányzik a munkásság, a nélkül nem teljes az egyensúly. (Mill, a fegyelmezett frakciókatona a saját választójogi felfogásától is eltért itt.) Ezt a gondolatot eleveníti föl Disraeli egy évvel később, amikor a javasolt jogkiterjesztésről azt állítja, hogy az nem vezet demokráciára:³⁶

*„we are told that 'democracy is triumphant,' and we are about to change the Constitution of England and all those principles on which our predecessors have exercised the noble franchises which have been bestowed by Parliament. I think that a most extraordinary statement to be made with reference to the present situation of affairs. And who are these people to whom you are offering the franchise – this limited number which is confined only to the boroughs of England; this principle not being applied to the greater portion of the country? They are Englishmen, who have been born and bred under the influence of the laws, the manners and customs and traditions of the country. [A cry of 'Our own flesh and blood.'] Far beyond 'flesh and blood,' Laws, customs, and traditions are far more effective. How then are we to believe these separate stories which are told about democracy being triumphant?”*³⁷

Ebben a megközelítésben a választójog-kiterjesztés *nemzetépítésként* igazolódik, ami nem áll távol attól, amivel Gladstone még 1866-ban a maga reformját igazolni próbálta: a munkások integrálódni fognak a politikai rendszerbe, az ország dicsőségét és biztonságát szolgálva.³⁸ Tíz nappal később még hozzátette: *„the persons [...] are our fellow-subjects, our fellow-Christians, our own flesh and blood”*.³⁹ Erre a hatásosan az együttérzésre játszó szentimentalizmusra reagál egy évvel később Disraeli.

³⁶ Az uralkodó elit számára a demokrácia még a múlt század második felében is elfogadhatatlan.

³⁷ H. 188: 1115–1116.

³⁸ H. 182: 60.

³⁹ H. 182: 873.

Ezt a fajta nemzetépítést Magyarországon inkább csak erősen vegyes nemzetiségi összetételű körzetekben választott ellenzékiek említik, noha a honvédelmi szükséglet miatt a 48-as kormány álláspontja is ez volt.⁴⁰ A többség számára a nemzet adott, zárt. Az ellenzék az egyéni jog híve, európai (doktriner – de ettől még Szekfű elfogultan igazságtalan) módon, a kormánypárt pedig éppen az állammegtartás miatt nem képes ilyenfajta organikus befogadására azoknak, akik esetleg ellene szavaznak.

A konzervatív álláspontot képviselő Lowe (Szilágyi reakciós érveinek feltehető forrása) viszont a választójog angliai kiterjesztését egyéni jognak és az egyenlőségi elvnek tulajdonította, s mint ilyent támadta. Pontosan ezt a támadott álláspontot képviseli a magyar ellenzék egy része. A választójog „polgári” jog, ez a jog az alkotmány vagy az emberi jogok alapján „megilleti” a honpolgárt. Schvarcz Gyula volt az, aki „emberi jogi” alapon alkotmányos jognak tekinti a választójogot (az ő terminológiájában ez néha polgári jog – érdekes, hogy nem a *citoyen* jogáról beszél), de gyakorlását (összhangban a Mill-féle angol liberálisokkal) írástudáshoz köti (a szellemi érettség feltétele). Az elv szilárd, de a rendet is fenn kell tartani – ez a liberális polgári krédó.

Szilágyi az alapjogi érvelést (hogy tudniillik az alapjog adott, az állam csak elismeri) klasszikus pozitivistá érvvel utasítja vissza – a választójog a „törvény teremtménye” (amely érv a választójog – és például a tulajdonjog – kapcsán sokkal erősebb és elfogadottabb volt, mint mondjuk a vallásszabadság kapcsán). Egy másik felfogás nem az egyén eredendő jogából vagy egy természetes jogegyenlőségből vezeti le az általános választójogot, hanem a meglevő kötelességekből. Ez Irányi nézete, aki teherviselési, nem pedig alkotmányos (nem származtatott) jogon kívánt általános választójogot, a teherviselésbe beleértve a véráldozatot (vagyis hogy a hadkötelesség teljesítése részvételi igényt megalapozó hozzájárulás az állami közösséghez).

⁴⁰ Keleti Zsigmond 48-as röpirata: „*minthogy a haza veszélyben van, szükséges a hon minden lakosait törvény által egyg  olvasztani*”. Idézi Miskolc y 1998: 17.

2. Ha elvileg megilletne is minden férfit a választójog, képesek-e ezek a férfiak társadalmi zavargás nélkül gyakorolni jogukat? Milyen szellemi képesség szükségeltetik a választójog mint felelős állampolgári aktus gyakorlásához? Alkalmas-e a nép, mely éretlen, műveletlen elmékből áll, kiválasztani olyan képviselőket, akik a népet (a közérdeket) fogják képviselni, képesek és hajlandók a köz javára munkálkodni?⁴¹ (Aktualizálva a kérdést, a tankötelezettség általánossá tétele után kétségsbe vonható-e még a nép tagjainak szellemi képessége?) Avagy izgató demagógok bábuja lesznek (amitől az iskolázottság a jelek szerint nem véd meg)? Netán kellő szellemi és erkölcsi nagyság nélkül aljas vágyaik és méltatlan érdekeik, tömegösztönük diktátumait érvényesítik óhatatlan többségükkel (hogya 19. század közkedvelt fantazmagóriáiból idézzünk)?

E kifogást le lehetne söpörni a népszuverenitás-elmélet azon axiomatikus tételével, hogy lévén minden hatalom forrása a nép, a nép nem tévedhet és nem lehet gonosz. Ez a forradalmi népszuverenitás-tan azonban a két organikus – a szokásokból táplálkozó – alkotmány alapján álló országban nem lehetett hasznos kiindulópont, csak a magyar szélbal és néhány angol radikális tesz erre vonatkozó utalásokat.

Gladstone (akárcsak Mill) feltételezte, hogy a munkások (mármint a munkások felsőbb rétege), ha szavazathoz jutnak, nem fognak osztályként viselkedni⁴² – Szilágyi az ellenkezőjével riogatott. Disraeli szintén azt bizonygatta, hogy a reform nem vezet demokráciára (ami kifordítva Szilágyi Dezső egyik fő érve lesz a reform ellen) – a választójog kiterjesztése a toryk számára megengedhető, mert nem vezet demokráciára, a liberális

⁴¹ Egy intézménytörténeti közbevetés: a francia forradalmi alkotmányozásnak első pillanattól egyik legnagyobb fejtörése és vérre menő vitatárgya volt, hogy ha egyszer a Nemzetté átvált, egyenlő polgárokból álló francia nép az új rend és a nemzetgyűlés autoritásának és legitimitásának alapja, hogyan lehet a „veszélyes, ellenforradalmi” potenciálú alsóbb néprétegeket mégis kizárni a választójogból. Az 1791-es és 1793-as megoldás egyfajta cenzus mellett közvetett képvisellel is próbálkozott.

⁴² Matthew 1997: 140.

Deák-párt számára viszont megengedhetetlen, éppen mert demokráciára vezet. A vita itt merőben spekulatív arról, hogyan viselkednek a szegényebb szavazók és azok várható képviselői.

A képesség-elv mindenkit foglalkoztatott, hiába hogy Eötvös kimutatta ennek irrelevanciáját: „*azon kérdés: kit illessen az álladalom kormánya? nem a nagyobb képesség, hanem csak a jog vagy a hatalom kérdése*”. A tömegek ugyan képtelenek az „*álladalmi ügyek vitelére*”, de ez nem érv a politikai jogok élvezete ellen.⁴³ Ez Szilágyi jogpozitivistá álláspontjában is visszaköszön (a választójog csak a jog alkotása), de nem zavarja őt abban, hogy a népet (egyelőre) a „*legtudatlanabb*”-ként jellemezze az általános választójog megengedhetetlenségét igazolandó.

Az „*érettség*” vonatkozhat a „népre” mint sokaságra vagy egyénekre (lásd a következő pontban). A népre mint sokaságra kiterjesztett választójog a kollektív döntéssel járó hibákat eredményezi.⁴⁴ (Ezen óhatatlan hibák enyhítésére szolgál ma a közvetlen demokrácia korlátozása, bár a demokráciaelméletek szégyellnék bevallani, hogy ezek a korlátok a kollektív népi döntés szisztematikus hibáit ellensúlyozzák.) De már Machiavelli kimutatta a népuralom védelmében, hogy a nép (amelyet sokaságnak nevez, ami igen szerencsés és követendő, mert így elkerülhető az [istennadta] nép szóval járó normatív konnotáció, a legitim szerveződésre, formáltságra utalás)⁴⁵ nem ostobább, mint a vezetők, sőt alkalmasabb hibák

⁴³ Eötvös 1981: 142. Mint alkalmi történelembúvár, nem találtam nyomát annak, hogy a képviselőházban idézték volna. Szép enigma ez. Nem lehetett próféta a maga hazájában? Kormánypárti volt az ellenzéknek, és így tabu? Egy új generációnak, mely a korabeli külföldi irányzatok és tapasztalatok hatása alatt állt, Eötvös már *passé*?

⁴⁴ Az egyik kifogás az általános választójoggal szemben, hogy a megfelelő értelmi képességeknek híján levő alsóbb osztálybeli választó érzelmeit követi. Hogy a tömegpolitika és tömegdemokrácia érzelmi jellegű, az olyan emberi vonás, amit tudomásul kell vennünk. Nem az az elsődleges gond, hogy az empirikus nép, vagyis a választók a maguk társadalmi interakciójában emocionális politikára hajlik, hanem hogy milyen érzelmeket hívnak elő a politikai szereplők (lásd gyűlöleten és félelmen alapuló vagy szociális irigységet gerjesztő kampányok, identitáspolitika stb.).

⁴⁵ A nép (Nemzet) normatív fogalom csupán, olyan feltevésekre épül, amelyek sok tekintetben ellentétben állnak ezzel az interaktív közösséggel, amely véleményt formál, szavaz.

korrekciójára.⁴⁶ A democratia-ellenes liberálisok évszázados konzervatív-elitista hagyományhoz kapcsolódva és a fenyegetett privilegizáltak életérzését kifejezve a tudatlan és érzelmezérelt osztályok uralmának (az alsóbb osztályok uralmának) veszélyére hivatkoznak. Íme a konzervatív érv Szilágyinál: „Az [általános szavazat] első eredmény[e] az lenne, hogy a legszámosabb, a legszegényebb és a legtudatlanabb és ennél fogva a szenvedélyek, csábítások, előítéletek és tán megvesztegetéseknek is legjobban kitett osztály kezében lenne az összes politikai hatalom, és ezen osztály, igen t. ház, korlátlanul bírná ezen politikai hatalmat; mert kevés kilátás van arra, hogy ő azt más osztályokkal megosztva gyakorolná.”⁴⁷ Az általános választójogon alapuló rendszerben kialakuló többség (zsarnoki) osztályuralma fenyeget, mivel a számosság törvénye folytán az alsóbb néprétegek a parlamentben többségbe kerülven osztályuralmat gyakorolnak majd. (És mit tesz a történelem: a szociáldemokraták pontosan ezen reményben hirdették, hogy választások útján hatalomra került legszámosabb munkásosztály és szegénység mint törvényhozó végrehajthatja majd a kívánt újraelosztást.)

De az alsóbb osztályoktól való félelem nem volt meggyőző. A hatalmi elit számára megnyugtató választ már Machiavelli megadta, Livius alapján: amikor a *plebs* választhatott tribunosokat, a patríciusok előbb vonakodtak a jelöléstől, de aztán csak rászánták magukat, és megnyugodhattak az eredményben, mert csak közülük, a *plebs* korábbi ellenségei közül választották a tribunosokat. Montesquieu szerint a népnek csodálatos érzéke van ahhoz, hogy megtalálja képviselőit, akikre autoritása egy részét átruházza.⁴⁸ Madison szintén hitte, hogy egy nagy köztársaságban „a process of elections as will most certainly extract from the mass of the society the

⁴⁶ „[...] a fejedelem sokkal több szenvedély rabja, mint a nép” (Machiavelli 1978: 220).

⁴⁷ Szilágyi Dezső felszólalása (Nagy 1872: XXI. 332).

⁴⁸ A népképviselőt mint a nép eredendő hatalmának átruházása az az eszme, mely sem az angol, sem a magyar vitában nem játszik szerepet, bár a társadalom egészének, csoportjainak harmonikus, egyensúlyt teremtő megjelenítése mindkét esetben fontos szempont.

purest and noblest characters which it contains”.⁴⁹ Gladstone még az 1884-es újabb reform vitájában is azt állította, hogy a munkások magasabb osztálybeli képviselőt kívánnak (ezen az alapon utasította el a képviselői tiszteletdíj bevezetését).⁵⁰

Hogy vajon hajlandók-e a tömegek kormányzásképes felsőbb osztálybeli képviselőt választani, az az egyik legvitatottabb feltevés a választójog kiterjesztésekor. Íme egy jellegzetes fenntartás 1867-ből (Robert Arthur Talbot Gascoyne-Cecil későbbi miniszterelnök): *„I believe it is very likely that for ordinary purposes you will find members of the upper and middle classes returned to this House, and that where no pressure exists, they will be governed by the feelings of the classes to which they belong; but if ever any crisis arises—if there is any stress which draws men into violent action, I believe that then you will find that the upper and middle classes will no longer vote for the class to which they belong [...] You will see, what has been seen a hundred times, that men will rather vote against their class than peril their own position with their constituents, and will care too much for their own political future to fly in the face of those who elect them.”*⁵¹

Az alsóbb osztályok és az egész demokratikus rendszer ki van téve a demagógiának, teszi hozzá Szilágyi szebb stílusban, de hosszabban annál, hogy idézhetnénk. Erre viszont nincs válasz, még Machiavellinél sem. A demokratikus demagógia (a demokrácia demagógiája) olyan következményét említi, amit nem lehet nem idézni, mert benne van az, ami a parlamentarizmus máig tartó válságához vezet, bár nem feltétlenül a Szilágyi által említett osztályalapon: *„a választók összes testülete nagyban és egészben véve rányomja típusát azon képviselőházra, melyet*

⁴⁹ Idézi Rakove 2002: 56.

⁵⁰ Magyarországon 1848 óta fizettek napidíjat, amiből Irányi haláláig meg tudott élni. Ehhez lásd Irányi Dániel felszólalását: *Az 1892. évi február 18-ára hirdetett országgyűlés...* 1892: 6–7. Mikszáth szerint viszont a képviselőség kész tönkremenés.

⁵¹ http://hansard.millbanksystems.com/commons/1867/jul/15/parliamentary-reform-representation-of#S3V0188P0_18670715_HOC_70 (letöltés: 2017. december 20.)

megválaszt, (Ugy van! jobbról.)”, ahol „a naponkint változó közvéleményt vakon követik. (Nagyon igaz! jobb felől).”⁵²

Voltak empirikus tapasztalatok is az általános választójoggal kapcsolatban – és ezek azt mutatják, hogy a közrend fennmaradt. Ezeket a példákat mindkét parlamentben fel is hozták, ki-ki a maga érdeke szerint. Az általános választójog, ahogy azt Franciaországban vagy Németországban gyakorolták, nem vezetett az alsó néposztályok többségi zsarnokságához. Amire Szilágyi azzal érvelt, hogy ezekben az országokban vagy Svájcban és Amerikában mások a viszonyok.

Az általános választójoggal kapcsolatos tapasztalatok valóban nem voltak meggyőzőek, nem annyira a társadalmak, mint inkább az államberendezkedés közti különbség miatt. A korabeli választott parlamenteknek Európában igen korlátozott volt a hatalma, ráadásul az általános választójog mellett olyan hatalomgyakorlás alakult ki, amely a korabeli liberálisok számára zsarnokságnak számított. Az általános választójogon alapuló plebiszcitárius hatalomgyakorlás nem volt vonzó a parlamentarizmus hívei számára: a francia császári zsarnokságot az általános választójog tette lehetővé. III. Napóleon az általános választójog segítségével került hatalomra, míg liberális ellenfelei korlátozták volna a választójogot, a szabadság megőrzésére. (A néptisztelő modern alkotmányelmélet számára ez a paradoxon különösen kínos kérdéseket vet föl a népszavazások és népi kezdeményezések kapcsán, mivel ezek különösen alkalmasnak tűnnek a populistá jogkorlátozás és hatalomperpetuáció elősegítésére, az általános népi választójoggal kapcsolatos ellenérzések gyakorlati igazolására.)

A másik képesség-kifogás a népet alkotó *egyénekre* vonatkozik. Ez utóbbi szempont az írástudáshoz, iskolázottsághoz kötött választójogi korlátokban fejeződik ki, ezek azonban az alanyi jogú, esetleg méltóságalapú jogelvekkel összeegyeztethetetlené váltak. A választójog gyakorlása ma

⁵² Szilágyi Dezső felszólalása (Nagy 1872: XXI. 333).

nem minősül intellektuális képesség gyakorlásának.⁵³ A realizmus cinizmusával elmondható, hogy valóban nem igényel semmi gondolkodást olyan nevek vagy rövidítések közt választani, amely nevek viselői vagy nem okosabbak a választóknál, vagy úgy sem teszik azt, amit ígérnek (ami még rosszabb, mint ha nem tennének semmit, ami szintén előfordul). Az is igaz, hogy semmiféle iskolázottság nem véd meg a manipulációtól, s nem lenne helyes bárkit azon az alapon kizárni a választójogból, hogy a kevésbé szofisztikált manipulációnak dől be.

Ami a nép vagy tagjai szellemi képességeire, szenvedélyeire, nemkívánatos érdekeire vonatkozó vitában nem merült föl, de amit az alkotmányosság ismerői – Madison, az idősebb, majd a fiatalabb Mill vagy Eötvös – jól láttak, az az, hogy a megfelelő képességek megléte vagy hiánya másodlagos, maga az általános választójog is másodlagos fontosságú az alkotmányos rendszer és stabilitása szempontjából, ha maga a kormányzás képviseleti jellegű (*representative government*). Az mindenféle népképviseletet, általános választójogot meg tud tartani alkotmányos keretek és a rend rácsai közt. (Csak magát az alkotmányosságot nem tudja megtartani a képviseleti szervben csalódott nép ellenében.)

*

Mai szemmel az általános választójog tagadása osztályérdek vezérelte jogkorlátozás. A választójog minden állampolgárt egyenlően megillet, a jogegyenlőség elvével összhangban.

Az alapjogok szempontjából viszont az állampolgárság (és ezzel – a jogegyenlőség korában a választójog) „alanyi jogon” jár, mindenkit „természetesen” megillet. Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata feltételezi, hogy mindenkinek van hazája (13.2), és kifejezett emberi jognak tekinti

⁵³ A legújabb nemzetközi jogi trend szerint a szellemi fogyasztékkal élők sem zárhatók ki a választójogból.

az állampolgársághoz való jogot. (A kötelező ENSZ Egyezségokmányból ezek a jogok hiányzanak, de nemzetközi jogilag a demokratikus rendszerben való politikai részvétel elfogadott jognak tűnik!) Ez az állampolgársághoz való jog mint a politikai közösséghez tartozás joga az, amit Hannah Arendt az első emberi jognak tekintett, annyiban teljes joggal, hogy ez a jogvédelem előfeltétele.

Szavazni minden állampolgár szavaz, csakhogy azt, ki is az állampolgár, a törvény határozza meg, a legkülönbözőbb elvek szerint, de mindenkor úgy, hogy az ország területén élő adót fizetők, esetleg katonáskodók (vagyis az államért áldozatot hozók) nem mind lesznek állampolgárok – sőt az áldozattal elv szerint nem lesznek azok. A kötelék, mely szavazati jogot biztosít, néha szinte irracionálisan „természetes”: vérségi alapú vagy esetleges, mint a születés helye.

A mai világban az alkotmányos jogviták a rejtett korlátozásokkal foglalkoznak. Bár nem is minden korlátozássá váló szisztematikus akadály rejtett: a választásra jogosultság tényleges bizonyítása például a regisztrációs okmányok elfogadása kapcsán perek sokaságára vezet az Egyesült Államokban, míg Európában gyakori a távollevők szavazati jogának érvényesülésével kapcsolatos pereskedés (például Magyarország, Görögország, Törökország – ahol a németországi törökök szavazata eldöntheti/eldöntötte a török demokrácia sorsát, másutt az ezzel kapcsolatos politikai botrányok kormányt dönthetnek, lásd Románia).

Jobb, ha nem nézzük le válogatós angol és magyar elődeinket. Amit mi jogegyenlőségnek nevezünk, arra hivatkozva, hogy minden állampolgár jogosult képviselőt választani, továbbra is a képviselt nép fogalmának nem annyira önkényes, mint inkább érdekvezérelt meghatározásán múlik, akárcsak másfél évszázada. És a megszorítás éppúgy elrejtőzik a magától értetődőnek tekintett, természetes közösség gondolata mögé, mint Gladstone és Disraeli vagy a magyar konzervatívok esetében.

Csak az a különbség, hogy a vita áttevődött az állampolgár meghatározására, bár szűkebb körben még mindig lehet az állampolgár választójogát is korlátozni, intellektuális érettségre hivatkozással (a belátási képesség hiánya kiskorúak és elmebetegek esetében), illetve morális alapon (az elítéltek szavazati joga).⁵⁴

Valójában a népbe tartozás, és így az általános szavazati jog korántsem természetadta – és a nemzeti mivolt és identitás is a mindenkori politikai hatalom forrása. A népbe tartozás az állampolgárság meghatározásán keresztül megint egyszer arról szól, hogy ki az *our own flesh and blood*.

⁵⁴ Az európai emberi jogi rendszert megosztó, az Egyesült Királyság és Oroszország kilépését kockáztató kérdés, hogy ezekben az országokban, Strasbourg álláspontjával ellentétben, szabadságvesztésre ítélt személy nem szavazhat.

Források és felhasznált irodalom

- Az 1892. évi február 18-ára hirdetett országgyűlés...* 1892: *Az 1892. évi február 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. Ötödik kötet. Budapest.
- Blackstone, William 1765–1769: *Commentaries of the Laws of England*. I–IV. Oxford.
- Carlisle, Janice é. n.: On the Second Reform Act, 1867. *BRANCH: Britain, Representation and Nineteenth-Century History* (http://www.branchcollective.org/?ps_articles=janice-carlisle-on-the-second-reform-act-1867 – letöltés: 2017. december 20.)
- Eötvös József 1981 [1851]: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. Első kötet. Budapest.
- Gerő András 2011: *Eseteim az alkotmánnyal*. Budapest.
- Gerő András 2017 [1988]: *Az elsőprő kisebbség. Népképviselet a Monarchia Magyarországn*. Budapest.
- Hoppen, K. Theodore 1998: *The Mid-Victorian Generation. 1846–1886*. (The New Oxford History of England) Oxford.
- Jenkins, Roy 1995: *Gladstone: A Biography*. London.
- Lowe, Robert 1867: Speech on the Representation of the People Bill. First Reading. Adjourn Debate. 13th March 1866. In: Uő.: *Speeches and Letters on Reform*. London, 63–101.
- Machiavelli, Niccoló 1978: Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről. (Ford.: Lontay László.) In: Uő.: *Machiavelli Művei*. I. kötet. Budapest, 87–442.
- Matthew, H. C. G. 1997: *Gladstone. 1809–1898*. Oxford.
- Mikszáth Kálmán 1980 [1896–1897]: *Két választás Magyarországon*. (Olcsó könyvtár) Budapest.

- Miskolczy Ambrus 1998: „A zsidók polgáritásáról a nemzetgyűlés által törvény alkottatott”. (Az 1849–i magyar zsidóemancipációs törvény és ismeretlen iratai.) *Múlt és Jövő* (10.) 1. 8–45.
- Nagy Iván (szerk.) 1869–1872: *Az 1869-ik évi ápril 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. I–XXIV. kötet.* Pest.
- Przeworski, Adam 2009: Constraints and Choices. Electoral Participation in Historical Perspective. *Comparative Political Studies* (42.) 1. 4–30.
- Rakove, Jack 2002: *James Madison and the Creation of the American Republic.* (Library of American Biography) New York.
- Schvarcz Gyula 1889: *Adalék a magyar állampolgári társadalom egységes természetének elméletéhez.* (Értekezések a társadalmi tudományok köréből X. 2.). Budapest
- Smith, Francis Barrymore 1966: *The Making of the Second Reform Bill.* Cambridge.

Háromszáz év távlatából

„A vallási türelem, a közöny csak arra szolgál, hogy mindent aláaknázzanak, s bennünket minden támasztól megfosszanak. Mint politikus beszélek, nincs fontosabb dolog a vallásnál. Meg akarja engedni, hogy ki-kí a saját feje szerint higgyen? Mi lesz abból, ha nincs szigorú kultusz, az emberek nincsenek alávetve az egyháznak? Bizonyára nem nyugalom és elégedettség, hanem ököljog és mindenféle szerencsétlenség születik ebből.”

Mária Terézia II. Józsefhez

Mit adtak nekünk a rómaiak? Kérdezték a *Brian életében* a *Nemzeti Front* vezetőitől a rómaiak elleni felkelésre készülő zsidók. És jött a felsorolás. Kezdjük mi is ugyanezzel a kérdéssel. És mit adott nekünk *Mária Terézia*?

Sorolom: az úrbérrendezést, vagyis a jobbággyi terhek egységesítését, a robot korlátozását, a szabad költözéshez való joguk visszaadását (1767). Az állami oktatásügyi reformot (*Ratio Educationis* 1777), benne a közoktatás állami felügyelet alá helyezését. Népiskolákat, középiskolai hálózatot, tanítóképzést. Egyetemet *Pest-Budán*, orvos-, ápoló-, és állatorvosképzést (1784). Öt királyi akadémiát hivatalnokok képzésére. Modern jogászképzést. Mérnöki Intézetet, vagyis mérnökképzést. Bányászati akadémiát. Népszámlálást. A kataszteri felmérést, amit ma is használunk. A térképezést. Az utak korszerűsítését és a fenntartását végző hálózatot. Igazságszolgáltatási reformot. A kínvallatás tiltását. A nem nemesi értelmiségiek tanulásának és elhelyezkedésének támogatását. A cigányintegráció

beindítását. Elősegítette a magyar nemzeti nyelv és irodalom fejlődését. Az első magyar nyelvű sajtót, aminek rövid időn belül 310 előfizetője lett.¹

Impozáns lista. Mindez indokolja kitüntetett figyelmünket, teljesítményének megbecsülését és az utókor elismerését.

Török veszedelem

„Az országok java és jóléte mindig fontosabb volt nekem, mint a saját, családom és gyerekeim ügye, ezt részesítettem előnyben.”

Mária Terézia

Károly Róbert és Nagy Lajos a központosított királyi hatalom erőskezdő és sikeres képviselője volt. A *Hunyadiak* alatt a magyarok konokul küzdve, makacs ellenfélként álltak ellen az oszmán hódítóknak. Hősies küzdelmeikből katonailag és kulturálisan is megerősödve kerültek ki. A további, évszázados törökellenes háborúk azonban kimerítették az utódok erejét, míg végül a hatalmas gazdasági és katonai fölényben lévő ellenséggel szemben alulmaradtak. A török hódítás megsemmisítette a központosított királyi hatalmat. Pedig a török elleni harcokhoz egységre, erőre és hasznos szövetségességre is szükség volt. A cseh, majd a lengyel királysággal kötött szövetség még átmenetileg sem bizonyult azonban elegendőnek a törökök feltartóztatásához. *Mohács* kudarca megsemmisítette a központi hatalmat, így tehát nem maradt olyan erő, ami közös fellépésre és áldozatvállalásra szoríthatta volna az önállósult nagyurakat. A török hódítók kiűzése érdekében a magyarság megmaradásában érdekeltek kénytelenek voltak a *Nyugathoz*, vagyis a *Habsburgokhoz* fordulni. A hatalmas nyugati területekkel rendelkező Habsburgok, akik a *német-római császári* trónt is birtokol-

¹ Rát Mátyás 1780-ben indította el a *Magyar Hírmondót*.

ták, jó választásnak bizonyultak. A *Habsburg Birodalom* tehát 1526-ban, a mohácsi csata tragédiájának évében jött létre, és csaknem négyszáz évig állt fenn. Végül ugyanabban a naptári évben bomlott fel, 1918-ban, mint amelyikben az *Ottomán Birodalom* végső széthullására is sor került.

Erős állam, erős hadsereg

„Mindig szemem előtt lebegett és sokszor mérlegeltem, hogy nem a magamé vagyok, hanem a közösségé.”

Mária Terézia

A 14–15. század fordulójára *Európa-szerte* eldőlni látszott, hogy a nyugati világ alapvető politikai intézménye nem a városállam, hanem a feudális királyságból születő országállam lesz, aminek a magyar modell is megfelelt. Lassan új erőre kapott a központosító királyi hatalom, ami a regionális és helyi különbségek eltörlésére irányult. A király saját hatáskörébe vonta a pénzverést, az igazságszolgáltatást, a hadsereget és a tisztviselők kinevezését. Egységesíteni igyekezett a különböző népcsoportokat, akiket elválasztott nyelvük, szokásaik különbözősége, és akiknek lojalitása nem terjedt túl az övéiken. A lovag szerepe leértékelődött, kiszorították az udvaroncok; hanyatlásnak indult, majd eltűnt a lovagi kultúra is. Ahogy Molnár Tamás megállapítja: *„A modern nemzet és állam együtt születik meg, az előbbi az egységet jelzi, az utóbbi a kereteket adja hozzá; állam és nemzet az uralkodó személyében egyesül. A király szemszögéből ez a szövetség antif feudális koalíció volt; a polgárság számára eszköz, mellyel megakadályozhatta, hogy a feudális-arisztokrata csoportok újra átvegyék a hatalmat.”*² Ahol az állam és nemzet észszerű egységben, azaz organikusan működött együtt,

² Molnár 2001: 135.

ott lehetővé vált az építkezés és a gyarapodás, szervesült az anyagi és a technikai fejlődés, virágzásnak indult a kultúra.

Habsburg veszedelem

„Sohasem fogom elhanyagolni azokat a kötelességeket, amelyeket keresztény uralkodóként alattvalóim iránt teljesítenem kell.”

Mária Terézia

1541-ben hazánk részekre szakadt, a török által megszállt területeket elnéptelenítette a *harács* mértéktelensége, a lakosság folyamatos és szisztematikus kiszipolyozása. Egész területek váltak lakatlanná, demográfiai katasztrófa fenyegetett. A rendi magyar nemzet legfontosabb céljává tehát a török kiűzése és az ország egységének helyreállítása vált. Így is csak másfélszáz évvel később, 1699-ben, a *karlócai béke* révén szerezhettük vissza elvesztett területeinket. Magyarországra ezt követően a több évszázadon keresztül tartó pusztító háborúk, az idegen megszállás következményeinek ledolgozása, az erőgyűjtés és az új kihívásokra való felkészülés várt. Hatalmas feladatot jelentett, hogy demográfiailag, kulturálisan és gazdaságilag is gyarapodó pályára álljunk. Eközben a nemzeti megmaradást is biztosítani kellett, meg kellett őrizni és meg kellett erősíteni az állami szuverenitást immár a Habsburg Birodalmon belül. A Habsburgok ugyanis, a korszellemnek megfelelően a regionális, föderatív különállások felszámolására törekedtek, ami veszélyeztette a rendi magyar nemzet és állam különállását. A központosító, egységesítő akarattal szemben szerveződtek meg *Thököly* vezetése alatt a kurucok, illetve *Rákóczi Ferenc* szabadságharcosai. A *szatmári békével* (1711) záródó küzdelmek eredményeként Magyarországot nem kebelezte be az *Oszták-ház*, nem tagolódott be az örökös tartományok közé, a Habsburg Birodalmon belül is megtartotta és megőrizte nemzeti különállását.

Az új uralkodó, *III. Károly* (1712–1740) a spanyol politikán nevelődött. Az ottani tapasztalatokat is kamatoztatta birodalma kormányzásában. A magyar nemzeti ellenállás jelentőségét és egyben veszélyességét felmérve új alapokra kívánta helyezni a magyarok és a dinasztia viszonyát. „*Ettől a nemzettől el kell venni annak tudatát, hogy a német nemzet elnyomja őt, ehelyett meg kell vele értetni, hogy én épp annyira becsülöm és annyira megbízok benne, akárcsak más népeimben*” – írta még *Barcelonából*, koronázására készülve.³ Uralkodását, ahogy leánya és utódja, *Mária Terézia* királynőét is, az érdekeszámításos kompromisszumokra alapozta. Első dolga volt, hogy a magyar országgyűléssel elfogadtassa azt a honvédelmi törvényt, ami az állandó hadsereg felállításáról rendelkezett. Állandó hadseregre azért volt szüksége, hogy kül- és belpolitikájának nyomatékot adhasson, a magyar rendeknek pedig azért, mert még javában folytak a török elleni háborúk.⁴ Közös érdekük volt tehát az ország védelmi képességének biztosítása a külső ellenséggel szemben. A rendek tudomásul vették, hogy az uralkodóhoz hű, idegen, nemzetek feletti, más néven: *közös hadsereg* állomásozik hazánk területén, és ennek alárendeltségében kötelesek szolgálni, a király pedig azt, hogy a *nemesi felkelés* és ezáltal a *nemesi adómentesség* elve sértetlen marad. Ez az állandó hadsereg egészen a birodalom 1918-as fennállásáig a Habsburg Birodalom, majd 1867-től az *Osztrák–Magyar Monarchia* legfontosabb, a birodalom egységét kifejező és képviselő intézménye maradt.

Amikor *III. Károly* 1723-ban elfogadtatta a magyar rendekkel, hogy trónja nőágon is öröklődik, *Belgrád*, *Temesvár* és a *Bánát* még török kézen volt.⁵ A százötven éves oszmán megszállás, a törökök kiverésének elhúzódó és gyötrelmes módja felülírta a magyar rendeknek, beleértve a hangadó magyar főuraknak a Habsburgokkal szembeni fenntartásait. Belátták, hogy

³ Hóman – Szekfű 1939: 329.

⁴ Savoyai Jenő 1716-ban Péterváradnál és Temesvárnál is megverte a törököket.

⁵ Savoyai Jenő 35 éven keresztül 1683-tól 1718-ig folytatott hadjáratai révén végül sikerült Magyarország területét teljesen *törökmentesíteni*.

az ország védelmi, biztonsági érdekei miatt nem nélkülözhetik azt a katonai, gazdasági erőt, amellyel a Habsburg uralkodó, III. Károly, illetve utódja, Mária Terézia rendelkezett.

A királynő

„Szeretem a magyar nemzetet nagyon, és úgy hiszem, hogy az is viszontszeret engem.”

Mária Terézia

A 18. században bő negyedszázad számított egy emberöltőnek. Mária Terézia és fia uralkodása két emberöltőnyi, vagyis fél évszázados időszakot ölel fel. Ezen belül a királynőnek kerek negyven esztendő, fiának, II. Józsefnek, a kalapos királynak pedig egy évtized jutott.

Mária Terézia 1740 és 1780 között uralkodott. Férje *Lotaringiai Ferenc*, *Buda* visszafoglalójának unokája, a *német-római császár* volt. Mária Terézia tizenhat gyermeket szült és nevelt fel. Nincs az az emancipált 21. századi nő, aki többet és jobban teljesítene, mint ő. Királynőként, anyaként és feleségként egyaránt helytállt. Amikor magyar királynővé koronázták, legnagyobb és legtekintélyesebb országa a *Magyar Királyság* lett, annak ellenére, hogy többek között a mai *Belgium*, *Milánó*, *Nápoly* és *Szardínia* is a koronája alá tartozott. Uralkodásának első időszakában hosszas háborúkat kellett vívnia birodalma és koronája megtartásáért. Az *osztrák örökösödési* (1740–1748), illetve a *hétéves háború* (1756–1763) *Szilézia* elvesztésével zárult és a Német-római Császárságon belüli erőviszonyok végleges átrendeződését eredményezte. E két háborút leszámítva Mária Terézia nem folytatott területszerző háborúkat, országai ügyeit igazgatta legjobb tudása és meggyőződése szerint a *közjó* érdekében. A Habsburg Birodalom sem ekkor, sem később nem kapcsolódott be az akkor gőzerővel folyó gyarma-

tosításba, elég feladatot rótt rá az oszmán veszéllyel szembeni helytállás, déli határainak és Európán belüli nagyhatalmi szerepének biztosítása.

Amikor fél Európa egymás után kétszer is Mária Terézia trónjára támadt, a magyar rendek kitartása és áldozatvállalása mentette meg a dinasztiát. A királynő ezt azzal igyekezett meghálálni, hogy életre hívta *a magyar királyi testőrséget, a magyar királyi koronaőrseget*, felvette az *apostoli királyi címet*, és megalapította a *Szent István-rendet*.⁶ 1772-ben pedig visszaadta Magyarországnak a még *Zsigmond* alatt elzalogosított tizenhat szepesi várost.⁷

A magyar királyság területét Mária Terézia uralkodása alatt elkerülték a pusztítások, a háborúk, az ország a csendes erőgyűjtésre, a mindennapi munkára, századok kényszerű mulasztásainak pótlására koncentrálhatott.

A királynő uralkodását szolgálatnak tekintette. Munkáját alázattal és szorgalmasan végezte, elkötelezett katolikusként az irgalmasság és a méltányosság elvei vezérelték. Célja a közjó vagy, ahogy akkoriban mondták: az államjó szolgálata volt. Nagy hatást gyakoroltak rá korának német illetve francia gondolkodói, akiket a felvilágosodás előfutáraiként tartunk számon. Tanításaikból merítette a természeti törvények tiszteletben tartását és azt, hogy nem szabad a kézműipar és a kereskedelem érdekeinek alárendelni a mezőgazdaságot. Ez egybeesett Mária Terézia kompromisszumokra és a kiegyensúlyozásra törekvő politikai credójával. Az ipar és a kereskedelem fejlesztése mellett a mezőgazdaság lehetőségeihez juttatását az állandó hadsereg ellátása és élelmezése szempontjából is a szívéen viselte. Az állandó hadseregek ugyanis hatalmas felvevő piacokat is jelentettek (ahogy jelentenek ma is) a mezőgazdaság és az ugyancsak az államtól függő újonnan létrejövő ipari vállalkozások számára. A nagy földrajzi felfedezések és a gyarmatosítások hatására ugyanis hatalmas lendületet vett

⁶ Mária Terézia királynő 1764. május 5-én alapította a Szent István-rendet, fiának német-római királlyá történő koronázása napján. A Szent István-rend adományozását többször is újra bevezették, legutoljára a második Orbán kormány, a 2011. évi CCII. törvénnyel.

⁷ 1412-ben Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) – 37 000 cseh garasért – zálogba adott 16 szepesi várost.

a világkereskedelem, amibe a központosított államok nagyvállalkozókként kapcsolódtak be. Mindez olyan gazdasági pezsgést eredményezett, ami a monopóliumok és az ezerféle megkötöttség felszámolását, a szabad kereskedelem és vállalkozások felvirágzását eredményezte.

Aranykor

„Hosszú tapasztalatom, népem iránti szeretetem, amelyben a legnagyobb sorscsapások és veszteségek idején mindig segélyforrást és vigasztalást találtam, ezek egyedül tettek engem erőssé és ezek adták meg boldogságomat.”

Mária Terézia

Mária Terézia soha nem felejtette el, hogy trónigényét és trónjának megtartását egy olyan társadalmi szerződés alapozta meg, amely a magyar rendek és az uralkodó közötti viszony újraszabályozásán alapult. A magyar rendek erejét bizonyítja, hogy az uralkodót nem csak rábírták, de be is tartatták vele azt a kompromisszumot, ami a rendi állam megmaradásának zálogává vált. El nem hanyagolható szerepet játszott ebben, mint említettük, az az elementáris erejű rendi/nemzeti ellenállás, ami a Thököly- és Rákóczi-szabadságharcban nyilvánult meg. Ezekre építve húzták fel a rendek a magyar nemzeti szuverenitás védfalait a központosító, egységesítő, birodalmi törekvésekkel szemben. A vármegyék önálló területi-közigazgatási egységek voltak. Gyűléseiken zömmel a kis- és középnemesek hallatták a hangjukat, de az ülések nyilvánosak voltak, ezért azokon a parasztok is megjelenhettek. A vármegyék mérlegelték a királyi határozatokat és rendeleteket, megvitatták és véleményezték azokat az alkotmányosság, a nemzeti hagyományok és a szerzett jogok szempontjából. Ha kellett és szükségessé vált, a vármegyék ellenállásukkal megbéníthatták a kormányzást,

és ezzel a fegyverrel a későbbiek során több alkalommal éltek is. Mária Terézia azonban különös figyelmet fordított arra, hogy a magyar rendek és az udvar közötti kényes egyensúly ne boruljon fel. Női érzékenységgel, a kompromisszumok finom hálójával biztosította azok sértetlenségét, amire *országjobbító* munkájának előfeltételeként tekintett. Mert az uralkodó építő és modernizáló tevékenysége csak a rendek közreműködése révén teljesedhetett ki. A magyar rendek számára „önzésük” a túlélés záloga volt, ami a nemesi adómentességhez való ragaszkodásukban fejeződött ki. A lepusztított országban ugyanis nemcsak a jobbágyok, de a mintegy harminckétezer nemesi család is a tönk szélére, gazdasági vészhelyzetbe került. Anyagi biztonságuk visszanyeréséről nem tudtak, de nem is akartak lemondani. A magyar birtokos nemesség gazdasági megerősödése a nemzeti megmaradás szempontjából is elengedhetetlen volt. A királynő nagyon jól értette, hogy Magyarországot csak a saját törvényei szerint lehet és szabad kormányozni, semmiképpen nem úgy, ahogy más tartományait. Ez volt az alapja annak, hogy az udvar és a rendek együttműködtek az ország újjászervezésében, megújításában. A rendek is tisztában voltak vele, hogy hazájuk korszerűsítése nem tűr halasztást. A török dúlás évszázadai alatt lepusztult országnak égető szüksége volt a Mária Terézia biztosította stabilitásra, kiszámíthatóságra és arra a fontolva haladásra, amit az általa kezdeményezett újítások képviseltek. Mária Terézia nagy ország-átalakító és megújító munkája abból a meggyőződéséből fakadt, hogy alattvalói csak akkor lesznek a dinasztia hű szolgálói, ha érzik az uralkodó törődését, védő és támogató gondoskodását. Az általa beindított reformkor, az egymásra épülő, egymást kiegészítő, megfontolt és óvatos lépések sorozata alapvető változásokat eredményezett. Magyarország nagy léptekkel dolgozta le lemaradását és zárkozott fel a kor színvonalához. Ennek a gondoskodó, építő munkának az eredményeként a Habsburg Birodalmat elkerülte a *Franciaországot* visszavető és megrázó forradalom (1789), ami pusztító polgárháborúba torkollt. A *Habsburg–Lotaringiai*-dinasztia ezzel szemben

megőrizte a hatalmát, és tekintélyes és jelentős erőként vállalt részt abban a koalícióban, ami megakadályozta, hogy a *Napóleon* vezetése alatt álló francia hódítók véglegesen leigázzák *Európát*. Fontos szerepet játszott az Európa békés fejlődésének egy évszázadra keretet biztosító *szent szövetségi* rendszer létrehozásában és fenntartásában is.

Megújul az ország

„Jó magyar vagyok, szívem tele hálával ez iránt a nemzet iránt.”

Mária Terézia

Mária Terézia nevezte ki a legfontosabb kormányzati szervek, testületek, hivatalok vezető munkatársait. Szilárdan kézben tartotta a külügyeket. A hadügy és a pénzügyek tekintetében csak a magyar rendi országgyűlés adómegszavazási és katonaaállítási joga korlátozta. Gondoskodó államának egyik alappillérvé a lépcsőzetesen építkező állami közegészségügyi rendszer vált. Ez azt jelentette, hogy 1752-től minden megyének jól képzett orvost kellett alkalmaznia. Ez vált a kiépülő *vármegyei tisztiorvosi szolgálat* alapjává. Ebből fejlődött ki az *országos tisztiorvosi hálózat*, melynek az volt a feladata, hogy a pusztító járványokat, fertőzéseket megelőzze, illetve lokalizálja. A közegészségügy fejlesztését és az egészséghez, a testi épséghez való természet adta jog érvényesülését szolgálták a nagy számban megjelenő egészségügyi felvilágosító kiadványok, a szülészeti oktatókönyvek, a bábák képzésére szolgáló tankönyvek. És legfőképp: az egységesen szabályozott, *egyetemi szintű orvospkézés*.⁸

⁸ 1770-ben orvoskar megalakítása a nagyszombati egyetemen, sebész-, szülész-, gyógyszerészképzés; 1787-től állatorvosi karral is kiegészül. Az egyetem 1777-ben Budára, majd 1784-ben Pestre költözik.

Az 1777-es *Ratio Educationis* a népiskolák hálózatán alapuló, alulról felfelé építkező *oktatási reform* hatalmas előrelépést jelentett a tudás és műveltség megszerezhetősége irányába. A népiskolát sikeresen elvégző diák középfokú oktatási intézménybe kerülhetett, amiket jellemzően a városokba telepítettek. A legjobbak felsőfokú képzést is kaphattak vagy a két-éves királyi akadémiákon vagy az egyetemen, itthon és külföldön. Ennek az intézményrendszernek a kiépítéséhez az 1773-ban feloszlott jezsuita rend vagyonát is igénybe vették. Az *oktatást állami felügyelet* alá vonták, az országot kilenc tankerületre osztották fel, a minőséget és az egységes színvonalat a *tanfelügyelői hálózat* szavatolta. A népiskolákban az iskolaköteles korú 6-12 év közötti diákok *egységes tanterv alapján készült egységes tankönyvekből* tanultak. A középfokú oktatásban, mely tandíjköteles volt, a képességes szegények lemorzsolódásának mérséklésére ösztöndíjrendszert vezettek be. De hatalmas jelentőséggel bírt az *igazságügy reformja* is, mely jogbiztonságot eredményezett végre hosszú évszázadok önkénye és kiszámíthatatlansága után.⁹ A latin maradt 1844-ig a közigazgatás és a tudomány nyelve. Ez tükrözte a nyugati kereszténységhez, a nyugati kultúrához, ezen belül a római joghoz való ragaszkodásunkat a török idők alatt, majd a német kultúra terjeszkedésével szemben.

A kereskedelmet nehezítő *belső vámokat eltörölték, egységesítették a szabályozókat és a mértékeket*. Elkezdődött a *Duna-Tisza csatornázása, a mocsarak lecsapolása, az úthálózat korszerűsítése*. Igen jelentős eredményeket hozott az úrbéri rendezés is. A jobbágyság terhei, beleértve a robotot is, egységessé, szabályozottá és kiszámíthatóvá váltak.

A *barokk* ízlésvilágnak megfelelő paloták, középületek, parkok, kertek épültek a vidéki birtokokon és a virágzásnak induló városokban is. Az akkori főváros, a harmincezer lakosú, tizennégy palotás *Pozsony* mellett *Pest* és *Buda* fejlődése is beindult. 1760-tól már színház is működött Budán.

⁹ Kötelező ügyvédi vizsga 1769-től, kínvallatás megtiltása.

„[...] *Trézia karjain* [...]

*Dicső szabadság temploma lett hazánk,
Nem dúltak ádáz, pártot ütő hadak,
A szent rokonvér nem kiáltott
A babonák tüze közt az égre.*

*Áldás virágzott a Duna partjain,
Áldásba ferdett a Tisza síkjain,
Áldásba a vad Dráva berkin
S Fátra kopár farain lakó nép”* – állapítja meg nagy költőnk, Berzsenyi.¹⁰

300 év távlatából

*„Most tisztelet és hála érzéseivel tekintünk fel nagy árnyékára, s a maradék
örökké fogja áldani emlékezetét.”*

Kazinczy Ferenc

Magyarország biztonság iránti igénye és a kulturális, tudományos és gazdasági felzárkózás akarása az egyik oldalon, a szuverenitás visszaszerzése, megtartása és megőrzése a másikon. Nem ismeretlen ez a dilemma ma sem. Amikor a *szovjet megszállás* véget ért, és újra bekapcsolódhattunk a nyugati világ vérkeringésébe, a fentiekhez hasonló feladatok előtt álltunk. A Nyugattól elzárva, egy számunkra idegen erő által megszállva töltött hosszú idő után szereztük vissza újra önállóságunkat, önrendelkezésünket. Ahogy a 18. században, úgy a 21. századba lépve is válaszokat kell találnunk arra, hogyan, milyen áron, mit feladva és mihez ragaszkodva tagolód-

¹⁰ Berzsenyi Dániel (1776–1836): *A tizennyolcadik század*.

junk be a Nyugaton kialakult rendbe? Milyen védelmi rendszer garantálja a legjobban nemzetünk biztonságát? A törökkel folytatott küzdelem, majd az uralmuk alatt eltöltött hosszú idő alatt, hasonlóan a szovjet hódoltság időszakához, egy olyan eltérő értékrendű, kultúrájú világ telepedett ránk, aminek lenyomata, nyelve, szokásrendje nem hagyott bennünket érintetlenül. Amúgy is *Kelet és Nyugat* metszéspontján élünk, Keletről jöttünk, de a Nyugatot választottuk. Mindez nem csak akkor választ el minket Európa nyugati félétől, amikor *turbános vagy vörös csillagos katonák* akadályozzák a két világ közötti érintkezést, de megmarad akkor is, amikor különböző történelmi tapasztalataink alapján gondolkozunk értékeinkről, érdekeinkről és az ezekből következő stratégiai döntésekről. Például az iszlámhívó új honfoglalók jelentette vészhelyzetről. Nyugat *Poitiers*,¹¹ illetve a *rekonkvizsta*¹² óta csak tisztes távoból tekint az iszlám világra. Ha kellett, és az érdekeit az szolgálta, szövetkezett ellenünk a *Portával*,¹³ ha nem volt rá szüksége, visszaterelte őket oda, ahol már nem zavarták a köreit. Mi évszázadok tapasztalatait gyűjtöttük össze az iszlámmal való együttélés nehézségeiről és következményeiről.

A biztonság iránti igényünk 18. századi eleinkhez hasonló döntéshez vezetett bennünket. 1997-ben népszavazáson döntöttük el, hogy a *NATO* tagjaivá válunk. Felismertük, hogy a szovjet megszállás alól felszabadult független Magyarország védelmi képessége nem elégséges, szükségünk van a *NATO* nyújtotta védőhálóra.

Fél évszázados technikai-technológiai és infrastrukturális lemaradásunk ledolgozását és gazdaságunk sikerpályára állítását remélve döntöttünk ugyancsak népszavazáson 2004-ben arról, hogy az *Európai Unió*

¹¹ A poitiers-i csata 732. október 10-én zajlott, és *Martell Károly* győzelmével végződött.

¹² A spanyol félszigetről 800 év után, 1492-ben Granada felszabadítása után verték ki végleg a mórokat, vagyis a muszlimokat, 1520-tól a spanyol hódítók már elfoglalták Mexikót, majd egy évtizeddel később Perut.

¹³ I. Ferenc francia király és Nagy Szulejmán 1543-as Habsburg-ellenes együttműködése a Földközi-tengeren.

tagjává válunk. Ahogy a török kiűzését és a Habsburg-Monarchiába való beilleszkedésünket követően a fő kérdés nemzeti szuverenitásunk megőrzése – vagy ahogy akkoriban mondták: a közjogi kérdések – maradtak, úgy ma is szuverenitásunk és identitásunk, vagyis nemzeti megmaradásunk biztosítása a legfontosabb feladatunk. Attól kezdve ugyanis, hogy visszatagolódtunk a Nyugatba, értelemszerűen a Nyugathoz való viszonyunk áll kül- és nemzetpolitikánk fókuszában. Ma is, mint egykor, a nemzeti szuverenitás megtartása, a nemzeti fennhatóság alatt maradó ügyek feletti rendelkezés megőrzése a feladat az egyre újabb és újabb egységesítő és központosító törekvésekkel szemben. Akkor a bécsi udvar, most az uniós bürokrácia túlterjeszkedését kell visszavernünk. Mert a szuverén magyar állam csak annyi hatáskörrel mondhat le a központosító hatalom javára, amennyit túlélése érdekében állónak tart. A feladat tehát ugyanaz ma, mint egykor: a Nyugathoz tartozás előnyeit úgy kamatoztatni a magyar nemzet érdekében, hogy az mindkét fél számára *win-win* helyzetet eredményezzen.

Akár Bécs, akár Brüsszel a központosító erő, mindenképpen nyomasztó hatással van ránk, mert a távoli központokat olyan személytelen kapcsolatok hálója szövi át, amiben szinte lehetetlen eligazodnunk. Az Unió intézményi döntéshozói, Mária Teréziával szemben, nem jutottak még el annak felismeréséig, hogy régióink és benne Magyarország érdekeinek beszámítása az ára annak, hogy Európa helyt tudjon állni azoknak a biztonsági és gazdasági kihívásoknak, amik közül az egyik legsúlyosabb a 21. század hajnalán kontinensünkre zúduló migránsáradat, ami a világpolitikai súlypontok átrendeződésének egyik, minket közvetlenül is érintő következménye.

III. Károly és Mária Terézia megértette a kuruc harcok üzenetét. *Ferenc József* tanult 1848–1849-ből, *Kádárt* és a szovjet vezetőket kompromisszumra szorította 1956. Ebben a régióban nyughatatlan népek laknak. Jól és tisztelettel kell velük bánni, és akkor megbízható partnerek lesznek.

Ezt a tapasztalatot szűrte le a nagy királynő, és tette kormányzásának alapelvévé. Uralkodásának évtizedeit a politikai nagyvonalúság és az egyensúlyteremtő képesség jellemezte. A korszerűsítés melletti eltökéltségét a meggyőzés fáradtságos és nehézkes módszerével juttatta érvényre, biztosítva ezzel a politikai sikerhez elengedhetetlenül szükséges kellő mértékű támogatást. Az együttműködést kereste, és alattvalói javát kívánta szolgálni. A római katolikus egyházra trónja támaszaként tekintett, célját és küldetését a keresztény erkölcsiségre alapozta. Mély vallásos hite szabta meg, mit tartott helyesnek és helytelennek, jónak és rossznak. Ugyanakkor a *reformáció* következtében teret nyert önálló, kritikus gondolkodást, a tudományok fejlődését és az egyén szerepének felértékelődését is tudomásul vette. Belátta, hogy a nemzeti érzés fontos tényezővé vált, a *nemzeti kultúrák* szerepe felértékelődött. Mindez előtérbe helyezte az oktatás, a kultúra és a tudomány jelentőségét. Támogatta a modern értelmiség kialakulását, amely hozzájárult a magyar nyelv korszerűsítéséhez: a nyelvműveléshez. Megszerveződtek az olvasóköri körök, a gondolkodó társaságok, amik feladatuknak tekintették a nemzeti művelődés szolgálatát, mégpedig oly módon, hogy ne csak közvetítsék, de szuverén módon át is értelmezzék a Nyugat kultúráját, és egyfajta „csináld magad” mozgalom keretében honosítsák meg nálunk.

A királynő a töröktől meggyötört magyarság példájából megértette, hogy egy idegen kultúra rákényszerítése milyen elviselhetetlen lelki terhet rak egy nemzetre. Arra törekedett tehát, hogy az általa szorgalmazott nyugati modellre önálló teremtő tette felszólító ösztönzéseként és ne másolandó késztermékként tekintsünk. Erre aztán hajlandóak is voltunk. A birodalomtól tanultunk, de őket is megtanítottuk arra, hogyan lehetnek bátrabbak, lazábbak, családiasabbak, hogyan teremthetnek élhetőbb közösségeket. A királynő arra törekedett, hogy a közösen megélt tapasztalatok, a közös ellenség elleni harc egyszövetűvé szője birodalmát. Vagyis a szokások és tradíciók adta különbségek megtartása mellett legyenek egy nagyobb egység részei.

Nem akart egyneműsíteni, nem akart uniformizálni. Nem hitt a *one size fits all* elvében. Nem rombolta szét tehát a magyarok politikai intézményeit, nem harcolt a szokásaink ellen, és nem akart beolvasztani bennünket. Tisztában volt vele, hogy a szokások a közösség egymást követő nemzedékei által tovább hagyományozott társadalmi és kulturális örökség részei.¹⁴ Támogatta ezt az örökséget, ami identitásunk megőrzését, kultúránk fejlesztését szolgálta, mert feltett szándéka volt, hogy ebből a sokszínű hagyományból hozza létre az új minőséggé váló egységet.

Mária Terézia uralkodását az 1867–1914 közötti időszakhoz hasonlóan joggal tekinthetjük olyan aranykornak, amikor a törvény és a rend által garantált békében és biztonságban élhettünk.

A királynő alattvalóira gyermekeiként tekintett, ezért gondoskodni akart jólétükről. Oltalmazni kívánta a szegényeket, gyámolítani az elesetteket. A kötelező elemi oktatásra a legnagyobb tudatformáló erőként tekintett. Eközben gondosan ügyelt arra is, hogy a régi és az új közötti kényes egyensúly ne boruljon fel. Pontosan tudta, sőt törekedett is rá, hogy az általa bevezetett újítások eredményeként a birodalom és benne hazánk átalakuljon. Fejlődésnek indultak a városok, megerősödött a polgárság, kialakult az értelmiség. Bár a vallási türelem majd csak fia és utódja uralkodásának eredményeként válik elfogadottá, már Mária Terézia is vallotta, hogy a lelkiismeret és a gondolkodás szabadságát a kölcsönös tisztelet alapján kell megközelíteni és hogy az emberi méltóság és a társadalmi igazságérzet szempontjai ugyancsak fontosak az államjogi szempontjából.

Nagy királynőnk volt.

¹⁴ Toynebee 1971: 309.

Felhasznált irodalom

- Szekfü Gyula 1939: A tizennyolcadik század. In: Hóman Bálint – Szekfü Gyula: *Magyar történet. IV. kötet.* Budapest, 233–575.
- Molnár Tamás 2001: *Liberális hegemonia.* (Ford.: Gábor Zsuzsa) Budapest.
- Toynbee, Arnold J. 1971: *Válogatott tanulmányok.* (Ford.: Mesterházi Márton) (Társadalomtudományi könyvtár) Budapest.

„A nép java, a nép boldogsága a mi célunk”

Hivatalos jellegű jövőábrázolás egy Veszprém megyei
község számára a Magyarországi Tanácsköztársaság idején

Nem sokkal a Magyarországi Tanácsköztársaság létrejötte után, a Pápan megjelenő *Veszprémmegyei Egyetértés* című lap április 6-i számának vezércikkírója így mutatta be a falvak ekkori helyzetét: *„Fejetlenség és tökéletes tájékozatlanság uralkodik a falvakon. [...] a falvak népe a legteljesebb tájékozatlanságban él. Mintha egy sötét pincében lenne, ahová hanyatt-homlok zuhant alá s a hol azt sem tudja: merre van előre vagy hátra s ezért nem mer egy lépést sem tenni, mert nem tudja nem a falnak fut-e neki – olyan gyötörő bizonytalanság, kétség, reménytelenség tartja fogva a lelkeket.”*¹ Mindez összefügghetett azzal is, hogy a diktatúra döntéshozóinak a mindennapi élet legkülönbébb területeinek átalakítására irányuló radikális, gyors intézkedéseivel kapcsolatos információk, rendeletek csak lassan jutottak el a kistelepülések lakóihoz. A problémáról Jankovics Lajos, a Veszprém megyei tanács elnöke a Tanácsok Országos Gyűlésének június 17-i ülésén a következőket mondta el: *„Tessék csak elképzelni, hogy egy egész megye területén nem jár vonat, nincs posta, nincs vasuti összeköttetés és nekünk magunknak kell kocsipostajáratokat létesítenünk, hogy a megye székhelyéről ki tudjuk*

¹ *Veszprémmegyei Egyetértés* 1919. április 6. 1. A korabeli szövegeket eredeti helyesírással közlöm, a kiemelések azokban az eredeti kiemeléseknek felelnek meg.

kézbesíteni az egyik vagy a másik eljárásba a rendeleteket. A rendeletek rendszerint hozzánk is elkésve jönnek, három–négy nappal a kiadás után s amikor mi megkapjuk, akkor már rendszerint végre is kellett volna hajtani. Hozzáfogunk a rendelet végrehajtásához, elküldjük kocsipostával és eltart három–négy napig, amíg kiér a járási székhelyre, ahol meg épen ott ragad, mert neki semiféle közlekedési eszköze sincs. Nincs sem telefon, sem vasuti összeköttetés”.²

A pápai járásban lévő Nyárádon, amelynek 1919. április elején 1485³ részben református, részben katolikus, főleg a mezőgazdaságban dolgozó lakosa volt,⁴ és amelyben, Csaba Imre szerint az év elején már tevékenykedtek kommunisták⁵ szintén problémát jelentett az információhiány. Ugyanakkor feltehetőleg az itteni, baloldali beállítottságú személyek közreműködésének következményeként, immár az új rendszer eszmevilágának ismeretéről tanúskodik azon beadvány szövege, amelyet április legelején küldött el a „község lakossága” a Forradalmi Kormányzótanácsnak: ebben „a falusi lakosság megnyugtatóra a moszkvai Internationale irányelveivel nem ellenkező kérelmeinek teljesítését kéri”. Az irat készítői ekként terjesztették elő ezeket: „A lakosság hangulatából kiindulólág a rend, a béke, ebből kifolyólág a mezői munkák megindulása, tehát a közéletelmzés biztosítása végett a földműves lakosság, végeredményében az egész ország érdekében a következő kérelmeinknek érvényt szerezni méltóztatassék:

1. Állapittassék meg törvényileg a vagyonmaximum (lásd Huszadik Század 1–2 sz.) családfő számára 300.000 K., együtt élő családtagok számára 200.000 K.-ban. A vagyonbecslés alapja az 1913 jutás évi ár legyen. E vagyonmaximumig földre, házra, értékpapirra, hadikölcsönre, takarékbetétre a szabad rendelkezés a tulajdonos részére a régi módon biztosittassék.

² A Tanácsok Országos Gyűlésének naplója 70.

³ Csaba 1959: 130. Lásd még Nyárád 1916.

⁴ Lásd Illa – Kovácsics 1964: 301–303; Novák 2003.

⁵ Csaba 1959: 66. Lásd még Csaba 1979: 97, 103.

2. Kérjük ebből kifolyólag a vagyonmaximum alá eső kis vagyon szabadságának, tulajdonának, termelésének, forgalmának törvényes biztosítását. A moszkvai III. Internacionale irányelveinek ez megfelel, törvényben biztosítása pedig alkalmas a földműves lakosság megnyugtatóására.
3. Kérjük a vallásszabadság teljes fenntartását azzal a hozzáadással, hogy ahol a kényszerű egyházi adózás eltörlése után megtartott népszavazással az eddigi gyülekezetek oda nyilatkoznak, hogy lelkészi hivatalt s a templomi gyülekezeteket továbbra is fenntartják, ott a templomnak, paplaknak s általában minden ingó és ingatlan vagyonnak a vagyonmaximumig való megtarthatása az egyház, mint jogi személy számára törvényileg biztosítottassék. Ahol a templom, föld és parókia kegyúr birtokában volt, e jogok megszüntetésével azok a gyülekezet tulajdonába menjenek által minden pénzbeli megtérítés nélkül.
4. Kivánjuk a városi munkásság munkaképtelenjeivel együtt a falu munkaképtelenjeinek is azonnali ellátását.
5. Kérjük, hogy mint ujabban Oroszországban is történik, keressen a Tanácsköztársaság a földművesekre vonatkozó dolgokban a földműves gazdákkal megegyezést. A földműves napszámok hozassanak arányba az ipari munkásság napibéréivel, állat és gabonaárak ennek megfelelően állapittassanak meg. A fő elv az legyen, hogy vagy minden cikk maximáltassék a békeidőbeli árárányok alapján, vagy mindenben teljes forgalmi szabadság engedélyeztessék.
6. Kérjük nemcsak az uradalmi cselédek, hanem a falusi földinséges földművesek és földműves zsellérek számára földhöz és házhelyhez jutásnak állami támogatással biztosítását.
7. A beszédett fegyvert kérjük vissza azok számára, akik eddig sem bántották embertársaikat.

Ha a forradalmi szellemnek megfelelő e kérelmeink teljesülnek, megszűnik a falu szorgalmas népének a verejtékkel szerzett vagyona elvesztése fölötti izgalma,

biztosítva lesz a falu nyugalma, a mezei termelés folytonossága, a közéletmezés fenntartása s az új idők kibonthatják dicsőséges szárnyaikat.

A Forradalmi Kormányzótanács iránt hűséggel és tisztelettel [...] Nyárád község egész lakossága megbízásából” 3 direktóriumi tag.⁶

Az április 2-i keltezésű beadvány szókészlete, érvelése jól mutatja, hogy a nyárádiak ezek igen körültekintő alkalmazásával is igyekeztek előmozdítani kéréseik teljesítését. Az iratból az derül ki, hogy e kérvény nem csupán néhány, esetleg csak korábbi kiváltságait megőrizni akaró személy kívánságait tartalmazza, hanem a közösség egészének megbízásából készítették az új rendszer vezető testületének, a direktóriumnak a tagjai, ami a diktatúra eszmerendszere alapján ennek, illetve az ebben foglaltaknak már eleve egyfajta legitimitást biztosít. Ezzel összhangban van az egyházi ügyekben a népszavazás említése. A kérések teljesülése sem csupán kevesek, sőt nem is csak az azokat előterjesztők érdeke: ekként általában „*a falu szorgalmas népe*” „*verejtékkel*”, vagyis nem mások kizsákmányolásával szerzett vagyona elvesztése miatti izgalma szűnne meg. Ez pedig, amint azt különösen jelentősnek számító szövegrészekben – a beadvány elején és végén – kétszeri közléssel is hangsúlyozzák, a renddel, a nyugalommal, a mezőgazdasági munkák megindulásával, a közéletmezés biztosításával az egész ország, ezzel összefüggésben pedig a rendszer sikeres működését szolgálná. Azt, hogy a nyárádiak erre törekednek, a beadvány megszövegezői akként is igyekeztek félreérthetlenné tenni a címzettek számára, hogy a kérvény végén kinyilvánították: a közösség egésze hűséggel és tisztelettel viseltetik a Tanácsköztársaság vezetése iránt. Az új hatalom felé való elkötelezettség e jelzésével együtt, ezt mintegy erősítendő, az érvelésben helyet kapott a letűnt viszonyok bírálata is, a korábbi egyházi adózás „*kényszerű*”-kénti értékelésével.

⁶ MNL OL K 26-PTI-601. f. 2. 1221. cs. XXXVII-2345. 6–7.

Mindezekkel összhangban vannak a kívánságok jogosságának igazolásához alkalmazott különféle hivatkozások: így a moszkvai Internacionálé irányelveinek kétszeri, már a címben is történt említése (mindkét esetben a hely megjelölésével!), a szovjet-országi döntéshozók politikájának példaként állítása az 5. pontban, továbbá a beadvány végén annak közlése is, hogy e kívánságok megfelelnek „a forradalmi szellemnek”. E sorozatba illeszkedik a *Huszádik Század* 1919. évi 1–2. – január–februári, tehát még a Tanácsköztársaság létrejötte előtt megjelent – számának írására való hivatkozás is. A nyáradiak által felhasznált mű ugyanis Podach és Vértes: *A társadalmi fejlődés iránya. A kommunizmus gyakorlati kivitelének kérdése* című munkája⁷ amelyet a folyóirat szerkesztői a következő lábjegyzettel tettek közzé: „Leghelyesebbnek találtuk, hogy a most oly nagy érdeklődés központjában álló kommunista mozgalom elveinek ismertetését oly szerzőkre bizzuk, akik e mozgalommal szemben szimpátiát éreznek. – Szerk.”⁸ A szerzőpáros szövegében pedig, egyebek mellett, ez is olvasható: a proletárdiktatúrában, a kommunizmushoz való átmenetben „Egy családfőnek 300, együttélő családtagnak legföljebb 200 ezer koronája maradhat. Ebbe a legegényebb használati cikkek (butor, ruhanemű) is beleszámíttatik [így!].”⁹ A folyóirat szerkesztőinek idézett közlése nyomán a nyáradiak hivatalos iránymutatásként értelmezheték a Podach–Vértes-műben foglaltakat, és hivatkozási alapnak tekinthették azokat beadványuk elkészítésénél. Ezen eljárásuk helyes voltáról kialakított felfogásukat megerősíthette (kiváltképpen a reformátusoknál) az, hogy a Pápán megjelenő *Dunántúli Protestáns Lap* 1919. március 29-i számában napvilágot látott egy összeállítás e munkából *A kommunizmus a gyakorlatban* címmel, a következő bevezetéssel: „A tanácsköztársaság megvalósulása aktuálissá teszi, hogy a kommunizmus gyakorlati kivitelét illetőleg tájékoztassuk olvasóinkat. *A Huszádik Század*

⁷ Podach – Vértes 1919: 1–18.

⁸ Podach – Vértes 1919: 1.

⁹ Podach – Vértes 1919: 11.

1919. évi 1–2. számában Podach és Vértess ismertetik a kérdést *s innen vesszük a következő idézeteket*”; ezek között pedig olvasható volt a vagyonszámot tárgyaló részlet is.¹⁰ A diktatúra létrejötte utáni információhiányos állapotban mind a pápai folyóirat közreadói, mind a nyárádiak úgy ítélték meg, hogy *A kommunizmus gyakorlati kivitelének kérdése* alcímmel ellátott írást hivatalos iránymutatásként tudják hasznosítani aktuális problémáik megoldásához.¹¹

A vidék életének különféle jelenségei több ízben is szóba kerültek a Forradalmi Kormányzótanács március végi–április eleji ülésein. A március 27-in Csizmadia Sándor, földművelésügyi népbiztos azt állította: *„Igen hasznosnak látom, ha közülünk többen kimennek a vidékre és személyesen is érintkeznek a néppel. Előfordul, hogy a munkástanácsok, mint Gödöllőn is, megakasztják a termelést, ahelyett, hogy előmozdítanák. [...] Másutt is hallottam már azt, hogy a munkástanácsok, a direktóriumok, nyakra-főre adnak ki rendeleteket, ellenünk, szándékaink ellen. A mátyásföldi direktórium például kiadott egy rendeletet, hogy akinek 10 000 korona vagyona van, annak egyharmadát halálbüntetés terhe mellett köteles beadni a direktóriumnak. Amikor ez ellen szóltam, azt mondták, hogy én a direktórium ellen lázítok, jött is hozzám három katona és a direktórium elé citáltak, le nem*

¹⁰ *Dunántúli Protestáns Lap* 1919. március 29. 101–102.

¹¹ *A Dunántúli Protestáns Lap* közrebocsátói és a nyárádiak azonban tévedtek, amikor úgy vélték, hogy a Tanácsköztársaságban a Podach és Vértess munkájában foglaltak hivatalos iránymutatásként szolgálhatnak számukra a *„kommunizmus gyakorlati kivitelénél”*. Amikor ugyanis, immár a diktatúra idején, a szerzőpáros műve 3. kiadásban látott napvilágot, az ahhoz írt, 1919. április 1-i keltezésű előszavában Lukács György, ekkor közoktatásügyi népbiztos-helyettes, félreérthetetlenül kijelentette: *„E füzet írói nem vettek aktív részt a kommunistapárt mozgalmaiban és írásuk sem lép fel azzal az igénnyel, hogy a párt hivatalos álláspontját képviselik [így!]. [...] Hogy az előttünk a valóságban felépülő proletárállam mennyire fog megfelelni azoknak az előrelátásoknak, melyek e füzet szerzői előtt lebegtek, azt a jövő fogja eldönteni.”* Lásd Lukács 1919: 6. Nem zárható ki, hogy a politikus azért tartotta szükségesnek egyértelműen közölni: e mű nem számít hivatalos pártprogramnak, mert az új rendszer fennállásának kezdetén azt többen is ilyennek tekintették, és esetleg hasznosítani is akarták cselekvéseiknél. E kiadást azonban a nyárádiak minden bizonnyal még nem ismerték levelük elkészítésekor, lásd ehhez Mesterházi 1987: 608. A Podach–Vértess-írás 3. kiadásáról lásd például Vörös 2017: 293–303.

tartóztattak, hanem Mosolygó és Mikulik elé kísérték.” Ugyanezen az ülésen Vágó Béla belügyi népbiztoshelyettes azt mondta: a „munkástanácsok érdeklődnek: »hogyan rekviráljuk a fegyvereket«, »mennyi fizetést adjunk a direktórium tagjainak«, »mi történik a bankok, községi pénztárak pénzeivel«, »rossz az ellátás a községben és tudjuk, hogy van élelmiszer« és a többi »mit csináljunk?«. A munkások nagy érettségről tesznek tanúbizonyságot.”¹² A testület április 1-i ülésén ugyanő tudatta társaival a következőket: „Veszprém és Hont megyében már ellenforradalmi jelek vannak, de ezek teljesen kicsiny jelenségek”.¹³ Az április 6-i ülésen Szántó Béla hadügyi népbiztos ezeket mondta: „Vidéki sajtójelentés Békéscsabáról. A kisbirtokosok, kispapok között lehangoltság van. Azt kívánják, hogy a Kormányzótanács minden egyes tagja vállaljon felelősséget, hogy a kispapokat, kisiparosokat nem fogja veszteség érni. Felhívom a Kormányzótanács figyelmét, hogy ezzel a kérdéssel foglalkozunk. Veszprémben is hasonló a helyzet.”¹⁴ Az április 11-i ülésen Kunfi Zsigmond közoktatásügyi népbiztos „a vallási problémáról” is beszélt: „Az emberek nagy részét ellenünk uszítják. A jászberényi gyűlésen olyan fenyegető volt a hangulat, hogy fegyverrel akartak az embereinkre rámenni és a papok védték meg őket. Az a jelszó, hogy a vallásunkat nem engedjük! Ez az a jelszó, amivel ellenünk a parasztságot felsorakoztatják.

Ez eminenter politikai kérdés. Vállalhatjuk-e a radikális elemeink által reánk diktált módszert? Vállaljuk-e azt, amivel ellenünk ingereljük a parasztok tömegeit? [...] Az én álláspontom is az, hogy ne csináljunk antiklerikális politikát”. Ugyanezen az ülésen Weltner Jakab pedig azt állította: „A szocializmust a proletárság felé is úgy gondoltuk, hogy ez az igazság, a szeretet tana.”¹⁵

¹² Imre – Szücs 1986: 87, 88.

¹³ Imre – Szücs 1986: 134.

¹⁴ Imre – Szücs 1986: 195. Lásd még L. Nagy 1961: 49.

¹⁵ Imre – Szücs 1986: 249–250, 246. Lásd még Fazekas 1998: 229–231.

E felvetések, megfontolások is érvényesültek annak az április 12-i keltezésű válaszlevélnek a megszövegezésénél, amely a nyárádiaknak április 9-én a Kormányzótanácshoz érkezett¹⁶ kérvényére készült. A Forradalmi Kormányzótanács elnökének, Garbai Sándornak a községi direktórium számára címzett levelében az áll: *„A Kormányzótanácshoz intézett kérelmeik tárgyában a következő választ küldöm.*

A Magyar Tanácsköztársaság élete még csak rövid néhány napra tekint vissza. Az ország minden proletárja, minden dolgozó polgára meglepedéssel láthatja, hogy ezen rövid idő alatt a Forradalmi Kormányzótanács eréllyel és öntudattal látott neki a munkának, az intézkedések egész sorozatát rendelte el már eddig is, hogy a dolgozó milliókat a tőke kizsákmányoló hatalmából kiszabadítsa és megteremtse a szabad proletár államot, amelyben egyetlen megbecsült tényező van: a termelő munka.

A Kormányzótanácsot teljesen áthatja a ledöntött világban elnyomott, kiszorított szegény népnek minden fájdalma és gazdasági nyomorultsága és oly államot akar kiépíteni, amelyben a nép megválasztott tanácsai által maga uralkodik, s amely állam független gazdasági életet, lelki békességet, szociális jólétet és boldogságot fog nyújtani minden dolgozó embernek.

A nép java, a nép boldogsága a mi célunk, és sohasem fogunk olyat elkövetni, ami a szegény, elnyomott milliók gazdasági jóvolta, lelki békessége, tiszta szabadsága ellen volna.

A Forradalmi Kormányzótanács XXXVIII. számú rendeletével kimondotta, hogy a kis és törpe birtok a hozzátartozó házzal és melléképületekkel továbbra is megmarad az eddigi magántulajdonban. A dolgozó proletároknak szorgalmas munkával és verejtékével szerzett kis magánvagyonát semmi veszély sem fenyegeti. A proletár hatalom csak a nagy vagyontömegekre tette rá erős kezét és itt más szempontot nem ismer, mint a szegény, szűkölködő népnek igazságát és a megelégedett élethez való természetes jogát.

¹⁶ MNL OL K 26-PTI-601. f. 2. 1221. cs. XXXVII-2345. 6–7.

A Tanácsköztársaság tiszteli a vallás szabadságát, minden ember belső lelki s magán ügyének tartja vallásos hitét és meggyőződését. Erőszakra nem gondol, az erőszakosságot megakadályozza, csak azt teszi lehetetlenné, hogy a vallás a dolgozó népre állami hatalommal rákényszerített lelki bilincs legyen. E mellett a legnagyobb körültekintéssel és alapossággal gondoskodunk az erkölcs és becsület fenntartásáról és a proletár iskolákban tiszta erkölcsre, erős becsületérzésre neveljük majd gyermekeinket.

A Tanácsköztársaság a munkaképtelenekről kivétel nélkül gondoskodik és a XXI. számú Forradalmi Kormányzótanácsi rendelet a földmives munkások baleset és betegségi biztosítási ügyét az ipari munkások hasonló ügyével egyformán rendezte.

S ugyan ilyen értelemben fogja rendezni az aggkor- s rokkantság esetére való biztosítás ügyét is, amely aztán lehetővé teszi, hogy mindazok, kik koruk vagy egyéb testi vagy szellemi fogyatkozásuk miatt képtelenek a termelő munkára a proletár állam gondozó támogatásában részesüljenek.

Kérem a direktóriumot, hogy a község lakossága előtt fejezze ki azt a kérésünket, hogy munkát, rendet, hűséget és bizalmat kérünk a földművelő néptől, hogy legyőzhetetlen erővel megteremthessük az emberi munkát igazságosan értékelő, az emberi küzdést, az emberi szorgalmat megbecsülő proletár államot.”¹⁷

A Garbai-levél tehát tartalmazott egyrészt konkrét válaszokat a nyárádiak kérelmeire, másrészt ezekkel összefüggésben az új hatalom távlati célkitűzéseit is megjelenítette. A szöveg 3. bekezdésében említett „független gazdasági élet” és a 4. bekezdésbeli „gazdasági jóvolt” ugyanis az 5. bekezdésben foglaltakon alapul: ezek válaszok a kérvény 1. és 2. pontjára.

¹⁷ MNL OL K 26-PTI-601. f. 2. 1221. cs. XXXVII-2345. 5. Az iratanyagból az derül ki, hogy a Forradalmi Kormányzótanácsból továbbították a kérelmeket az illetékes népbiztosságoknak: így a pénzügyi, a földművelésügyi, a közoktatásügyi, a munkaügyi és népjóléti, a szociális termelési és a hadügyi népbiztosságnak (3–4). Annak megismeréséhez pedig, hogy a nyárádiak kéréseivel kapcsolatban az egyes népbiztosságoknál milyen döntések születtek, még további kutatásokra van szükség.

A válaszevél 3. és a 4. bekezdésében kétszer is célként megjelölt „*lelki bé-kesség*” a 6. bekezdésben foglaltakhoz kapcsolódik – feleletként a kérelmezők 3. pontjára. A 3. bekezdésben a „*szociális jólét*” célkitűzés összefügg az 5., 7. és 8. bekezdésben leírtakkal – megfelelő a nyáradiak beadványának 1., 2., 4., 5. és 6. tételére.¹⁸ A kérvényezők 7. pontjára, amelyben a begyűjtött fegyverek visszaadásáról van szó, a válaszevélben nem található semmiféle reagálás: ennek oka minden bizonnyal az volt, hogy egy esetleges ellenforradalmi megmozdulástól tartva¹⁹ a diktatúra vezetése itt nem akart semmiféle engedményt tenni, vagy akár csak kilátásba helyezni.²⁰

A válaszevélben a konkrét intézkedések szélesebb összefüggéseinek, a Tanácsköztársaság távlati célkitűzéseinek ábrázolásánál pedig olyan eljárások fedezhetők fel, amilyenek már a diktatúra létrejötte előtt, majd az után is napvilágot látott, ekkor már hivatalos jellegűnek számító, szociáldemokrata és kommunista szerzők által megalkotott, utópisztikus jövőleírásokban²¹ is megfigyelhetők. Annak többszöri kijelentése, hogy a döntéshozók intézkedései „*minden*” dolgozót pozitívan érintenek, az irányítók pedig tevékenységük során „*sohasem fognak olyat elkövetni*”, ami a szegények legfőbb érdekeit valamiképpen sértené, a kialakuló új világ tökéletességét hivatottak érzékeltetni a nyáradiak számára – hasonlóan ahhoz, amint az August Bebel *A nő és a szocializmus* című, a *Népszava* könyvkereskedése által 1918-ban közreadott műve jövővíziójának egyes részleteiben is megjelent. A német szociáldemokrata szerző szerint „*Egy szocializált*

¹⁸ A Forradalmi Kormányzótanács e levélben tárgyalta XXXVIII. rendelete 1919. április 3-án kelt (megjelent: *Tanácsköztársaság* 1919. április 4. 1.), így azt az április 2-i nyáradi levél írói még nem ismerhették. A XXI. rendeletről ugyanakkor téves az az információ a Garbai-levélben, hogy az „*a földmives munkások baleset és betegségi biztosítási ügyét az ipari munkások hasonló ügyével egyformán rendezte*”. A rendelet 1. §-a szerint ugyanis „*A földmivesmunkások biztosításának módosításáról a munkaügyi és népjóléti népbiztosság külön rendelettel fog intézkedni.*” *Tanácsköztársaság* 1919. március 30. 2.

¹⁹ Lásd ehhez e munkám 13–15. jegyzetét és az ezekhez kapcsolódó főszöveg-részeket!

²⁰ Lásd még ehhez Nagy 2016: 107.

²¹ Lásd ezekhez például Kuczka – Szerdahelyi 1994: 252–253.

társadalomban teljesen rendezett viszonyok vannak és az egész társadalom szolidáris összeköttetésben él. Itt minden terv és rend szerint történik és így könnyű megállapítani a különféle szükségletek mértékét [...] Minden egyes egyén maga határozza meg, miféle foglalkozási ágban akar működni. A legkülönbözőbb foglalkozási ágak nagy száma lehetővé teszi, hogy mindenkinek a kívánsága tekintetbe vétessék. [...] A szocialisztikus társadalomban az érdekek ellentéte megszűnt. Mindenki kifejleszti képességeit, hogy magának használjon, de ezzel egyúttal a köznek is használ.”²² A jövőbeli ideális világrendről kialakított, a Bebeléhez nem egy vonatkozásban hasonló, minden bizonnyal a válaszelevél elkészítésénél is érvényesülő, legfontosabb kommunista elgondolásokat pedig Nyikolaj Ivanovics Buharinnek *A kommunisták (bolsevikiek) programja* című munkája tartalmazta, amelyet 1918–1919-ben többször is megjelentetett a Kommunisták Magyarországi Pártja. E szerint „A kommunista rendben minden vagyon nem egyes emberek rendelkezésére, nem is külön osztályokéra, hanem az egész társadalom rendelkezésére áll. Itt az egész társadalom olyan, mint egy óriási munkásszövetség. Munkáltató nem áll felettük. Mind egyenlő elvtársak. [...] A munka csakis a legnagyobb gyártelepeken, csakis a legjobb gépekkel folyik.”²³ Ugyanakkor e külföldi munkák nemcsak egyes részleteikkel, hanem nagyszabású jövővízióik egészével is komoly ösztönzéseket adhattak a Magyarországi Tanácsköztársaság közvélemény-formálóinak saját célkitűzéseik megalkotásához és megjelenítéséhez – ilyen ábrázolás figyelhető meg a nyáradiaknak szóló levélben is.

E szerint a diktatúra irányítóinak célja egy olyan állam kiépítése, amelynek legfőbb eleme, értéke a termelő munka, amelyikben a nép uralkodik, és amelyik gazdasági jólétet és lelki békességet biztosít a dolgozóknak – ahogyan az a válaszelevél több részletében is olvasható. A jövőképre pedig

²² Bebel 1918: 393, 394, 397, ugyanakkor lásd még 9. A könyvről, annak hatásáról lásd például Calkins 1982: 126–134; Hölscher 1989: 307–318; Madarász 1990: 187–237.

²³ Bucharin 1919: 12, 13. A műről, annak hatásáról lásd például Löwy 1990: 103, 111–115, 397; Hedeler 2015: 177–178, 553.

érvényes Gerő András megállapítása a kommunista utópiáról: *„A hívek az utópia kísérletét egy építési metaforába sűrítették, ami szerint az új világ tervezetten és fokozatosan épül és épül.”*²⁴ A címzettek számára mindennek szemléletesebbé tételét szolgálta az új hatalom megszemélyesítése: például ez *„csak a nagy vagyontömegekre tette rá erős kezét és itt más szempontot nem ismer”,* mint a szegény nép érdekeit; *„tiszteli a vallás szabadságát”;* *„Erőszakra nem gondol, az erőszakosságot megakadályozza.”*²⁵ A nyárádiak beadványában az egyes kérelmek sorrendjének, ugyanakkor pedig a rendszert irányítók felfogásának is megfelelően a válaszlevél 3. és 4. bekezdésbeli felsorolásaiban a megvalósítandó célok közül *mindkétszer* első helyen áll a gazdasági jólét, a *„lelki békeesség”* csak ez után következik.²⁶ Az új világ pozitívumait a válaszlevélben még inkább értékelhetővé tehetette a címzettek számára a múlt negatívumainak bemutatása, *„a tőke kizsákmányoló hatalmá”*-nak és *„a ledöntött világban elnyomott, kiuzsorázott szegény népnek minden fájdalma és gazdasági nyomorultsága”* említésével. Mindezek mellett, talán egyfajta figyelmeztetésként is a nyárádiaknak, a szöveg egyes részletei a diktatúra erős voltát jelezték: a Forradalmi Kormányzótanács *„eréllyel”* látott neki a munkának, az új hatalomnak *„erős keze”* van és *„legyőzhetetlen erővel”* tevékenykedik. Egyfajta magyarázatnak tekinthető a vezetés részéről annak közlése, hogy az új rendszer még csak rövid ideje áll fenn – vagyis még nem oldhatott meg minden problémát. Ugyanakkor annak kijelentése, hogy ezen idő alatt is számos pozitív intézkedésre került sor, amelyeket *„az ország minden proletárja, minden dolgozó polgára megelégedéssel láthat”,* azt a célt szolgálhatta, hogy a hatalom legitimitást

²⁴ Gerő 2006: 19.

²⁵ Lásd ehhez például Szabó 2014: 371–372.

²⁶ Ugyanilyen sorrend figyelhető meg Zigány Zoltán tanácsköztársasági, utópisztikus államregényében is, a 2020-ban immár a kommunizmusban létező Magyarország leírásánál: *„Általában azzal jellemezhetem legjobban ezt a nagyon kifejlődött, pompás magyar kommunizmust, hogy abban a normális ember tömegéletének igazi érdekei – az anyagiak és szellemiek egyaránt, – diktálják az állami teendőket.”* Zigány 1919: 6. A műről lásd például Vörös 2017: 295–303.

teremtsen magának a falusiaknál. Figyelemre méltó, hogy míg a nyáradiak kérelmeik teljesüléseinek érdekében körültekintően alkalmaztak olyan nyelvi eljárásokat, amelyekkel az új rendszer iránti elkötelezettségüket juttathatták kifejezésre, a válaszlévélben olyan megfogalmazások találhatók, amelyeket a hatalom birtokosa használt abból a célból, hogy a falusiakkal megértesse a diktatúra törekvéseit. Így az ország lakossága egyes csoportjainak megjelenítésénél a „*proletárok*” mellett a „*dolgozó polgárok*”-at is említette olyanokként, akik meg lehetnek elégedve az új viszonyokkal. A továbbiakban pedig, mivel ez esetben a propaganda túlnyomórészt parasztokat céltott meg, a „*proletariátus*” helyett²⁷ több ízben az őket is egyértelműen magába foglaló „*nép*” szóval jelölte azt a közösséget, amelynek érdekében tevékenykednek – igen hangsúlyosan, kétszeri említéssel is a 4. bekezdés elején. E nagyszabású jövővízió funkciója a levélben – akárcsak más utópiákban is – az volt, hogy mozgósítsa a címzetteket egy új, a korábbiaknál jobb világ megteremtésére: ennek érdekében a szöveg végén a diktatúra irányítói „*munkát, rendet, hűséget és bizalmat*” kértek „*a földmivelő néptől*”. A Garbai-féle válaszlévé elemzése így nemcsak a Magyarországi Tanácsköztársaság eszmevilágának megismerését segítheti elő, hanem a nyelvi eljárások vizsgálataival is adalékokat szolgáltat az utópiák sajátosságainak számbavételéhez.

A vizsgált levelek pedig önmagukon túlmutatóan, általánosabb érvényre is jól szemléltetik, hogy törekvéseik sikere érdekében a politikai kommunikációban részt vevő különböző felek miként igyekeznek olyan nyelvi eszközöket, érveléseket alkalmazni, amelyek feltételezéseik szerint megfelelhetnek a címzett elvárásainak. Ebben az összefüggésben a válaszlévé azt jelzi, hogy a diktatúra idején, amikor egyébként számos, hivatalos jellegű utópisztikus jövőleírás került forgalomba,²⁸ a hatalom legfőbb birtokosai indokoltak látták, hogy világszemléletük hatékony terjesztése érdekében

²⁷ Lásd ehhez például Faragó 1919.

²⁸ Lásd ezekhez például Hajdu 1994: 15; Vörös 2017: 293–303.

készítsenek külön egyet egy kicsi, törekvéseikhez nem elutasítóan viszonyuló közösség számára. Annak megismeréséhez pedig, hogy a nyárádiak miként reagáltak e levélre, illetve hogyan viszonyultak a diktatúra egészéhez, még további kutatásokra van szükség.²⁹

²⁹ Még az április 12-ei Garbai-levél keletkezése előtt, április 3-i és 8-i keltezéssel a nyárádiak újabb, az április 2-éhez hasonló kérvényeket készítettek, amelyek azonban csak hetek múlva jutottak el a Forradalmi Kormányzótanácshoz. A testület az elsőt a Népgazdasági Tanács elnökségéhez továbbította, a másodikat irattárba tétette. Lásd MNL OL K 26-PTI-601. f. 2. 1221. cs. XXX-VII-2345. 9–12. Kiss Zoltán, nyárádi református lelkész 1919. október 28-i, az esperesnek küldött levelében pedig azt állította, hogy a hívek „*óriási ellenzői voltak a kommunizmusnak*”. PRGy L II.6.c. 58–59/1919. A források feltárásában nyújtott segítségükért ezúton mondok köszönetet Hudi Józsefnek és Nagy Szabolcsnak. A Magyarországi Tanácsköztársaság nyárádi eseményeivel kapcsolatos valamennyi fennmaradt dokumentumhoz azonban nem tudtam hozzájutni.

Források és felhasznált irodalom

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL OL)
K 26-PTI-601. f. 2. Forradalmi Kormányzótanács Elnökségének iratai.
Pápai Református Gyűjtemények, Levéltár, Pápa (PRGy L)
II.6.c. Pápai Református Egyházmegye ügyviteli iratai.
- Dunántúli Protestáns Lap*, 1919.
Tanácsköztársaság, 1919.
Veszprémmegyei Egyetértés, 1919.
- A Tanácsok Országos Gyűlésének (1919 június 14–1919 június 23) naplója*.
1919. Budapest.
- Bebel, Ágost 1918: *A nő és a szocializmus*. Budapest.
- Bucharin, Nikoláj 1919: *A kommunisták (bolsevikiek) programja*. (Kommunista könyvtár) Budapest.
- Calkins, Kenneth R. 1982: The Uses of Utopianism: The Millenarian Dream in Central European Social Democracy Before 1914. *Central European History* (15.) 2. 124–148.
- Csaba Imre 1959: *A Tanácsköztársaság Veszprém megyében*. Veszprém.
- Csaba Imre 1979: A politikai erők alakulása megyénkben a Tanácsköztársaság idején. In: Csudai Bertalan – Hadnagy László (szerk.): *Munkásmozgalom- és helytörténeti tanulmányok*. (Veszprém megyei honismereti tanulmányok 6.) Veszprém, 91–109.
- Faragó Miklós 1919: *Ki a proletár?* Budapest.
- Fazekas Csaba 1998: „Örök időkre fantom marad...” Az iklandi evangélikus lelkész tézisei a kommunizmusról 1919-ben. In: Asztalos Tamás (szerk.): *Egy múzeum szolgálatában. Tanulmányok Asztalos István tiszteletére*. (Múzeumi füzetek 48.) Aszód, 229–234.
- Gerő András 2006: *Magyar illuzionizmus*. Budapest.

- Hajdu Tibor 1994: A Tanácsköztársaság helye a magyar történelemben. *Múltunk* (39.) 1–2. 3–16.
- Hedeler, Wladislaw 2015: *Nikolai Bucharin – Stalins tragischer Opponent. Eine politische Biographie*. Berlin.
- Hölscher, Lucian 1989: *Weltgericht oder Revolution. Protestantische und sozialistische Zukunftsvorstellungen im deutschen Kaiserreich*. (Industrielle Welt 46.) Stuttgart.
- Ila Bálint – Kovacsics József 1964: *Veszprém megye helytörténeti lexikona*. (Magyarország helytörténeti lexikona) Budapest.
- Imre Magda – Szücs László (szerk.): 1986: *A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1919*. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 3. Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1867–1919 XIII.) Budapest.
- Kuczka Péter – Szerdahelyi István 1994: Utópia. In: Szerdahelyi István (szerk.): *Világirodalmi lexikon*. 16. kötet, Budapest, 252–253.
- L. Nagy Zsuzsa 1961: *Forradalom és ellenforradalom a Dunántúlon. 1919*. Budapest.
- Löwy, A. G. 1990: *Die Weltgeschichte ist das Weltgericht. Leben und Werk Nikolai Bucharins*. Wien.
- Lukács György 1919: Előszó a III. kiadáshoz. In: Podach – Vértess: *A társadalmi fejlődés iránya. A kommunizmus gyakorlati kivitelének kérdése*. Budapest, 5–6.
- Madarász Aladár 1990: A sehonnai szakácskönyvek, avagy néhány szempont a XIX. század végi utópiák és a német munkásmozgalom kapcsolatának kutatásához. Utópiák a múlt század végén a szocializmusról. In: Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (szerk.): *Egy remény változatai. Fejezetek a szocializmusgondolat történetéből*. 1. kötet. (Gyorsuló idő) Budapest, 182–237.

- Mesterházi Miklós 1987: Kronológia. In: Lukács György: *Forradalomban. Cikkek, tanulmányok 1918–1919*. (Lukács György összes művei) Budapest, 602–628.
- Nagy Szabolcs 2016: *Muli püspök temet. Tanácsköztársaság Pápán*. Pápa.
- Novák Imre 2003: *Nyárád 850 éves*. Nyárád.
- Nyárád 1916: 'Nyárád' szócikk. In: Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája 14. kötet, Budapest, 575.
- Podach – Vértess 1919: A társadalmi fejlődés iránya. A kommunizmus gyakorlati kivitelének kérdése. *Huszedik Század* (20.) 1–2. 1–18.
- Szabó Márton 2014: „Nagy” politika – „kis” ember. In: Uő.: *Kötőjelek. Írások tudományról, politikáról, közéletéről*. (Posztmodern politológiák) Budapest, 367–373.
- Vörös Boldizsár 2017: „Új, boldogabb korszak következik reánk”: Utópisztikus jövőelképzelések a Magyarországi Tanácsköztársaságban. In: Horváth Zita – Rada János (szerk.): *Társadalomtörténeti tanulmányok Tóth Zoltán emlékére*. Miskolc, 293–303.
- Zigány Zoltán 1919: Rasz Ali ben Ibrahim agának hivatalos jelentése, melyben az abissziniai Negusz Nagaszt kormányzójának, Rasz Mikael ben Meneliknek beszámol európai tanulmányútról. (8.) *Néptanítók Lapja* (52.) 29–30. 3–6.

ISBN 978-615-00-2385-4